

9(47.925)
E-404.

ቅዱሳን

ጳጳሳዊ ግብርና ስርዓተ-ሰነድ ለግብርና ግብርና

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Ե Գ Ի Ը Է

Ե Գ Ի Ը Է

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Գ Ա Ր Ա Ն

1909.

9(47.925)

Ե-404

18 JUL 2006

Ե Ղ Ի Ձ Է

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

ԲԵՐԳԷՆ Ժ. Վ. ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ

Ի ԳՊՐԵՎԱՆՈՒՑ

Այստեղ թիւերը գրառւմներն են
ամենը զմուտքն է:

Միշտ այն հասարակական
եմ' որ պատմական գրառւմներն

սխալներն են թիւերը անպատշաճ
ստուգելով: Տեսողականով կ'ըլլայ:

Փիւսիկի ԿԵ Գրառւմ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Դ Ե Ա Ն Տ Պ Ա Դ Ա Ն

1909.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Գ Ս Ե Կ Ո Ւ Ե Ժ 1898

Ս Ա Յ Ա Կ - Մ Ե Ս Ր Ո Գ Ե Ա Ն Գ Ր Ա Կ Ա Ն Մ Ր Ց Ա Ն Ս Կ Ո Կ

Գ 10202. 71.

ԱՄԱՆՑ ՀԵՐՄԱՆԵՐԱՒՆ

Վարդանանց պատմութիւնը հայ զգացումներու հաւատարմութեան եւ իշխութեան վնասի մէկ դրուագն է:

Էջիպիսի դրուագի մը քննութեան նուիրում՝ աչա դիրքը կը ձօնեմ Սամնոյ բաջերուն, Սամնոյ ֆեռայիներուն, որոնք բոլոր մ'արծնի, Վարդաններու աչա միշտ գեղեցիկ, միշտ հիանալի երկրին վրայ գուրգուրացին սնկեզ՝ հայրենասիրութեամբ՝ ԱՆՐՈՒՐԻ եւ ԷՆՊՐԷՆԻՎԻՍԻ նման աննման ճերտներու շունչով:

ԲԵՐՏԷՆ ԱԸՐՊԵՂԵՄ

Գ Ե Բ Ա Պ Ա Տ Ի Ի

Տ. ՄԱՂԱՔԻԱ ԵՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՄ ԳՊՐԵՎԱՆՈՒՅ ԳԱՏՐԵՐՔՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈՒՍՈՅ

Սրբազան Հայր

Անա այն Քննական ՌուսաՄնասիրութիւնը, որուն ծրագիրը պաշտօնապէս հաստատեց Դպրեվանոց Տեսութիւնը՝ 1894 Յուլիս 7, ԵՇ. Թարգմանչաց գիշերը:

Ինչպէս որ դիտել տուի գործիս Յատաշարանին մէջ, ծրագիրը կարելի չեղաւ գործադրել իւր սեղմ վիճակին մէջ:

Աշխատութիւնս քաւական տաժաննի եղաւ. քայց միանգամայն կրնամ անկեղծօրէն ըսել, թէ լուրջ: Այսօր գո՛հ եմ. քայց ո՛չ յաւակնոտ:

Այս գործը, Սրբազան, պաշտօնապէս վերջինն է անշուշտ մեր ուսանողական պարտաւորութիւններուն: Բայց ես այս գիրքը պաշտօնապէս սա համոզումով կը յանձնեմ Տեսութեան, թէ քուն սկիզբն է այս մեր աշխատութիւններուն:

Պիտի շվարանիմ, Սրբազան, խնդրել, որ այս գործը, ինչպէս նաեւ մեր Բա՛նանայական Զեմադրութեան առթիւ գրածները, կեղրճանային Դպրեվանոց Մատենադարանին մէջ պաշտօնական գործողութիւններու աւարտումէն յետոյ. խնդիր մը, որուն անտարակոյս կը ձայնակցին իմ ընկերակից Հայրեր եւ կը համակրին թէ Պատրիարքութիւնը եւ թէ Տեսութիւնդ:

Նրախտագիտական զգացումներով լեցուած այն Հաստատութեան հանդէպ, որ կեղրճն եղաւ զարգացմանս եւ ասպարէզիս ընտրութեան,

1896 Ապրիլ 9/21
Դպրեվանք
(Արմաշ):

Մեամ որդիական յարգանք
Սրբազնութեանդ
ԲԱՐԳԷՆ ԱԲԵՂԱՅ ԿԻՒԼՆՍԷՐԵԱՆ
Դպրեվանոց

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

(Գործիս Չեռագրին)

Եղիշէի Վարդանանց Պատմութեան վրայ հիմնական եւ ամբողջ ըննութիւն մը դեռ չէ եղած: Ուսումնասիրութիւնս իբր յ է գ (Ahoese) իւր նոր ծրագրով քայլ մ'է դէպի այդպիսի ըննութիւն մը: Ոսկի գրքոյկին մէջ նկարուած Ե.թզ դարը՝ ուսումնասիրելու նետաքրքրական նրբւոյթներ ունի: Զանազի հիմնապէս շօշափել այդ ամէնը՝ գործիս Երկր գիրքերովը:

Դպրեւզանքի Տեսութենէն պաշտօնապէս տրուած թէ գի սեղմ՝ ծրագրի մը համաձայն ուսումնասիրած եմ Վարդանանց Պատմութիւնը եւ դարը: Բայց անկարելի եղաւ ծրագրին սեղմութեան հաւատարիմ մնալ: Նիւթի նորութիւնը՝ կարեւոր մանրամասնութիւններ կը պահանջէր: Ասով սակայն, իրապէս ամբողջ եւ մանրամասն ըննութեան մ'ենթարկուած շեղան Վարդանանց պատմութիւնն ու դարը իրենց մէջ մի կէտին մէջ: Այդպիսի աշխատութեան մը համար պէտք է ծանօթագրել թէ Եղիշէն եւ թէ՛ Փարպեցիներ՝ արդի հայերէնի վերածելով այդ սրանշեղի գրուածները: Եղիշէն մանաւանդ ծանօթագրուելու յարմար գործ մ'է իւր քաղցմակողմանի հարցերով. իւրաքանչիւր տողը քացատրութիւն մը, ծանօթութիւն մը կը պահանջէ: Գործիս ծրագրով ուսումնասիրութիւն մը՝ որչափ ալ ընդարձակուի՝ չի կրնար Վարդանանց Պատմութեան ամէն կէտը լման ընդգրկել:

Աշխատութիւնս բոլորովին աղքատ մատենագարանի մը, հանդէպ ստիպուեցայ ընել: Ոչ միայն ձեռագիրներ հնագոյն դարերէն մնացած, այլ նոյն իսկ Վարդանանց պատմութեան աշխարհաբար թարգմանութեան կամ նոր հրատարակութեան առթիւ

գրուածներ, եւ դարձն վրայ ո եւ է տեսակէտով ուսումնասիրութիւն մը՝ անհնար եղաւ ձեռք բերել: Այս վիճակը տաժանելի բան մ'ունէր ինձ համար: Ինչ որ աչքիս առջեւ ունեցայ սակայն, կամ տեղեկացայ անոնց մասին՝ նշանակեցի զործիս ներածութեան մէջ:

Ուսումնասիրութեանս պատմութիւնը պիտի շքենմ. ուսումնասիրողներ շատ լաւ կը զգան պատմագիտական եւ քննադատական ինդիքներու փափկութիւնը: Խնդիրները դիտելու ուղղութիւնս, տեսութիւններս, այդ փափկութեան հաւատարմութիւնն է: Փ. Գուլանժի համոզումով եթէ պատմական գիտութեան սկզբնաւորութիւնը տարակուսելով, ստուգելով, նետազօտելով կ'ըլլայ, քննադատութիւնը, որու զործն է գիտնօրէն տարակուսիլ, ստուգել եւ նետազօտել, հարկ է որ շեղի իւր նպատակէն եւ այդ նպատակին տանող շաղէն, որպէս զի կարող ըլլայ իւր ձեռք բերած արդիւնքը համադրել: Այս եղած է քննական եւ քննադատական ուսումնասիրութեանս նպատակը:

Միայն մասնաւոր կէտ մ'ունիմ դիտել տալու: Եղիշէի աղբիւրներէն առաւելապէս ծանրացայ Փարպեցւոյ վրայ, աղբիւր մը՝ որ առձեռն պատրաստ ունեցած պատմական գրուածներուս ամէնէն անվիճելին է: Այս երկու պատմագիրներու գրուածներուն մէջ իմ մատնանիշ ըրած երեւոյթը պատահական բան չկրնար նկատուիլ: Բառական նկարագրական նմանութիւններ, նետելելու արուեստական եղանակ մը, այդ երեւոյթը կը յօրինեն: Եզրակացութեանս վրայ ապահով եմ: Այս կէտը դիտել կու տամ՝ յատկապէս անոր համար՝ որ միեւնոյն եզրակացութեան կարելի է յանգիլ առանց Փարպեցու ալ: Երրորդ աղբիւր մը կրնայ լռածել երկու պատմագիրներու (Փարպեցի, Եղիշէ) նմանութիւններու գաղտնիքը. նմանութիւններ, որ կարծես անժխտելի աղերս մը կը դնեն անոնց գրուածներու մէջ: Երրորդ աղբիւրի մ'ենթադրութիւնը անհաւանական չէ. եթէ ձեռագիրներու շարք մը, մանաւանդ երբ Աբրահամ Խոստովանողի անունով գտնուած գործեր, — որոնց մասին իմ ստոյգ ենթադրութիւններն յատուկ նամակով մը հաստատեց Հ. Յ. Տաշեան գիտուն վարդապետը — (Հմտ. էջ 39, 144—5, 150—151 ձգ.), լոյս տեսնեն օր մը,

այն արեւն շոռկետս միայն պիտի տարբերի. հիմնական եզրակացութիւնս նոյն պիտի մնայ (տե՛ս էջ 212):

Կէտ մ'ալ: Քննադատական ոգին շուրջեցնէր մեր մատենագրութեան արժէքը: Լաւ է իրական արժէքը գիտնալ մեր ունեցած մատենագիրներուն, քան թէ նախապաշարուիլ անոնց վրայ: Եղիշէի անձին նկատմամբ տարակոյտներ յայտնել եւ վարդանանց Պատմութեան շարագրական տարրները երեւան քերել, Նշանակել՝ շքատորնացներ գրուածին յարզը. Ոսկի Մատեանը՝ նորէն եւ միշտ ոսկի է. հարկաւոր չ'է սակայն, գիտնալը թէ ի՞նչպիսի հանքերէ հանուած է այդ ոսկին:

1896 Ապրիլ 6/18 Իպրեզանք:

Բ. Ա. Կ.

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

(ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌՔԻԻ)

Այս էջերը անձանցից չեն բանասերներուն :
1905ի Նոյեմբերէն սկսելով մինչեւ 1907ի
Դեկտեմբերը՝ ՀԱԻ մէջ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ
ընդհանուր խորագրին տակ պարբերաբար հրա-
տարակուեցան ասոնք :

Այս գիրքը գրուած է 1894—96, իբր
աւարտաճառ (thèse) Գպրեղանքէն ՎԵՐԴԻ-
ԿԻՐՈՂՈՆ ԻՆՆՆՆԻ ընդունելու համար : Իսկ
1898ին արժանացած է Սահակ-Մեսրոպեան
Մրցանակին՝ Յովսէփ Իզմիրեանց Գրական Եան-
ձնաժողովի կողմէն, որ գործին քննութիւնն ու
գնահատումը յանձնեց Մեծ. Թովմաս Էփ.
Թէրզեանի, որուն տեղեկագիրը գրած եմ այս
հրատարակութեան վերջը՝ իբր Եանելուած :

Գործիս գրութենէն մինչեւ ՀԱԻ մէջ հրա-
տարակութիւնը՝ տասնեակ տարիներ անցած էին
եւ մեզ անփոփոխ հրատարակեցինք զայն, բացի
քանի մը յապաւումներէ, որոնք տեղի ունե-
ցան հրատարակիչներուս փափաքին գոհացում
տալու եւ գործիս հրատարակութիւնը աւելի
եւս չյապաղեցնելու համար ¹ :

¹ Այդ յապաւումներն են՝ Գրդ. Գրքին 1897, 287
եւ Էջր. գրութեանը, որ խոստան էր սո՛ւնիւթերու փոյլ :

Մենք կը յուսայինք աւելի կանուխ հրատարակել այս գործը, նոյն իսկ Կ. Պոլսի մէջ, բայց կարելի չէր...: Քանի մը տարի յառաջ, Ս. Էջմիածնի 1600 ամեակին առթիւ պիտի կրնար լոյս տեսնել Եղիշէս՝ «հրատարակուելիք ժողովածուի» մը մէջ: Եւ յս գործը տարբեր է (էր) ՊԵՏՄԵԼԳԻՐԳ ԼԱՅՈՅ, ձեռնարկութիւնից եւ նուիրուած պիտի լինի (լինէր) ոչ թէ տառերի 1500 ամեակին, այլ Ս. Էջմիածնի հաստատութեան: Ժողովածուն բաղկացած կլինի հայագիտութեան ամէն ճիւղի վերաբերեալ յօդուածներից եւ ուսումնասիրութիւններից՝ Մայր Աթոռի կարող միաբանների եւ առհասարակ հայ բանասէրների մասնակցութեամբ¹, բայց Ռուսիոյ մէջ Հայ Եկեղեցւոյ կալուածներուն եւ ստացուածներուն գրաւումը՝ ամէն բան խանգարեց Ս. Էջմիածնի մէջ եւ ձեռագիրը Ս. Էջմիածինէն վիճնա անցաւ՝ Միտիթարեան Մեծ. Հարց տպարանէն հրատարակուելու համար:

ՀԱ՛ ի Խմբագրութիւնը առաջին յօդուածին գլուխը գրաւ սա՛ ծանօթութիւնը. — Տասը տարի յառաջ, 1895—1896ին գրուած եւ

Հայ Եկեղեցին Հինգերորդ Դարուն. Աւրդաստութիւն, Խորհուրդներ (Երդ ԳԼ. Պաշտամունք, Պանք (Չրդ ԳԼ.), Տօնք, Բնմը, Պաշտօնէութիւն, Ամսականութիւն, Հայ Եկեղեցւոյ ոգին (Երդ ԳԼ.)՝

1 Տ. Գարեգին Արդ. Եղիշէսի 1805 Մարտ 15 թուակեր նամակէն: Գարեգին Արդ. Պատմագիրք Հայոցը հրատարակող Մասնախումբի անդամներէն է. եւ ինքը ստանձնած է Եղիշէի բնագրին կազմութիւնը Պատմագիրք Հայոցի շարքին մէջ հրատարակուելու համար:

վարձատրեալ աշխատութիւն մըն է ներկայ ուսումնասիրութիւնս, զոր այս թիւէն սկսեալ հետզհետէ պիտի հրատարակենք: Անշուշտ առաջնութիւնն այս գործին է այն բոլոր նորութեանց եւ գիտերուն մէջ, որոնք այլեւայլ կողմերէ, առաւել կամ նուազ շարժով եզան այս տար տարւան ընթացքին մէջ եղիշէի մասին — բնականաբար իրարմէ անկախ¹ .:

Այս առանձին հրատարակութիւնն ալ սակայն ուշացաւ քանի մը պատճառներով, որոնց ամէնէն կարեւորն էր Արքայաւոր Թոստովանովի գործին հրատարակութիւնը: Ասիկա շատ կարեւոր էր եղիշէի աղբիւրներուն մասին աւելի եւս վճռական ըլլալու համար: Բայց երբ լոյս պիտի տեսնէր այդ գործը: Մեծ. Հ. Յ. Տաշեան՝ ուսումնասիրութեանս խմբագրութեան ատեն կը գրէր ինծի Ա. Խոստովանովի գործի մասին, թէ “Մտերս առաջարկ մ’եղաւ ի լոյս հանելու ամբողջը՝ քննութեամբ, այս ալ մէկ երկու տարիէն յառաջ դժուարաւ ի գլուխ կրնայ ելլել” (տե՛ս էջ 150, Ծնթ. 1): Սակայն ես դեռ 1906ին այդ ծանօթութեան վրայ

¹ ՀԱԻ Խմբագրութիւնը իւր կողմն շահեկան ծանօթութիւններ ալ գրաւ մանաւանդ Ներսիսեան ծանօթութիւններուն քով, գործին պարբերական հրատարակութեան աւթի, անկախ խմբներէն, եւ ԽՍԲԲ. ստորագրութեամբ, որոնք գործեալ հրատարակիչներու կարգադրութեամբ դուրս թացին այս առանձին հրատարակութեան ատեն: — Իսկ իմ կողմն աւելցուած քանի մը նոր ծանօթութիւններ չեղապրով են եւ ստորագրուած ՍՍԲ Նր. Հ. համառոտագրութեամբ, եւ տարեթիւով թէ՛ պարբերական եւ թէ՛ առանձին հրատարակութեան մէջ:

կ'աւելցնէի նոր մըն ալ, ըսելով՝ ցաւալի է որ անկից ի վեր տասնեակ տարիներ անցան եւ հայ մատենագրութիւնը դեռ բախտը չունեցաւ տեսելու Խոստովանողի գործին հրատարակութիւնը ուէ ձեւի ներքեւ, կամ գէթ ուսումնասիրութիւն մը այս մասին, (Մոյն անդ)։ Այս գիտողութեան վրայ շնորհակալ շնորհակալութիւններ յայտարարեց Ս. Մկրտչեան ծանուցանել տուաւ «ի գիտութիւն բանասէրների, որ Արրահամ Խոստովանողի Արեւելեան Վկայքն արդէն տարիներ յառաջ տպագրուած վերջացած է։ Մնում է ինձ մի երկու տեղեկութիւն աւելացնել ձեռագիրների մասին եւ մի կարճ յառաջարան. յոյս ունեմ այլ եւս շատ շնորհակալութիւններ արտաքին ու ներքին արգելաօրէթ հանգամանքներ մեծապէս նպաստեցին այս գործի ուղանալուն», եւն (ՀԱ, 1906, Յունիս, էջ 223ր)։

Այս ծանուցումէն ետքը ես գրեցի էջմիածին՝ Խոստովանողի Մեծ. Հրատարակչին եւ ուղեցի տպագրուածը, որ բարեհաճեցաւ օրինակ մը նուիրել ինձի 5 Գեկտ. 1907 թուականով, որ հազիւ ձեռքս հասաւ 1908 Փետր. 8ին, եւ անկից մինչեւ հիմայ ալ դեռ նոր. մատեն կը գտնեմ այս տողերը գրելու համար՝ իբր նոր յառաջարան՝ հրատարակութիւնը ահամայն ձգձգուած գործի մը սկիզբը։

Այլ փափաքէի Ա. Խոստովանողին բուն գործը աչքի առնել եւ ձեռքի տակ ունենալ՝ այն ենթագրութեամբ, որ պիտի կրնայի նորութիւններ գտնել հոն՝ անոր Եղիշէի հետ ունե-

ցած ազերսին նկատմամբ: Բայց յուսախար
եղայ. վասն զի ինչ որ Սոփերքի մէջ գիտած
էի եւ ի վեր հանած, նոյնը կը շեշտուի խոս-
վանոյի գործին այս ամբողջական հրատարակու-
թեամբ ալ:

Կ Տ. Մկրտչեան իր այս աշխատալից
գործը հրատարակած է խումբ մը օրինակներու
մանրակրկիտ համեմատութեամբ, որոնց մէջ է
նաեւ Սոփերքի Ծանօթ Ի. հատորիկը, զոր «ով
ներկայացուցած է համեմատութեանց մէջ»:

1 Այս հրատարակութիւնը միակ Յանալ 248
երեսներէ կը բաղկանայ, եւ կը բովանդակէ:

Ա. Գառաջարան—բովանդակութիւն մը սա խո-
րացրով. «Ահայութիւնք բազմաց մարտիրոսաց, որք ի
Պարսս կատարեցան, հազարք հազարաց եւ բերք բերուց,
զորս այժմ սուղ ինչ պատմեցից՝ զարանց եւ զհանանց
յանուանէ՛ եւ ապա յետոյ զբովանդակին, եւ թէ վասն որոյ
պատճառի եղին վայրք, երանելոյն Եփրեմի Արեւելեան
Գրոց ասացեալ զքսանդակին» էջ 1-4:

Բ. Ահայութիւն բազմաց սորք նահատակաց ա-
րեւելեաց, որ կատարեցան վասն քրիստոսի. էջ 5-94:

Գ. Ահայութիւն սրբոյն Շմուսնի եպիսկոպոսի, որ
վկայեաց անթիւ բերքս յերկիրն Արեւելից ի Շապհոյ
Պարսից սրբոյից սրբայե. էջ 95-146:

Դ. [ՁԷհնդուս՝ փոխանակ Շմուսնի՝ կատարեցին
սրով հարիւր տարեք ի քսանն ապրելէ] էջ 147-149:

Ե. Ահայութիւն քերց Շմուսնի՝ Թերուսոյ եւ քեան
խորց եւ ազախոյն. էջ 150-155:

Զ. [Ահայեցին եւ այլ սորք սրք հարիւր եւ կա-
նայք տասն ի տասն մայրիս անոյ] էջ 156:

Է. Ահայութիւն սրբոյն Յեզանդիտոյ ի քաղաքին
որ անուանեալ կոչի Թեթուլայ յայլարհին Գերմանա-
լոսոյ. էջ 157-165:

Ը. Ահայութիւն Բարբաղմնայ եպիսկոպոսի եւ
վեշտասան այլ եւս վկայից, որ ընդ նոյն վկայեցին. էջ
166-172:

Սօփեբքի թերի հրատարակութիւնը թողորովին կը լքանայ եւ կ'ուզղուի Մկրտչեանի հրատարակութեամբ, այնպէս որ ամբողջ գործը կարգացած ատենդ՝ կարծես Եղիշէն կը կարգաս:

Թ. Ակայութիւն վկայեցն, որ սպանան ուրիշ ուրիշ ի նեոսց մտպետացն թող որ ի զբան արքունի կատարեցան. էջ 173—176:

Ժ. Ակայութիւն Մեղեօի եպիսկոպոսի եւ Աբրահամայ Երեցու եւ Սինէի սարկաւազի ի սկզբանէ հաշածանաց մերոց. էջ 177—187:

Յ Ա Ի Ն Լ Ո Ի Ա Ժ

ԺԱ. Ակայութիւն սրբոց կանանցն Թեկզի եւ Մարտու եւ Մարթայի եւ Եմէի. էջ 189—196:

ԺԲ. Ակայարանութիւն Աբրոյն Բկիփոխնայ եւ Այիթալա եւ Յովսէփայ, որք վկայեցին ի Պարսս յամս Հապուհ արքային. էջ 197—216:

ԺԳ. Ակայարանութիւն Յովսէփայ քահանայի եւ Այիթալա սարկաւազի, որ վկայեցին ի Պարսս ընդ սուրբ եպիսկոպոսին Բկիփոխնայ ի Հապուհայ ամպարիշա թագաւորէ. էջ 217—236:

Յանկ Սուրբ Գրքից առուած վկայութեանց. էջ 241—242:

Յանկ Յատուկ անուանց. էջ 243—248. ուր եւ վրիպակներ:

Ինագրէն Գ եւ Զ գլուխներ կը պակտին, այդ խորագիրները զբուած են Ա. գլխի (— բովանդակութեան) համեմատ: Եթէ այդ պակասութիւնները չըլլային, գործը աւելի սուսար պիտի ըլլար անշուշտ:

Գ. Տ. Մկրտչեան գիտել կու տայ ինծի, թէ «ինչքում եմ ի նկատի ունենալ, որ ինչ ինչ սրբագրութիւններ եւ ուղղութիւններ լինելու են յառաջարանում»: 'Յաւելու անում, զբուած վկայարանութիւնները Աբրահամի թարգմանութիւնները չեն. յատկապէս վերջինը' (— Այիթալա, եւ Յովսէփ) ոչ իսկ ասորերէնից, այլ յունարէնից եւ համեմատարար շատ ուշ ժամանակի թարգմանութիւն:

Մարութասի գործին խմբագրական ոճը, վկայարանական արուեստին ճոխութիւնը, թարգմանչին ոսկի հնչումը փառաւոր ներդաշնակութիւն մը կը կազմեն, եւ Եղիշէն Ճանչցող մը կարելի չէ որ այդ ներդաշնակութեան խորը լսել չկարծէ Եղիշէի զուգընթաց շեշտի մը խաղացումը եւ շրտախօսի անգամ մըն ալ ձեռք առնել Ոսկի Գրքոյկը նոր էջեր ու տողեր համեմատելու համար Խոստովանողի թարգմանութեան հետ: Այսպիսի աշխատութիւն մը կրնայ հետաքրքրական ըլլալ՝ աւելի եւս հարստացնելով համեմատութեան եզրները, բայց նորութիւն մը կամ առաւելութիւն մը չաւելցընել մեր պաշտպանած դատին: Խոստովանողի թարգմանութիւնը գրական աղբիւր մըն է Եղիշէի համար եւ ոչ թէ պատմական: Մինչ Փարսեցին կը մնայ պատմական միակ աղբիւրը Եղիշէի համար, եւ մենք արդէն ամուր

Ինչպէս ըսինք, աշխատակց հրատարակութիւն մըն է այս, մարտ տպագրութիւն ամեն կերպով, մանր մանր համեմատութիւն սրինակներու, նշգրիտ մէկերու մեր սուրբ գրական վկայութիւններու եւն: Ըստ մեզ շատ լաւ պիտի ըլլար ասոր Եղիշէի հետ ունեցած հանդիսութիւններն ալ նշանակել: Քանի որ գործը, թէեւ տպագրուած, բայց գեւ չէ հրատարակուած, կարելի է այս աշխատութիւնն ալ ընել: Ասկից զատ, փափայելի է որ, հակառակ "ի գիտութիւն բանասէրներ", հազարգումին, բանասէր Յ. Մկրտչեանը բարեհաճէր ընդարձակ յտաւշարանով մը տեսել այս թանկագին գործը, այս Սահակ-Մեարտպեան դպրոցի հայերէնը ցուցնող ընտիր թարգմանութիւնը, շշտփելով այն բոլոր խնդիրները, որոնք կը վերաբերին Ա. Խոստովանողի անձին եւ գործին, գործին մանուսկրի Եղիշէի հետ ունեցած աղբիւրին նկատմամբ:

կեցած կ'ըլլանք մեր եզրակացութեան վրայ (տես էջ 212):

Արեւմտեան Եղիշէին վրայ քննական ուսումնասիրութիւնն Տրատարակելով այնպէս ինչպէս որ գրած էի տարիներ յառաջ, բանասէրներու եւ պատմագիրներու կը ներկայացնենք կարգ մը գիտողութիւններ ու գատողութիւններ, որոնց մէջ Տիմնապէս փոփոխելիք բան մը չենք գտած գեւ. վասն զի Եղիշէի մասին մենէ անկախ եղած եւ ինծի ծանօթ ուսումնասիրութիւններու մէջ, մեր ըսածները Տերքող գիտողութիւններ չեն եղած: Միայն, Եղիշէի Տայերէնի մասին գրածներս, էջ 213—224, ճշգուելու են: Մենք այնպէս կը կարծենք, որ Սահակ-Մեսրոպեան Գպրոցի Տայերէնը իր որոշ նկարագիրն ունի, որուն վրայ կատարեալ իրաւունքով կը պնդեն Ղիզննայի Մխիթարեան Հարց Գպրոցը եւ անոր Տամակարծիք եղողներ: Եղիշէի Տայերէնին նկատմամբ գրածներս այս տեսութեամբ միայն ճշգուելու են, եւ կը յուսամ թէ այսչափ բացատրութիւն մը բաւական է՝ եղած չափազանցութիւնները չափաւորելու համար:

Երբ մէկ կողմէն այս ուսումնասիրութիւնը կը Տրատարակենք, միւս կողմէն պէտք է խոստովանիմ, որ Եղիշէի վրայ գեւ շատ բան կայ ըսելիք: Անոնք որ Միքայէլ Փաշա Փօրթուգալի ճոխ եւ հմուտ ծանօթութիւններով Տրատարակած Եղիշէով ամէն բան լուսաբանուած կարծեցին Վարդանանց Պատմութեան շուրջը, այս էջերը կարգալով պիտի տեսնեն, թէ ինչչափ խնդիր-

ներ կան դեռ մութի մէջ, որոնց մասին փոքրիկ վարանք մը իսկ չէ ունեցած հանգուցեալ ուսումնասէր Փաշան:

Ա՛րսպասենք որ Եղիշէի վրայ մեզի կարելի եղածին շափ լաւ ուսումնասիրուած գործ մը եւ լաւ կազմուած Եղիշէ մը տայ Գարեգին Արդ. Յովսէփեանց, որ շատոնց մխրճուած է Եղիշէի մէջ՝ վերակազմելու համար անոր բնագիրը:

Գիրք մը, որ բնագրական այնչափ պէտպիսութենք կը ներկայացնէ եւ շրջագատուած է բանասիրական լուրջ դժուարութիւններով, բաւական է ինքնին շատ մը խնդիրներ յուզել տալու:

Մենք այդ խնդիրներէն ձեռք առած ենք միայն անոնք, որոնց քննութիւնը օգտակար է լուստրանելու համար Վարդանանց Պատմութիւնը:

Դիւրին ծանօթներ միայն պիտի գնահատեն, թէ որչափ յաջողած ենք մեր այս առաջագրութեան մէջ:

1908 Յուլիս 24/6. ԵՇ:

Կարեւանք (Արմաշ):

ԲԱՐԳԷՆ ՎԱՐԳ.

ԱՄՐՏՈՒՈՒ ԶԵՌԱԳԻՐՐԸ

Ըսինք քիչ մը յառաջ թէ Գարեգին ՎՐԴ՝ Եղիշէի բնագիրը վերակազմելու հոգը ստանձնած է՝ զայն հրատարակելու համար ՊԱՏՄԱԳԻՐԻՔ ՀԱՅՈՅԻ շարքին մէջ:

Հմուտ վարդապետը հարկաւ պիտի կրնայ ձեռք բերել Բաղիշի Ամբոյլ վանքին ձեռագիր Եղիշէն, որ մինչեւ հիմայ ծանօթ հին ձեռագիրներու ամենէն հինն է՝ գրուած ՇՀԹ = 1130ին. (Տես իմ ԾՈՒՎՔԸ, էջ 49—50). Ինչպէս նաեւ այս գործը էջ 145—146, Ծնթ. 1):

ԾՈՒՎՔԸ գրելու ատեն այդ ձեռագրին յիշատակարանը միայն ունէի. ետքը ընդօրինակութիւն մըն ալ ձեռք բերի, որ դժբախտաբար շատ խակ օրինակ մը եղաւ, զուրկ բանասիրական ճշդութենէ: Աւելորդ պիտի ըլլար այսպիսի ընդօրինակութեան մը վրայ հիմնուելով տեղեկութիւն տալ հոս բնագրին ամբողջութեան վրայ: Միայն քանի որ այս ընդօրինակութիւնը յանձնարարութեանս համեմատ բնագրին հետ երես առ երես եւ ատղ առ ատղ եղած է, կրնամ բովանդակութիւնը դնել հոս՝ իբր հետաքրքրական:

Զեռագիրը մկնակեր է. սկիզբէն եւ վերջէն, ինչպէս նաեւ մէջէն թուղթեր ինկած են:

Սկիզբէն մինչեւ Բ՞ յեղանակին առաջին մասերը (մեր գործածած հրատարակութեան համեմատ էջ 16. տող 6) բողոքովին կը պակսին: Մնացած կրժուած երեսը կը սկսի եւ զդոյն [պատուէր հրամանի առ ամենես] նան ար[կանէր]: Բառերով: Չեռագիրը այնքան գէշ կրժուած է, որ իւրաքանչիւր երեսի իւրաքանչիւր տողէն հազիւ մէկ երկու բառ փրկուած է. կրժուածները քանի՛ քիչնան, երեսներն ալ այն համեմատութեամբ կը լեցուին, եւ վերջապէս հազիւ ամբողջական երեսներու կը հասնինք Գ՞ յեղանակին մէջ՝ Թէոդոս կայսեր ուղղուած «հրովարտակ»-ի պատճենին քովերը:

Մեր սովորական օրինակներու մէջ՝ Արտաշատի ժողովին սկիզբը սա՛ խորագիրը կայ. «Անուանը եպիսկոպոսացն, որը պատուասխանեցին նամակին», մեր ձեռագիրը ունի [... ժողովեցան ի տեղեաց... միաբանութեամբ նախար... նամակին պարսից] խորագիրը, կետագրուած տեղերը կրժուած են:

Երրորդ վասն միաբանութեան Սբ. եկեղեցեացն.

Չորրորդ վասն երկպառակութեան իշխանին Սիւնեաց եւ ընկերաց իւրոց.

Հինգերորդ կրկին անգամ ընդդէմ կալ շայոց պատերազմաւ թագաւորին.

[Վեցերորդ չկայ. եւ ուրիշ օրինակներու այս բաժանումը, որ «Յետ այսորիկ իբրեւ ետես զօրավարն Պարսից» ով կը սկսի, մեր ձեռագրին մէջ պարզ նշան մը ունի լուսանցքի

վրայ: Աւշագրաւ է մանաւանդ որ ուրիշ օրինակներու Ե՞ջ Եկզանակին խորագիրը, «Յարձակումն Արեւելեաց», մեր ձեռագրին մէջ տարբեր է. այսինքն ուրիշ օրինակներու Զ՞ին խորագիրը մեր օրինակին մէջ Ե՞ին խորագիր եղած է]:

Եւթներորդ Եկզանակն յորում կարգադրի (?) դարձեալ առաքինութիւնն Հայոց եւ շարագոյն եւս երեւի անաւրէնութիւնն վասակայ:

Արտաքոյ եւթն յեկզանակին Աւթերորդ, դարձեալ վասն նորին պատերազմին եւ շարշարանաց սուրբ քահանայիցն. [փոքրիկ յիշատակարան մը վերջը]:

Գարձեալ վասն խոստովանող երանելեաց աշակերտաց նոցունց. (փոքրիկ յիշատակարան մըն ալ):

Անուանք նախարարացն որք կամաւ եւ յաւժարութեամբ ետուն զանձինս իւրեանց վասն սիրոյն Քրիստոսի ի կապանս արքունի.

Այս հատուածն ալ կը վերջանայ պատմագրին ծանօթ խոստումով. «ըսյց ի տեղի այսր դարձեալ ինձ գալ պիտի», եւ ըստ սովորականին կը յաջորդէ.

«Իսկ կանայք երանելի առաքինեացն», որ կը վերջանայ «ժառանգեցուք զքաղաքամայրն բարեաց», բառերով. եւ նոր խոստում մը անփիչապէս պատմագրին կողմանէ, թէ «ըսյց եւ ինձ յայս ճառ պիտոյ է գալ, եթէ Տէր ինքնին կամեսցի: Գրեցաւ յիշատակարանս այս վասն սուրբ նահատակութեան նախարար-

բայն Հայոց եւ սուրբ կանանց: Ընդ որում եւ զմեզ արժանի արասցէ սք երրորդութեանն տաննել զյիշատակս նոցա ի փառս ամենասուրբ երրորդութեանն յաւիտեանս ամէն: Տէր Ած ողորմեայ Յակովբոսի գրչի. Ամէն.:

Ասոր անմիջապէս կը յաջորդէ.

Տեսիլ Սրբոյն Սահակայ Պարթևի Հայոց Հայրաստանի "Բազում անգամ աղաչեցին զԱբ Սահակ գալ յաթոռն". Եւ ասէ. մի բռնագատէք մխիթարել զիս. եւ այն, ուղղակի Ա. Փարպեցիէն, եւ կը վերջանայ, "Եւ լուեալ զայս ամենայն խաւսս լոցին, ոչ այլ ինչ բռնագատեալ զերանելին, այլ գոհանալով փառաւորէին զՏէր Աստուած. յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն.:

Վկայութիւն սրբոց իշխանացն Համազասպայ եւ Սահակայ Մախարարաց ի տանէ Արծրունեաց. (Տե՛ս Մտիկերք ՓԲ, էջ 61 — 80):

Ողբք փանն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց եւ եպիսկոպոսոսպետութեանն յազգէն Սրբոյն Գրիգորի, զոր ասաց Մովսէս Հայոց պատմագիր եւ վարդապետ: — Այս ողբէն անմիջապէս ետքը գրուած է Յակոբոս գրչին բուն յիշատակարանը, զոր հրատարակած ենք արդէն ԾԱՒԷԻ մէջ (էջ 49. Ծնթ.):

Յաղագս զարմից Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի եւ բովանդակ պատմութիւն

Մեծին Ներսիսի Հայոց հայրապետի, որ կը վերջանայ այս բառերով. «Եւ հասեալ Մանուէլ զաւրաժարն Հայոց վարազգատաւ որդւոյն իւրով, եւ ընկեցեալ ի ձիոյն կամէր սպանանել», եւ կ'ընդհատի. պակասը շատ քիչ բան է (Տե՛ս ՍՈՓԵՐՔ Զ. էջ 122)¹:

Ասոր կը յաջորդէ Սիսիանոսի ներբողը ի սուրբ Քառասունն. բայց դժբախտաբար առաջին երեսները ինկած են մեր օրինակին մէջ, որ կը սկսի «[հաւ.]ատոյն ընդ նոսին գտանել եւ աշխատել տարժանմամբ վաստակոցն» եւն. (Տե՛ս Սուփերք. ԺԲ. էջ 8: Սուփերքի խորգիրն է «Միսիանոսի հայոց վարդապետի ներբողեան ի Սուրբ Քառասունն».)

Երանելոյն Մովսէսի քերթողանարն, յիշատակ սրբոյ Հռիփսիմեա եւ նորուն վկայակցացն սրբազան կուսանացն, ներբողեան ի Հանդէս նոցա հրաշիցն յարինուածով:

Սկսուած. «Նորահրաշ եւ գերապայծառ է տաւնս», որ կ'ընդհատի վերջէն սա բառերով «զբաժակ անմահութեան եւ լու...»:

Ինչպէս կը տեսնուի այս տեղեկութիւններէն, Ամբուղի ձեռագիրը, իբր հնագոյն օրինակ, հետաքրքրական է թէ Եղիշէի եւ թէ միւս նիւթերու վերաբերութեամբ:

¹ Կ'որժէ Մեծն Ներսէսի պատմութեան բնագիրն ալ վերակազմել: Սուփերքի (Զ) հրատարակիչը արդէն շատ մը օրինակներ գործածած է, առանց մտածելու Մեծարոյ երկրու հրատարակեալ գործն ալ (այ. Կ. Պոլսն 1737 — ՌՃԶԳ): Մեր օրինակը նոյն է Սուփերքի Զ.ին հետ. բայց տարբերակ է Կ. Պոլսի ապագրութեան պէտպիտոյթը:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Խ Ն

- ԵՂԵՇԷ = Արքայ Հօրն մերոյ Էղբշէի վարդապետի Մատենագրութիւնք, ըստ ընտրելագոյն ընթերցուածոց գրչագրաց. տպ. վ. Ենեաթիկ 1859.
- ԲՈՒԶ. — Փառաստի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոցի շորս գոգրութիւնս Բ. տպ. վ. Ենեաթիկ 1889.
- ԿՈՒԻԻՆ = Կորիւն վարդապետի, Մամբրէ վ. Էրժանոզի եւ Գաւթի Անյազթի մատենագրութիւնք. տպ. վ. Ենեաթիկ 1833.
- ԷԶՆԻԿ = Էզնիկոյ Կողբացոյ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի Էզծ Ազանդոց. տպ. վ. Ենեաթիկ ՌՒՄՂԷ (1826).
- ՓՐՊ. = Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ վահան Մամբրիսնեան. տպ. վ. Ենեաթիկ 1878.
- ԽՈՒՐ. = Մոզէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց տպ. վ. Ենեաթիկ 1881.
- ՍԷԲԷՍՍ = Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակն, եւ այլն, ի լոյս ած. Բ. Պ. տպ. Ս. Պետերբուրգ 1879.
- Մ. ԿՂՆԿՅՏ. = Պատմութիւն Աղվանից, արարեալ Մոզսիսի Կաղանկայտուացոյ, ի լոյս ընծայեաց Կ. Վ. Շ. տպ. Փարիզ 1860.
- ՕԶՆԵՑԻ = Յովհաննու Իմաստասրբի Աւանեսցոյ մատենագրութիւնք. տպ. վ. Ենեաթիկ 1833.
- ՅՎ. ՊՏՄ. = Յովհաննու Կաթողիկոսի Գրասխանակերտացոյ Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին տպ. Մոսկվա 1853.
- ԹՎՄ. ԱՐԾՐ. = Թոգմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, ի լոյս ած. Բ. Պ. տպ. Ս. Պետերբուրգ 1881.
- ԱՍՈՂԻԿ = Տիեզերական Պատմութիւն Ստեփաննոսի վարդապետի Տարանեցոյ, ի լոյս ընծայեաց Կ. Վ. Շ. տպ. Փարիզ 1859.
- Մ. ԳՕՇ = Մխիթարոյ Գօշի Գատաստանագիրք Հայոց, վահան Ծ. Վրդ. ի Բատաստանեաց. տպ. Էջմիածին 1880.

- ՎԼԲԴԱՆ = Հասարակ մե պատմութեան վարդանայ
 վարդապետի յուսարանեայ. այց. վենեայի 1862.
- ԿԻՐԱԿՈՍ = Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ
 համառօտ պատմութիւնի սրբոյն Գրիգորի յասարակ
 իւր յուսարանեայ. այց. վենեայ. 1865.
- ՕՐՐԷԼ = Պատմութիւն նահանգին Սիւսիական Ստե-
 փաննոսի Օրբէլեան Արքեպիսկոպոսի Սիւնեայ, ի
 յոյս ընծայեաց Կ. Վ. Շ. այց. Փարիզ 1859.
- ՍՈՓԵՒՔ = Սոփերք Հայկականք Հա. Զ. թ. Ի.
 2. ՊՏՄ. ՀԱՅ. = Պատմութիւն Հայոց եւ այլն. Հ. Վ.
 Չամչեանց. այց. վենեայ. 1784.
- ՀՆԱԽՈՍ = Հնախօտութիւն Աշխարհադրական
 Հայաստանեայց աշխարհի Հ. Վ. Վ. Ինճիճեանի
 այց. վենեայի 1835.
- ՊՏՄ. ՊԱՐՈՒՅ = Պատմութիւն Պարսից Մ. Գ. Թա-
 գիազեանց. Հա. Վ. այց. Կապիսթա 1846.
- ՏԻԶ. ՊՏՄ. = Տիեզերական Պատմութիւն Հ. Գ.
 Վ. Գաթրճեանի. Հա. Բ. այց. վենեայ 1852.
- ԱՅՐԱՍ
 ՍԻՍԻԱՆ } Հ. Վ. Այլանի
 ՍԻՍԻԱՆ }
- ՅՈՒՇԻԿՔ = ԅուշիկք Հայրենեայ Հայոց Հ. Վ. Այլ-
 շան. Հա. Վ. այց. վենեայ. 1869.
- ՀՅԱՆ ՏՈՒՆԱՅԻՐԱՆՍԻՒՄՍԻՆ = Հ. Գար. Զ. այց. վենե-
 աի 1883.
- ՊՏՄ ՀԱՅ. ԻՊԲ. = Հայկական Հին Գարու թեան
 Պատմութիւն (Ի. Ի. Գար). Հ. Գար. Զ.
 Բ. այց. վենեայի 1886.
- ՀԵՐՔՈՒՄՆ = Գաշանց թղթոյ լինութիւնն ու հեր-
 յուսիք. Արար Կ. Վ. Շ. այց. Պարիս 1862.
- ԳԲ. ԽԱԹ. = Ղազար Փարսեցի եւ գործք նարին, պատ-
 մական եւ գրական լինութիւն Գրիգորի խաղա-
 թեան. այց. Մոսկուա 1885.
- ԹԻՎՄ. ԽՈՒՐ. = Մոսկուա խորենացու Հայկական Պատ-
 մութիւն. Աշխարհարար թարգմանեց եւ յուսա-
 րանեց խորեն Նո. Վրգ. Ստեփանէ. այց. Ս. Պե-
 տերբուրց 1889.
- ԳՆՆ. ԳՆՆԱՍԷՐ. = Քննակեր. Քննութիւնք Կարայրի,
 պրակ. Ա. եւ Բ. 1887.
- ԳՆՆԱՍԷՐ. = Ազատանդեզու եւ իւր բազմադարեան
 Գաղանկքն. Քննադատութիւն Հ. Բարսեղ Վ.
 Սարգիսեանի. այց. վենեայի 1890.
- ԳԲ. ՍԲԳ. = Էդիլիի Չեռադիլիի համաժամութիւն.
 Համաժամեց Գարեգին Սարգսայ Սիւսիական Ս.
 Էդիլի (սինչեւ Երգ Քոստա). այց. Էդիլիանի 1892.

- ՔՆՆԳ. ՊՏՄ. = Քննական պատմութիւն Հայոց Ա. Մ. Կարապաշեանի. ասյ. թիֆլիս 1895. [Ա, Բ, Գ, հասարակօր սրայն]:
- ԲԱԶՄԱՎԷՊ = Բազմազեպ Հանդիսարան, վեճեակի-
 ՀԱՆԳԷՍ = Հանգէս Ամարեայ, վեճեակ եւն. եւն. :
 ՓԻԼՈՆ = Փիլոնի երբայեցւոյ դարձերը "ի հին թարգ-
 մանութենէ", ասյ. վեճեակ. 1822, 1826 եւ 1892:
- La Pèrse = La Pèrse, par M. Louis Dubeaux,
 Paris 1841.
- Canon = Histoire du canon des Saintes-Écritures dans
 l'église chrétienne, Par E d o u a r d R e u s s, soconde
 édition, Strassburg 1864.
- Coll. = Colléction des historiens anciens et modernes
 de L'Arménie. Par Victor Langlois, Paris
 1867.
- ՊԲՈՒԷ = Collection d'historiens arméniens. Th. Ardz-
 rouni X. S. etc. Traduits. Par M. Brosset, t. 1.
 S. Pétersbourg 1874.
- ՀԱՐԱԷ = Avesta Livre sacré du Zoroastrisme etc. Par
 C. de Harlez, deuxième édition, Paris 1881.
- Marc-Aurèle = Marc-Aurèle et la fin du monde antique.
 Par Ernest Renan. Quatrième édition. Paris
 1882.
- Ք. ԿՈՒԼՆԺ = Recherches sur quelques problèmes
 d'histoire Par Fustel Coulanges, Paris 1885.
- Ք. ՆԷՎ = L'Arménie chrétienne et sa littérature. Par
 Felix Néve. Louvain 1886.
- Annales = Annales du Musée Guimet. Tome vingt-qua-
 trième. Le Zend-Avesta etc. Par James
 Darmesteter, A. B. C. Paris 1893.
- ՊՏՄ. ԻՍՐԱԷ. = Histoire du peuple d'Israël. Par
 Ernest Renan, tome cinquième, Paris 1894.
- ԾՎԳ. = Histoire Générale, tome premier LES
 ORIGINES (Paris Armand Colin... Editeurs.) etc.

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մեր մատենագրական համաստեղութեան ամենէն փայլուն աստղերէն մին է Ա՛ՐԳ՝Ն՝ՆԵՂ Պ՛Պ՛Տ՛Ն՝ՆԵՂ. բայց անոր դիրքը գեռ չէ որոշուած գիտական զննութիւններով: Հայ մատենագրութեան անանուն գրուածներուն ամենէն անուանին եւ ամենէն ծանօթն եղած է այն Գիրքն-Ոսկի, զոր դարեր չեն կրցած հինցընել: Այս գրքին կախարդանքը անմատչելի բրած է զինքն քննադատական հետազոտութիւններու: Հիացումը եղած է Էն խորին ուսումնասիրութիւնը Աարգանանց Պատմութեան եւ պաշտումը՝ ամենէն խիստ քննադատութիւնը: Սրբազան նախապաշարուժ մըն է այս իրողութիւն մը սակայն, որ երբեք պիտի չխախտի Քննադատութիւնը աւելի լաւ պիտի բացատրեն այս գիրքը սիրցնող գաղտնիքը. եւ այս նկատմամբ եղած մէն մի հետազոտութիւն անոր նպատակը պիտի շեշտէ: Գէպքերու ճշգրիտ պատկերներն եւ կենդանի հոսանքը՝ բացատրութեանց բունին մէջ պիտի մնան միշտ: Մատենագրական գետնի վրայ միայն կռուան մը պիտի բնծայէ այն՝ քննադատին համար:

Աարգանանց Պատմութեան բմբռնումի տեսակետը միշտ պիտի բլլայ հիացումն ու պաշտումը, որուն ամենէն գրական ապացոյցը տուած է Հայ մամուլը իւր բեղմնաւոր տպագրութիւններով: Բայց, վերջապէս, եւրոպական մամուլն ալ անտարբեր չէ մնացած այս գրքին հանդէպ:

Գրքի մը բազմաթիւ հրատարակութիւնները հասարակաց կարծիքը կը ցոյցարնեն եւ անոր ուսումնասիրութեան մէջ ծանր կշիռ մ'ունին: Ճիշդ այս հրատարակութիւններն են Վարդանանց Պատմութեան ալ ուսումնասիրութեան սկիզբը:

Ա. Հրատարակութիւններ:

Բազմաթիւ եւ բազմաթիւ հրատարակութիւններ ունեցած է Վարդանանց Պատմութիւնը: Հին եւ նոր կտակարանի գրքերէն միայն Գաւթի Սաղմոսներն ու Չորս Աւետարանները կրցած են անոր շափ տպագրութիւններու արժանանալ. բան մը, որ ցոյց կու տայ՝ թէ Սուրբ Գրքերու շափ ժողովրդականացած է Ոսկի-Գրքոյի: Վարդանանց Պատմութիւնն ալ արդէն սուրբ գրքի մը, մանաւանդ Աւետարանի մը պէս բան մը նկատուած է: Առաջին հրատարակիչները՝ գրքին այս յատկութիւնը ըզուական, արգային եւ քրիստոնէական բմբունով երկիւղածութեամբ գիտած են. վերջինները՝ լսկ շահագործութեամբ:

Վարդանանց Պատմութեան առաջին տպագրութիւնը եղած է, ըստ «Քնար Հայկականի» հաւաքողին, Ամսթերամի մէջ (էջ 34—343): Հ. Կ. Չարբհանէլեան չէ յիշած զայս իւր Մատենագիտութեան մէջ՝ Եղիշէի տպագրութեանց շարքում: Առաջին տպագրութիւն համարուած է սակայն, Աստապատի Աբրահամ Վարդապետին հրատարակածը՝ Վ. Պոլսի մէջ 1764ին (= ՌՄԺԿ):

Հետեւեալ ցուցակը Վարդանանց Պատմութեան տպագրութիւնները կը պատկերացնէ: Աստղանշուածները կրցած են ձեռք բերել. մնացածները մասամբ Մատենագիտութենէն, մասամբ Էմիլ Տեղայի յոգուած են (Բզմէլ. 1893 Նոյ. էջ 514) եւ այլ տեղերէն քաղած են: Չարբհանէլեանի ցանկը շատ թերի է: Մատենագիտութիւնը 1883ի

Հրատարակութիւն մ'է. ցանկայի էր այդ տարեթիւը կանխող ժամանակամիջոցում լըյս տեսած բարբ օրինակներու նկատմամբ կարեւոր տեղեկութիւններ գտնել հսն: Չեմ կրնար սակայն պնդել թէ իմ ցանկը բացարձակապէս ամբողջական է. ինձ անծանօթ տպագրութիւններ կրնան գտնուիլ: Յանկը կը ներկայացընեմ ժամանակագրական կարգով:

1. *1764. Կ.Պ.Ղ: Լրատարակիչ Տ. Աբրահամ Աբգ. Ատապատցի: Սկիզբը «Առ ընթերցողս Սուրբ Մատենիս Նախերգանք» մը՝ Ստեփանոս Պետրոսեանէ (էջ 4—8): «Աւելարանութիւն» մը՝ էջ 212—214: Արիպակաց ցանկ մը էջ 215—216: «Յիշատակարան» մը էջ 217—220: Ամբողջ 220 էջ «Երկսիւն»: զարգարուն շրջագծերու մէջ: Ընծայականին ճակատը արծուէնշան մը: Ամէն զլուխ զարգագրերով (թռչուն) եւ լուսանցազարգերով կը սկսի:

2. 1774. Պեթրոպոլի:

3. 1787. Նոր Նախիջևան: Անգլուա յիշատակուած կը գտնէ այս տպագրութիւնը Պատկանեանի Catalogue de la littérature arménienne-ի մէջ (Coll. t. II. p. 181):

4. 1787. Պեթրոպոլի: Լրատարակիչ Տ. Յովսէփ Աբրեպիսկուպոս Արղութեանց: Այս տպագրութիւնը, որ հազուագիւտ է այժմ, 1764ի Հրատարակութեան «կրկին տպագրութիւնն» է (ՊԻՄ. Լ.Յ. Գոր. էջ 327—328):

5. *1823. Կ.Պ.Ղ: Լրատարակիչ Տ. Պօղոս Պատրիարք. Աշխատատիրող Տ. Անդրեաս Աբգ. Նարինեան: — Էմիլ Տեզա՝ շգիտեմ այս տպագրութեան իբր տարեթիւ 1813 սխալմամբ գրած է, թէ այդ տարեթիւով տպագրութիւն մ'ալ կայ — «Յառաջարան» մը Պօղոս Պատրիարքէ (էջ 3—6): «Յաւելուած», Բարձուճոյի զօրոյցին, Թովմոյի Պատմութենէն հանուած (էջ 215—18):

“Յանկ Գորոշոս” մը (էջ 219—227)՝ իբր վերլուծական ցանկ։ “Բացատրութիւն անծանօթ եւ դժուարիմաց բառից այսր մասենի” (էջ 228—239)։ Ամբողջը 239 էջ։ Սկիզբը պատկեր մը, որ կը ներկայացնէ “Սուրբ Հաւատոյ սիւն երկնաբերձ, Յովսէփ՝ Սահակ՝ Ղեւոնդ երէց”։

6. 1816. Կ-չէ-7-։
7. 1825. Վէ՛նէ-7-ի՛։
8. 1828. Վէ՛նէ-7-ի՛։
9. 1832. Վէ՛նէ-7-ի՛։
10. *1838. Վէ՛նէ-7-ի՛։ Մասենաց բութիւնք։
11. 1842. Վէ՛նէ-7-ի՛։
12. *1852. Վէ՛նէ-7-ի՛։
13. *1859. Վէ՛նէ-7-ի՛։ Մասենաց բութիւնք։
14. 1860. Կ. Պ-չէ-։
15. *1861. Թ-է-7-7-ի՛-։ “Շատ Անձեւացեաց սրինակի”։ Շրտ. Խորէն Վրդ. Գալֆայեան։ Ներածութիւն մը հրատարակչէն։
16. 1861. Մ-7-ի՛-7-7-։ Տպ. Յովհաննէս Բարայեան Քաթանեանց։
17. 1861. Փ-7-ի՛-չ-։ Տպ. Արամեան (Ա. Տպագր. Արամեանի)։
18. *1864. Վէ՛նէ-7-ի՛։
19. *1865. Ե-7-ի՛-7-7-ի՛-։
20. 1866. Կ. Պ-չէ-։
21. 1867. Զ-7-ի՛-7-ի՛-։
22. *1871. Կ. Պ-չէ- (Բ. Տպագր. Արամեան)։ Պատկերազարդ. Միանձանց խրատը կցուած։
23. *1871. Կ. Պ-չէ- (Ա. Տպագր. Գալֆայեան)։ Սկիզբը “Յառաջարան” մը, վերջը կցուած Միանձանց խրատը երկսիւն։
24. *1873. Կ. Պ-չէ- (Բ. Տպագր. Գալֆայեան)։
25. *1879. Տ-ի՛-ի՛-։ “Շատ Անձեւացեաց սրինակի”։ Շրտ. Տ. Գարր. Արքեպոս. Այվազեան. “Զեկուցումն” սկիզբը։

26. 1892. Մ--ի--ն. «Ըստ Անձեւացեաց օրինակի», Լրտ. Խ. Յովհաննեսեանց: Լրատարակիչը կցած է իւր տպագրութեան Լայ-Ռուս. բառարան մը, որուն «Յաւելուած» մ'ալ հրատարակած է, ըստ Լ. Յ. Տաշեանի տեղեկութեան — «Յաւելուած Եղիշէի Պատմութեան», նոյն գրքին Լայ-Ռուս. բառարանին. Մակ. Տպ. Բարխ. 1892, 8⁰ էջ 38:

Ասոնցմէ զատ Չարբհանէլեան կը նշանակէ «Միւս այլ տպ. ի Մագրաս Հնդկաց?»:

Այսչափ տպագրութիւն զանազան ծաւալներով եւ այնքան նշանաւոր կենդրոններու մէջ, ո՛չ մի գիրք ունեցաւ Լայկական Մատենագարանէն:

1764ի տպագրութեան նպատակը ուղղակի պատասխան մըն է Աւարդանանանց պատմագրութեան նպատակին: Էջմիածնի միտրաններէն «Բաղմաշխատ» Աբրահամ Աբղ. Աստապատցի, իւր Չմիւսնիոյ Առաջնորդութեան միջոցին (1763) առաջին անգամ կը հրատարակէ Եզնիկի ծանօթ գրուածը: Լայ. Մատենագարանը այդ գրքէն Աւարդապետին կը պարտի իւր փառքը (Եզնիկը): Ո՛չ միայն կորուստէ ազատելու համար, ինչպէս Եզնիկը, նոյնպէս Եզիշէն ալ տպագրել կու տայ, այլ մանաւանդ «զի երանելի Աւարդապետն Եզիշէ՛ յազգէս մերմէ գոյով եւ ունելով զմեծ սրբութիւն, զլիակատար իմաստութիւն, եւ զաթեմնական ուսման ճօրութիւն, ո՛չ վայելուչ վարկաւ նաեւ աշխատութեան սորին (որէն երկայ գիրքս) մնալ ըստ գանձու ընդ երկրաւ ծածկեցելոյ. . . Քանզի շնորհաշուք Եզիշէն այս ո՛չ սակաւ հոգեւոր հարստութիւն յինքեան ունի պարունակեալ: Այսինքն՝ զի է իբր քրիստոնէական ուսման ճաշակ, արարողութեանց սրբոյ եկեղեցւոյ անկարծիք վկայութիւն. ուղղափառ գաւանդութեան տիպ. փան հաւատոյ նահատակութեան քաղցրութիւն. ազօթ ախօսութեան հատուած. հոգեկան եռացութեան եւ արտասուաց

բղխման ու ժգնապէս գրգռիչ. ազգասիրութեան եւ հայրենի սուրբ օրինաց սակի՝ քարոզութիւն եւ հոգեւոր նախանձաւառութիւն. աւանդապահից ժողով. արեամբ ներկեալ նահատակաց մերոց, թէ կարգաւորաց եւ թէ աշխարհականաց, յականէ յանուանէ յիշատակութիւն. յատուկ ազգին մերոյ մակարեան գործ եւ տեղի պարծանաց: Նաեւ ըստ իմաստասիրացն սահմանի, Գիմօք՝ Պատճառօք՝ Տեղեօք՝ եւ Ժամանակօք՝ մեծագործութեան պատմութիւն: Արգարեւ՝ զսա ընթերցմամբ խոկացողացն ի մանկութենէ, շարագրութեան օրինակ եւ հայկաբանութեան դաղափար: Ահա գնահատումը մէկ ու կէս դար յառաջ այս «գնչադիւնիւն գրչիւն» եւ տպագրութեան նպատակը (Յիւլի. էջ 218—219):

Այս տպագրութեան արժէքն ըստ ինքեան բարձր է իբր առաջին հրատարակութիւն. որովհետեւ ձեռագիրը, որ մեր Գպրեվանքի մատենադարանի ձեռագրի խումբին կը պատկանի (տե՛ս էջ, 45 եւ շրնկ.) բազմատական արժէք մը չունի. իսկ ընթերցուածի տարբերութիւններ առաւել կամ նուազ ամէն ձեռագրի մէջ կը գտնուին: 1823ի հրատարակութեան Յառաջաբանում՝ Պօղոս Պատրիարք (Ա. Պոլսեցի) գիտել կուտայ՝ թէ 1764ի տպագրութեան մէջ «տեսնին բարձրագիտի վրիպիւն. է՛րբե՛ւ շի իմաստ բանիցն գլխովն ընդհանուանիւ չըմբուել է՛ն գլխուսն իմ մայրալուսնիմ ի թոնցն իմ իմանիւն գործել» (էջ 5): Այս եղանակաւորումը գաղափարողներու մանաւանդ վերագրելի է, որ ձեռքէ ձեռք այլայլելու շափ յառաջ մղուած է: Լանգլուս՝ Հ. Ս. Սոմալեանի հեղինակութեամբ՝ երկու հրատարակութիւններն ալ fort incorrect կը գտնէ (Coll. p. 181):

Այս հրատարակութիւնը (1764) այլեւայլ կարծիքներու շարժանիթ եղած է՝ գլխաբաժանումներու նկատմամբ: Ըստ Ֆէտտերի տեղեկու-

Թեան, Նայման Թէ անվաւեր կ'ուզէ համարիլ
 Վարդանանց Պատմութեան Աւթերորդ գիրքը եւ
 Թէ Հինգերորդ գլուխը 1764ի հրատարակչին
 ձեռքով բաժնուած Վեցերորդէն — «Յառաջա-
 բանութեան մէջ 7 գլուխ միայն կը խոստացուի,
 մինչ այժմ գործքն արդեամբք 8 գլուխ ունի:
 Բայց Թէ ասոր համար իրաւունք ունինք ութերորդ
 գիրքը՝ ինչպէս Նայման կ'ուզէ, անվաւեր համա-
 րիլ, տարակուսական է անշուշտ: Վասն զի յառաջա-
 բանութեան մէջ շատ բնդհանուր կերպով յա-
 աջ բերուած Եօթն գլխոց նիւթոց ցուցակը շ'ար-
 տաքսեր Աւթերորդ գլխոյն մէջ պատմուած իրո-
 ղութիւնքն եւ Եօթներորդ գլխուն վերջին խոս-
 քերք, գործքն Նայման ամբողջին վերջը կը համարի,
 նախ միայն Վասակայ յանցաւորութեան եւ արդար
 պատժոյն նկատմամբ են: Անշուշտ կարելի է որ
 յառաջաբանութեան եւ գրքին աւարտման մէջ
 եղած այս տարբերութիւնը հեղինակէն եղած բլլայ
 արդեամբք, որ արտաքին պարագաներէ կրնար խա-
 փանուած բլլալ իւր նախնական ծրագրին եւ ար-
 դեամբք ի գլուխ հանածին մէջ գանուող այս հա-
 կասութիւնը քննելու: Արդեամբք ալ Աւթերորդ
 գլուխն անկատար կ'երեւայ: — Քննադատական
 երկրորդ դժուարութեան մ'արդէն ակնարկեցինք:
 Ըստ ասութեան Նայմանի՝ ամէն ձեռագրաց Հին-
 գերորդ գլուխը կը պակսի, որով առաջին տպա-
 գրութեան հրատարակիչը (Վ. Պոլիս, 1764) Վեցե-
 րորդ գլուխն երկու մասի բաժնած է: Իւր այս
 բնթացքին հետեւած են միւս ամէն յետագայ
 հրատարակիչք, (Աղ. Մոսկ. Ժ. էջ 109—110
 ծնթ.): Այս տպերու թարգմանիչն (Հ. Յ. Տ.)
 անմիջապէս գիտել կուտայ Թէ — «Նայմանի
 բաժը 1764ի տպագրութեան նկատմամբ ճիշդ
 չ'երեւար. գոնէ այս տպագրութեան մէջ տեղ
 մ'ալ ակնարկութիւն չկայ Թէ Հինգերորդ գլուխն
 իւր ձեռագրին մէջ կը պակսէր եւ Թէ հրատարա-

տական, որ եւ ունէր յիշատակարան օրինակ զայս¹։ Այս հրատարակութեան հետեւած ձեռագիրքը Անձեւացեաց խումբին կը պատկանի, որուն զլիարժանումներուն համաձայնած է զարմանալի զուգագիրպութեամբ մը 1764 ի հրատարակչին բրած բաժանումը։ Հրատարակիչն, Արրահամ Վրդ. Աստապատցի, իւր ձեռքն ունեցած է ձեռագիրք մը մեր Մատենադարանի ձեռագրի խումբէն. եւ տեսնելով թէ հոն Գ¹⁷ զլիսէն ուղղակի Ձ¹⁷ը կ'անցնի պատմութիւնը, պակաս մը նկատելով, կը բաժնէ Ձ¹⁷ին առաջին մասը եւ կը կազմէ Հինգերորդ որ նախապէս «չէր յօրինակին», եւ այսպէս գրքի բնծայականին կը յարմարցնէ զլիարժանումները — «...դէ ըստ խոստան որքոյն՝ եղև իւրդե-դրեւլ» —։ Արրահամ Վարդապետի բաժանումը, որ ստուգիւ զարմանալի զուգագիրպութիւն մըն է՝ ըստ ամենայնի համաձայն Անձեւացեաց բաժանումին, իմ «...զլիսէն իւր աննախնա որքոյնն է, այսինքն՝ զիտել թէ «Յետ այսորիկ» կրնայ նոր զլիսի մը սկսուածն ըլլալ — որովհետեւ Վարդապետը ուրիշ բաժանումներ ալ բրած է պատմութեան երկար գլուխներուն տաղտուկը զարմանելու համար (տե՛ս վարը) — իմ կ'ըշխեմ, այսինքն՝ իւր

¹ «Գրեցաւ պատմական մատեանս սրբոյն Եղիշայի, ի Մեծն Հայաստան, ի թուականին Հայոց ՌՄԼ (— 1781) գրչութեամբ Գեորգոյ ուրու ձե անարժանի Կոստանդնուպոլսեցոյ, եւ այլ՝ յօրինակէ իմերէ հնագունէ, որ էր գրեալ յԱյրարատեան աշխարհի ի թուականութեան Հայոց ՌժՁ (— 1167), յաւուրս հայրապետութեան Յեառն Ներսէսի, եզրօր Գրիգորիսի, որ նստեր ի Կայն Հարօմական» (էջ 5-6)։

Գէորգ Դպրի այս ձեռագիրքը կը գտնուի Ազգ. Մատենադարանի Ձեռագրաց Բաժնին մէջ, մեր նոր կազմած ցուցակի համեմատ թիւ 136: — Ի դէպ է յիշել թիւ 137 ձեռագիրն ալ, Մ. Խորենացոյ Պոմ. ը, որ մինչնոյս գրչէն նկած է: Նոր ծ. շ. 1905:

վեալ հասարակ-ընթացի: Յո՛րս զի՛ն- շարիւն-ը ե-
ւրաբար ինչ երբէ քի՛տն էրբ-ըրբ--: Նի՛ մի՛ ընդ- մի՛ն
բանս- ըրթոյն յ-դիմի-րե- ի-դարեւոյ ինչ ի-տանեւ-
յեւ ըն-ընթացի:

Դե-ե- շոյ-ս- մի՛ շանց եւլիցի, ինչ ի-տար-գի՛ր հե-
ղին-ի՛ն հիշ-գր-ըրբ քի՛նոյն վե՛ր յօրին-ի՛ն, ե- մի՛ր
վեղեւ-ը յե-ան-հա- ս-ըբ քի՛տոյն ի՛րի՛ն օրին-ի՛ց՝ ս-
նեւ-ով զի-եղծ ՚տոց՝ ոչ ս-ի-ս- արտ-անեւ-ը եւլի, ինչ
գո-ացե քի՛ւն-ին այն շ-ի-տե-ը իցե. ինչ-ը ը-տ ի՛նչ
ի՛տաց՛ան ի-տար-գի՛րն այն ինչ ս-ս-ի հաս-ը-ը՝ քի՛ն վե-
ցեր-ըրբքի՛ն է սեւ-ըր ՚տ-անեւ-ը, ս-ս-տի ը-տ ի-տար-տան
արթոյն եւլի- ի-ր-գ-տ-րե-ը: Ի-ի՛ ինչ գո-ացե որ ս-տ
ու իցե, ոչ մի-այն ար-տի-ս- շար-ի-տնի՛ւ այն-ը ՚տ-ին
ս-ս-ի-տ-ս, եւ զունեցեւրցդ ի ձեռ-ին պատրաստ, այլ
եւ ճաղճեւ առ Տեր, եւ այլն (էջ 213—214):
Արդ՝ Երբահամ Վրդ., որ նոր եւթաղ մ'ըլլալ կր
թուի այս սուրբ գրքին մէջ, կասկածելով իբր թէ
Ե՛ր Յեղանակը ("գլուխն այն") պակասը ըլլայ իւր
օրինակին մէջ մաս մը կր բաժնէ Չ՛ր են եւ բնծայա-
կանին "զՅարձակումն արեւելից" իբր խորագիր
փակագծով կր զնէ իւր բաժանումին ճակատը
(էջ 97) կարգադրելով "բառ խոստման սրբոյն",
առանց գիտնալու թերեւս թէ իւր բրած բաժա-
նումն արդեն կր գտնուի ուրիշ խումբ մը ձեռա-
գիրներում: Իւր խորագրած միւս բաժանումները
կր գտնուին հրատարակութեան 18, 21, 39, 42,
46, 51, 54, 56—57, 62, 68—69, 77, 81, 97,
104, 114, 121, 128, 136, 141, 153, 162,
170, 179, 195, 203 էջերում, զորս նիւթերու
վերլուծական ցանկի մը ձեւով (table analytique)
— "համառոտ ցանկ սուրբ գրքոյս գլխոց հա-
տուածովքն հանդերձ, — գրքին վերջը գրած
է, սա՛ ճանօթութեամբ. "Մանիր, զի խաշու-
նակ բանքն լուսնաձեւիւ՛ են ի սրբոյն խորագրե-
ցեալք, եւ մնացեալքն ի մէնջ, որպէս են նշմա-
րեցեալք":

Արքայապետի երկիւղածութիւնը, սկիւզ մէջ կապար շխառնելու երկիւղածութիւնը, հաւանական է որ շատ մը գաղափարողներ շունեցան եւ տեղի տուին ոչ միայն գլխարածանուժներու պէտքութեան, այլ մանաւանդ բնթերցուածներու բազմութիւ եւ նշանակելի տարբերութիւններուն: Արքայապետի Արք. կը ճանչնայ Արքայանոց Պատմագրութեան յարգը եւ իւր հիացումը բացատրելու համար մեր ամէնէն նուիրական բառերը կը գործածէ. «Սուրբ մատեան» (էջ 4), «Սուրբ Գիրք» (էջ 208, 212—214, 217), «Զքնազաշար մատեան», «Շահաւէտ Գիրք» (էջ 217, 218):

Պոլսի երկրորդ հրատարակութիւնն ալ միեւնոյն նպատակով եղած է. գնահատումը նոյն է առաջինին հետ — «Մի յառաւել օգտակար եւ բնտիր մատենից խոստովանելի է արդարեւ զառաջիկայս պատմագրութիւն, արարեալ Սրբոյն Եղիշէի աստուածախօս Արքայապետի... որ եւ ըստ վայելուչ շարագրութեան եւ ծաղկազարդ սձոյն, եւ ըստ այլ եւս կարեւոր եւ գեղեցիկ հանգամանաց, գրեթէ իրրեւ զարեգակն լուսապայծառ ցոլանայ ի մէջ այլոց բազմապատիկ պատմագրութեան նախնեաց մերոց, եւ ոչ սակաւ նպաստամատոյց լինի ուսումնասէր մանկանոց դպրոցաց՝ զարգանալ ի յօրինուածս գեղեցիկ շարագրութեան» (էջ 3):

Ինչպէս տեսանք վերագոյն՝ 1764ի տպագրութիւնը ծանրապէս կը քննադատէ այդ տողերը գրողն, եւ կը շեշտէ թէ «զայս ամենայն զոր ասացար՝ եւ առաւել քան զոյն կարէ տեսանել բնթերցասէրն ի բազդատելն զսա բնդ հնոյն», թէ եւ շատ բնտիր տպագրութիւն մը չէ իւր հրատարակածն ալ:

Գլխարածանուժներու մասին ո՛ր եւ գիտողութիւն շունի 1823ի հրատարակիչը: Գիտելու է միայն՝ թէ այս երկու տպագրութիւններն ալ Յեղ-

նախ անց Գլուխ կը գործածեն. մինչ վերջինը (1823), որ Անձեւացեաց օրինակին հետ նոյն բաժանումներն ունի եւ շատ հաւանական է որ այդ խումբին պատկանող օրինակէ մը գաղափարուած ըլլայ, Անձեւացեացին հետ Յեղնակի շը գործածեր: Այս փոփոխութիւնը պէտք է ենթադրել որ Գեորգ Գարբի ձեռքով եղած ըլլայ, թէեւ կարեւորութիւն մը չունի բոս ինքեան, քանի որ Անձեւացեաց օրինակներն ալ Յեղնակի կը գործածեն: Բայց աւելորդ չէ գիտել թէ սկզբնագրին մէջ ոչ Գլուխ կար, ոչ Յեղնակի, այլ պարզապէս ընծայականին մէջ գրուած խորագիրներ. սապէս «Առաջին զժամանակս», «Երկրորդ զիրացն պատահումն յիշխանէն արեւելից», եւն:

Հրատարակութեանց իւրաքանչիւրին վրայ պիտի չիօսինք անոնց ի լոյս գալուն նպատակն եւ արժէքը զնահատելու համար: Առաջին հրատարակութիւնը պէտք էր զբաղեցըներ զմեզ՝ Նայմանի կարծիքը եւ յարակից գիտողութիւնները քննելու համար. իսկ երկրորդը՝ իբր հերքումն «յեթննուհինգ», հրատարակչներուն 1764 ի հրատարակչին ընթացքին հետեւողութեան, հետեւաբար եւ իբր քննադատութիւն առաջինին բազմազիմի վերիպակներուն. թէեւ, ինչպէս ըսինք, այս ալ զերժ չէ վերիպակներէ, մանաւանդ սխալ բացատրութիւններէն այն բառերուն, որք իբր «անծանօթ եւ զժուարիմաց» ստուգարանուած են:

Նայման շատ յանդուգն վճռած է. իւր վճիռներն սակայն կարի երեւակայական են գիտական ճշգրտութիւն մ'ունենալու համար:

Ընդհանրապէս խօսելով՝ Արդանանց Պատմութեան հրատարակութիւնները հետզհետէ խնամքով սկսան բազմապատկուիլ: Միակ թերութիւնը, զոր կը գիտեմ ինձ տրամադրելի եղած օրինակներում, բաց ի 1838 ի Մատենագրութեան, է ձեռագիրներու տարբերութիւնը շնչանակել ու-

եւ ի ձեւով : Ասի մեծ ծառայութիւն մը պիտի մատուցանէր մանաւանդ անոնց , որք Աւարդանանց Պատմութեան ուսումնասիրութեամբ կամ թարգմանութեամբ կը զբաղին : Քուական շէ Բաս Անձեւացեաց օրինակին , կամ Բաս Բնարեւազոյն օրինակաց , ծանօթութիւնը :

Բ. Օտար Նորոգումն ընդ ինչ : — — — — — Տարբեր ընդ ինչ :

Աւարդանանց Պատմութեան ուսումնասիրութեան ուրիշ մէկ կողմն է , անոր օտար լեզուներու յեզուէն : Այս տեսակ թարգմանութեանց արուած կարեւորութիւնը կշիռ ունի Աւարդանանց Պատմութեան մասեմագրական եւ պատմական գնահատումն համար : Եւրոպա իւր գլխաւոր լեզուներու վերածելով իւրացուցած է զայն : — Այս թարգմանութեանց ջանկը դարձեալ ժամանակագրորէն կը կազմէր . ստացանչուածներն ձեռքիս տակ են .

1. 1830. Անգլերէն : The history of Vartan, and of the battle of the Armenians: Containing an account of the religious wars between the Persians and the Armenians; by Elisabeth Bishop of the Amadunias. London 1830, pp. XXIV + 111 gr. in 4°. Թարգմանիչ Նեյման (Charles Frédéric Neumann).

2. 1840. Իտալերէն : Eliseo storia Armeno del v° secolo. Venezia, nelle tipografia di Alvisopoli, 1840. 236 pp. in 8°. Թարգմանիչ Կապելետի (Joseph Cappelletti).

3. *1844. Գոթերէն : Soulèvement national de l'Arménie chrétienne au V° siècle contre la loi Zoroastre, sous le commandement du prince Vartan le Mamigonian, ouvrage écrit par Elisé Vartabéd, sur la demande de David le Mamigonian, son collègue; traduit en

français par M. l'abbé Grégoire Kabaragy Garabed. Paris au comptoire des imprimeurs-unis, 1844, in 8°.

4. 1853. Ռուսերէն: Տփխիս, թրգ. Պ. Շանշեանց:

5. 1863. Ռուսերէն. Մասկուս:

6. *1864. Գրչնէրէն: Élisé Vartabed. Histoire de Vartan et de la guerre des Arméniens [écrite] à la demande de David Mamigonian. Collection t. II, p. 182—251.

Նայման իւր անգլիերէն թարգմանութեան՝ հրատարակուած «Թարգմանութեանց ժողով»-ին ծախքով՝ կցած է նաեւ հայերէն լեզուի ընթացք մը: Ամբողջական թարգմանութիւն մը չէ այս: Թարգմանիչն ուղած է Արղանանց Պատմութեան գլխաւոր մասերը ծանօթացնել ազատ թարգմանութեամբ (տե՛ս Գաղտնիք էջ XIV եւ Ք. Նիւէ էջ 302. — Հմմտ. Բշմշտ. 1893 Ապրիլ. էջ 178):

Իտալերէն թարգմանութեան, որ 1828 ի հրատարակութեան վրայէն եղած է, բանասիրական յասկութիւնն աւելի կարեւոր կ'երևի, քան Ք. Նեվի վկայութեան. Ayant reconnu à la consultation des manuscrits de Saint-Lazare, il a pu mettre plus de rigueur dans sa tâche de philologue: Նեվ այսպէս գրելով, քան է. Տէշնի, «ոչ ուղղապէս, կը մեկնէ թարգմանչին սախօսքերը. «ինձ առաջնորդ առի 1828ին տպագիրը, որ հաւատարմութեամբ եղած է հայ ստոյգ գրչագրաց վրայ, որ կը պահուին ի հռչակաւոր մատենադարանի Մխիթարեանց»: — Ըստ Տեղայի տեղեկութեան թոմմազէյ քսած է այս թարգմանութեան համար թէ «աւելի հաւատարիմ է քան վայելչարան» (Բշմշտ. 1893, Նոյ. էջ 315):

Գապարանի իւր գաղղիերէն թարգմանութեան յառաջարանին մէջ խօսելով Վասպէլէտաթի թարգմանութեան մասին, կ'ենթադրէ թէ

խառնացին Աւարգանանց Պատմութեան գծուարի-
 անց եւ մթին հասուածներուն հանդէպ անյաջող
 մնացած ըլլայ. որովհետեւ Խորենացու Խառներէն
 թարգմանութեան մէջ՝ Ալեեաթիցիներէն ոգնա-
 կան ունենալով հանդերձ, Ախասենեան եզրարց
 լատին թարգմանութեան ալ ոգտուած է, նոյն
 իսկ անոնց սխալներն ալ օրինակելով. ահա, կ'ըսէ
 Վապարաճին, "ce que je puis affirmer de celle
 de ses traductions que je connais. Quant à celle
 d'Elisée, je dirai, sans vouloir rien préjuger,
 que l'on trouve dans cet historien tant de pas-
 sages difficiles et inintelligibles, et tant de sub-
 tilités inabordables pour un étranger, qu'elle
 que soit sa vaste érudition, que pourrais affir-
 mer, sans trop offenser M. Cappelletti, que
 l'interprétation qu'il a eu donnée, différera en
 bien des endroits de la mienne" (p. XIV — XV):
 Ընդհակառակը՝ Լանդլուաթ համար Վապարաճեա-
 րի թարգմանութիւնը excellent է (Coll. p. 181):

Վապարաճի գաղղիներէն թարգմանութիւնը
 բոլորովին շրջուած է: Ազատ թարգմանութիւն
 քր, ըստ Լանդլուաթի՝ շատ անհարազատ, մանաւանդ
 paraphrase մ'է. — mais cette version est très-
 infidèle et doit être plutôt considérée comme
 une paraphrase que comme une traduction — :
 Պ. Նեվ կը պաշտպանէ այս գաղղիներէն առաջին
 թարգմանութիւնը (էջ 303): Ստուգիւ. Վապար-
 աճի ոչ միայն շափազանց ազատ թարգմանչի
 գրիչ մը գործածած է, այլ նոյն իսկ Յեզանակ-
 ներու թիւն ալ չէ պահած. 11 գլուխներու բաժ-
 նած եւ շարունակութիւն մ'ալ կըցած է Փարպե-
 ցիէն քաղելով: Ինչեւ Վապարաճին, այս "ծագու-
 մով հայ, սրտով ֆրանսացի", ինչպէս կ'ըսէ ինքն,
 կը յաւակնի շատ լատ. հասկցած ըլլալ Աւարգանանց
 Պատմութեան ամենէն գծուարիանց կէտերը, բայց
 պարզապէս յաւակնութիւն մըն է ասի: Իւր բոլոր

կենսագրական, հնագիտական, մասենագրական տեղեկութիւններն, անձնական են լսի: Այսպէս՝ Արքանանց Պատմագրին նկատմամբ բաժնեկր (Յառաջ. էջ VI—IX) թէ նա տղայութեան (պատանեկութեան) ժամանակ Աղեքսանդրիա, Աթէնք, Վ. Պոլիս կը զբոսի, վերադարձին կ'ընդգրկէ եկեղեցականութիւնը, անմիջապէս Ալեքսանդրիայի համալսարանի իւր հմտութեան եւ բարուց սրբութեան համար, եւ այլն: Յետոյ բանակի քահանայ (aumônier) եւ առաջին քարտուղար կ'ըլլայ Արքանին, եւ այս բարձր պաշտօնին մէջ է որ կը գրէ իւր պատմութիւնը: Աւելին կայ. Elisée fut non-seulement l'historien le plus remarquable de son pays; mais encore il en fut comme un des apôtres de la civilisation. Il fonda un grand nombre d'écoles, à la tête desquelles il prit soin de mettre des professeurs aussi éclairés que pleins de zèle, s'efforçant par tous les moyens possibles d'inspirer aux Arméniens ce goût des sciences et de la sagesse dont lui même, tout le premier, donnait l'exemple (p. VII): Եղիշէ այս գործերով զբաղած էր, կը յարէ, երբ կը սկսի պատերազմը եւ իբր ականատես՝ կը նկարագրէ իւր տեսածները շատ ժամանակներ յետոյ, իւր ընկերակից Գաւիթ երէց Մամիկանեանի խնդրանք, վերջապէս կը մարի այն կեանքը այս փառասուր աշխատութիւններու մէջ 480 ին (Հմտ. Գ. Նե՛վ էջ 300 եւ ՀՄօ. նկրդ. Ալեքս. Հ. Մ. Բժշկեանի, տպ. Վենետ. 1850): Անշուշտ դիտելի է՝ որ Գապարաճի թարգմանիչներու կեանքը կը խտացնէ Արքանանց Պատմագրի վրայ: Բայց անճիշդ շտապանցութիւն մ'է այս. մեզ ծանօթ ոչ մէկ վկայարանութիւն կամ կենսագրութիւն կը յիշատակէ թէ դպրոցներ բացած ըլլայ Եղիշէ, ուսուցիչներ կարգած, եւ այլն, եւ 480 ին ալ մեռած: Այսչափ ճշգրիտ եւ մանրամասն կենսագրական

10202-Մ.

տեղեկութիւն, մեր մատենագիրներու, մանաւանդ Վարդանանց Պատմագրի մասին, հրաշք մ'է:

Միայն 38 ծանօթութիւններէն (էջ 297 — 357) 21 եւ 24 տոմարական հաշիւը, 23՝ 4-նդ-4-րացաարութիւնը, 26՝ Թեոդոսի գրուած նամակին (?) արուած կարեւորութիւնը, մանաւանդ յարաբերութեանց նկատմամբ բրած խորին ուսումնասիրութիւնը, 30՝ պ-նի եւ ո-նի մեկնութիւնները, 32՝ իբր թէ ութերորդ եղանակը 10 կամ 15 տարի վերջ գրուած մ'է (ծնթ. 2) թարգմանչին յաւակնութեան ամենէն փայլուն ստուգանիշներն են: — Թարգմանութեան հատուածներ բազմատեղ բնագրի հետ՝ մեր ծրագրէն դուրս կը մնայ:

Պետրոս Շանչեանցի ուսերէն թարգմանութիւնը, բաւական յարգ ունի ըստ Լանգլուաի, իսկ Տ. Խ. եպս. Ստեփանէ կ'ըսէ թէ ՚չէ կարող շատ բնութիւն թարգմանութիւն համարվի» (ինձ ուղղուած անձնական նամակ):

Լանգլուայի թարգմանութիւնն աւելի հաւատարմութեամբ եղած է: Մատենագրական համառօտ, հմտայից ներշնչութիւններ միայն աւելցուած են բնագրին վրայ: Աւելի ծանօթութիւններ կը սպասուէր Լանգլուայի թարգմանութեան, մանաւանդ պարսկական իրաց նկատմամբ:

Գաղղիերէն թարգմանութեանց շարքում պէտք է յիշել նաեւ Սէն-Մարտէնի Վարդանանց Պատմութեան ինչ ինչ հատուածներու թարգմանութիւնը Լ. Զ. հրատարակուած: Գաղղերաճին կ'ենթադրէ թէ Սէն-Մարտէնի ամբողջական թարգմանութեան մը շաղոգելուն պատճառը, բնագրին դժուարութիւններն եղած բլան (XIII — XIV):

Այս բոլոր հայերէն հրատարակութեանց եւ օտար թարգմանութեանց մէջ՝ Վարդանանց Պատ-

մագիրն աւանդական անձնաւորութիւնն է. այսինքն՝ Ա՛րդ՝նի՛ ք՛րձ՝ի՛ց, ու՛ն՝ո՛ւ, եւ այլն:

Օտար թարգմանութիւններէն կախուած են գրեթէ օտար ուսումնասիրութիւններն ալ: Այս ուսումնասիրութիւններն բնդհանրապէս Աւարդանանց Պատմագիրը Եւրոպայի ծանօթացրնելու համար եղած են՝ շատ նեղ, բայց փայլուն շրջանակի մը մէջ: Նայմանն է դարձեալ՝ որ իւր թերակատար թարգմանութեան առթիւ գրած է (գերմաներէն) ի «Բերլինեան Տարեգիրս գիտնական քննադատութեան» 1829, 1830, որ յետոյ գրքոյկի ձեւով առանձինն ալ հրատարակուած է: Պատկանեան, ըստ ֆէտտերի տեղեկութեան (Ա՛շ. Մ՛ո՛ւր. ՓԷ. էջ 115), կը յիշէ նաեւ Յ. Բերեսին (J. Beresin), քննութիւն Եղիշէի Պատմութեան թարգմանութեան ի Պ. Շանչեանցէ, Պետր. 1857 (առսերէն), եւ հատուած մը «Պաւկաս», առս թերթին մէջ, որուն հեղինակն է՝ ըստ Պատկանեանի, Գ. Մելիքով:

Գապարաճիի թարգմանութեան առթիւ Ֆ. Նե՛վ գրած է, ինչպէս կ'ըսէ ինքն, Université catholique (Paris t. XX. novembre et décembre 1845) մէջ, անշուշտ աւելի ներքող մը քան քննադատութիւն մը, ինչպէս արդէն կը դուշակուի իւր տեղեկացրնելու ձեւէն:

Աւարդանանց Պատմութեան վրայ եղած ինձ ծանօթ ուսումնասիրութիւններն են — Ֆ. Նե՛վի «Քրիստոնեայ Հայաստան եւ իւր գրականութիւնը», գործին Եղիշէի նուիրուած գլուխը, էջ 299 — 316 (L'Arménie chrétienne et sa littérature par Félix Nève, in 8°. p. 403. Louvain 1886): Չորս հատուածներէ կը բաղկանայ ուսումնասիրութիւնս § I. Biographie d'Elisée աւանդական ծանօթ հիմերու վրայ շինուած եւ այն ալ հետեւողութեամբ Գապարաճիի տեղեկութիւններուն. քննադատական հանգամանքէ դուրի բոլորովին: — § II. His-

toire de la guerre des Arméniens contre les Perses sous Vartan : Հաստեղով համառամութիւն մը պատերազմի գեղեցիկութիւնը Պատերազմը կ'անուանէ La bataille de l'Ararat (?) : — Այս գլխում կուտայ մասեմազրական հակիրճ տեղեկութիւններ Աւարդ անանց պատմութեան հրատարակութեան եւ ուսումնասիրութիւններու մասին : — § III. Vues d'Elisée; mérites de son style. պատմագրի բուն բնծայականը թարգմանելով — անձիշտ — ի վեր կը հանէ պատմագրի նպատակը : Ո՞նքն նկատմամբ իւր հրացումը կէս քննադատական չեղած մը կը յայտնէ. — Չեւր Ազիշէի մէջ անյարմար չէ նիւթի բնական մեծութեանը : Ո՞նքն անտարակոյս զերծ չէ այն թերութիւններէն, զոր երազական քննադատութիւնը կը վերադրէ արեւելեան պատմագիրներու մեծ մասին. բայց իւր ճարտասանական ձեւերու շարժումը գործածութեան համեմատութեամբ չենթարկուիր այն սաղսանքին, զորս ուրիշ հայ գրողներ կը հրաւիրեն իրենց վրայ : Ազիշէի սձն փայլուն է եւ ներդաշնակ. միշտ համաձայն, քիչ բացառութեամբ, այն ճշգրտութեան եւ յստակութեան, որք էական օրէնքներն են փոխարեական լեզուի : Չենք բեր Ն. Սարգիս Ստանլեանի հետ (Quadro p. 32) թէ Ազիշէ մրցակից մ'եզած բոլոր այն պատմագիրներու, բայց կը աննշանք իրեն հետ թէ իւր պատմութեան մէջ նկարագրութիւնները շատ յստակ եւ պարզ են. մտածումները ճիշտ եւ առողջ փիլիսոփայութեամբ մը լեցուն. նկարները կենդանի եւ արտայայտիչ : Որ բանի մէջ որ կերպով մը անձնման եզած է նա իր ներկայացրնելու ոգած անձերուն նկարագրերը ճշգրտութեամբ գծելու եւ զանոնք իրենց բնական գոյներովը միշտ զգեցրնելու գոտարին արուեստն է այն : Այն նկարարանութիւնները, որք Ազիշէի գործին մէջ աստ անդ կը նշմարուին, ծագում կ'առնուն մանաւանդ սփարական նկարագրէն իւր

առաջագրութեանը, որ յիշատակներու բնութեան հետ կապուած է: Արհայնարանութեան ուրիշ պատճառ մ'ալ գլխաւոր անձնաւորութիւններու բերանը գրուած երկար ճառերու ներմուծումն է, այն ամէն հաւանականութեամբ, որուն ենթակայ են աւանդութիւնով հաւարուած խօսքերը: Ազի-չէի՝ ինչպէս նաև շատ մը հայ պատմագիրներու շարագրութեան յատուկ նկարագիրն է բարոյական զարտուգութիւններու (digression) գործածումը ճառի ձևով յորինուած՝ իւր պատմութեան շատ մը տեղերուն մէջ. այս վարդապետական (didac-tique) կամ, եթէ կ'ուզէք, խրատական (paréni-tique) մասը, որ ուրիշ գործերու մէջ անպատեհ պիտի երևէր, եւ որ տեղի կու տայ պատմութեան յաճախակի բնդ հատումներուն, անհաշտ չէ այս տեղ հեղինակին ունեցած հաստատուն նպատակին հետ, այսինքն՝ մեծ պատուհաներէ զօրաւոր վար-դապետութիւններ հանել, : — § IV. De l'intérêt des faits dans l'histoire d'Elisée; l'esprit chré-tien de la nation arménienne. այս հատուածում մ Գ. Նէլ կը պատկերացրնէ հայ-քրիստոնէութեան մեծութիւնը, համառօտելով նախարարներուն առ երեսս ուրացութեան եւ վերագարձէն անմիջապէս յետոյ ի գործ գրուած համախումբ բուռն բնդ-գիմութեան, Աստակի մատնութիւններուն, Ար-դանի քաջագործութիւններուն, հայ եկեղեցա-կաններուն գերին կարեւորութեան եւ այլ պարագաները: Այս ամէնէն երկար հատուածն է իւր ուսումնասիրութեան, զոր կը վերջացրնէ Աւհանի (Մամիկանեան) վրայ տեսութեամբ մը. այս տեսու-թեան մէջ հետեւած է Գապարածիի Փարպեցիէն բրած բովանդակութեանը:

Գելիքս Նելիի ուսումնասիրութիւնը կը ծառայէ մի միայն Արդանանց Պատմութիւնն իւր աւանդական իիծակին մէջ ծանօթացրնելու Եւրոպային: Հայ մատենագրութեամբ զբաղողները

շատ շնորհակալութիւն իրր մատենագրական ուսումնասիրութիւն մը. կամ ինչպէս կ'ըսէ է. Տէշ (Բշ. 1893. Նոյ. էջ 521. ծնթ.) «Այս գրուածս չկրնար շատ բան սորվեցընել հայու մը՝ որ Եղիշէի բնագիրն գիմացն ունի: Նեղ՝ հայկական իրաց տեղեկութիւն շունեցողներու ծառայութիւն մը կը մատուցանէր՝ որ տասը տարի յառաջ աւելի սակաւագիւտ էր»:

Նոյն կաղապարով եւ նոյն արժէքով ուսումնասիրութիւն մ'ունի Ֆէրէր՝ գերման հայագէտն ալ, որ թարգմանուած է Վիեննայի Աշտ. Մ-տէն-գ-ր-նի՞ն ժ.է. հատորին մէջ — «Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Ֆէթթէրի, խումբ մը գրուածներու հետ, թարգմանիչն եւ ծանօթագրողն է Հ. Յ. Տ-նի՞ն: Եղիշէի նկատմամբ գրուածը, յիշեալ հատորին մէջ կը գրուէ 105—115 էջերը, երեք հատուածով: — 1. Եղիշէ Մի-նի՞ն. աւանդական կենսագրութիւնն է պատմագրին. բայց շքնուներ որ Ամատունեաց եպիսկոպոսն եղած ըլլայ. Բարձու մայի զըոյցին կարեւորութիւն կը արուի: Հայագէտը ծանօթութեան մը մէջ կը հերքէ Նայմանի այն կարծիքը, որուն համեմատ իրր թէ Եղիշէ ուղղափառ դաւանութենէ խոտորած ըլլայ: Ֆ. Նեղ եւս ծանօթագրած է զայդ (էջ 304): — Ահա Նայմանի պատճառարանութիւնն եւ Ֆէտտէրի հերքումը. «Արձրունւոյ այս տեղեկութիւնը (Բարձու մայի նկատմամբ) առիթ տուած է Նայմանի՝ Եղիշէի ուղղափառ հաւատքը տարակուսի տակ ձգելու: Եւ որովհետեւ կ'երեւայ նաեւ թէ Եղիշէի պատմութեան շինգերորդ գլուխը կը պահտի, կ'ըսէ նոյն մատենագիրն՝ լեզուի իրեն յատուկ համարձակութեամբ մը հետեւեալը. «Եթէ Եղիշէի ձեռագրին ընդօրինակողը արգեամբք գլուխ մը ջնջած են, կրնանք վստահութեամբ մ'ենթադրել թէ այն տեղ հոսովմական-տաքելական եկեղեցին եւ անոր վարդապետութիւնը շոշափուած էին: Եղիշէ ան»:

ձուկ յարարերութիւն ունէր ինչպէս կ'իմանանք
 Թովմայ Արծրունւոյ տուած մէկ տեղեկութենէն,
 ասորի Բարձուամայի՝ Նեստորի հռչակաւոր կող-
 մակցին հետ, եւ այս պատճառաւ կրնային ան-
 շուշտ իւր ընդհանուր եկեղեցիէն խտտորոզ կար-
 ծիքները յետին ժամանակի ուղղափառ կղերէն
 իւր գրքին ընդօրինակութեանց ժամանակ զուրս
 թողուած ըլլալ, (էջ 65—66)։ Սակայն գլխու մը
 զուրս թողուիլը կրնար նոյնպէս հայ հեղինակին
 ուղղափառութիւնը ցուցնել, ինչպէս Նայման
 կ'ուզէ անոր նեստորականութեան ապացոյց առ-
 նուլ։ Վասն զի ենթադրենք թէ այն զլուխը զուրս
 թողուեցաւ միաբնեայ ընդօրինակողներէ եւ ոչ
 թէ ուղղափառ կամ «հռոմէական-առաքելական»
 կղերէն վերջին ժամանակաց. այն ատեն կրնար այս
 բանս պատահած ըլլալ անշուշտ նոյնպէս անոր հա-
 մար որ Եղիշէ ուղղափառօրէն կ'ուսուցանէր քան
 անոր համար որ Նեստորաբան էր, (էջ 107)։ Ֆէր-
 փէր աս հերքումով հաստատած կ'ըլլայ կար-
 ծեցեալ Ե՞ր գլխու մը պակասը։ Գլուխ մը չպակ-
 սիր Վարդանանց Պատմութեան մէջ, հետեւաբար
 ոչ Նայմանի եւ ոչ ալ Ֆէտտերի կարծիքն
 ուղիղ կրնայ ըլլալ։ Վարդանանց Պատմութիւնը
 զուանարանական գրուած մը չէ։ — 2. Գրո-
 լի-նիւք. Այս հատուածում հայագէտս Արեակոսի
 յիշատակած գրուածները կ'ընդունի իբր գործ
 Վարդանանց Պատմագրին։ Սեղմ շրջանակով մը
 կը ներկայացրնէ պատերազմին պարագաներն եւ
 կ'ընդունի թէ Վարդանանց Պատմութիւնը «հիմ-
 նեալ է ակնատեսի վկայութեանը վրայ», (էջ 109)։
 Ծանօթութեան մը մէջ, ինչպէս տեսանք վերեւ
 (էջ 6—8), կը հերքէ Ը՞ր Յեղանակին կարծե-
 ցեալ անվաներականութիւնը։ Վարդանանց Պատ-
 մագրին ընծայուած միւս գրուածներու նկատ-
 մամբ — բացի Միանձանց խրատէն, զոր ընդու-
 նելով իբր «Եղիշէի անշուշտ վերջին, բայց ապա-

Հովապէս ամենէն գեղեցիկ գործն՝ 481 էն յետոյ
գրուած՝ — գիտել կու տայ թէ անոնց Հար-
շարհի-նը կրնայ կասկածանայ ենթարկուիլ՝
..... «ուստի անուշտ իրաւունք ունինք զանոնք
եթէ ոչ Եղիշէի անտարակուսելի հարազատ գրու-
թիւն, գոնէ Ե. կամ Զ. դարու գործեր համա-
րելու» (էջ 111—112):

Հայագէտս յետոյ (էջ 114—115) Հար-
շարհի-նը, Ինքն-նը, Մատենագրու-
թիւն հասուածիկներով կը ծանօթացնէ Վար-
դանանց Պատմութեան վրայ եղած աշխատու-
թիւններու ցանկը: Իւր ներկայացուցած Հայերէն
հրատարակութիւններու ցանկը շատ թերի է:

Ֆեառերի ուսումնասիրութիւնը, լուսեւ
ճատենագիտութիւնը, ինչպէս Ֆ. Նեվիլը, պա-
տրաստուած Արեւմտեցի համար, հազիւ հետա-
քերտական է իբր քննադատութիւն:

Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել՝ 1. Էմիլ
Տիլլէ (Emile Dillon) որ բանասիրական քննադա-
տական ուսումնասիրութիւն մը նուիրած է Վար-
դանանց Պատմութեան դժուար կէտերուն (անս
Ֆ. Նեվիլ. էջ 303. — Բնագ. 1893. Նոյ. էջ 516):
— 2. Միլ-նը-նը գործն՝ Bibliographia Cau-
casica et Transeucasica՝ որ ըստ Տեղացի «ընտիր»
է եւ «ցանկէ մ'աւելի վեր. բայց դժբախտաբար
անկատար մնացած է, տպ. Պետրք. 1874—76.
Եղիշէի տպագրութեանց եւ թարգմանութեանց
վրայ կը խօսի յէջ 519—521, (Բնագ. անգ):
3. Էմիլ Տիլլէ հմտալեց մէկ յօդուածը՝ թարգ-
մանուած Բնագ. Նոյ. թուին 513—521 էջե-
րու մ' (Հմտ. Հնգ. 1893. Նոյ. էջ 343): —
E. Teza. La Storia dei Vartaniani di Eliseo
nella nuova edizione di Mosca, Roma 1893. 8°
pp. 14. R. Accad. 1893 pp. 397—408. — Իտա-
լացի Հայագէտը կը խօսի Խ. Յովհաննեսեանի նոր
հրատարակութեան եւ այս առթիւ եղած քննա-

դատութեանց վրայ, խիստ կը գտնէ խալաթեանը: — Կապուկէլէտարի եւ Ղանգլուայի թարգմանութեանց հինգ տեղերը կը բաղդատէ. կը խօսի աշխարհաբար (առուսահայ.) կրկին թարգմանութեանց վրայ: Այս բաղդանակողմանի յօդուածը կարելի է բնդհանուր տեսութիւն մը համարիլ, թէ եւ թերի, ցարգ Վարդանանց Պատմութեան վրայ եղած զանազան աշխատութիւններու վրայ:

Գ. Հայ Թարգմանութիւնք Եւրոպայի Եւրոպայի:

Վարդանանց Պատմութիւնն երկու անգամ առուսահայոց աշխարհաբար լեզուին վերածուած է.

1. 1863. Թ. 1863. Թ. 1863. Մարտիրոս Սիմեոնեանց, ըստ Տեղայի: Ֆէրֆէր նշանակած է Մարտիրոս 1869 (Ա. 1869. Մ. 1869. Ժ. 1869. էջ 115):

2. *1891. Թ. 1891. Թ. 1891. Հ. Ղուկասեանց. ապ. "Արժ. Տ. Նազարեանցի:

Սիմեոնեանցի թարգմանութիւնը սպառած է այժմ. հետեւաբար շեմ կարող բան մ'ըսել. ոչ ալ այդ առթիւ եղած քննադատական կամ մատենագրական գրուածներ ծանօթ են ինձ՝ եթէ երբեք հրատարակուեցան այս տեսակ գրուածներ:

Հ. Ղուկասեանցի թարգմանութիւնը աչքիս առջեւ է: Այս թարգմանութեան վրայ գրեց Հ. Յ. Տաշեան քննադատական մը՝ (Հ. 1892. Ա. 1892. էջ 117—120. — Հմմտ. Տեղայի յօդուածը Բ. 1893. Նոյ.)՝ նշանակելով անճիշտ թարգմանութիւններ, սխալ իմացումներ: Հ. Յ. Տ. "շատ խորթ. կը գտնէ այդ թարգմանութիւնը եւ իրաւամբ քիչ կը գտնէ 15 ծանօթութիւններ: "Նոյ 1891. Թ. 171 եւ 172, 180) եւ "Մուրճ"ի (1891. Թ. 11, էջ 1390—1397, կրկին 1892. Թ. 1) մէջ այս թարգմանութեան վրայ քննադատութիւններ երեւցած են՝ ըստ Հ. Յ. Տաշեանի տեղեկութեան, որ "շատ աւելի հիմնական

կը համարի Մուրճինը: Անդ հանրապէս շատ ազատ եւ շատ տեղ ալ անյաջող. այս թարգմանութիւնը, աւելի խղճամբար եւ աւելի խորին հմտութեամբ օժտելով պէտք էր տալ ժողովրդեան եւ ուսանողներուն ձեռքը: Չեմ գիտեր թէ նախորդ թարգմանութեան վրայ ինչ առաւելութիւն ունի այս: Ինչ ալ բլայ տարբերութիւնը, մանաւանդ ուսանողներու համար աւելի հետաքրքրական հանգամանք մը պէտք էր ունենալ այս թարգմանութիւնը: Անճշգումութիւններ ներելի չեն, այլլեւայլ օտար թարգմանութիւններու հանդէպ:

Թարգմանիչը քննական ակնարկ մ'իսկ չէ նետած իւր թարգմանած գրքին եւ անոր հեղինակին վրայ, որք հաւասարապէս ծանր խնդիրներով շրջապատուած են: Արդանանց Պատմագիրք՝ Լ. Ղուկասեանցի համար եւս աւանդական Եղիշէն է, «Արդան Մամիկոնեանի ատենագրւիրն», եւ «Թերեւս նորա ազգականը», եւ Լրատշատի ժողովականներէն մին (Յ-Ը. V—VI) եւ այլն: — Գործը կը բաղկանայ Եսա աջարանէն եւ ծանօթութիւններէն զատ՝ 259 էջերէ: Գլուխներու ցանկ մ'ալ չէ կցուած գրքին վերջը:

Հայերէն ուսումնասիրութեանց մէջ, ամենէն յառաջ Լ. Գար. Զ-ի Պ-տ՝. Լ-յ. Գոչո-Նե-ն, (Բ. ապ. 1886) գործին մէջ, աւելի բան մը կը սպասուէր քան ինչ որ բրած են եւրոպացի հայագետներ: Ոչինչ նորութիւն այս գործին 312—28 էջերուն մէջ, որոնք Եղիշէի նուիրուած են: Բայ աստի ժամանակագրական, շնոր գիտեր, ինչ հաշուով Գիւտեն անմիջապէս վերջ գրուած է Եղիշէն, յետոյ Խորենացին եւ յետոյ Պարպեցին:

Հայերէն հիմնապէս եւ ամբողջ ուսումնասիրութիւն մը չէ եղած գեռ Արդանանց Պատմութեան վրայ: Լրատարակութիւններ եւ թարգմանութիւններ աւելի զբաղեցուցած են մտքերն ու մամուլը՝ քան ՚ն եւ է ուսումնասիրութիւն մը:

456) որ Եղիշէն եւ Փարպեցին իրարմէ անկախ նկատեց առանց պատճառարանութեան: Չամչեան գրեց խումբ մը ծանօթութիւններ ալ երկու պատմագիրներու համաձայնութեան եւ այլ մասնաւոր խնդիրներու վրայ (անդ, էջ 456—468), սրշափ ալ ասո՛ք իրենց կշիւր կորուսած ըլլան այժմ նոր հետազոտութեանց հանդէպ:

2. Հ. Գովսէփ Գաթրճեան, Վիեննայի գիտնական Հօր գիտողութիւններն Վարդանանց Պատմագրի նկատմամբ, զոր իբր Էրզրում գրող մը կ'ընդունի (Հ.Պ.Յ. 1887 Յունուար. Հ.Գ.Պ.Յ. 1887):

3. Պ. Գր. Խայրթեան, որ իւր «Վազար Փարպեցի եւ Գործք նորին» (Մոսկուա 1883) գրուածին մէջ Եղիշէն աղբիւր համարեցաւ Փարպեցւոյ Պատմութեան:

4. Պ. Կ. Կոստանեանի Հիշատակներն (1877) Կ. հատորը, որուն մէջ, ինչպէս որ կը գրէր ինձ Տ. Խ. Եպո. Ստեփանէ, «կան այս մասին տեղեկութիւններ»:

5. Վարդանանց Պատմութեան վերաբերմամբ սկսուած կարեւոր աշխատութիւն մ'ալ կայ, որ զուտ բանասիրական արժէք մ'ունի՝ իբր կուսանակի գրքոյկին զանազան ընթերցուածներուն մէջ ընտրութիւն մ'ընելու: Այս աշխատութիւնն է «Եղիշէի յիշատակներն Հ.Պ.Յ. 1887» համեմատեց Գարեգին Սրկ. Միաբան Ս. Էջմիածնի (1892), որուն դեռ 6 թերթերը լոյս տեսած են: Գ. Սարկուազը 1879 ի Տփղիսի տպագրութիւնն եզր ընտրելով կը համեմատէ Էջմիածնի Մատենադարանին Nr. 1645 (բնա տպագրեալ ցուցակի), Nr. 1643, Nr. 1641 եւ Nr. 2463 (բնա ձեռագիր համեմատ ցուցակի) Եղիշէի ձեռագիրները: Համեմատութիւնը հասած է մինչեւ էջ 56 տող 12 Տփղիսի տպագրութեան: Համեմատուած ձեռագիրներու մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ կու տայ գործին սկիզբը էջ Ա - ԺԱ: «Երկու խօսք» ով ալ կը բացա-

արե համեմատութեան նպատակը, որուն կարելւոր մէկ մասը յառաջ կը բերենք. — «Ճշմարիտ ուսումնասիրութեան հաստատուն հիմքը ձեռագիրներէ համեմատութիւնը համարելով, յանձն առինք այս աշխատութիւնը — տաժանելի եւ ձանձրանալի իբրեւ մերենայական գործ, բայց քաղցր եւ ախորժելի իբրեւ ուսումնասիրութեան ուղիղ ճանապարհ: Համեմատութեան համար ընտրեցինք մեր ամենասիրելի, բայց ամենէն քիչ ուսումնասիրութեամբ մատենագիրներից մէկը՝ Եղիշէն: Գործն սկսել էինք ընդարձակ ծրագրով — համեմատել Մայր Աթոռի ընտիր ձեռագիրները, որ բաւական բազմաթիւ են, աչքի առաջ ունենալով հնագոյն Յայտնաւորքների եւ Ճարձարների Եղիշէից առած հաստատոյնները, եւ վերջնապէս նախնի այն մատենագիրները, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ազատուել են Եղիշէից: Այս ծրագրով սկսեցինք մեր համեմատութիւնը, որի ժամանակ աշխատել ենք ամենափոքր տարբերութիւններն էլ աչքից չփախցնել — ձեռագիրները իսկութեամբ երեւան հանելու նպատակով: Եւ այդ ծրագրի իրագործմամբ կամենում էինք Եղիշէի ուսումնասիրութեան խնդիրը ամենահաստատուն հիմքերի վրայ դնել: Բայց այժմ ստիպուած լինելով թողնել մեր ծրագրի կատարելապէս իրագործումը, աւելորդ շահարեցինք ի լոյս ընծայել ներկայումս պատրաստ համեմատութիւնների արդիւնքը: — Ար յուսանք որ թերի շիճուորդ այս հրատարակութիւնը, որ իւր ամբողջութեամբ միայն կրնայ հետաքրքրական ըլլալ:

Ս. Քննական ուսումնասիրութիւն մը կարելի էր գտնել Ա. Մ. Գարագաշի Քննական գործունէան վերջին հատորում, քանի որ քննադատ հեղինակն իւր ուսումնասիրութիւնը հասուցեր է մինչեւ Փարպեցու Պատմութեան վերջը: Չգիտեմ թէ ինչ եզրակացութեան յանգած է եւ թէ ինչ է

իւր գատու՞մք Եզդիշէի եւ Ղազարի Պատմութիւններուն, մանաւանդ Եզդիշէի անձին եւ Պատմութեան վրայ, թէ եւ հեղինակիս ինչ ինչ տեսութիւնները՝ քննիչ. դժ. Ք. եւ Գ. մտերու՞մ համաձայն եւ ի՞մ քննութեան արդիւնքին (Ք. Մաս էջ 40, 49, 61—63, 98. Գ. Մաս էջ 27, 28, 183—185, 362—367)։

7. Տարբեր տեսակետով մը կարելի է սուսմասիրութիւն մը համարիլ Է. Ղ. Ալիշանի «Պարմիրն Ղարզան», բանաստեղծօրէն գրուածը՝ «Յարմար և Նարնայի» Ղարզանանց դէպքերու եւ անձնաւորութեանց վրայ, մանաւանդ «Պարմիր և Նարնայի» քերթուածը. ասոնք անշուշտ բանաստեղծական արժէք մ'ունին՝ քան պատմական։

8. Յուշի է որ աշխատութիւններ կան Ղարզանանց Պատմութեան նկատմամբ, ինչ տեսութեամբ ալ բլլան անոնք, որք լոյս չեն տեսած։ Ասոնցմէ է բարձրաստիճան ծանօթ անձնաւորութեան մը գործը՝ Ռեբիշ մ'ալ կայ, եթէ մի եւ նոյն գործին շահնարկուի, որուն մտաւարտ հրատարակումը կ'աւետէր Տ. Գ. Արքեպոս. Այվաղեան՝ իւր տպագրութեան (1879) Ձեկուցումին մէջ — «Ամէլ էր մեզ եւ պարզաբանութիւնս ինչ հակիրճս ի ստորեւ իջիցն գրոյ մէջ՝ առ ի գիւրահաս գործելոյ համբակաց գրառս ինչ եւ գրանս բնագրին, մանաւանդ զպարսկականսն եւ մթինս, սակայն լուսվարկաբ ի ժամնս փութոյ զայդ աշխատութիւն մեկնաբանութեան ի ջանասիրութիւն վարժապետացն առնել տպաստան. որոց այնքան ստորոգիցն չէր զարեւելն յայնչեաց ընդարձակ շահնարկումն, զոր պարտաւորել է արեւմտահայ հասարակութեան»։

1 Փորթուղալ Մերսոյէլ Փաշայի քննադատութիւնքը. զոր ծանօթագրեցինք վերջ (եր. 27)։

լիւր-ի- Կրոյ ե- օրին-ց ե- դ-ր-ի-ի Բ-ր-Բ-ու-յ ե-
 չ-ր-Գ-ե-լ-Կ-ի-ն Գ-ե-ի-ն ն-ի-ս-ս-ն-ե-ն-ց ,

Օտար հեղինակներու ուսումնասիրութեանց շարքէն գիտմամբ գուրս թողուցինք հետաքրքրական յօդուած մը, որ լոյս տեսաւ Հանդէսի մէջ (1893 Մայիս, էջ 129—133)։ — Եզիշէի դատ-
 տա-ն-ն ն-դ-ի-դ-դ-դ, խորագրով, Հրատարակողն՝
 անգլիացի հայագէտ Փր. Կանթեր՝ կրակ թէ այդ
 հատակաւորները «չառ հին երկաթագիր տառե-
 րով գրուած, գործնք Արմինի Մատենադարանի
 թիւ 15 ձեռագրին կազմին մէջ, գտած է, «Այս
 ձեռագիրը, կը յաւելու, ծիսական նիւթեր կը բու-
 վանդակէ, որմէ Փարիզի Մատենադարանին համար
 ընդօրինակութիւն մ'եղած է. բայց շեմ գիտեր
 թէ արդեօք ընդօրինակողն ու շագրութիւն դար-
 ձուցած է թէ ոչ՝ այս հատակաւորաց վրայ, Հա-
 տակաւորներուն առաջին տողերն անընթեանի են.
 եւ կազմին գործածելու համար ուղղահայեաց կեր-
 պով եւ գրութեան մէջէն կտրուած են իւրաքան-
 ճիւր կէի երկու սիւներուն միջին կամ միւսին իւր-
 աքանջիւր տողին կամ սկիզբը եւ կամ վերջը՝ Այս
 պակասաւոր տողերը լրացուցի Եզիշէի պատմու-
 թեան 1892 տարույ Մատենայի հրատարակու-
 թեան համեմատ, անկիւնաւոր փակագիծներու մէջ
 դնելով այս յաւելումները։ Հատակաւորքս մա-
 գաղաթէ են՝ որ քիչ մը մնասուած է եւ գեղնցած.
 իւրաքանջիւր կէք քսան տող ունի։ Իւրաքանջիւր
 առաջին տողն անընթեանի է,»

Հատակաւորները ներկայացրնելէ վերջ, սա
 գիտողութիւնները կը յաւելու հայագէտը. «Հա-
 տակաւորքս որչափ ալ պակասաւոր են՝ կ'ազա-
 ցուցանեն որ Եզիշէի բնագիրը յառաջ շառ տար-
 րեր էր անկէ՝ զոր այսօր տպագրութիւնք մեր առ-
 ջեւ կը դնեն։ Այս տարբերութեանց ամենէն աւելի
 աչքի զարնողները հոս կը գնենք ի մի ամբողջուած
 քստ իւրաքանջիւր հատակաւորին,»

“Հոգի-տոհմ”, 1. Առաջին հասակատարին Բ սեան նախընթաց մասին բնագիրը բոլորովին ուրիշ էր քան զայն՝ զոր այժմ կ'ընթեանունք. վասն զի արդի տպագրութեանց մէջ շինք զաններ Ա. սեան տողերուն վերջին տառերը:

“Հոգի-տոհմ”, 2. Այժմու տպագրութեանց ինն տողերը՝ “նոգ-տոհմ” վնէր, բառերէն մինչեւ “չոգ-տոհմ” ք-ը ել-մ-ն, բառերը՝ յետասմուտ ընդ-միջարկութիւն (interpolation) են: Նոյնպէս օտարամուտ են “ոչ-տոհմ”, բառերէն վերջն եզամ տողերը մինչեւ “նոգ-տոհմ”:

“Հոգի-տոհմ”, 3. “Այս-տոհմ” բառերէն սկսեալ մինչեւ “չոգ-տոհմ” է Քրի-տոս, խօսքը կը պակսի արդի ձեռագրաց հրատարակութեանց մէջ:

“Հոգի-տոհմ”, 4. Այս մասին 10—13 փոքրիկ տողերուն մէջ պատմուած կը զանենք այն՝ որ արդի հրատարակութեանց մէջ մէկ ու կէս մեծագիր էջ կը լեցընէ: Այս տեղ ուրեմն մեր (նորագոյն ժամանակի) ձեռագիրքք անհետեւեթ մեծութեամբ ընդմիջարկութիւն մը կը ներկայացընեն: Իսկ 10^{րդ} տողին համար՝ պէտք է կրկին անգամ համեմատել հասակատարը. վասն զի գուցէ տառերէն մի քանին սխալ կարգացած ըլլամ:

“Բաց աստի այս 4^{րդ} հասակատարին կէսերը տպագրութիւնք նոր գլուխ մը կը սկսին: Հասակատարը նիւթոց այս բաժանումը շ'ընդունի՞ր որ թերեւս համեմատ է այն ծրագրին՝ զոր Նոգիչէ իւր պատմութեան սկիզբը կը նախագծէ բնութիւն իւր բոլոր պատմութիւնք պիտի աւանդէ “չո-տոհմ”:

“Համառօտ բնութիւն հասակատարքս կը ցուցընեն՝ բաց ի մանր տարբերութիւններէն՝ նաեւ զայն որ հեղինակիս գործքը պարունակող ձեռագիրք շախարհանց կերպով կերպարանափոխ եզամ ու ընդմիջարկութիւններ առած են՝ հաւանականօրէն ժ գարէն ետք”:

Հայագէտիս գիւտը հետաքրքրական է երկու ընդհանուր տեսակէտով. 1. Թէ Վարդանանց Պատմութեան ձեռագիրքը աղաւաղուած են շափազանցօրէն ո՛նէ եղանակաւ. 2. Թէ Յեղանակներու բաժանումը՝ ճիշդ էօ՞րն պիտի ըլլան: Այս երկու ընդհանուր տեսակէտներով համամիտ ենք հայագէտին: Սակայն 4^ր հատակատրի մէջ «աննիւննի միջոցով ընդմիջութիւնն» մը գնել եւ զայն ուրիշ կերպարանափոխութիւններու հետ «հաւանականօրէն ծրարէն ետքը» եղած են թաղրել՝ շխուիք հաւանական ըլլալ: Ա. հատակատրին նկատմամբ բան մը շնչք կրնար ըսել, քանի որ մագաղաթի մնացած տաւերը տպագրութեանց մէջ չկան. միայն պէտք է ենթադրել որ այս մագաղաթին մէջ ամփոփուած կտորը յետամուտ ընդմիջարկութիւն մ'եղած ըլլայ: Այս ենթադրութիւնը հակառակ է անշուշտ հայագէտիս եզրակացութեան, որուն համեմատ տպագրութիւններու ձեռագիրներն են որ ընդմիջարկութիւններ կրած են: — 2 հատակատրին մէջ ընդմիջարկութիւն նկատուած կտորը այդ հանգամանքը շունի երբեք. «Եւ քանզի գարնանային էր ժամանակն, ծաղկալից դաշտքն գառնային յորդահասանս արեանց բազմաց» եւ այլն, զուտ սակի գրչէն ելած՝ պատերազմի բուն պատմական ժամանակը մատնանիշ կ'ընէ. այսինքն՝ Մայիս ամիսը եւ ո՛չ Յունիսը՝ ինչպէս ընդունուած է առհասարակ: — 3. Հատակատրի յաւելուածը կարելի է ուղղակի գաղափարողի ձեռքով եղած համարել: Բնագրի սխալօրէն — «Եւ միահամուռ լինի հազար եւ երեսուն եւ վեց այր» — յետոյ շատ լաւ յարմարացած է գաղափարողը, Վստուած սղորմի ի ձեռով մը, «որք մեծաւ ճգնութեամբ վասն սուրբ հաւատոյ ի վերայ պատերազմեալք կատարեցան ի Քրիստոս»:

4. Հատակատրի մէջ, ինչպէս ըսինք, «անհետեւ» ընդմիջարկութիւն գծուար է նկատել՝

տպագրութեանց (1859) էջ 93 տող 33 — էջ 95 տող 26 պատմական հասուածք: Աոնիբերբի այս ենթագրութիւնը կ'ըսէ Պ. Գր. Խալաթեան (Հ-ն-դէ- 1895 Ապրիլ էջ 14) «Սե՛ Տաւանականութիւն է ստանում, եթէ այդ յիշատակարանի վրայ աւելացնելու լինենք նաեւ «Բազմալիպի 1851 թ. Յուլիս համարում ըյս տեսած՝ խորին հնութիւն կրող ճաշոցի մի շատ հետաքրքրական երկաթագիր մագաղաթեայ պատասխիր: Սա բովանդակում է ներկայ Եղիշէի Պատմ. Ե. յեղանակի սկիզբը («Մե՛ Տէ սերն Աստուծոյ . . . . սիրովն Աստուծոյ» — 5 տող) տպագրից բաւական տարբեր ընթերցուածներով եւ՝ որ գլխաւորն է՝ ուշագրութեան արժանի այս վերնագրով «վկայութիւն սրբոյն Աւարդանա եւ Հմայեկա եւ Աւհանա եւ Սահակա Հայոց սպարապետաց եւ ամենայն սուրբ արանց սրբ մեռան ի Քրիստոս»: — «Աւարդանանց Պատմութեան» մէջ ծանօթ օրինակներում պակասում է այս վերնագիրը, որից կարելի է հետեւցնել, թէ Եղիշէի հնագոյն բնագիրը աւանդում էր նաեւ Հ-ն-դէ (Մամիկոնեան, երեք տող է նուիրում սորան տպ. օրինակը) եւ մանաւանդ Ա-ն-ն (Մամիկոնեան եւ ոչ Արծրունի, ինչպէս ենթագրում է «Բազմալիպի» յօդուածագիրը) ու Ս-ն-ն (Բազրատունի) սպարապետների վկայութեան մասին, որանց անունն անդամ չենք գտնում տպագիր օրինակներում եւ որ ունի սակայն Փարպեցին:

«Գուցէ այս իսկ Ն-ն-ն-ն բնագիրը լինի, որից օգտուել է Փարպեցին եւ սրբ Սերէտսին (Ե. դար) էլ ծանօթ էր. յետոյ նա ենթարկուել է փոփոխութիւնների եւ նորից մշակուել՝ ըստ երեւութին, ոչ չ-ը քան Ե. դարը»:

Պ. Գր. Խալաթեան՝ Աոնիբերբի ենթագրութիւնը հաստատելու ժամանակ, անդիւացի հայագէտին կարծեաց բոլորովին հակառակ եզրակացու-

Թեան՝ մը յանգած է: Ըստ Աստիքերի Հաստակասոր-
նեբուն՝ արդի տպագրութիւնը՝ «անհեթեթ ընդ-
միջարկութիւններ, կրած են. ըստ Խալաթեանի
Հաստածներ պակասած են արդի տպագրութիւն-
ներէն:

Բ-շ-մ-է-շ-ի այն հին թիւերը շկան մեր մա-
տենագարանում, որպէս զի կարենայի անձնական
դատում մ'ընել. բայց Պ. Խալաթեանի յառաջ
բերած պատասխիկը եւ ըրած գիտադասութիւնները
բաւական են ինձ ոչոքիւն՝ թէ Եղիշէ՝ Հմայեկի,
Վահանի եւ Սահակի նկատմամբ չէր կրնար գրած
բլալ իւր Պատմութեան մէջ: Արտֆեանեւ Վար-
դանանց Պատմագիրը՝ գիտասորութիւն ունեցած է
ընդհանրապէս Վարդանի հետ զբաղիլ, եւ միայն
Վարդանանց Պատմութեան մէջ էր եւ միայն Վահան-
եանց: Հետեւարար Վահան եւ Սահակ չէին
կրնար Վարդանանց Պատմութեան մէջ մտնել.
Հակառակ պարագայում պիտի բռնատատուէրք
ենթագրել՝ թէ Եղիշէ Վահանեանց Պատմութեան
ուրեք գրած պէտք էր բլալ: Ինչպէս հան
կրնար յետու գեպք մը, որ ժամանակագրորէն
չատ ետք կը մնայ: Վարդանանց Պատմագիրը գեթ
իւր ոչ ոքի կեզմիրը չմտնելու համար զգու-
շութիւն պիտի ընէր վտանգաւոր թակարարի մը
մէջ շեյնալու: Ասկից զատ Վահան Գեղարքունի
երբ իւր հօրեղբայրը՝ Վարդան, եւ հայրը՝ Հմայ-
եակ՝ նահատակուեցան: Վահան եւ իւր եղբայր-
ները. «Արտֆեան յոյժ ուշոյ, գեղարքունի կը
մնային Տիւրանում եւ Աշուշայ՝ Արայ իշխանը՝
455ին զանանք ազատեց Յարկերս Բ.ի ձեռքէն (Փրո-
էջ 323—325. հմմտ. էջ 223, 243 եւ 419 —
Վահան կ'ըսէ «չէի նորոյն իմոց եւ ուշոյ հոգն») Ինչ-
պէս միեւնոյն ժամանակ Պատմութեան մէջ կրնար
յիշատակուիլ իբր վկայուած կամ նահատակուած:

Իսկ թէ ինչու Վարդանանց Պատմագիրը
Հմայեկի նահատակութիւնը՝ ընդերկար չպատմեր

եւ երեք տողով միայն կը բաւականանայ, զայս ետքը կը բացատրենք (Ա. Գիրք Գլ. Է) եւ գլխաւոր կէտերու վրայ հիմնուելով կը ջանանք ցուցնել՝ թէ ինչ են այսպիսի թերութեանց պատճառները կամ թէ ինչ եղանակով կը գրէ Աւարդանանց Պատմագիրն իւր գործը — ինչ է իւր Փարպեցու Պատմութեան հետեւելու ուղղութիւնը:

Արդ՝ Բագմովեւոյ ի մէջ հրատարակուած «խորին հնութիւն կրող ճաշոցէ մը շատ հետաքրքրական մագաղաթեայ պատասխիր», ինչպէս գիւրին է մակարերել, ո՛չ թէ Աւարդանանց Պատմութեան Է՞ր Եկեղանակէն դուրս բնկած հատուած մ'է, այլ «յ-բ-ւ-ն-ի-ւ-ն ի-ւ-ն-ի-ւ-ն» որ «ուշագրութեան արժանի» (?) այս վերնագիրը կը կրէ իւր սկիզբը: Հետեւաբար «ն-ի-ւ-ն-ի-ւ-ն» բնագիր մը չէ կարելի նկատել զայն, որմէ օգտուած բլլան Փարպեցին եւ Սերէսը:

Իսկ Կոնիքերի նկատած «անհետեւ ընդ-միջարկութիւնները, անհարազատ չեն պատմութեան բունին եւ գրչին: Թ՞ դարու գրիչ մը այնքան յաջող պատուատա մը պիտի շկարենար բնել: Հաւանական է որ, ինչպէս կ'են թագրէ իմ հմուտ Աւարդագետը Տ. Եղիշէ Գուրեան, տեղ տեղ համաօտուած օրինակ մ'ըլլայ այն հատակտորներուն պատկանած ձեռագիրը: Այն մագաղաթները շատ կարեւոր են ցուցնելու համար՝ թէ ինչպէս գլուխները (Եկեղանակ) կը միանան իրարու հետ կամ խորագրի սխալներու կ'ենթարկուին այս կամ այն զաղափարողի ձեռքին տակ: Ընտիր օրինակ մը չը կրնար նկատուիլ հատակտորներուն պատկանած ձեռագիրը: Արդի տպագրութիւններու կարծեցեայ ընդմիջարկութիւններու քով, այս ձեռագիրն ալ ունի ընդմիջարկութիւն. զայս կը ցուցնէ Ա. Հատակտորին Ա. Սիւնը. եւ եթէ Զ՞ր յեղանակին Է՞ր ի հետ ձուլուած բլլայր ստուգանիչ մը կը համարուի արդարացրնելու պատմագրին՝ «յեթն

գլուխ, գրելու ծրագիրը, կան խուժը մը ձեռագիրներ ալ, մեր Մատենադարանի ձեռագրի խուժբէն, որք արդի տպագրութեանց Ե՞ր և Զ՞ յեղանակները միացնելով նոյն վախճանին կը հասնին: Այս տարբերութիւնները էական չեն պատմութեան բովանդակութեան հանդէպ:

Կանիբերի հաստիոտորներու ձեռագիրներէն պէտք է առանձին խուժը մ'ենթագրել, որք կը ցուցնեն ընդհանուր աղաւաղումներ Աւարդանանց Պատմութեան մէջ: Այս աղաւաղումները Ժ՞ գարէն ետքը ենթագրել անճիշդ կ'երեւի. որովհետեւ այն ժամանակէն (1267) մնացած ձեռագրի մը վրայ եղած 1823 ի տպագրութիւնը (տես էջ 323—24) չունի այսպիսի աղաւաղումներ, և համաձայն է ծանօթ տպագրութիւններու հետ:

Այս էր Աւարդանանց Պատմութեան ուսումնասիրութեան (տպագրական, բանասիրական) հանգամանքն՝ երբ ինձ վիճակեցաւ ձեռնարկել ներկայ աշխատութեանս: Ոսկի Գրքոյի վրայ գրուած ցրիւմատենախօսականներու կամ բանասիրականներու առթիւ ամէն ոք կը գանգատէր՝ թէ Եղիշէ ամենէն քիչ ուսումնասիրուած է: Պէտք է խոստովանիլ որ, կարծես ալ հասած էր այս թանկագին մատենին ալ քննադատական գեանի վրայ գիտելու վայրկեանը՝ Ազատանգեղոսէն, Բուզանդէն, Զենոբ Գլակէն և Խորենացիէն յետոյ:

Ուսումնասիրութիւնս ծրագրած եւ սկսած էի գրել՝ երբ հետաքրքրական շարք մը յօդուածներու լոյս տեսան շաշէ-ի մէջ՝ (1895 Յուն. էջ 20—23., Փետր. էջ 58—61., Ապրիլ էջ 110—113)՝ «Եղիշէի Պատմութեան Ազատանգեղոսէն Խորագրով: Յօդուածագիրն է Պ. Գր. Տէր-Պօղոսեան, որ Եղիշէի երեք կէտերը բաղդատելով Փարսեցու հետ՝ հակասութիւններ կը գանձ առաջինին մէջ և հաւաքարանօրէն կը ցուցնէ՝ որ երկու պատմագիրներու

Հասարակ Երրորդ ազբիւր մը կայ, կամ Փարպեցին ազբիւրն է Եղիշէին:

Այս յօդուածները կը հերքէին Պ. Գ. Խալաթեանի այն կարծիքը, որուն համեմատ Եղիշէ իբր ազբիւր ծառայած պիտի ըլլար Փարպեցու պատմութեան: Պ. Խալաթեան նոյն կերպով Խորենացին ալ ազբիւր կը ծառայեցընէր Փարպեցու Պատմութեան: Գաղղիացի Հայագէտ Կարրիերի նորագոյն հետազօտութիւնները Խորենացու ազբիւրներուն վրայ, Պ. Խալաթեանի այդ կարծիքն ալ կը հերքէին: Այս երկու նորութիւններու հանդէպ Պ. Խալաթեան յետս կոչում մ'ըբաւ իւր կարծեաց եւ բոլորովին հակառակ եղբակացութեան մը յանդէցաւ «Եղիշէ — Էթէ — Էնէ: — Էթէ —», գրած յօդուածովը (Հ — Էթէ — 1895 Ապրիլ, էջ 113 — 116): Խորենացու համար, ակնարկելով Կարրիերի հետազօտութիւններուն, ըսաւ «Եթէ հաստատուին այս կարծիքները, որ՝ բաւ իս՝ շատ մօտ են հաւանականութեան, այն ժամանակ այլ կերպարանափոխութիւնների թրում անհրաժեշտ կը լինի ընդունել նաեւ, որ ոչ թէ Խորենացին էր՝ իբրեւ Ե. գարու երկրորդ կիսու մատենագիր, նոյն գարու վերջերը եւ Զ. Գ — Էթէ սկիզբը ծագկած Փ — Էթէ — ազբիւրը, ինչպէս էի ենթադրել, — այլ ընդ հակառակը» (նոյն անգ): Իսկ Եղիշէի Փիլոնի ճառերուն հետ ունեցած ազերսը դիտելով, եւ ցուցընելով թէ այդ ճառերը ոչ թէ Երջ գարու թարգմանութիւն են, ինչպէս կարծած են Ն. Բոք. Հայկազեանի աշխատասիրողները, այլ Էրջ գարու, կը միտի վարդանանց Պատմութեան տարեթիւր երկու գար իջեցընել, թէեւ, կը յաւելու «ակնարկածս փաստը ինքը դեռ կարօտ է ապացուցի — — — Էթէ — Ե. գարու գործ համարուած Փիլոնի հայ թարգմանութիւնը Է. գար տեղափոխելը մի ենթադրութիւն է բաւականին հաւանական, որ պէտք է սակայն ստուգուի հիմնաւոր քննութեամբ: Բոյց —»

տել է « Գրքեր եւ շէշ Էնթ-Գր-Նի-Նից շար Էնթ-Նի-Նի » (նոյն անոգ) :

Թէ Պ. Գր. Տէր-Պօղոսեանի եւ թէ Պ. Գր. Խալաթեանի գիտողութեանց արդիւնքը (Պ. Խալաթեանինը՝ Փիլսոփի նկատմամբ) նորութիւն մը չէին ինձ համար : Երբ Տէր-Պօղոսեանի յօդուածներուն առաջին մասը կարդացի Հնդկաստան, որուն կարեւոր ծանօթութիւն մը կցեց Խմբագրութիւնը, անմիջապէս գրեցի (1895 Յունուար 1/13) Հ. Յ. Տաշեանի՝ Եղիշէի ուսումնասիրութեանս գլխաւոր եզրակացութիւնները հազարգելով : Գիտուն Վիեննացին պատասխանեց իմ նամակին՝ Փետր. 11 թուականիս նամակով մը, զոր գրեթէ-ամբողջութեամբ յառաջ բերի ուսումնասիրութեանս բնթացքում : Հ. Յ. Տ. գրեց թէ « Չեր գիտողութեանց մի քանին շատ ճիշդ են, մէկ երկուքն ալ կարօտ նոր քննութեանց : Սակայն հոս կէտ մը կայ : Լաւ գիտած էք որ Եղիշէ կը գործածէ « Վկայից Արեւելեաց », վկայարանութիւնքն : . . . Միանձանց խրատուն Փիլսոփի հետ կապ ունենալը ճշգիւ գիտած էք. — ահա կէտ մ'ալ ճշգելու գրութեան թուականը, որուն անշուշտ անմտազիր շէք բլարն » :

Հնդկաստանի մէջ լոյս տեսած յօդուածներու, — թէ Տէր-Պօղոսեանին, թէ Խալաթեանին — արդիւնքը, այսինքն՝ թէ Եղիշէ Փարպեցիէն վերջը գրած է իւր Պատմութիւնը, հետեւաբար չկրնար երբ զարու գործ համարուիլ, նպատաւոր է իմ տեսութեան :

Իմ ուսումնասիրութեան ուղղութիւնը եւ եզրակացութիւնները անկախ կը մնան ուրեմն ցարգեղածներէն : Այս տեղ աւելորդ կը նկատեմ բացատրել իմ բնարած ուղղութիւնը. բնթերցողը ինքնին պիտի տեսնէ զայն : Գիտել կուտամ միայն թէ Վարդանանց Պատմութեան Փարպեցու հետ ունեցած ազերոին վրայ ծանրացած եմ պատմական գէպքերու բարդատեսութեան մէջ : Մանրամասնու-

Թիւնները մէկ գի Թողուցի, որք աւելի ծանօթագրելու յարմար են Եղիշէի կամ Փարպեցու նոր հրատարակութեան մը կամ աշխարհաբար թարգմանութեան մը մէջ, որովհետեւ գլխաւոր կէտեր բաւական են բազդատական եղբներ կազմելու համար:

Ուսումնասիրութիւնս լիկ մատենագրական չէ: Երեք գրքերը՝ երեք տարբեր՝ բայց միեւնոյն դարու խնդիրներու քննութեան նուիրած եմ: Եւ հիմնական քննութեան մ'այս առաջին ձեռնարկը Ե՞ր եւ Չ՞ր դարերու երեք տարբեր կէտերուն վրայ եւ այս Փարպեցու եւ Եղիշէի շրջանակին մէջ, ամբողջ կը նկատեմ: Որովհետեւ ամէն բան եւ յարաբերական խնդիրներ Լանսցի շոյափել եւ նոյն իսկ քիչ մ'աւելի ծանրանալ հոն, ուր խնդիրը բուրովին կոյս մնացած էր ցարգ. զոր օր. Վարդանի պաշտօնական եւ առանին կեանքը եւ այլն եւ այլն: Ասոնք թերեւս աւելորդ նկատուին՝ իբր աղերս շունեցող նիւթեր Վարդանանց Պատմութեան բուն մատենագրական ուսումնասիրութեան հետ. բայց այնպէս համոզուած եմ՝ որ Պատմութեան մէջ գործող անձնաւորութիւններուն կամ ոյժերուն բունը հասկնալ կը դիւրացնէ պատմական գէւպքերու ուսումնասիրութիւնը. մանաւանդ Ե՞ր դարու գէւպքերուն, որոնց երեւոյթը տարբեր է բուն իրողութենէն: Այսու հանդերձ դեռ շատ մը խնդիրներ, պատմական գէւպքեր, իբր մանրամասնութիւններ, հազիւ ակնարկով մը դիտուած են՝ աւելի շրեանաւորելու համար ուսումնասիրութեանս ծրագիրը, որուն նպատակն է Փարպեցու եւ Եղիշէի պատմութեան դարը ցոլացնել:

Չ Ե Ռ Ա Գ Ի Բ Ն Ե Բ

ԱՆՅԵ--ՅԵ--Յ ԵՐԻՆ--ԷԸ.

Վարդանանց պատմութեան այս օրինակը շատ հաշակուեցաւ, եւ որչափ գիտեմ, առանց գիտական ուսումնասիրութեան մ'ենթարկուելու: Ինձ ծանօթ գրուած մը այս մասին՝ Տ. Խորէն Վրդ. Գալ-ֆայեանի (Նոր Պէյ) Ներածութիւնն է՝ «բոս Անձեւացեաց օրինակի» առաջին տպագրութեան առթիւ: Ոսկի-Գրքոյիին ձեռագիրները բազմաթիւ են. կարծես ամէն կարգալ գիտցողներ, մանաւանդ բարձր դասակարգերէն եւ եկեղեցականներէն շատեր, փափարած են ասոր «-դ-ը-ն» ըլլալ: Ամէնէն գրական ապացոյցն է ասի այս գրքին վայելած ժողովրդականութեան: Հրատարակութիւններ եւ թարգմանութիւններ շեշտեցին զայս: Այս եռանդոտ փարումին մէջ էր՝ որ Անձեւացեաց օրինակը սիրուն ակնածանքով մ'ողջունուեցաւ, եւ շարժառիթ մ'եղաւ քանի մը նոր տպագրութեանց ալ: Ասոր գաղտնիքը՝ ձեռագրին շացուցիչ շրջանակի մը մէջ ի լոյս հանուիլն էր քան քննական գնահատում մը: Անձեւացեաց տիտղոսը կախարդանք մ'ազդեց Եղեշէի սիրահարներուն: Եւ զարմանալի է մանաւանդ տեսնել՝ որ ոչ Տ. Գար. Արքեպ. Այվազեան՝ «բոս Անձեւացեաց օրինակի» ներկրորդ հրատարակողը, ոչ Գարեգին Սրկ. որ այս տպագրութիւնը իւր համեմատութեան եզրընտրած է, ոչ ալ Խ. Յովհաննիսեան, որ գարձեալ «բոս Անձեւացեաց օրինակի» ն հրատարակութիւն մ'ըրած է, բառ մ'ալ չեն ըսած այս նկատմամբ: Իսկ առաջին հրատարակչին գրած ներածութիւնը արժէք մը չունի իբր ուսումնասիրութիւն. քանի որ շրջատարեր մեզ թէ ինչու յարգի է այս օրինակը կամ ինչ է անոր առաւելութիւնը ուրիշներուն վրայ:

1 Իսկ եթէ ուրիշ տեղ մ'եղած է այդպիսի քննական ուսումնասիրութիւն մը, մենք չենք տեսած:

Անձեւեաց օրինակը ծանօթ տպագրութիւններու կամ ձեռագիրներու մէջ՝ թէ մասենագրական, թէ բանասիրական՝ հիմնական եղանակաւորում մը յառաջ բերելու հանգամանքէն զուրկ է: Վարդանանց Պատմութեան մասին շատ մը խնդիրներ կը յուզուին Թովմա Արծրունիէն սկսեալ. գլխաւորաբար Ե՞ր Եզանակի մը պակասը, ուրիշ բնդմիջարկութիւններ, բնդհատներ, ասոնց վրայ ուրիշ ձեռագիրներէ աւելի լոյս մը չսփռեր Անձեւացեաց օրինակը: Ուրիշ խնդիր մըն է թէ ասոնք անհաւանական են կամ լսիկ ենթագրութեանց արդիւնք:

Ըստ Հ. Գար. Չարբհանէլեանի, Անձեւացեաց օրինակը, « թէպէտ ըստ բնթերցուածին մեծ տարբերութիւն մը շունի իրմէն յառաջ հրատարակուածներէն, բայց իր հնութեամբը եւ յիշատակներով պատուական, (Պրմ. Հայ. Գրչ. էջ 328): Հնութիւններն ու յիշատակները, սակայն, տարբեր բաներ են: Կան ձեռագիրներ՝ որոնց բնթերցուածները, ասոնց սխալներն ալ մտանալու, --եւ ընդհանր եւ տեղ տեղ. զոր օր. Գարեգին Սարկաւազի համեմատութեան գրած Գ. Սիւնակի ձեռագիրը (Nr. 1641), որուն բուն խորագիրն է «Յիշատակարան Սրբոյն Վարդանա Հայոց Չարագրին»: Այս ձեռագրին բնդհանուր յատկութիւնն է, ըստ հնագոյն գրչութեան, զի տեղ -- եւ յերու ջնջումը բառերու վերջը, ինչպէս Վարդագրին, Ս--ն, Տէր--ն, երբեմն բառին մէջն ալ՝ --եւ, --ն, մերթ քի տեղ է: Ահա քանի մ'օրինակներ --եւ ընդհանր բնթերցուածի՝ իմ դատումով, զոր կը շարենք ըստ Գարեգին Սարկաւազի համեմատութեան.

	Անթ--ոցեաց օրինակ:	2Ի--դէր -- Թ. 1641
էջ 2	առջ 13	գգաթարութիւն գգաութիւն
"	15—16	անտեսութեան անտրէնութեան
		գհատուցմունս գհատուցմունս

էջ	2	տող	24	յիմաստասիրութիւն	յիմաստութիւն
"	3	"	2	Ձուգութիւն	զուգասիրութիւն
"	"	"	9	անօրութեան	ակարութեան
"	"	"	12	ընդ հրամանին	բոս հրամանին
"	4	"	9—10	օգոյն	աւգոյն
"	5	"	8—9	ականատեսք լին...	ականատես եղեալ
"	6	"	15—16	միմերեալ թոյնս թափեաց ի բաց	զմոյնս ի նս թափեաց
"	7	"	1	զգառնութիւն թիւնից	զմոյնս զառնութեան
"	"	"	5—6	եւ զբազում զաւսանս Հոսոմաց աւերեաց	եւ զբազում զաւսանս Հոսոմաց աւերեաց
"	10	"	2	Արդ զբանս զայսօր սիկ	Արդ զբանս մեր
"	"	"	17—18	պնդարեապանս արձակեր	պնդով զեապան արեակեաց
<p>(Հմմտ. էջ 23 տող 5—6 քիւղանս քիւղանս քիւղանս. — Հմմտ. Փրայ. էջ 469՝ քիւղանս քիւղանս. ըսել կ'ուզենք բարձր չէ բարձր. — զնորքիւն թեքեալս բարձրան է զնորքիւն էն, — տասն անկումով):</p>					
"	11	տող	7	բան զայս	զբանս զայս
"	12	"	10	բազմապոյն	բազմապոյն
"	15	"	6—7	զմարդկային բնութիւն ընդ միմեանս ապարաներ	զմարդկային բնութիւնս անդր փազեալ ընթանայր
<p>(Այս երկու ընթերցումներն ալ կ'ուզենս արդեմնիք անիմաստ բայը. զոր Տ. Յ. Ք. Տ. շինարարպետներն պրակ. «Քրդ» պատերազմ կը ստուգութանէ. որ այս տեղ անիմաստ կը թայ: Այդպէսնէ, որուն տարբեր մէկ մեւ ինչ զանեկք Ազատան զեղոսի քով, հաւանարար յառաջ եկած է արդեմնիք է՝ Սի թին հետ շինթումով: — Իսկ Ազատանցեղոս ունի «արդեմնս արդեմնս» տես Ազմ. տպ. վեճերիկ ՌԻՉԳ. էջ 418. Իսկ տպ. ՌՅԺԱ — 1862. էջ 421):</p>					
"	20	տող	4—5	զպարանանս յայտնել	— կատարել

էջ 20	տող 19 - 20	Թունաւ որ	Թիւնաւ որ
" 28	" 19	Այսպիսի պատուական գինու որու թիւն	այնպիսի սիպիւսի գինու որու թիւն (Հմմտ. Արարտ էջ 420):
" 33	տող 15-16	գեղեցկու թիւնը գիմաց եւ ճարտարութիւնը	գեղեցկու թիւն գիմաց եւ ճարտարութիւն խաւից
" 40	" 6	Ինքնագոյ ինքնաւ է:	Ինքնագոյ է նոյնպէս ինքնաւ:

Ահա քանի մ' օրինակ միայն. եթէ Գարեգ. Սարկաւազի Համեմատութիւնը լման ունենայինք, ասոնց թիւը կարելի էր բազմապատկել:

Ուրիշ ձեռագիրներ ինչ արժէք որ ունին իրենց մէջ գտնուած բնաիր բնութեցուածներով, նոյնքան Համեմատական արժէք մ' ունի Անձեւացեացն ալ:

Անձեւացեաց օրինակին գրութեան տարբերութիւն ալ չէ նշանակուած: Գրութեան հանգամանքէն եւ այլեւայլ յիշատակարաններէն կ' եզրակացընէ հրատարակիչը «եթէ յոյժ հոյ ժամանակաց էր մատեանն. եթէն երորդ կամ ութ երորդ դարու գործ, եթէ ոչ առաւել եւս հնագոյն»: Այդչափ հին շխուի բլլալ սակայն, եթէ Ատոմ Անձեւացիին համար գրուեցաւ այդ օրինակը: Ատոմ, զոր հրատարակիչը կը նոյնացընէ Յովհան Պատմաբանի յիշատակածին հետ (Յովհ. Պատմ. էջ 98) Թ¹⁷ դարու գործ կը համարուի (Ատոմ պատմութեան մէջ կ' երեւի մինչեւ Ժ¹⁷ դար. տես 2. Պատմ. Հայ. Բ. էջ 719, 782, 805, 806) եւ քիչ յետոյ ուրիշ ձեռքեր անցնիլն ալ — ըստ հրատարակիչին խոսքով Անձեւացեաց, Գրիգոր Մագիստրոս, որք Ժ¹⁷ եւ ԺԱ¹⁷ դարերում ծագկեցան — կը ցուցընէ որ այդ օրինակը միշտ բարձր շրջանակներու մէջ մնաց անմիջական փոխանցուածով:

Արդանանց Պատմութեան ձեռագիրներն այնքան շատ եւ այնքան տարբեր են իրարմէ ընթերցուածներով, որ կարելի է Անձեւացեաց անունն ներքեւ խումբ մը կազմել բաղդատական ուսումնասիրութիւնը գիւրացընելու համար:

ԿԵՐ՝ ՄԱՏԵՆԱԿԱՐԱՆԻ ԶԵՌԱԳԻՐԸ

(ԺԷՊ դար):

Արդանանց Պատմութեան այս ձեռագիրը՝ Խորենացու Պատմութեան հետ մէկ գրչէ ելած եւ միեւնոյն հատարին մէջ ամփոփուած է: Խորենացու Պատմութիւնը հատարին սկիզբը գրուած է սա՛ կարմրագեղ խորագրով. «Մովսէսի Խորենացոյ Յաշտո՛ւ Կերոյ Յիւլիոսն յոյ՛տ Էնիցո՛ւ Սահալոյ Բարսիսոսնայ ինքրիւնը:»

Թւում է՝ 242 (իթ տեարակ): Մէջնիւն՝ 28 × 15, — Գրումնիւն՝ 10 × 18, — Տալ՝ 25, — Նիւն՝ բանգակ ընդ հանրացէս գեղնիկի, տեղ տեղ սպիտակ. յղկումն շատ տեղեր բարակցած, մաշած. թերթերէն սմանք կարկտուած սղորկուած. տեղ տեղ կարկամած՝ կարծես ջուրն ինկած է: — Կաշ՝ հին կաշեկազմ՝ փայտեայ. կաշին մոյզ գունով, որուն փայ խաշանիչ գրոշմաններ. կոշակալներով (tranchefile) եւ կապիչներով (անգործած ելի) եւ առաջբածած կոյթով. կարուածքը (tranche) սուսրաների: — Հանդումն է՛ լու: — Գէր՝ միջակ բոլորգիր բաւական կանոնաւոր. տեղ տեղ խաշորցած՝ թուղթի փոփոխութեան պատճառաւ: — Խորհիւրներ եւ Սիւրբներ կարմրագեղով: — Երկու հասարակ խորաններ. մին Խորենացու եւ միւսը Եղիշէի պատմագրութիւններուն սկիզբը մշտնով գրուած:

Այս հատարին մէջ Խորենացու Պատմութիւնը կը գրուէ 104 թուղթ (= էջ 208): Գրչու-

1 Արթինքն՝ Գպրեգանքին (Արմաշ):

Թիւնը քիչ մ'անխնամ է. անուշագրութեան արդիւնք ակներեւ սխալագրութիւններ կան երկու մասերուն մէջ ալ: Թէ գաղափարոյր, թէ ստացողները սրբագրութիւններ բրած են լուսանցքին եւ տողերուն վրայ կամ աւելցնելով կամ ուզղելով. տեղ տեղ ալ քերուածներ կ'երեւին: Խորենացու Ողբին յաւելուածը՝ Աստուծոյ յարմարեալ է ստուծիւն արմատացեալ, սէր ցամաքեալ էն մինչեւ «այլ անարոհ աշօթիքն առ մեզ են» կայ այս ձեռագրում. (Հմտ. Հն. 1890 Մայիս, էջ 114—115): Այս յաւելուածին անմիջապէս կցուած է յիշատակարանը (անթուական), որ նոյն է Եղիշէի վերջը կցուած յիշատակարանին վերջին մասին հետ: Յայտնի է որ Խորենացին եւ Եղիշէ միեւնոյն տարին գաղափարուած են եւ թուականը գրուած է վերջին յիշատակարանին:

Արդականաց Պատմութիւնը կը գրուէ 135 թուղթ (= էջ 270), եւ երեք թուղթ Թովմայի հատուածներն ու գրքին յիշատակարանը: Վկուածն է «Եղիշէի Արդապետի. Չոր արարեալ է ի ինդրոյ Գաւթի Մամիկանի. վասն Արդանայ եւ Հայոց պատերազմի: Օգնեա Հոգի սուրբ»:

Մեծայականին գլխատառը (Բ) թռչնագիր մըն է: Գլխաբաժանումներէն սմանք Յեղնի կամ Գլխի բառերը շունին, այլ պարզապէս մեծայականում գրուած ձեւով: «Առաջին զժամանակն» կամ ժողովուած է կամ գիտմամբ զանց առնուած: Մեծայականին վերջին տողին կը կցուի վերջակէտէ մը յետոյ՝ «Քանզի ի բառնալ ազգին. եւն: Բ Եղանակն խորագրուած է. Գրք սխալմամբ ԲՅ գրուած է: Գրք կը խորագրուի, «Չորրորդ յեղանակն վասն երկպառակութեան» եւայլն, եւ կը սկսի «Չինչ այս վայր ոչ ինչ կարի զանգիտէի» եւ կը վերջանայ «գրածակ գառնութեան մահու», ճիշդ տպագրուածներուն պէս, եւ կ'անցնի ուղղակի

«վեցերորդ կրկին անգամ ընդգէմ գալ Հայոց պատերազմաւ թագաւորին Պարսից», Սկսուածն է «Մեծ է սերն Աստուծոյ», եւ այլն, տպագրութեանց ծանօթ է՝ Յեղանակն. այսինքն՝ տպագրութեանց է՝ եւ Զ՝ Յեղանակներն այս ձեռագրին մէջ «վեցերորդ» է կը կազմեն: Բովանդակութիւնը նոյն է բոլոր հրատարակութեանց հետ. թեպէտ սմանք խորագրի այս սխալով ենթագրեցին իբր թէ ամբողջ Յեղանակ մը պակասած ըլլայ այս տեղէն, բաւ թովմայի՝ Վահան Արծրունու քաջութիւնները, բաւ խալաթեանի՝ Վարդապետական խնդիրները, բաւ խալաթեանի՝ Վարդանի, Հմայեկի, Վահանի, Սահակի նահատակութեան պարագաները: Այս անհիմն զրոյցներու ենթագրութիւնները քննեցինք արդէն (Տես, վերը, էջ 31—37): Մնացած մասերը նոյն են հրատարակութեանց հետ:

Պատմութեան վերջը գրուած է «ի պատմութենէ թովմայի Վարդապետի», «Բայց իբրեւեղև մեծ պատերազմ սրբոյն Վարդանայ» և մինչև «ցուցանեմ քումգ ուսումնասէր քաջահասութեանդ», հասուածք եւ «ընդ ժամանակս Պերոգի» — «ի սագրելոյ Բարձումայի ամբարշտի», ծանօթ զրոյցը: Ասկէ վերջ կու գայ Յիշատակարանը, որուն կարեւոր մասը յառաջ կը բերենք:

«Չհարն երկնային զոր արկ Տերն յերկիր բանաւոր զոր բարբոթեալ էր ի հոգի բազմահանձար հեղահոգի Վարժապետին տեսան Արթուրի, եւ վառեալ տոշորէր սիրովն աստուածային բազմամոք աստուածային գրոց ստացմամբ եւ ընթերցմամբ ի արեւ եւ ի գիշերի անյազ սիրով. որով եւ նոյն աստուածային սիրոյն տենչմամբն ետ գրել զպատմագիրքս հայկազանց, նուստախ ու մեմե եւ քան զընաս աւարհետախ եւ անիմաստի. որ քան զամենայն բանականս եմ անպիտան եւ խոտան. որ յայտ ինքն ի պատուէր իբրեւ, զանոթմբ ինքն իբրեւ ի սիրտ ի սիրտ, այլ հրամա-

նաև եւ հարկիւ վեհափառ հեղահոգի հօրն իմոյ հոգեւորի, Աբի-Գալի-Վարդապետի, որ ըստ իւրում գրասէր եւ ընթերցասէր բարուցն, ոչ խոտան համարեցաւ զանպիտանութիւն գրոյս, այլ ետ գրել զսա յիշատակ իւր: Ի թվականութեանս Հայոց ՌՃ. Ի. երորդի (= 1671) եւ ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Յ-ի-Գ-յ. եւ առաջնորդութեան մերոյս նահանգի Ե-յե- եւ Ա-ու-ե-լ (գրուածք Առաքեալ) քաջաջան Վարդապետացն: Ի յերկիրս Երևան-ի ի գիւղաքաղաքս Շ-ու-ի կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ Ս-ր-ի Ա-ու-ու-ն-ն-ի- եւ Ս-ր-ի Ա-ու-ու-ր-ի-ն, հրամանաւ եւ արդեամբ հեղահոգի հօրն իմոյ հոգեւորի Աբի-Գալի-Վարդապետի Վարդապետացոյ, որ ետ գրել զպատմագիրքս (այսինքն՝ զսօրենացւոյն եւ զԵղիշէին) ի վայելումն անձին իւրոյ... Հ-ու-ն-ն-ի- (= Հ. Ի. Ի. Ի. Ի.) որ օգնական եղև ի բնագումն գրոյս:

Ուրիշ ձեռագիրներու բախտակից է այս ձեռագիրն ալ իւր թէ ընտիր եւ թէ սխալ ընթերցուածներով: Տպագիր օրինակներու ընծայականին մէջ գտնուած ի-ր-ի-ր-ի-ն (կարգագրեալ) բայն, որ շատ հարազատ շերելիք ոսկի գրչի մը, մեր ձեռագրին մէջ է՝ ի-ր-ի-ն. «Յայսմ եօթն զլուխս ի-ր-ի-ն եղեալ» եւն: Ուրիշ ընթերցուած մ'ալ կը յիշեմ, թէ եւ շեմ նշանակած տեղը, որ աւելի ուղիղ կը թուի. այսինքն՝ ոչ թէ ի-ր-ի-ր-ի-ն, այլ՝ «ի-ր-ի-ր-ի-ն»: Պարտապաշտեալ, այս ձեռագրին համեմատ շեմ-ի-ն-ն-ի-ն ալ, այս ձեռագրին համեմատ շեմ-ի-ն-ն-ի-ն ալ, այս ձեռագրին համեմատ շեմ-ի-ն-ն-ի-ն ալ (տե՛ս վերը, էջ 43):

Ահա ձեռագիրներու խումբ մ'ալ, զոր կ'անուանենք Մեր Մատենադարանի ձեռագրին խումբը:

Եւ այսպէս երեք խումբ ձեռագիրներու առջեւ կը գտնուինք, որք համեմատութեան լաւագոյն եզրներ կ'ընծայեն, միայն երանի թէ կարելի ըլլար ԳՅՂ գտնել ամբողջովին.

1. Անձեւացեաց խումբը:

2. Մեր Մատենագարանին ձեռագրին խուճրք:

3. Կոնիքերի Հատակուսորնեբուն ներկայացուցած խուճրք:

Ձեռագիրներու այս կամ այն եզանակաւ դասաւորուիմք անհրաժեշտ է ամէն պարագայում Վարդանանց Պատմութեան վրայ բանասիրական բուն ուսումնասիրութիւն մ'ընելու համար: Այսպիսի ուսումնասիրութեան մը նպատակը պիտի ըլլայ ձեռագիրներու վրայ թափուած աշխատութիւնները (չոր օր. Գր. Սարկաւազի Հ-Ձ-Մ-Պ-Ն-Ն-Ն) տիրապէս օգտակար ընել. այսինքն՝ մաքրել Ոսկի-Գրքոյի վրայ անհարազատ ընթերցուածներէն, լուսարանել անոր մութ կէտերը եւ կեանք տալ ընտիր օրինակի մը:

Այսչափ սիրուած, այսչափ ժողովրդականացած գիրք մը, ներելի չէ իւր անճիշտ գիծերուն մէջ թաղուած թողուլ: Ոսկի-Գրքի՝ փայլն ու փառքն այլ եւս պիտի բողոքէ սեւէ նոր հրատարակութեան դէմ:

Ե Ղ Ի Շ Է

ՔՆՆԵԿԸՆ ՈՒՍՈՒՄՆԸ ՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԵՋԻՆ ԳԻՐԳ

ՊԼՈՒԽ Ը.

Ե Ղ Ի Շ Է

Ա.

Հայ մատենագրութեան սկիզբը գրական արտագրութեանց թանկագինն է Վարդանանց Պատմութիւնը. սի գրեց այն կրակ ու բոց էջերը. ո՞ր գրիչ կեանք տուաւ հայ լեզուի եւ հայ զգացումի այն բուն արտայայտութեան: — Պատմագիրը ինքզինք չը ծանօթացներ իւր գործին մէջ. Վարդանանց Պատմութեան հնագոյն համարումը Անձեւացեաց օրինակը չունի Պատմագրին անունը. իսկ վերջին գարերու ձեռագիրներն ու պատմագիրները Վարդանանց Պատմութիւնը կ'ընծայեն եղի՛նէ կամ եղի՛ն կամ եղի՛նց անուն վարդապետի մը:

Մինչեւ Թովմա Արծրունի, չկայ պատմական յիշատակութիւն մը ցուցընելու համար՝ թէ սի է Վարդանանց Պատմագիրը: Սերէոս, է՞ր գարու Պատմագիր, խտացընելով Վարդանանց գեպքերը՝ իրր գլխակարգութիւն, գիտել կու տայ՝ թէ «Այս ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ

նոյն իսկ Պատմութիւնն, (Սերէոս էջ 23): Յովհանն
 Ասթուղիկոս, Թո՞ գարու Պատմագիր, որ մեծապէս
 ազգուած է Վարդանանց Պատմութեան նկարէն
 ո՛նէն եւ որ՝ Վարդանի նկատմամբ աւելի պատմած-
 ներ ալ ունի, որոնք անձանօթ են թէ Վարդարին եւ
 թէ Եղիշէին, չը յիշատակեր ո՛չ միայն իւր նոր պատ-
 մածներուն ազգիւրք, այլ մանաւանդ իրեն ներշնչող
 Պատմագրին անունը: Իսկ Թովմա, որ հետաքրք-
 րական պատմածներ ունի թէ Վարդանանց Պատ-
 մագրի եւ թէ Պատմութեան մասին, առաջին ան-
 գամ Եղիշէ (Թովմ. Արծ. Ա. Գ.) կամ Եղիշոյ
 (Գար. Բ. Բ.) անունով կը ծանօթացրնէ ոսկի
 գրքոյնին հեղինակը: Եւ յետոյ Ասուղիկ, Շնոր-
 հայի, Աիրակոս եւ այլն, կը յիշատակեն Եղիշէն
 իբր Պատմագիր Վարդանանց:

Վարդանանց Պատմութեան ժողովրդակա-
 նութիւնն այնքան ջերմ, այնքան սրտագին, նուի-
 րագործած է զայս: Ամեն ոք՝ աամիկէն մինչեւ
 բանասեր-մատենագիրք՝ աւելի լաւ կը շո՞յ Պատ-
 մագիրք իւր գործին մէջ՝ քան թէ կը հա՛նչոյ
 զայն: Իւր գործին մէջ բնկուզուած մատենագիրք
 ամենէն աւելի արտայայտիչ ստորագիծներով
 բացատրուած է ամեն գարու մէջ. նոյն իսկ այժմ
 հիացումով հասկցուած է Եղիշէն: Այսպէս Ե՞
 գարու մեծ շարժումներուն Պատմագիրք, վերջին
 գարերէն (Թ—ԺԲ) մինչեւ ցարդ լոյս տեսած
 յիշատակարաններու եւ պատմութիւններու մէջ
 մեզ կը ներկայանայ իբր Բիւղնիշէ (Պատմ. Հայ.
 Գար. էջ 229), Արեւիշէ (Հնոց Նորոց էջ 58),
 Երեւիշէ, Սորբ, Սորբէ Ասորիշոյ (Թովմ. Արծ.
 — Վարդան), Այրն Ասորիշոյ Եղիշէ (Աիրակոս)
 ու Մեծն (Չ. Պատմ. Հայ. Բ. էջ 29. — Նոր Հայիշ-
 Բորբ. Յաջ. էջ 11), Գորբիշէ Երբուշ, Ասոր-
 շիշ, Քորբիշ (Յուշիկիկ Ա. — Այրարատ
 էջ 95, 427), Մեղիշիշ, Աշի (Մանանայ, Հա-
 մով Հասով եւն), Բանասեր-Պատմիշ (Քենկ. Պատմ.

Բ. էջ 40), Ուրբանյ Բանաստեղծ, Երգիչ (Բաֆֆի, Կայծեր Ա. էջ 299, 300, Բ. էջ 488), եւ այլն եւ այլն, դեռ ինչ որ կրնայ ստեղծել Հայրենասիրի խանդը, բանաստեղծի զգացումը, բանասերի ճաշակը: Ասոր համար կ'ըսենք՝ որ Եղիշէն աւելի զոչոչն է՝ քան թէ անոնք:

Բ.

Վարդանանց Պատմագրին վերագրուած կենսագրական ոչ ոչ աղբիւր մը կայ, այն ալ բոլորովին վկայաբանական կամ զրուցապատմական: Այս գրուածք. որ հրատարակուեցաւ Սոփերքներու շարքում՝ «Պատմութիւն Սոփերքնէ վերջոյն խորագրով (Սոփերք ԺԱ. էջ 39—45), ամեն ճառքնորի մէջ բառ առ բառ նոյն չէ. կամայական սեղմումներ կամ բնութայնումներ ի գործ դրուած են. նոյն իսկ տարբեր խմբագրութիւն մը կը տեսնուի Սոփերքի եւ ուրիշ ճառքնորներու մէջ (Հմմտ. Պատմ. Հյ. Գագր. էջ 313, ծնթ.): Մեզ անկ չէ այս տարբերութիւնները մի առ մի նշանակել. ինչ ալ ըլլայ ատանց խմբագրութեան եղանակը եւ իրշափ ալ հին՝ գրութեան ժամանակը, սա յայտնի է որ աւանդական յիշատակներու վրայ հիմնուած է այն կենսագրականը, որուն սկսուածը՝ «պատմի վասն երանելոյն» ս եւ է կասկածի տեղի չտար:

Վկայաբանական գրուածներ, Վարդանանց Պատմագիրը՝ Եղիշէն՝ մեզ կը ներկայացընեն կենսագրական երեք գիմայեղումներու (phase) մէջ. — Ա. իբր զինուորական գործակից Վարդանին, հետեւաբար եւ ականատես Վարդանանց բոլոր դէպքերուն. — Բ. իբր պատմագիր. — Գ. իբր մենակեաց, այսինքն՝ կը թողու զինուորական ապարեզը, կ'ընդգրկէ կրօնաւորութիւնն եւ կը քաշուի Մոկաց եւ Ռշտունեաց լեռները:

կենսագրական այս գլխաւոր կէտերէն Բ. ք թովմայէն սկսեալ՝ Հայ պատմագիրք կ'ընդունին թէ Եղիշէ մը, լաւ եւս Եղիշէ Վարդապետ մը գրած է Վարդանանց Պատմութիւնը:

Գ. կէտին վերջին մասը, այսինքն՝ մենակեցութիւնը — առանց զինուորական ասպարէզի յիշատակութեան — թովմա Արծրունին միայն, Սոփեբքի պատմածին համաձայն, կը հաստատէ Եղիշէի Մոկաց լեռներու մէջ բնակիլը:

Իսկ Ա. կէտը՝ թէ Եղիշէ էր շնորհալ Վարդանայ զօրավարին, եւ էր Գարդեթ եւ տեսող լեալ ամենայն անցիցն, որ անցին ընդ զօրսն Հայոց. (Պատմ. Հայ. Գար.) կամ՝ Պարթի վասն երանելոյն Եղիշէի Վարդապետի թէ էր զինուորեալ սրբոյն Վարդանայ եւ Գարդեթ շմ, եւ էր հաւատարիմ յամենայն իրս աստուածայինս եւ մարդկային. Եղիշէն է Վարդանայ թէ Գարդեթ շմ, եւ ամենայն անցից անցելոց ընդ Հայս, եւ այլն (Սոփեբք), Բարդուէն անանիւնի: Այս անհաւանականութեան վրայ պէտք է յաւելուլ՝ Պատմագիրն Վարդանի հետ ազգականութեան կեղծիքը (Չմշ. Պատմ. Հայ. Ա. էջ 13, 537. — Պատմ. Հայ. Գար. էջ 313):

Վարդանանց Պատմագիրը շի կրնար շնորհալ, Գարդեթ կամ Գարդեթ եղած ըլլալ Վարդանին:

Նախ՝ զինուորական եւ ասենազպիր ըլլալուն ինդիրը պատմականապէս ընդունուած չէ. գէթ Եղիշէի անունը յիշատակող պատմագիրներէն եւ ոչ մէկը այս մասին ակնարկութիւն մ'ունի. միւս կողմէ վկայարանական պատմածն ալ հակասական է. — եւ էր Գարդեթ (ասենազպիր) բացատրութիւնը, որ հետեւանքն է շնորհալ ըլլալու ենթագրութեան, Սոփեբքի մէջ՝ ինչպէս տեսանք, Գարդեթ է: Եթէ իսկապէս պատմական կշիռ մ'ունենար այս, անկարելի էր որ անճիշտ եւ

Հակասական կերպով արձանագրուէր ուրիշ գրչի մը տակ, քանի որ սոսիւնը բառին նշգրտութիւնը քրքեք չի նշանակեր Կոզմոսի, — սեւեւի, — սոսիւնը: Իսկ ինչ որ սեւեւի կը վերաբերի այն վկայարանական հաստատում — «սեւեւ լի», կամ «իւլմուտ եղիւ», — ուղղակի առնուած է ուրիշ ազգերէ մը, այն է՝ նոյն ինքն Աւարգանանց Պատմութեան քանի մը տեղերէն, ուր Պատմագիրը կ'ուզէ ինք զինք տկանատես ըստնել: Այստեղ աւելորդ չէ գիտել տալ միանգամ ընդ միշտ՝ թէ վկայարանական գրուածք մասամբ զրոյցներու եւ մասամբ ալ Աւարգանանց Պատմութեան վրայ հիմնուելով շինուած է շատ յետոյ, հաւանաբար ԹԻՂ զարում: — Ապարապետին ազգականը կամ ատենագիրը ուրիշ եղիչէ մըն է եւ ոչ թէ մեր Պատմագիրը:

Երկրորդ՝ Աւարգանանց Պատմագիրը, եթէ ստոյգ է որ ընկերակից է Մովսէսի, Պատմի եւ այլոց, այսինքն՝ Երկրորդ Թարգմանչաց խումբէն, առանց հետ մեծնոյն կեանքն ապրած պէտք է ըլլայ: Արովհետեւ ինչպէս կարելի է բացատրել՝ եթէ Եղիչէն զինուոր էր նախապէս եւ թէ պատերազմէն յետոյ եկեղեցական եղաւ ու գրեց իւր պատմութիւնը, կ'որ Աթէնք կամ Բիւզանդիոն քնաց-կ'որ ուսու նոյն իսկ այն սկիզբնիկ հայերէնը, որով մարգարիտ մը գրաւ Հայ Մատենագրութեան մէջ. կամ թէ քանի տարեկան զինուոր եղաւ եւ յառաջ ինչով կը գրառէր, եւ գեռ ուրիշ գծուարին կէտեր, որոնք Թարգմանչաց խումբէն Պատմագիր Եղիչէի ուսումնական եւ գրական կեանքը չեն կապեր այնպիսի ապարեղի մը, որուն պահանջներն ու հանգամանքը բոլորովին տարբեր են, եւ զէթ այնպիսի եղանակով մը պատուաստուած չեն Պատմագրին վրայ զինուորական կեանքի եւ ազգականութեան պարագաներն՝ որ հաւանականութիւն մ'ունենային:

Պատմագիր Եղիշէի կեանքին ամենէն աւելի ծանրակշիռ հանգամանքն է իւր ուսումնական ընթացքը: Գիտենք՝ որ Սահակ-Մեսրոպեան Գարոցին բոլոր հետեւողները յատկապէս ընտրուած մարմին մը կը կազմէին: Անոնց զբաղումը շատ քիչն էր եղաւ հայ դպրութեան այն առաջին զարթումին մէջ, երբ արդէն գրական կեանք մը կ'անցընէին անոնք յոյն կամ ասորի դպրոցներում (Փրշ. էջ 35—36): Երբ թարգմանիչներէն եւ ոչ մէկը ունեցած է, ըստ ամենայն հաւանութեան, նախապէս ոչ-ուսումնական զբաղում մը. դէթ հակառակը յուսնող ակնարկութիւն մ'իսկ չենք գտներ թարգմանչաց մասին գրուածներու մէջ: Ամենքն ալ ուսանող էին, եւ երբ Սահակ-Մեսրոպ իրենց դպրոցին հիմերը դրին ընդհանուր հոգին վրայ «—Ենչն ունի յորդորելու քիչ-քիչը յոսոսանքն հայերէն քիչ-քիչն, որդէն ի իսորէն՝ յոսոսելն քան զիսորէն ի լոյս՝ ինքային» (Փրպ. էջ 42—43): Ասոնց ամենքն ալ օտար դպրոցներէ հայրենի դպրոցներ կը վազեն. Պատմագիրը՝ Փարթ Թարգմանիչներու ծանօթ անձնաւորութիւններուն պէս՝ գրական զբաղումներու մէջ մխրճուած պէտք է ենթադրել. ասի պարզ հետեւութիւն մ'է անոնց պատմական կեանքէն: Մանաւանդ երբ աչքի առջեւ բերենք Պատմագիր Եղիշէի ընծայուած ուրիշ գրուածներու ամենէն վաւերականներն ալ, որոնց գրութիւնը ընդարձակ ժամանակ մը կը պահանջէ, անկարելի կ'ըլլայ ընդունիլ՝ թէ այնչափ աշխատութիւնը, Պատմութիւնն ալ միասին, զինուորական ասպարէզին հրատեղա տալէ յետոյ գրեց նա. այսինքն՝ շատնեղ ժամանակամիջոցի մը մէջ եւ այն ալ քարանձաւներում: Ընդհակառակը պէտք է ենթադրել՝ որ եթէ Պատմագրին միայնակեցիկ կեանքը անվիճելի կը նկատենք, սա իր ընկերներուն պէս Բիւզանդիոնէն կամ Աթէնքէ վերադառնալէ յետոյ, երկրին աւերը տեսնելով, եւ հաւանաբար տգէտ արեղաններէն

Հալածուելով, միայնութիւն բնորեց: Եւ արդէն ուրիշ կերպ չկրնար ըլլալ:

Գալով Պատմագրի Սպարապետին Հետ ունեցած ազգականութեան, ըստ մեզ, կեղակարծ է բոլորովին: Թէ ազգականութիւնն եւ թէ ականատեսի խնդիրները ծանր դժուարութեանց կը բախին. արդէն մեր յիշած վկայարանական ազբուրէն զատ՝ չկայ այս նկատմամբ նպաստաւոր տող մը, նոյն իսկ Վարդանանաց Պատմութեան մէջ: Պիտի տեսնենք եղածներուն ալ արժէքը:

Գ.

Աննազգրական ոչ նուազ կարեւոր խնդիր մ'ալ կայ. — Վարդանանց Պատմագիրը, իբր եկեղեցական ինչ գիրք ունէր. Վարդանանց էր նա, թէ Քանանայ, ինչպէս կը հասկնանք այժմ:

Թովմա Արծրունի երկիցս կը յիշէ Վարդանանց Պատմագիրը. 1. «Որպէս ցուցանէ քեզ Պատմութիւնք Սրբոց Վարդանանց, զորս գրեաց երանելի Կանանայ՝ Եղիշէ. (Գպր. Ա. Գլ. Գ.)». 2. «Եւ սրբոյ Վարդանանց մեր Եղիշէի, որ յայնմ ժամանակի ի Մոկաց բնակէր աշխարհին», կամ «իսկ Վարդանանց Եղիշէ էր ի ժամանակին յայնմիկ բնակեալ ի գաւառին Ռշտունեաց ի ծովեզրին, (Գպր. Բ. Գլ. Բ.):

Թովմայի գրչին տակ միեւնոյն առումն ունին երկու բառերն ալ. մեր արդի Քանանայ կոչումը՝ նախնեաց Վարդանանց է: Թովմա թէ ըստ նախնեաց Քանանայ եւ թէ վերջին առումով Վարդանանց գործածելով՝ եկեղեցական միեւնոյն վիճակը կը բացատրէ:

1. Նախնիք այս շփոթը չունենին. անոք Երեւոյզ կը հասկընային Կանանայի Եղիշէի մը, իսկ Կանանայի Եղիշէի՝ Կանանայով: Ասկէ զատ՝ Վարդանանց բառը Կանանայի, Կանանայի, Կանանայի, այսինքն՝ բառին բուն

Արժանեաց Պատմէին Համար ուրեմն՝ վար-
դանանց Պատմագիրն Եղիշէ՝ Վարդապետ մ'է,
ինչպէս այժմ կը հասկնանք:

Գրասկան իմաստով կը գործածեն. զոր սր. «Վարդապետ
եի՛ս — Եղիշէն — Երանանցն. արդ — Եղիշէն — Երանանցն
մուր խարեւոթեան մուր: Սուսանցիչ եի՛ս Վարդապետ-
Քիւնն, արդ ուսուցանէր գրասիր խարեւոթեան մուր: Ք-
Յուշ եի՛ս արարչութեան զորութեանն, եւ այլն (Եղիշէ, էջ 41):
Ինչպէս կը տեսնուի՝ Վարդապետ բառը գրասկան իմաստ
մ'ունի. եւ նախնեաց մարտի կրօնք չը նշանակէր մտարի
եկեղիցութեան: Ղեւնոյ երկոյն ալ Վարդապետ մըն էր. այս-
ինքն՝ ուսուցանող: Այսպէս թէ ամուրի եւ թէ ամուս-
նացեալ եկեղեցականներ Վարդապետ կը կոչուէին: Քահա-
նայ կը նշանակէր — Երանցի եկեղիցութեան, կրօնաւոր ըսուած-
ները, բուն լեռնալեռերը. թէ եւ կրօնաւորն ալ Հեազհեաե
ընդարձակ իմաստով մը սկսաւ նշանակել այն ամէն անձը՝
որ վանք կը մտնէր առանց նշանագրութեան կամ օճման:

Երբ Հեազհեաե — Երանցի — կամ Կարդապետն իրաց
բերաներով եւ զեղծութեանով ամուրի եկեղեցականներու
Համար մեծացնորհի պէս բան մ'եղաւ, Վարդապետ կոչուեալ
ալ անոնց յատկացուեցաւ, իրբ իշխանութիւն յայտնող սու-
սանքն մը կամ պաշտան մը: Այսու հանգիստ — Կահանայն ա-
մուրի եկեղեցական նշանակելէ շարգրեցաւ բաշտարօնն: Ասկի
չփոխ մը յառաջ պիտի գար, զոր վերջընկերու Համար՝ յետին
գարերու մատենագիրք սկսան ուշագրութիւն գարնել. որ-
ովհետեւ Քահանայն ալ սկսած էր մեր արդի առումով
գործածուիլ, որ նոյն է իրբ օճումով արուած սուսանքն թէ
ամուրի եւ թէ ամուսնացեալ եկեղեցականներու համար.
չփոխին առջեւը առին՝ ըսելով. — «Գրիգոր Կահանայ յու-
ճումնացիւցն. — «Յովհաննէս Կահանայ յուճումնացիւցն,
(Առաջիկ էջ 164, 173): «Իս ոչ գարնեալ կանթի Կահա-
նայն սպասարութիւն ասնել արքութեան անգրոյնն. —
«Յովհաննէս կոստանքն Կահանայ եւ սպասար սուրբ եկե-
ղեցոյնն» (Օրբէլ. Ա. էջ 87) Օրբէլեան — Կարգիլի երկոյ
(էջ 217) եւ լեռնայ երկոյ (էջ 267) ներքին ալ կը գործածէ:
Այս մատենագիրներու համար Կահանայ — Լեռնայն է:

Երբ Կահանայ սկսաւ ամուսնացեալ եկեղեցական
նշանակել, նախնեաց երկոյն ալ սկսաւ ամբողջիլ իւր ընդ-

Կայ ուրիշ Եղիշայ մըն ալ, որ նոյն իսկ Վարդանանց Պատմութեան մէջ կը յիշուի: Արատաշատու ժողովին (450) եպիսկոպոսներու շարքում՝ 16րդ ամսուի վրայ — «Եղիշայ Եղիսիպոս Ամատունեաց» (Եղիշէ, էջ 22):

Հահայկիւանի Առաջին ժողովին (445) մէջ ալ կը գտնենք Երէջ մը՝ Եղիշէ. «Եւ գային ժողովէին եպիսկոպոսուներ սուն եւ երիցունք բարումք . . . . . նախարարք ամենայն առաջի Վատակայ Մարգարանին եւ Վահանայ Հաղարայկեանի եւ Վրուայ Մարտազի, եւ առաջի գիտաւոր Եղիսիպոսուց Վարդարայ, Տանատայ, Արատակայ, Գատայ, Եփրեմի եւ այլոց Բարձուց Երէջունց թիւսորոց՝ Յովսեփայ, Յովհանայ, Մեղանայ, Երեմիայի, Ասպուրակայ, Գանիկի, Ղեւնդի սրբոյ, Եղիշէի Գրէն Երէջոս եւ այլոց սրբաւեր քահանայից» . . . . :

արեակ իմաստը. այժմ միայն Առաջ-Երէջ բացատրութեան մէջ կը գործածուի այդ սցիներն՝ Երէջներոս (տեքստը) գլխաւորը (Նախնեաց՝ Երէջողորը), որուն աւելի ընդհանրացած մեկն է Առաջ-Քահանայ. եւ այս ճիշդ է՝ քանի որ այժմ միւսներուն քահանայ կրօնքը եւ ոչ Երէջ:

Միջին դարուն եւ յիշ մ'ալ յառաջ, Երէջ — Քահանայի. — «Երէջունք՝ որք են քահանայոց» (Օրրէւ. Ա. էջ 152): Սա «սարքերութեանը» որ Երիցունք գիւղերու, Քահանայք քաղաքներու մէջ կը մնային. — «Քահանայք ի քաղաքն լինին, եւ երիցունք ի գեղոց եւ յաղարակո, եւ Երիսիմ փիւ (Մ. Գոշ. Գորոսոսանփիւր): Այս սարքերութիւնը կը յիշեցընէ Եպիսկոպոսն եւ Քորեպիսկոպոսը, սանք իրարմ կախում ունին սակայն: Երէջի եւ Քահանայի մէջ այս կախումը չերեւիր. որովհետեւ երկուքն ալ կամ Քորեպիսկոպոսն կամ Եպիսկոպոսն կախում ունին: Վարդանանց ժամանակ ըստը Երէջք է թիւղի են. — «Ի թիւղէ Հօղոցմանց, է թիւղէ Իֆեանիցն եւ այլն, եւ այլն» (Եղիշէ էջ 139): Թերեւս Գոշի գրած սարքերութիւնը այնքան հին չէ:

1 Պատմ. ժող. Հայ. Եղիշ. Արէւ Եպո. (այ. ԱՅՂ. 1874) էջ 59. — 2 մի. Պատմ. Հայ. Բ. էջ 16-18. — Գլխակ

Մենք ուրեմն՝ կը գանձուինք եկեղեցական տարրեր վիճակներ ունեցող երեք ժամանակակից-

կու տանք. 1. թէ մեր յառաջ բերած հաստատուելի Արեւ կայսերացոսի հրատարակութեան մէջ կը գանձուի մեր մասնակցարանի մեծագիր Կանոնագիրքին մէջ (որու կազմութիւնը Օմնեցւոյն կը վերագրուի), կը պակտի որչափ ալ ակնյայտնի ընդօրինակութիւն մ'ըլլայ այս հաստատուելի ուր կը գանձուի «Եղեղեի գրան երկցու» տունը, բայց բոլորովն անհարազատ գրուած մը չը թուիր եւ ո՛չ ալ շատ յետին ժամանակի գործ մը: Ըսն յիշատակուած տունը ներքեւ տանք կը յիշեցնեն 450ր Արտաշատու ժողովականներուն անունները, որո՞ր էթէ ընդօրինակութեան մէջ յիշուած անունները այս ակեղերէն իսկ աստուած նկատեմք, այն ասուն զժուար է նմանագրել՝ թէ Եղեղայ խոր. Ա՛տա-տա-Նի-տը՝ «Եղեղեի գրան երկցու» ի փոխուած ըլլայ: Այսպիսի նշանացում մը անկարգ կը թուի: — 2. Բայց ի այս ընդօրինակութեանն ուրիշ կարեւոր տարրերութիւններ ալ կան Ց. Արեւ կայս. հրատարակածին եւ մեր Գառնեացարանի մեծագիրն մէջ, թէ պատմական, թէ ընթերցուածի: Ց. Արեւ կայս. (երես 56) «Ամր Տեան 447» կը նշանակէ Շահապիֆանի Առաջին ժողովն տարեթիւր, անչորս Չամչեանի հետեւելով, եւ (երես 59) մասնազով 447ը՝ իւր մեծագիրը կ'ընդօրինակէ հաստատուելին. «Երկինք այս ի ԻԶ ամբ թագաւորութեան Բազկերտի Պարսից արքայի եւ Ալասակայ Սիւնայ Մարզպանին եւ Ահաճանայ Ամասունայ հազարապետի, եւ: Մեր Գառնեացարանի մեծագիրն ունի (եջ 121) «Երկինք այս ի ԻԶ ամբ թագաւորութեան Բազկերտի Պարսից արքայի եւ Ալասակայ Սիւնայ Մարզպանութեան Լալայ եւ Ահաճանայ Ամասունայ հազարապետութեան, եւ:»

Թէ ԻԶ եւ թէ ԻԶ հաստատուելու սխալ են: Բազկերտ եւ գահակալեց 438 Օգոստ. 4րն եւ Քաջն 19 տարի թագաւորեց. հետեւարար ո՛չ 26ր տարին (464), ո՛չ ալ 16ր տարին (454) ժողով կրնար գումարուիլ, որովհետեւ 457ին անաս Բազկերտ, իսկ Բովսեփեանք 454ին յառաջ նահատակուած էին արդէն:

Շահապիֆանի ժողովը (Առաջինը) ակզի ունեցած է 445ին, ահա թէ ինչպե՛ս — նախ՝ պէտք է գիտե՛լ՝ որ մեծագիրներու տարրերութիւնը ԻԶ եւ ԻԶ տարեթիւներուն՝ ի

անուանակիցներու հանդէպ. մին՝ Երէշ, միւր՝ Եղիշիւս — եւ ուրիշ մը՝ Աւրադիս:

Աւարդանանց Պատմագիրը՝ ստոնց մէջէն՝ ըստ սմանց, է Արտաշատու ժողովականներէն Ամատունեաց Եղիշիւսն Եղիշայ՝: Այս վարկածը հիմնովին սխալ է. վասն զի ոչ միայն կը հակառակի նոյն իսկ վկայաբանական տեղեկութեան, որուն համեմատ իրր թէ Աւարդանանց Պատմագիրը պատերազմէն յետոյ եկեղեցական (կրօնաւոր) եղած է,

եւ ձ առաերուն զոյց է. հետեւաբար երբ թէ ին էւ թէ ձն իրր սխալ շնչելով մնացած 6ը (2) աւելցնենք 438ի զոյց՝ կուենանք 444. եւ որովհետեւ ըստ ստորութեան Պարսից Շահերու գահակալութեան անսփջապէս հետեւող նոր տարին հաշուով էին իրր իւրեանց թագաւորութեան երկրորդ տարին (Հայոց Գիշու, էջ 347, ծնթ. 37). Յազկերտի գահակալութիւնը ճիշդ նոր տարւոյն կիշխայ (Օդոս 4.) եւ կուենանք 445: Երկրորդ տարհաստատութիւն կը համարիմ մեր Մատենադարանի ձեռագրին «Եղիշայ մարանութեանը Աւագ Հայոց Յեթններորդ ուն լուսնանկալն ուրիշն Սահայ կարգեցան կաննքս այս, յիշատակարանը, որ այն ժողով պատմութեան սկիզբը գրուած է: Արդ՝ Մեծն Սահակ վարձանեցաւ 438 Սեպտ. 7, ԳՇ օր (Նսուասարգ 30), եւ իր մահուան էֆնէրօրդ Գրիշի Վրաց՝ 445:

Հ. Յ. Գաթրճեան ձ. 2ը ուղղած է «Իրաւանքը ձ ընթեանըով», (Հանդիս 1893 Գեկա, էջ 381): Չենք գիտեր թէ ինչ է եղած Հ. Յ. Գաթրճեանի հիմն աշուխտի սրտագրութեան մը համար. զոր արդարացուցած է Հ. Յ. Տ. (նոյն տնք). յառաջ բերելով հանգերն թէ՛ Մեծն Սահակի վարձանու մին յիշատակութիւնը եւ թէ՛ Յազկերտի գահակալութեան տարիթիւն է 438:

1 Տեւս 2մէ. Պամ. Հայ. Ա. էջ 537՝ «Իստի, ով կընդունի, իսկ Ք. Նեով, էջ 299-300, հաստատուպէս կը շնչուէ: Լանդշուա (Coll. էջ 179) ուրիշներուն կը համեմայնի. այսինքն՝ Նայրմանի, Վապուէթատի եւ Գր. Արդ. Գապարտնեանի: — Պ. Գր. Խաչատրեան եւս (էջ 19 եւ 118) ինչպէս նաեւ Հ. Ստուենեան (Բշշղ, 1893. Յունիս. Եղիշի զոյց գրած յօդուածում) կընդունին Աւարդանանց Պատմագիրը՝ իրր Եղիշայ եպոս. Ամատունեաց:

Հեռուաբար շէր կրնար 450 ին իբր էդէ-կէ-պո- բազ- միլ Արտաշատու ժողովում՝ թող որ Աւարդանանց Պատմագիրն երբեք եպիսկոպոս չէ եղած : Մէ-նյ-նչ խրատը, այն աշխարհատեցիկ ձեւերը շատ զօրաւոր փաստեր են ցուցնելու համար՝ թէ Պատմագիրը միտում իսկ չէ ունեցած վարչական զբաղումներու :

Զր կրնար բուռիլ նոյնպէս՝ թէ Աւարդանանց Պատմագիրը՝ Շահապիվանի ժողովականներէն Գր-ն էրէնց Եղիշէն եղած ըլլայ, այսինքն՝ ամուսնացեալ քահանայ մը : Ընդհակառակը՝ վկայարան-կենսագիրներուն Աւարդանանց Պատմագրին նկատմամբ յանդէպս աւանդած ինչ ինչ տեղեկութիւններ՝ Գր-ն էրէնց Եղիշէին կը պատշաճին : Պէտք է դիտել որ այս տեղ յիշուած Գ-ը Մամիկոնեանց գուն է եւ այն հոշակաւոր Գրան պաշտօնեայն բնակա- նաբար շատ մօտէն կը շփուէր Սպարապետին՝ «Առ- բովւոյն Աւարդանայ», գերդաստանին հետ : Գրան երէցը՝ իբր խորհրդական, իբր տեղեակ սպարա- պետական գործերու, անբաժան ընկերն էր Սպարապետին, եւ անշուշտ անոր պաշտօնական եւ անձնական գրութիւններուն խմբագրողը : Պաշ- տանի բերմունքն է այս : Տարօրինակ բան մը չէ գրան երէցներու այսչափ բարձր դիրքը վարչական շրջանակներում . մանաւանդ երբ դիտենք ասոնց գործունէութիւնը, որ շատ անգամ բարձր դաս- ծանութիւններու մէջ երեւան կու գայ կամ իբր գործիներ բարձր անձնաւորութիւններու կամ իբր իրենց դիրքէն օգտուելով ինքնիրեն գործողներ :

Արդ՝ անհաւանական չէ ենթադրել՝ թէ Աւարդանանց Պատմագրին նկատմամբ « Գ-ն էրէնց թէ կը գրէր-պէտ » կամ թէ « Գ-ն էրէնց նա » (Աւար-

1 Հմմտ. Ար-ը-ը Ամսագիր Ա. Տարի 1868 էջ 90-91. — Արդ. Մանգ. ԺԷ էջ 106 : — Արարատի անանուն յօդուածագիրը՝ Եղիշէ Ռիֆոսնի-ոց եպիսկոպոս կը գրէ փո- խանակ Ամսագրի մասին, անշուշտ անուշազգութեան սխալ մ'է այս եւ ոչ յատուկ սրբագրութիւն մը :

գանանց) է- էր հ- - - - - րէ՛մ յ- - - - - իր- - - - - շ- - - - - է- - - - - րէ՛մ, Գրան- - - - - քէց Եղիշէին համար պատմուած կամ աւանդուած պարագայ մ'ըլլայ, որ յատուկ գիտուածով կարկրուած է Աւարգանանց-Պատմագիր Եղիշէի վկայարանական կենսագրութեան: Արովհետեւ սպասուորել, հաւատարիմ ըլլալ " յամենայն իրս աստուածայինս եւ մարդկային", իրաւի Գրան քէցի մը պաշտօնն ու վիճակը կը բացատրեն. եւ հարկաւ Եղիշէ քէցն ալ իբր գրան պաշտօնեայ՝ անգործ չմնաց իւր շրջանակին՝ հետեւարար եւ ժամանակի շարժումներուն մէջ:

Ար մնայ ուրեմն այն Եղիշէն, զոր առաջին անգամ Թովմա Արծրունին կը յիշատակէ իբր Աւարգանանց Պատմագիրը:

Գ.

Աւարգանանց Պատմագիրը Աւարգապետ մ'է անպատճառ. բայց Եղիշէ է՛ր շ- - - - - մ'է Պատմագրին համար: Կանխաւ գիտել տուինք արդէն՝ թէ Աւարգանանց Պատմութեան հնագոյն մէկ օրինակը՝ Ընձեւացեացը, որու գրութեան տարեթիւր ինչ ալ ըլլայ շատ կը կանխէ Արծրունին կամ գէթ ժամանակակից է անոր, չունի Եղիշէ անունը. միւս կողմէ Սերէոսը եւ Յովհան Պատմաբանի բացարձակ լռութիւնը քննադատական անվիճելի գետնի մը վրայ կը գնեն ինդ իբր. առաւելապէս Յովհ. Պատմաբանը, որ իւր գրած ցեղապատմութեան սկիզբները, որ հայ պատմութեան քաղուած մ'է, յիշելով զԱգաթանգեղոս եւ զԻսորենացի (Յվ. Պատմ. էջ 23. 31), ակնարկութիւն իսկ չընէր Աւարգանանց Պատմագրին, երբ գիտենք մանաւանդ՝ որ Պատմաբանը բոլորովին նոր պատմածի մը մէջ կ'ամփոփէ Աւարգանին ամբողջ գործողութիւնները:

Արդ՝ քանի որ Թովմա Արծրունին է առաջին անգամ Աւարգանանց Պատմագրին անունը ծանօթացընողը, կրնանք բսել առանց վարանելու

Թէ երկար ատեն անունն մնայ (անանուն հեղինակ) այդ Պատմութիւնը: Այս փարկածը, ըստ մեզ, հաստատուն կը մնայ ցորշափ մատենագրական եւ պատմական նոր յայտնութիւն մը չունենանք, որ կանխէ Թոմփսոյի յիշատակութեան ժամանակը, այսինքն՝ Թոմփսոյի գարը:

Իսկ այն կենսագրական կարկանդակները, զորս յիշեցինք կանխաւ, հիմնովին նպաստաւոր են մեր փարկածին. այսինքն՝ Ճառքնաթիւներու յերիւրած կենսագրական տեղեկութիւններ, ինչչափ ալ հին ըլլան անոնք, այնչափ ոյժ եւ յարգ ունին, որչափ Թոմփսոյի պատմածը՝ Աւարգանանց Պատմագրին կենաց փեղին տարիներու նկատմամբ: Այս ամենը վկայարանական կշիռ մ'ունին, եւ իբր կենսագրութիւն չեն կրնար պատկերացընել անն մը, որ ինքզինք տեսակ մը համեատութեամբ ծածկած՝ Թոմփսոյ ատեւ եւ որ իւր գրչին արգիւնքով ուրիշ մը փառաւորուի:

Ասիկէ զատ վկայարանական գրուածներու յատուկ կամայական սեղմումներու կամ ընդլայնումներու՝ խոչոր բաժիններ պէտք է հանել՝ Աւարգանանց Պատմագիրը ներկայացընող կենսագրականին մէջէն. այսինքն՝ բոլորովին մեկդի դնել զանոնք: Արտհետեւ եթէ կարեւորութիւն ընծայուի այն տեսակ գրուածներու տեղեկութեանց, գէթ այս պարագային, հարկ է ընդունիլ՝ որ Աւարգանանց Պատմագիրը շատ յետին ժամանակի (Թոմփսոյի մատենագիր մը եղած ըլլայ, կամ թէ Թոմփսոյ Արժրունին ստուգիւ աշակերտած ըլլայ անոր, ինչպէս ամենք՝ զարմանալի պատմագրաութեամբ մը ուղեցին կարեւորութիւն տալ այսպիսի արձագանգի մը, որ անշուշտ վկայարանական գրուածներու կամ աւանդական զրոյցներու ժխտէն կու գար (2. Պատմ. Հայ. Բ. էջ 155. 461. — Աւարգանանց ամագիր 1868 էջ 91): Աստուգիւ ծիծաղելի է այսպիսի ազդիւրներու վստահիլ, հաւատք ընծայել, մանաւանդ

Թէ վկայարանական գրուածներու եւ թէ աւանդութեան զիրար հերքումը միշտ իրողութիւն մը կը շեշտեն. թէ տարբեր անձ մ'է այն՝ որ Վարդանանց Պատմութիւնը գրած է. հետեւաբար ինչ որ կը պատմուի վկայարանորէն եւ կ'աւանդուի ժողովրդեան մէջ՝ կրնայ ստոյգ ըլլալ Եղիշէի մը մասին, բայց թէ այն Եղիշէն՝ է Վարդանանց Պատմագիրը, գծուար է գոյն հաստատել: Այդ ամենը Սուրբ Եղիշէի մը գոյութեան պատմութիւնն է, եթէ յերիւրուած կամ կարկտանք շնկատենք պատմագիր Եղիշէին համար: Եւ ստուգիւ անիրաւութիւն մըն է այնպիսի անյարիր եւ անյարմար պարագաներ պատմել գրողի մը մասին, որ չէ ուզած ինքզինք յայտնել. նա ուզած է իւր գործին մէջ յայտնուիլ, ինքզինք հան ջրաջրնել: Պէտք է խոստովանիլ՝ որ Վարդայրի Թանառստեղծ պատմիչը յաջողած է իւր գիտումին մէջ: Միանձանց խրատողն իւր աշխարհատեցիկ ձգտումին զսպանակը՝ գրելու արուեստին մէջ ալ լարած է. նա իւր գրուածներով փափաքած է անմահանալ: Վարդանանց Պատմագիրը ինքնակենսագիր մըն է. Վարդանանց Պատմութիւնն է իւր կենսագրութեան մի կողմը, միւսն է Միանձանց խրատը:

Ե.

Երկրորդական, բայց կարեւոր կէտ մըն ալ: Վարդանանց Պատմագրին կենսագրութեան մասին մեր գիտողութիւններն ամբողջացընելու համար պէտք է նկատի առնել, ի միջի այլոց, իրեն ընծայուած «Յայնակերպութիւն Քրիստոսի», Ճառք, լու եւս այդ Ճառին քանի մը կէտերը, մասնաւորաբար Թարրո լեռան նկարագրութիւնը: Այս գրուածին հեղինակը, որ նոյն կը թուի ըլլալ Միանձանց խրատողին, հետեւաբար եւ Պատմագրին հետ, կարեւոր տեղեկութիւն մը կու տայ

խումբ մ՝ ուսանողներու նկատմամբ, որոնց մէջ կը գտնուի ինքն ալ. — «Տե՛սնէ՛ս ի՛նչ տե՛ն ե- ի ՚եր-ս՝ նե՛րնի՛ բազումք վարեցեալք առաքինութեամբ անսխալ հաւատովք ըստ առաքելական կանոնին, յորոց ցնծացեալ բերկրի սուրբ Եկեղեցի հեթանոսաց: Զայս հոգոք յանձնէ զնախնի տէրիկն յառնաւորութիւնսն սեպտուար յանձնելու շարժ Մեծոք, շնորհնս պարգեցողութիւն ի ինչոք շնորհոյ» (Եղիշէ, էջ 232. Հմմտ. Խոր. Գ. 4—4Ա.): Փոքր Թարգմանչաց խումբն է այս, որ ուսումնասիրութեան կը պարապի, եւ ինչպէս կը պատմէ Խորենացին, իրենց ուսումնական ուղեւորութեան միջոցին հանդիպեցան Եղեսիս եւ Պաղեստին — «անցաք ի Սուրբ Տեղիսն Երկրպագել, եւ ձեռք վայրկեան ի Պաղեստինացոց հրահանգս» (Խոր. Գ. 4Բ): Թարբո լեռան նկարագրողը կը հաստատէ զայս. — «Այլ վասն լեռինն գեղեցկութեան եւ վայրացն վայելութեան՝ եթէ կամիք արտօժելով ունին գնել, սակաւիկ մի երկրորդեցն ձեզ գտեսիլ ցանկայի տեղոյն: Լսելով յաւետարանէն գիտեք ամենեքեան գտեղին, բոց ինչ ե- նչմբ ի՛նչ հոգեւել ե- ոյս տե՛ն, ոչ յարմար ինչն ուսնիլն, ոչ բարեւ ընկերուցս, որոց ե- իմ ի՛նչ եղի՛ն ունց ձեռք ի վերնն» (Եղիշէ, էջ 236): Զայտնի է անտարակոյս՝ թէ այս աստիճանը գրողն կամ երկրորդողը Մովսէսի հետ է, մանաւանդ Պաղեստինի մէջ, ուր նա հետիոտն ելած է Թարբո լեռան վրայ — «Ե- ե- ուսն ինչոք ուսնիլն, որ ինչոքն ինչոքն ընդ տէրունեան շաւիղն ի լեռան անդ, եւ ոչ տե՛ն զժողով պան- շելի եղբարց» (նոք էջ 239):

Ինչ կը հետեւի այս տեղեկութիւններէն.

1. Վարդանանց Պատմագիրը, հեղինակ միանգամայն Միանձանց Խրատին եւ Թարբո լեռան նկարագրութեան, կը պատկանի Փոքր Թարգմանչաներու խումբին:

2. Վարդանանց Պատմագիրն իբր ուսումնակից Մովսէսի եւ Պաւթի, ասոնց հետ դեռ Քիւզանդիան էր 451ին. այսինքն՝ Վարդանանց Պատերազմը վերջանալէն շատ յետոյ վերադարձան ի Հայս, հետեւաբար՝ Պատմագիրը — 1868 — չէ Վարդանանց գէպերուն:

3. Այս հետեւութիւնները ճիշդ կը մնան ցորչափ շհաստատուի՝ թէ Միանձանց Խրատը եւ Քարոր լերին նկարագրութիւնը՝ Փիլոնի թարգմանչին (Խորենացին բնգունուած է առ այժմ) գործն է: Ինչ ինչ նմանութիւններ սակայն, զորս պիտի տեսնենք ետքը (Գլ. Զ. Ա. 2⁰), կը ցուցընեն թէ Վարդանանց Պատմագիրն է այն երկու գրածներու հեղինակը:

Անսագրական Ճշգրիտ տեղեկութիւններու շղոյսութիւնն եւ նոյն իսկ պակասութիւնը, միշտ մահն եղած է մեր ամէնէն ընտիր եւ ամէնէն նշա-

---

1 1868 Երարաւ Ըմագրի մէջ (էջ 91) անտուն յօդուածագիր մը, որ Վարդանանց Պատմագրին անձին նկատմամբ մասամբ ուղիղ եւ մասամբ սխալ յօդուած մը գրած է կցելով անոր Քարոր լերին նկարագրութիւնը. կ'ընդունի՝ թէ «Հայոց իշխանագուն Տիկնանց», Միանձանց Խրատի եւ Քարորի նկարագրութեան մէջ ազերս մը կայ. — «Այս ամէն համառօտ տեղեկութեանց մէջ, զոր էղիչէ Ս. Վարդապետին վրայ կը տան պատմագիրը, շենք գանձել յիշատակութիւն նորա Երուսաղէմ գնալուն վրայ. բայց իրեն Քարոր լերին ստորագրութեան մէջ կրնուորաց խտամբեր կենցաղաւարութիւնը սյնպէս կը նկարագրէ. որ իր պատմագրութեան Հայոց իշխանագուն Տիկնանց խտամարկ կենսագրութեան մէջ փոխ առած կ'երեւի, եւ կարգացողի մտաց յառաջը ակներեւ կերեւի, որ մի եւ նոյն էղիչէն է, որ առաջինի մէջի խտքը երկրորդին մէջն է.ս կը խօսի իրեն յատկացեալ հայկական եւ անհաստական սնօթն ու գրչով: — Եւ ստանով կը ստուգուի որ Միանձանց Խրատն է.ս էղիչէի իր գրածն է. ըստ որում նորա վրա է.ս կը տարակուսին ոմանք. եւ նոյն խրատականն էլ Արուստղէմն յետ դարձած ժամանակը կ'երեւի գրած», եւ այլն:

նաւոր մատենագիրներուն: Թերեւս զազոնիք մը կայ այս երեւութիւն տակ. — Ազատանդեղոս, Յաճախապատում, Քուզանդարան, Զգօն, Զենոր Գլակ, Խորենացի ծնունդ տուած են այս երեւութիւն: Արշափ ալ հիմայ քննական հետազոտութեանց շնորհիւ աւանդական քօյն պատուած ըլլայ, որչափ ալ զարուոր նախապաշարմունք շկարենան խեղդել այլ եւս իրականութիւնը, սակայն դեռ շատ լոյս եւ ոյժ պէտք է զիանականապէս ճանչնալու համար հայ մատենագրութեան նոյն իսկ ամենէն սիրուն եւ ամենէն ժողովրդական հեղինակներու անձն ու գործերը: Այսպէս է Աարզանանց Պատմագիրն եւ իւր գործը: Աարելի չէ այս գերազանցապէս զգայուն գրիչը՝ աւանդական կամ վկայաբանական պատկերներու մէջ գանելու համարում մը գոյացընել, քանի որ ասոնք հիմնական զօրութեանց կը բախին:

Մէկ կողմանէ Պատմագրին լուսութիւնն իւր անձին նկատմամբ՝ բուն իսկ Պատմութեան մէջ, միւս կողմանէ Աարզանանց Պատմութեան երկար ժամանակ անանուն մնալը խարխիւն են այն տեսութեան, որով կը հերքենք աւանդական կամ վկայաբանական ամեն պատմած իբր կենսագրութիւն մեր Պատմագրին: Դիտել կու տանք՝ թէ Պատմութենէն դուրս գրուածներու եւ մասնաւորաբար գրուածի մը՝ Թարոր լեռան նկարագրութեան՝ կարեւոր տեղեկութիւններն, ինչպէս տեսանք, վկայաբանականէն բոլորովին տարբեր կենսագրութիւն մը կը ցայտեցընեն: Եւ եթէ հակառակ ամեն հաւանականութիւններու՝ այն գրուածը Աարզանանց Պատմագրին շքնծայուի, բան մը՝ որ զիւրին շերեւիթ, զէթ անոր տեղեկութիւնները ճշմարիտ են այն խումբին համար, որուն մէկ անդամն է Աարզանանց Պատմագիրը:

Պատմագրին կեանքը Թարգմանչաց կեանքն է. այսինքն՝ որչափ արդիւնաւոր ուսումնական աշ-

խառութեամբ, այնչափ անձանօթ անձամբ: Ասի
ճակատագիրն եղած է Սահակ-Մեսրոպեան գպրոցի
գրեթէ-բոլոր հետեւողներուն: Անոնց մեծագոյն
ճասք բոլորովին անձանօթ մնացած է, անոնց ա-
նունք միայն հասած է ցանուցիւր տեղեկութիւն-
ներով. իսկ անոնք՝ որ իբր ծանօթ մեր առջեւ կը
գրուին՝ աւանդական գրոյցներու մէջ վիճելի վիճակ
մ'առած են:

Իրոց այս վիճակին մէջ սակայն՝ դժուար չէ
թարգ մանիչներու անհատական կեանքը միեւնոյն
մակարդակի վրայ դնել անոնց ամենէն ծանօթին,
որ որ. Փարպեցու կեանքին հետ. այսինքն՝ ամենքն
ալ նշուակ տղեկաներու հալածանքին: Եւ արդէն
Փարպեցու Թուղթը՝ առ Ահահան, եւ Խորենացու
Ողբը՝ ամբողջ կենսագրականն են թարգ մանիչ-
ներուն:

Թարգ մանիչներու կեանքին մէկ կողմը՝ պատ-
մականն է այս. պէտք է գիտել իւրաքանչիւրի
գործին մէջ իրենց կեանքին միւս կողմը՝ հոգեխո-
սականը: Սուսգիւ ամեն գործ իւր հեղինակն ամ-
բողջովին շջողացներ ֆիզիքրապէս եւ հոգեխոսապէս
միանգամայն: Երբ ուշ գնենք Ոսկերերանի այն ա-
ռատ խոսածքին եւ գոռացող շեշտերուն, չեմ
կարծեր՝ որ ընթեքցողն անոնց ետեւ տխրած մարմ-
նով հիւանդատ եկեղեցական մը՝ քարոզիչ մ'ե-
րեւակայէ. ոչ ալ կարելի է Ամերսնացին, նոյն-
պէս առատ եւ հասուն գրուածներուն հեղինակ,
երեւակայել 20—25 տարեկան երիտասարդ մը:
Բայց հեղինակներուն հոգին կէտ առ կէտ կը պա-
տասխանէ, կը համանայնի իրենց խոսուածքին,
իրենց շեշտերուն: Աւարդանանց Պատմութիւնն այս
գրուածներէն է. հեղինակի հոգին կը տեսնուի
անոր մէջ՝ բնափր, վսեմ՝ բացատրութիւններով
չըջանակուած:

«Հայոց պատերազմին, մատենագրական շի-
նուածքը գերազանցապէս զգայուն հոգի մը, հայե-

ցողական միտք մը մասնանիչ կ'ընեն: Անոր բոլոր արտայայտութիւնները թէ՛ Պատմութեան, թէ՛ Միանձանց Խրատին, թէ՛ Թարգորի նկարագրականին մէջ, կը կազմեն կեանք մը՝ առարկայ տգէտներու պարսաւանքին, որ կը մղէ զինքն ժխորէն եւ ընկերութեան աղտոտութիւններէն դուրս, իւր յուզմաներուն, իւր հայեցողականութեան զգուանքին մէջ մխրճելու: Ոչ մէկ գրիչ, յիշատակարան կամ վկայարանութիւն պիտի կրնային Բանաստեղծ Պատմիչը տպաւորել մեր մտքին վրայ եւ զգացընել մեր սրտին մէջ, եթէ ոչ իւր «հրաշապատումը»:

Եւ արդէն զգացումի Պատմիչ է նա:

Գ Լ Ո Ւ Ի Ի

ՎԱՐԳԱՆՆԵՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐԱԳԻՐԸ:

Ո՛րքէ գրքի մը անունը կամ խորագիրը՝ գրքին ամենէն ազնիւ եւ ամենէն արտայայտիչ մասն է: Վասնյական փոփոխութիւն մը կը սպաննէ ազնիւն ու կը մթացնէ արտայայտութիւնը: Ա՛րեւի՛ թէ այն գործը, որ այսօր Վարդանանց Պատմիչն անուամբ մեր ձեռքը կը գտնուի, ենթարկուած բլլայ այնպիսի փոփոխութեան մը: Հաւանական չէ՛ որ մեր Պատմագիրն իւր գործն առանց խորագրի թողած բլլայ:

Խորագրի խանգարումներ արդիւնք են գաղափարողներու անհաւատարմութեան. անոնք շատ անգամ լաւ բան մ'ըրած բլլալու տենչով բառ մը կ'աւելցընեն կամ կը պակսեցընեն. կամ բոլորովին կը փոխեն: Յիրաւի շատ տգէտ պէտք չէ՛ ենթադրել այն գաղափարողները, որոնք ընդհանրապէս ակնած անօք եւ տեսակ մը երկիր զածութեամբ կը կատարէին իրենց պաշտօնը. բայց միանգամ ընդ միշտ պէտք է խոստովանիլ՝ թէ մասենագրական գծուարութիւններու մեծագոյն մասն անոնց կը պարտինք:

Խանդարումներ կամ փոփոխութիւններ ինչ-
չափ ալ մթացքնեն, սակայն, գործին արտայայ-
տիչ մասը — անշուշտ խնդիրը մեր նախնեաց գոր-
ծերուն վրայ է — կարծես ամենէն ապահով միջոց
մ'է զէթ մատենագրական ուսումնասիրութեանց
մէջ՝ մեկգի թողուլ ամէն խորագիր եւ հեղինակով
արտայայտել գործը: Ասոր համար է որ Եզնիկ, Առ-
բիւն, Փարսեցի եւ այլն անուններն աւելի լաւ
կ'արտայայտեն իրենց գործերը քան՝ որեւիցէ խո-
րագիր մը:

Մեր ուսումնասիրած Պատմութեան խորա-
գրին մէջ երկու կարեւոր կէտ կայ զիտելու 1.
Բուն խորագիրը. 2. Այն խորագրին մէջ յիշատա-
կուած անձը, որ գրել տուած է Պատմութիւնը:

Անձեացեաց օրինակը՝ Եզնիկի անուամբ
մկրտուած Պատմութիւնը սապէս կը խորագրէ.
“Վ--ն Վ--ր--ն--յ է- Հ--յ-ց Պ--ր--ն--ն Պ--ն
Երէց-- Մ--ն--ն--ն Ն--յ-ն-ը”, Թէ վերջին զարեբու
ձեռագիրներ եւ թէ Պատմագիրներ նայն ճշգու-
թեամբ չեն պահած այս խորագիրը, եթէ պահ մը
նախնական, այսինքն՝ հեղինակին ձեռքէն ելած
համարինը զայն: Չեռագիրներու մէջ աւելցուած
են՝ Ա.) Վարդանի համար ստորագրելիներ, “Պատ-
մութիւն -ը--ն Վարդանայ +ն է- Հ--յ-ց -դ-ր--
դ-ր--ն”, — յետոյ — “Ե- Վ--ն-ի-Ք-ն--ն-ն”, Բ.) Պատ-
մագրին անունը, “Յեղիշ-ն է -ը--ն”, որուն կը
կցուի “Պ--ն--ն-ն Երէց--ն” (ամենք երիցուէ) Ն--յ-ն-ը
Էրէց--ն: Այս փոփոխութեանց մէջ նշանակելի է
նշ միայն խորագրի ամբողջ խանդարում մը, այլ
մանաւանդ “Մ--ն--ն--ն-ի ջնջումը (տես Պ. ք. մ. ք.):

Ասողիկ (Ժ. դար) տարբեր կերպով մը կը
ներկայացընէ. “Եզնիկ Վարդապետ որ Վ--ն Վ--
ր--ն--ն է- --ը--ն +--ն--ն--ն Վ--ր--ն--ն է- ի-
ր--ն--ն”, այլուր՝ “Պ--ր--ն--ն Ե--ն--ն Վ--ր--
դ--ն”, (Ասողիկ էջ 16 եւ 79): Արապու (Ժ. դար)
աւելի պարզ խորագրով մը կը յիշէ, որ գրեթէ

սովորական եղած է այժմ. — «Պատմութիւն Սրբոյ
Վարդանանց»¹:

Իսկ Թովմա Արծրունին (թ. զար), առաջին
անգամ ծանօթացրնողը եղիշէն, այսպէս կը ներ-
կայացրնէ, «Պատմութիւն Սրբոյ Վարդանանց», եւ
«Եկեալ առ նա Բարձուճայ, խնդրեալ շարժու-
նէ ինչն ինչն ինչն, շարժուել էր ինչն Սրբոյն
Վարդանանց»²:

Խորագրի այս զանազան ձևերը յայտնի կը
ցուցրնեն՝ թէ Վարդանանց Պատմութիւնը յիշա-
տակոյններէն եւ ոչ երկուքն իրարու կը համանայ-
նին: Նպաստաւոր նշան մը չէ այս գրքի մը հա-
մար: Չեռագիրներէն աւելի ճշգրտութիւն կը պա-
հանջուի քան պատմագիրներէն. փասն զի ասոնք
իրաւ է որ արդի խառնութեամբ չէին կրնար յիշա-
տակել նախորդ պատմագրի մը գործին բուն խո-
րագիրը. այլ որ եւ իցէ ձեռով մը կը ներկայացրնեն
գործը կամ կը յիշատակեն, բաւական է որ իրենց
բացատրութիւնը համապատասխանէ յիշատա-
կուած գործի ողւոյն: Այսպէս Սերէոս փոխանակ
Վարդանանց Պատմութեան անունը տալու զխա-
կարգութեան ձեռով նիւթերը կ'ամփոփէ: Արա-
կոս (էջ 3) աւելի սեղմ կերպով նոյն ոճին կը հե-
տեւի: Բայց այս ամէնն աւելի կասկած կ'արթըն-
ցրնեն քան թէ կ'արգարացրնեն բնա կամ յիշա-
տակութեան մը պատճառները: Այսչափ տար-

1 Արախոս էջ 17: — Տպագրութիւններ ճանա-
նագ առաջինները, աւելի ճոխ խորագիրներով զարգարուե-
ցան (տես շայ. Մատենադարանի Է. Գր. Զարդ. Ի
էջ 167 եւ հետեւ): Ահա թէ ինչպէս լաւ բան մ'ըրած
ըլլալու տեսնով փոփոխութիւններ ի գործ կը գրուին:

2 Թովմ. Արծ. Գար. Ա. ԳԼ. Բ. — Գար. Բ. ԳԼ. Բ.:
— Ընդունա ուրիշ ձեռագիրէ հանուած խորագիր մ'է սա-
ալ. «Եղիշէ Վարդապետ, որ է Պատմութիւն Սրբոյ Ղի-
նարիանց Ի Վարդանանց» (Ազգ. Մտնչ. Թ. Պատմ. շայ
Լրագրութեան էջ 206. Աշտարակ լրագրէն 1795):

բերութիւններէն գէթ երկուքը պէտք էր որ
իրարու համաձայնէին:

Այս անճշդութեանց հիմ պէտք է համա-
րիւ ոչ միայն ըստ կամս զործագրուած խանդա-
րումները, այլ մանաւանդ սկզբնագիր օրինակին
վրայ բոլորովին տարբեր խորագրի մը ենթագրու-
թիւնը: Բաց աստի այն խանդարուած խորագիր-
ներն են որ Աւարդանանց Պատմագրին անձին
նկատմամբ կրնան այլեւայլ զրոյցներ յօդելու պատ-
ճառ եղած ըլլալ: Այս պարագան կը լուսարանէ
խորագրի վրայ մեր գիտելու երկրորդ կէտը. այս-
ինքն՝ ով է Աւարդանանց Պատմութեան ի գիր
առնուելուն շարժառիթը, կամ նախնեաց բա-
ցատրութեամբ, ինչպէս կամ նոյնպէս կամ նո-
յնպէս:

Բոլոր ցեղապատմութիւններ, զոր օր. Մա-
միկոնեանց, Արծրունեաց, Բագրատունեաց, նոյն
խոկ ազգայիններէն խորենացի, Ասողիկ, յատուկ
ինչպէս-նէ-ն է կամ նոյն-ն է ի գիր առնուած են:
Այսչափ միակողմանի հանգամանքներում կազ-
մուած է մեր պատմական մատենագրարանը: Եւ
զարու Մամիկոնեանց յատուկ Պատմագիրն է Փար-
պեցին, որ Մեծն Ասհանի նոյն-ն է գրեց իւր
Պատմութիւնը: Եղիշէի անունով հասած Պատ-
մութիւնը, որ իբր թէ Փարպեցիէն յառաջ պէտք
է դասուի — մինչ Փարպեցին իրմէ յառաջ մի-
եւն իրիւր գրեց իւր ճանշնայ, Ազատանդեղոս եւ
Բուզանդ եւ Երրորդ կը համարի ինքզինք. Եղիշէն
Էն-ն է-ն է — որոշ չէ թէ որուն խնդրան-
քով գրուած է: — Չեռագիրներէն շատեր, Ան-
ձեւացեացն ալ միասին, կը հաստատեն՝ թէ Աւար-
դանանց Պատմութիւնը գրուած է Գաւիթ Երեցի
մը նոյն-ն է, ըստ ոմանց Մ-նի-ն է:

1. Ժամանակակից (Ե-Ձ դար) պատմութեան մէջ
Գաւիթ Երեց Մամիկոնեան անուն անձ մը չենք գտներ.
Փայն Փարպեցի (եջ 125) Գ-ն է մը կը յիշէ Արատաշատու:

Արժրունին բուրբովին կը տարբերի այս մասին. ըստ այսմ Արարգանանց Պատմագիրն իւր Պատմութիւնը գրած պիտի ըլլայ նոյն իսկ Սպարապետին հրամանով — քրեւ էր նրման — որքոյն Արարգան — : Արարգանանց պատմագրութեան մասին երկու յայտնութիւն ունի Թովման. մին Բարձուձայի խարդաւանքը, միւսը՝ պատմագրութեան շարժառիթը. երկուքն ալ որչափ նոր այնչափ սխալ են սակայն: Գէթ իւր պատմածներէն եւ ոչ մին արձագանգ գտած է յաջորդ դարերու պատմութեանց էջերում, ոչ ալ ինքն կը յանդգնի իւր աղբիւրը մատնանիշ ընել: Եղիշէ, ըստ Թովմայի մտածութեան, նահատակուած Արարգանին կ'ուղղէր արդեօք « զի հանապազ ընթեանուցուս, լսելով զառաքինեացն զքաջութիւն եւ զյետս կացելոցն զվատթարութիւն », խօսքերը: Պարզապէս Թովմայէն պէտք է ընդունիլ այս սխալները. որովհետեւ հաւանական չէ որ Թովմա բուրբովին տարբեր ձեռագիր մ'ունեցած ըլլայ իւր առջեւ, ուր պակասած ենթագրութի Պատմութեան ընծայականը. գէթ Անձեւացեաց օրինակը, որ ժամանակակից կրնայ համարուիլ Արժրունեաց Պատմչին, թոյլ շտաբ այդպիսի մեկնութեան մը: — Յաջորդ գլխում պիտի ըսենք թէ ով կրնայ ըլլալ նոյնը Գաւիթը:

ժողովականներու շարքում առանց տոհմանունի: Եղիշէ նոյն ժողովականներու մէջ շիշեր այն Գաւիթը (էջ 22): Ոմանք յանդէպս նոյնացընել ուղեցին հոյսող Գաւիթ երեց Մամիկոնեանը Փարպեցու յիշատակածին հետ: Հաւանական հիմ մը չկայ այսպիսի ենթագրութեան մը: Որովհետեւ ոչ միայն եթէ մեւնոյն Գաւիթն ըլլար սա՛ Եղիշէ անպատճառ պիտի յիշէր իւր մեկնաւան եւ թերեւս ոչ առանց շքեղ ներկայացումի, այլ մանաւանդ, ինչպէս պիտի տեսնենք, Արարգանանց Պատմագիրն իբր գրող ԶԸԴ դարու առաջին քաւորդին չէր կրնար Արտաշատու ժողովականներէն եւ այն իրեն անձանօթ Գաւիթ մը խնդիրը կատարել:

Գալով խորագրի խնդրին՝ ճառագիր կ'ընենք
 բնթեքցողը թէ ձեռագիր մը՝ ծանօթ խորագիր-
 ներու կից, ուրիշ մ'ալ ունի՝ բոլորովին տարբեր
 ձեւով, որ գիրքը կը ներկայացընէ լոկ իբր Վար-
 գանի համար գրուած պատմութիւն մը կամ յի-
 շատակարան մը — «Աշտարհ-ընէ Սրբոյն Վար-
 գանն շարժարկն» : Յիշատակարան՝ իբր պատմա-
 կան գրուած՝ բաւական հին գործածութիւն
 մ'ունի (Հմմտ. Եղիշէ էջ 109 «գրեցաւ յէշտարհ-
 րանն այս վասն նորա») թէ եւ մեր յառաջ բերած
 խորագրին ձեռագիրը, որ լուսագոյններէն կը թուի,
 թուական չունի. բայց բոս ամենայն հաւանու-
 թեան հնագոյն օրինակէ մը գաղափարած է : Գր.
 Արկ. երկու տարբեր խորագիրներու նկատմամբ
 դիտել կու տայ՝ թէ «Այս վերնագիրը (այսինքն՝
 առաջինը, որ նոյն է ծանօթներուն հետ) տարբեր
 գրչով է եւ բուն ձեռագրի համեմատութեամբ նոր
 ձեւը է : Եղիշէի բուն վերնագիրն է կարգի բնական
 յետագոյնը : Յիշատակարան Սրբոյն Վարգանա
 գաւրափարին» (Գր. Արկ. էջ Ե—Զ եւ 1. —
 Հմմտ. Պատմ. Հայ Գագր. էջ 325 ծնթ.) :

Աւելի հետաքրքրական է Ոսկի ճատներին
 ՎԱՐԳԱՆԱՅԻՆ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱՅԻՆ կոչումը. — «... գրեցաւ Աս-
 տուածաշունչ տառս ձեռամբ... ՈՏ. Երկու...
 ի թուականին Հայոց ՊԱԻ (?) ի քաղաքիս Վան
 ընդ հոփանեաւ Ս. Վարգանայ... որք հանդիպէք
 այս աստուածային Գանձուցս Եղիշաի... Ես
 նիկողայոս արեղայ կաման ամենակալին Աստուծոյ
 ստացայ զՎարգանն ինչպէս եւ ետու զսա ինձ յիշա-
 տակ եւ ծնողաց իմոց ի գուան Ս. Տիրամարն
 լուսոյ. որ մի որ իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի
 գրանէ Ս. Աստուածածնի խառարաստայ Վանուց,
 եւ այլն (Թուրք. Աղբ. Բ. Գ. Բ. էջ 334) :

1 Հմմտ. «Թուրքական-իւն Պարտիզ Վարգանն ինչոյն
 (Յուցակ Հայ. Չեռ. Կայսր. Մանգր. ի Վիեննա 1891
 շ. Ե. 8.) — «Այս պատմագրութիւնը, կոչեցեալ Վարգանն

Թե այս տարրեր խորագիրներէն սկզբնագիրը, պատմագրին ձեռքէն ելածը որն է — դժուար է որոշել: Բաւական է միայն համոզուիլ՝ որ Վարդանանց Պատմութիւնը խանգարումներ կրած է նոյն իսկ խորագրէն սկսեալ. որովհետեւ նոյնչափ այլ-այլութիւններ (քերականական, բառագիտական, հատուածներու, նախադասութիւններու եւ այլն) Պատմութեան բունին մէջ՝ Եղիշէ ձեռագիրներուն բարացուցականը կը կազմեն:

Ամփոփելով մեր գիտողութիւնները Վարդանանց Պատմութեան խորագրի նկատմամբ կ'ըսենք:

1. Պատմագիրն անպատճառ խորագիր մը դրուելու գործին ճակատը, բայց շատ ուշ խորագիր մը:

2. Այդ ուշ խորագիրը հետզհետէ խանգարումներ կրած է: Պատմագրին անունը Եղիշէ կամ Եղիշա բոլորովին օտար է սկզբնագիր խորագրէն՝:

3. Նոյնպէս նոյնողն կամ նշմոյողն ասո՛ճանունն ալ (հաւանաբար եւ պաշտօնն ալ) յետագոյն ժամանակի ներմուծումն է:

Գէրգ. շատ գերագանց եւ վայելուշ շարագրած է ամենայն կերպով քաղցր եւ գեղեցիկն (Հ. Մ. Վ. Բժշկեան Հժու. Նիթ. Վարդան Երեմիէ արանց տպ. Վենտ. 1850): — Պետր չէ շփոթել այս «Վարդանագիրք» կամ «Վարդանագիրք», Վարդան Վարդապետի (Նրեւելցի) «Ոսկեփորիկին հետ» որ իւր անունով «Վարդան-գէրգ» ալ կոչուած է (Հմեռ. Հայոց փէրը էջ 364 եւ 376):

Եղիշէի անունը, ինչ ծանօթ բոլոր տպագրութիւնք, կը գնեն Պատմութեան բուն սկզբը, այսինքն՝ բննայականէն անմիջապէս յառաջ «Եղիշէ Վարդապետի փան Վարդանայ եւ Հայոց Պատերազմին Դաւթի երկցուհայցեալն» միայն Թեոդոսիոյ եւ Տիգրանի տպագրութիւնները չեն գրած հոն, հարագառ մտալով ձեռագրին — «Վան Վարդանայ եւ Հայոց Պատերազմին Դաւթի երկցու Մամիկոնի հայցեալն»: — Տպագրութեանց առջեւ երեւներուն վայ գրուած խորագիրներ ծանուցումք (réclame) ձեւ ունին բոլորովին:

Այս գիտողութիւններէն յետոյ ալ պիտի շփարանէի Պատմագրի ձեռքէն ելած բուն խորագրի ձեւը դուրս հանել նոյն ինքն ընծայականի երկրորդ տողէն — ՎԱՄԵ ՀԱՅՈՑ ՊԼՏԵՐԱԶՄԻՆ: Այնչափ խանգարումներու մէջ միայն այս տողը սկզբնագիր կարելի է համարիլ ամենայն ապահովութեամբ:

ՎԱՐԳԱՆԱՆՑ Եւ, յաւելլածն եթէ խորթ շահամարինք՝ պետք էր որ յատուկ տողեր գտնուէին Պատմութեան մէջ իբր սչ միայն սպարապետին քաջութեան նուիրուած գրուագներ, այլ մանաւանդ կենսագրական ծանօթութիւններ Պատմութեան գիւցազնին նկատմամբ. մինչ ընդհակառակն ընդհանուր սճով գրուած մ'է այն եւ իրացնէ Հայոց Պատերազմը կը նկարագրուի հոն բաւական մանրամասնութիւններով կամ ինչպէս Պատմագիրը կը բացատրէ «ծայրալիր պարապմամբ»: Վարդանի քաջագործութիւնները միայն կը պատմուին Ոսկի-Գրքոյկին մէջ, հակառակէն Վասակին կեանքն ու բարքն աւելի մանր գիտողութեանց առարկայ եղած է: Ատի արգելք մը չէ եղած սակայն, 'չ միայն «Վարդանայ եւ» յաւելլածն ընելու «Հայոց Պատերազմին» էն յառաջ, այլ նոյն իսկ, ինչպէս տեսանք, «Յիշատակութիւն Վարդանայ» կամ «Վարդանագիրք» անուանելու Ոսկի-Գրքոյկէ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

ՎԱՐԳԱՆԱՆՑ ՊԼՏՄՈՒԹԵԱՆ ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Վարդանանց Պատմութիւնը թէ ըստ ծանօթ ձեռագիրներու մեծագոյն մասին եւ թէ ըստ բոլոր տպագրութեանց կը բազկանայ 1. Ընծայականէ մը. 2. Եօթն յեղանակներէ կամ գլուխներէ. 3. «Արտաքոյ եօթն յեղանակին», ութերորդ յեղանակէ մը:

§ Ընծայական:

Այս ընտիր գրուածք, զոր կրնանք Պատմութեան Յառաջարանը նկատել, ուղղուած է Պատմագիրը թելագրող անձին: Իբր Յառաջարան՝ այս գրուածք բուն մատենագիրներուն յատուկ սկսուած մը ունի, ուր կը ծրագրէ իւր պատմագրելու նիւթերը իրենց ժամանակագրական շարքով: Անմիջապէս յետոյ՝ Պատմագիրը գիտել կու տայ թէ զէպքերը, սկիզբէն մինչեւ վերջը, մանրամասնօրէն նկարագրած է, կամ իւր իսկ բացատրութեամբ՝ կարգադրեալ եւ եզեալ ծայրալիւր պարապմամբ զսկիզբն եւ զմիջոցն եւ զկատարածն: Այսչափ խնամքով մանրամասնուած գործի մը նպատակն եղած է զրգոխիչ ընթերցումի նիւթ մը հայթայթել. այսինքն՝ նկարագրել քան պատմագրել Հայոց պատերազմը, եւ դարուն այդ արիւնոտ շարժումները, ի վեր հանելու համար «չստուգեցն շահս ինչն էս շիտ» կոչելովն ինչն ինչն: Եւ ստուգիւ քաջեր փառաւորուած են Սսկի-Գրքոյկին մէջ. եւ այս փառաւորումը՝ միտացուցած է ուրիշ քաջերու փառքը:

Պատմագիրն իւր գործին ծրագիրն ու նպատակը բացատրելով կը սկսի բուն Ընծայականին: Արեւելեան մտքի յատուկ նկարէն երեւակայութեան մը թռիչներով ծոխ դարձուածներու մէջ կ'ընծայուի գործն անձի մը, որ «Զէ» է «ի գիտս» Վարձը: Թիրապէս գիտուն մ'է նա. Պատմագիրն գրածները ոչինչ են անոր «Երկրորդ» գիտս» հանգեպ. նա՛ իրեն՝ Պատմագիրն՝ հրամայուած են աւելի լուրերը, լուրերները կարող է արտագրել. պէտք էր որ ուրիշները գիտէին անոր այս ահասկ լուրագոյն բաներու համար:

Սեղմ՝ եւ կուռ բացատրութիւններ, որք բարձր բժշկանութիւններ եւ լայն իմաստներ կը խոսցընեն եւ կը ներբողեն զէմը մը, որ հասարակ գիրքի տէր մէկը չէ: Իրաւի գիտելու է որ մեր մա-

տենագիրներ գրուագի մը պահանջէն ալ անդին կ'անցնին երբեմն. հիացումի թափը շափազանց գոխասանքի մը կ'առաջնորդէ: Փարպեցու, Խորենացու, Ասողկի բնծայական տողերը կը ցուցընեն որ ներքոգում անձերը իշխանական գիրք մ'ունին. հան շոպրում փայլուն ասացումներ եւ արժանիքի գնահատումը գիրկընդխառնում են. շափազանցութիւններէն զերծ չեն: Բայց Արագանանց Պատմագրին բնծայականը իրական հիացումի մ'արտայայտութիւնն է հաւանաբար եւ ոչ պարզապէս գրուագ մը՝ արեւելեան մեծարանքի ձեւերով զարգարում: Ա՞յ կրնայ առարկայ եղած ըլլալ Պատմագրի հիացման. — կը սիրէի մատնանիչ ընել զայն յանձին Դաւթի, բայց ոչ Մամիկոնեան Երէցի, այլ անոր՝ որ Անյոն կը կոչուի: Նա միայն կրնայ մտածուիլ իբր երկրորդ — — — — — քիւսէն տիրացած անձնասրութիւն մը: Հայոց պատերազմին նկարագրութիւնը ընկերաբար խնդրում մըն է Պատմագրէն՝ քան թէ նշման մը անոր: Հրաման՝ կիրառութեան այս ձեւին մէջ երբեք չունի խիստ իմաստ մը. բնդհակառակն այսպիսի խնդիրը մը «երկրորդ — — — — — է նշման», զոր շատ լաւ գիտեն թէ ինքն Պատմագիրը, թէ խնդրողը եւ թէ անոնք, որ ուսման պարապած են. «որպէս երեւի կ'ընէ — — — — — է — — — — — է — — — — — է — — — — — է»: Արդանանց Պատմագիրը այսպիսի «մեծ գետունի մ'առջեւ միայն պիտի շփարանէր ինքզինք տգէտ համարիլ. եւ պիտի փութար անոր հետ վեր ճախրել, անցնիլ մթնոլորտի մերկածին խաւերէն. այդ բանաստեղծական բարձրութեան մէջ սկսելու համար իւր պատմական նկարները:

§ «Առաջին ժամանակքն»:

Պատմութեան ամենէն սեղմ մասերէն է այս գլուխը: Պատմագիրն բնդհանուր ակնարկով մը գիտել կու տայ՝ թէ ինչպէս Սասանեանք կ'աշ-

խատէին իրենց բոլոր հպատակ քրիստոնեայ ազգերը մոզութեան մէջ ի մի ձուլել: Արշակունեաց հարստութեան բարձումն յետոյ, Սասանեանց այս քաղաքագիտութիւնը, աւերիչ՝ հպատակ ազգերու համար, Հայոց վրայ ալ սկսաւ ճնշել. այսինքն՝ Արշակայ (Գ) թագաւորութեան սկզբէն մինչեւ Արտաշէսի (Գ) թագաւորութեան վերջը 383—428: Եթէ Արշակունիք կորուսին թագը, նախարարք գրկեցին զայն. այս պատճառաւ Սասանեանք որչափ ալ սկսան խիստ կերպով գործել, դեռ քրիստոնէութիւնը չէր կորուսած իւր փայլը: Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան այս բարձրագույն կամակարութեամբ, փառաւորութիւնը շարունակեց Շապուհի (Գ) թագաւորութեան սկիզբէն մինչեւ երկրորդ տարին Յազկերտ Բ. ի 383—440: Պատմագիրք Յազկերտ Բ. ի թշնամութիւնը քրիստոնէից դէմ՝ բուռն դարձուածներով կը բացատրէ. սա կը սկսի իւր յարձակումները նախ յունական երկիրներու վրայ եւ կը հասնի մինչեւ Մծբին՝: Բիւզանդիոնի կայսրը Խէոզոս Բ., թոյլ եւ անարգ, որ քստ Պատմագիրին «խաղաղասէր էր ի քրիստոս» (?), հաշտութիւն կը խնդրէ իւր արեւելեան երկիրներուն սպարապետ Անատոյի ձեռքով: Յազկերտ Բ. ի հալածանքներուն այս առաջին բորբոքութիւնը կը հանդիսի «վասն քրիստոնէութեան», ի Բիւզանդիոն ապաստանած պարսիկներու վերագարձումով (440—441):

Յազկերտ առաջին յաղթութեամբ մը շրջացած՝ իւր վարանումները բոլորովին փարատեց — «ուստի սակաւ մի կասկածոսն էր, անտի աներկիւղ հաստատեցաւ», — սկսաւ իւր ձեռքին տակ բնկող քրիստոնեաները տանջել կամ հրապուրել: Յազկերտ հանդիստ դադար չունի. կ'այրի, կը բորբոքի, եւ մոզերը, սասանեան գահուն այս

1 430ի վերջերս եւ 440ի սկիզբը:

կոյր զսպանակները, ի խորհուրդ կը հրաւիրէ: Մոգերը առաջին յաղթութիւնը անոր աշքին առջեւ կը գնեն իբր աստուածներուն պարզեւր. եւ Յունաց երկիրներու գրաւումը դիւրացընելու համար կ'առաջարկեն բոլոր հպատակները ՚ի մի օրէնս ձուլել. — «բայց միայն զազանգ քրիստոնէից բարձ ի միջոյ.:

Պատմագիրն անմիջապէս հրովարտակի պատճեն մը կը գնէ, որ մոգերու խորհրդով գրուած՝ կ'ուզգուի բոլոր «Արեաց եւ Անարեաց»: Յունաց վրայ տարուած յաղթութիւնը աւետելով Քուշանաց պատերազմին համար պատրաստութիւն կը հրամայէ. իբր ժամագրովայր կը նշանակուի Ապար աշխարհը: Հրովարտակը կը հասնի ՚յաշխարհն Հայոց, ի Աքաց եւ յԱղուանից եւ ի Ափնաց, ի Ծօղէից եւ ի Կորդուաց, յԱղծնեաց եւ բազում այլ տեղեաց հեռաւորաց, որոց ոչ էին օրէնք երթալ զայն ճանապարհ յ——ը թուանակ—»: Հայք, Ախրք, Աղուանք, բոլոր լեռնցիներ՝ «բարբարոս»՝ «որ էին աննեւեան ն——ոցեւը ի մի Ա—ի—դի—ի— ——ել—ի—ն ելի—դի—ն», կրօնական եւ գինուորական կատարեալ պատրաստութեամբ ամեն կողմէ կը հաւաքուին նշանակուած վայրը՝ անգիտակ Յագկերտի դիտաւորութեան. ամէնքն ալ «որտի մտօք եկեալ էին ի վաստակ արքունի»: Քուշանաց դէմ պատերազմը կը շարունակէ երկու տարի (441ի եւ 442ի ամսաները) առանց յաղթութեան: Բանակը պահեց հոն՝ Պահակի մօտ (Ճորայ) նորաշէն ձմերոցում՝ կազմ եւ պատրաստ (442—448ի վերջերը):

Աերջապէս Յագկերտ կը յաջողի Հաները (Քուշանք) նեղը ձգել. կը տիրէ անոնց վրայ, աւետաւորներ կը զրկուին բոլոր տարուշաններուն, զո-

: Օրբէվան (Հար. Ա. էջ 72) կը յիշատակէ թէ Հապուհ Բ (309—379) պրօպիտ հաւաքում մ'ըբաւ Անգոպի գեմ:

Հեր կը մատուցուին. իսկ մազեր կը մեծարուին պատկեներով եւ պատփաններով: Այս երկրորդ յաջողութիւնն աւելի եւս կը զայրացընէ զՅազկերա քրիստոնէից դէմ, եւ կը հրամայէ յափշտակել «զինչս եւ զստացուածս (այն քրիստոնէից) որք էին ի մէջ Պարսկաց աշխարհին»: Քանակի մէջ ընդ հակառակն կը փառաւորուի Քրիստոսի անունը. Յազկերա վէճ մը կ'ունենայ «մնկ-իւնչ» նախարարներէն Վարեգինի (Սրբաւնձաւանց) հետ, որուն խիստ եւ համարձակ պատասխաններէն վերաւորուած՝ կը շարշարէ «զերկեամ մի, զրկելով զայն իւր տերութենէն (սանուտերական կամ նախարարական իշխանութենէն) — 448 — 450 — եւ կը դատաւորուէ մահուան:

§ Երկրորդ՝ իրացն պատահուածն յիշխանէն
Արեւելից:

Այս գլուխը առածի ձեւով իմաստաբանական տեսութեամբ մը կը սկսի, որով Պատմագիրն կը քննատառէ Յազկերաի սխալ ընթացքը: Պատմագիրն նպատակն է ոչ թէ բամբասել, այլ «ճշմարտութեամբ» ներկայացընել իրաց ելքը: Այլ կը շեշտէ թէ ինքն «անձամբ անդէն ի տեղւոջն» պատահած եւ տեսած է այն բոլորը, այսինքն՝ Ճորայ պահակին մէջ: Յազկերա, որ իբր թէ կրօնները՝ ընդանելկուտայ, սրղես զի լաւն ընդունին (?), կեղծաւորութեամբ շահելու համար քրիստոնէակաները՝ թոյլ կուտայ արձակ համարձակ պաշտօն կատարելու բանակին մէջ: Կոստուս, պատիւ, զան՝ Յազկերաին զէնքերն են ամենէն անարգները որսալու. ասով բոլոր հպատակ ազգերուն ջեղային արձուակամութեան աստիճաններն անպատուեցան: Բայց Յազկերա «առաւել ընդ Հայոց աշխարհին մարտնչեր», մանաւանդ նախարարներուն դէմ: Հայք ամենն աւելի ջերմ քրիստոնէականեր էին. արծաթ, սկի,

ազարակ, մեծ մեծ գեղեր, պատիւ, իշխանութիւն, «անտի յ՝յս» (թագաւորութիւն) թէ կու տար եւ թէ կը խոստանար. այս բնթացքով կը շարունակէ մինչեւ 448ի վերջերը: Յազկերտ գիտելով որ իւր կեղծաւոր թոյլտուութիւնը իրական ծաւալում մը կու տայ քրիստոնէութեան, «որ օր քան զօր յորդեալ տարածանէր ընդ ամենայն կողմանս հեռաւոր ծանապարհին ընդ որ ինքն անցանէր», բուլբուլին հակառակ բնթացքի մը հետեւեցաւ. յայնանպէս հրամայեց իւր բուլբուլ հպատակ ազգերուն «ի մեծի կարաւանին» թողուլ «մոլոր» օրէնքը՝ (քրիստոնէութիւնը) եւ դառնալ մոգութեան. նոյն հրամանը գեապաններ պետութեան ամէն անկիւնը կը հասցընեն:

449ին սկիզբը (ամառ) կը կրկնուի Քուշանաց վրայ յարձակումը. երրորդ յաղթութիւնն է այս Յազկերտին. մոգերը դարձեալ կը քաջալերեն զինքն, ինչպէս յառաջ, եւ իբր աստուածներուն պատգամը խորհուրդ կու տան քրիստոնէութիւնը ջնջելու: Յազկերտ բանակին մէջ կը փակէ այրուծին (Հայոց Արաց եւ Աղուանից), կը կտրէ ամէն հազարգակցութիւն, միայն դուրսէն եկողներ ներս կ'առնուին: Բանակը կը բողբէ թէ անիրաւութիւն մ'էր այդ. որովհետեւ իրենք բնաւ չեն թերացած «յարքունի վաստակս»: Յազկերտ կը խրատացընէ իւր հրամանները. սարսափով կ'ուզէ զանոնք բնկծել, ամենջանքներ ձեռք կ'առնուին սկսելով «ի բուն աւագացն»: Արտասովոր խնձոյք մը կը սարքէ. քրիստոնէայ զինուորակա՛ք կը պատուուին գահերով. լաւ ընդունելութիւն մը կեղծելով Յազկերտ կ'ուզէ հրաւիրեալները զոհեալ միս տետելու հաւանեցընել. յանձն չեն առներ. սուրբական կերակուրներու հրաման կը արուի. սեղանին խրախմանքը տարցած էր գինիով: Ընթրիքէն յետոյ հրաւիրեալներէն ոմանք կ'արգելուին հան շղթաներու եւ խիստ հսկողութեան մը տակ. այն

Երկու որոշումն եւ երեւոյցներուն հարուածները այնքան խիստ եւ այնքան «անարժան» են, որ Պատմագիրը զանց կ'ընէ — «զոր եւ ոչ բնդ գրով իսկ արժանի համարեցաք արկանել» : Յագկերտ կը շարունակէ . գունդեր կը զրկէ հեռի եւ անապատ վայրեր պատերազմի համար . հին շատեր կը մեռնին, զինուորական թոշակներ կը նուազին, քաղց ու ծարաւ կը տանջեն զանոնք եւ ձմերոց կը նշանակուին դժնեայ տեղեր : Քրիստոնեայք չեն վհատիր . որչափ խիստ կերպով կ'անարգուին, այնքան կը քաջալերուին «եւ աշկարայ զպաշտօնն ունէին եւ բազմացուցանէին» . հեթանոսք իսկ կը զգածուին այս պատկերին հանդէպ :

Քայց անասնելի եղած էր ալ Հայոց զինուորական վիճակը . «Այնպիսի պատուական զինուորութիւն հասել էր ի շարաշուք անարգութիւն եւ հայրենի ազատութիւնն՝ շարաշար կայր ի ծառայութեան մարդախոշոշ բանաւորին» : Յագկերտ ամեն բան, ամեն «վաստակ» մտնած է . իրեն ազգականի շափ մօտ եղողներն իսկ ամենէն աւելի կը «դատէր» : Ասոնցմով գոհ չեղաւ Յագկերտ . Գենշապուհ անուն գործակալ մը կը զրկէ ի Հայոս (449) . սա իբր թէ այրուծիոյ եւ հարկերու նկատմամբ բարեկարգութիւններ գործադրելու կու գայ Շահին կողմէն : Գենշապուհ կը սկսի բարեկարգութիւններու . Եկեղեցին, վանքերը իրենց պաշտօնութեամբ հարկի կ'ենթարկէ . հարկերը (սոսո, սոս, քոն, սոսո) կը շատցընէ . լեռներու, դաշտերու, անտառներու տուբերը կը ծանրացընէ . նախարարները իրարու դէմ կը գրգռէ . երկրի հայ նշաշարքին (= վերակացու) տեղ, պարսիկ մը կը հաստատէ . հայ դատարանը մոզպեաի մը կը յանձնէ (այսինքն՝ կը ջնջէ եպիսկոպոսարաններու դատարանը) : Պատմագիրն արտայայտիչ զբշով մը կը նկարագրէ այս բոլոր խժոժութիւնները : Յագկերտ այս միջոցին ալ ձախողումովը զայրացած՝ կը հրամայէ «մոզաց

եւ մեզ պետաց նամակ մի գրել : Պատմագիրք պատճէն մ'ալ հոս կը գնէ, ուր կը բացատրուի գենիմազգեզի սկզբունքները, կը ջատագոյութի մագերու վարդապետութիւնը. քրիստոնէութիւնը կը պատարակուի իբր անշարմար սպրեշու պայմաններուն՝ իրենց բնութեամբ, մանաւանդ եկեղեցականներու գեմ անարգանք մը, որոնք իբր թէ կը մնչորեցընեն ժողովուրդը : Պիտելու արժանի է պատճէնին սա հասուածք. «Այլ ես ոչ կամեցայ զամենայն բաւ մասանց ընդ գրով արկանել առ ձեզ», պատճէնը կը վերջանայ սապէս «Արդ երկու իբք կան առաջի ձեր. կամ արարէք բան առ բան նամակիդ պատասխանի եւ կամ արիք ի գունն եկայք, յանդիման լերուք մեծի հրապարակին» — պատճէնը կեզծ է. աեւ գլ. Ա. :

Հայք անմիջապէս կը պատասխանեն ժողով մը գումարելով Արտաշատում, Այրարատի Զովսեփեպետի սպասարանի — Պաթեղիկոս — նախագահութեամբ (450 մակրան վերջերք). ժողովին կը մասնակցին մեծամեծ նախարարք, երիցունք, եպիսկոպոսք, քուրեպետիսպոսք, որոց 17ր յականն յանուանէ կը յիշուին : Խիստ գրուած մըն է Միհր Ներսէսին ուղղուած նամակը. մանրամասնաբար կը քննադատուի հոն գենիմազգեզը. քրիստոնէութիւնը վարդապետական սձով կը ջատագոյութի նայնչափ մանրամասնութեամբ կամ «Բն — Բն» : — Այնպիսի կէտեր կան սակայն, որոնք թէ եւ ճիշդ, բայց «Բն — Բն» պատասխանը շեն իրենց զգուած պատճէնին — : Նամակին եզրակացութիւնն է. «է էնդ Գննելու Ե — Ի Գննել յանցն — Երեւնդ. սոր Գն Ե — Գն — Ենդ Ենդ Ենդ» : Ժողովականները կ'երգնուն հաստատուն մնալ «ի սմին մեծի հասանութեան» :

Նամակին ընթերցումը «յարբունիս, ի մեծի խնամատանին յանդիման ամենայն բազմութեան կարսուանին. զայրոյթ եւ զարմացում կը գրգռէ. նամակին Ե — Գն — Ենդ — Ենդ — Ենդ աւելի համարձակ

լեզուն է որ կը դարձացրնէ: Մեծ Հաղարայեան՝ Միհր Կերսեհ՝ (շէրն Գ—ն—ցե—լ) եւ մեզ պետք կը գրգռեն Յազկերտը, որ «տիրարար հրաման տայ ի ներքս», հրովարտակ մ'ալ գրելու Հայոց, անմիջապէս Գուսր կանչելու համար: — Պէտք է գիտել՝ որ այս հրովարտակին պատճենը չգնէր պատմագիրը. միայն գիտել կու տայ՝ թէ սովորականէն դուրս շոյ-բ—քին Իս—ե—ը—վ զինուած էր այդ —: Յականէ յանուանէ Գուսր կը կանչուին Սիւնեաց, Արժրունեաց, Ռշտունեաց, Խարսոսունեաց, Մամիկոնեից, Մակաց, Ապահունեաց, Աշտունեաց, Անձեւացեաց նախարարները. «համագունդ», շեն երթար, այլ «ի ձեռն Յովսեփու եպիսկոպոսի նովին ուխտի հաստատեալ՝ խաղային գնային յիրարքանչիւր տեղեաց ի դուռն արքունի»:

450ի Աւագ շարթուն մէջ (Ապրիլ 15 ճրագալոյց) կը ներկայանան «մեծի թագաւորին», Յազկերտ այս անգամ ընդունելութեան պաշտօնական ձեւակերպութիւնները զանց կ'ընէ, կը մտնէ կ'երգնու «յարեզակն ի մեծ աստուածն», որ թող պիտի շտայ առանց իւր հրամանները կատարել տալու: Նախարարք ի դուր կը բողբեն ու կը բացատրեն թէ Հայուհի (Գ) ժամանակ (383—388), իրենց հարց վայելած ազատութեան շնորհ է՝ որ իրենք ալ կը շարժին. ինչ է իրենց յանցանքը. սպա-հարկութեան ջնջումով արքունի գանձն աւելի ձօնացած էր. զինուորական քաջութիւն աւելի լուր կը ցուցնեն Յազկերտին — «բայց թերեւս քեզ լուսազոյն քան դասաջնոցն — ինչ է իրենց յանցանքը. «էլի՛ք շէնն Իս—ը—վ (քրիստոնէութիւն) Գ—ն—հա—ն—ցե—լ Գ—ն—ցե—լ Գ—ն—ցե—լ +ոյ»: Յազկերտ գայրոյթով կը պատասխանէ. Հայոց աշխարհին հարկերը զի կը համարի իւր գանձին, քանի որ մուրաձ են «ի ճշմարիտ օրինաց», եւ Գենիմագրեզի պատուէրները շեն կատարէր: Յազկերտ կը բռնադատէ. նախարարք կը պաղատին. նա իւր եր-

գումները կը կրկնէ, կը սպառնայ «չարաչար կապանօք ի Սահաստան» արտօրել զանոնք, կործանել Հայոց աշխարհը, իսկ անոնց զաւակները խուժատան նետել: Անարգելով զուրս կը վնասէ զանոնք իւր ներկայութենէն: Նախարարք յուսահատ վիճակ մ'ունին. Յաղկերտի ներքին խորհրդակիցներէն մին, որ գաղանապէս մկրտուած էր, տեսնելով թէ յիբաւի արտօրի պատրաստութիւններ կը տեսնուին, խորհուրդ կու տայ «սակաւուց ի նոցանէ», առ երեսս յանձնառու բլլալ: Այս միջոցին է որ Քուչանաց յարձակումներուն լուրը կը հասնի Յաղկերտին. նախարարք իբր յարմար առիթէ մը զօրացած՝ կը յայտնեն իրենց պատրաստականութիւնը ուրացութեան: Յաղկերտի ուրախութեան չափ չկայ՝ առատ առատ պարգևներով կը քաջալերէ զանոնք. շքեղ յուղարկում մը կը սարքէ անմիջապէս. կարաւանին կ'ընկերանան բազում պրուծի եւ եօթն հարիւրէ աւելի վարդապետներ (Destour). Յաղկերտ կը պատուիրէ՝ որ մինչեւ իւր Քուչանաց պատերազմէն վերադարձը, ամէն ինչ իւր ուզածին պէս դործագրուած բլլայ: Յաղկերտ իւր յաջողութիւնը կ'աւետէ ամէն կողմ: Իսկ «խոհերականք» (ժողեր) կը կարծեն հանգիստ գտնել թէ Հայոց աշխարհին եւ թէ բոլոր քրիստոնէայ երկիրներումէջ: Հայաստանն աւելի եւս կը հրապուրէ սակայն, անոնց բնչաբազցութիւնը: Աեցերորդ ամիսը (Շաթ վայրով) կամ «ի նաւասարգէ նաւասարգ» (450 Օգոստոս 6էն մինչեւ 451 Օգոստոս 5) մասնակ կ'որոշեն գենիմազգէզը հաստատելու Հայաստանի մէջ. ամէն կողմ՝ խիստ հրամաններ կ'արձակուին մազգեզական հրահանգներով:

§ Երրորդ՝ Միաշունտայի յախտին Եկեղեցւոյ:

Պատմագիրը փոքրիկ յառաջաբանով մը կը սկսի այս գլուխը. իւր խօսքերը կ'ուղղէ անոր, որուն խնդրանքով ձեռնարկած էր պատմագրելու: Հայ

գունդին գլխէն անցած բոլոր շարիքը չը կրնար գրել. «փոքր ի շատէ», պիտի գրէ. հոս ալ Պատմագիրը իբր ականատես կը ներկայացընէ ինք զինք:

Հայոց նախարարներուն ուրացումը գէշ կ'ազդէ բանակին մէջ գտնուած ուրիշ քրիստոնեայ ազգերու. ջերմեռանդ հայուն այս կերպով նուաճումը լքում կը բերէ անոնց վրայ, այնպէս որ բացարձակ յանդիմանութիւններ իսկ բնելու կը յանդգնին. նախարարը կը յուզուին. շէն կրնար սակայն իրենց գաղանկը հրապարակել. հեղձամղձուկ վիճակի մը կը մատնուին: Բանակի մէջ գտնուող «քահանայք», «առ շէտեժալ սրտիցն բարկութեան», կը բաժնուին նախարարներէն եւ շուտով գուժկան կը զրկեն Հայոց աշխարհը: Եպիսկոպոսը կ'ողբան այս վիճակը. անմիջապէս քորեպիսկոպոսներ հանելով երկրին ամէն կողմը կը զինեն ժողովուրդը. նոյն իսկ կանայք եւ միայնակեացք իսկ կը մտնեն այն պատրաստութեան մէջ՝ երբ Հայոց գունդը մտներով միասին շորորդ ամսին մէջ (Տիր ամիսը Պարսից. — մերձաւորարար Մայիս 29ին) կը հասնի Անգղ գիւղաքաղաքը. եւ 25 օր յետոյ մտնեան՝ Արաքի օր մը (450 Յունիս 25) Անգղի եկեղեցին գրաւելու համար կը յարձակի. Աեւոնդ երէց հոն պատրաստ իւր խումբով՝ վերգերով կը ջարդեն մտներու գլուխը. մտնեան հազիւ կը պրծի՝ իւր ձեռնարկին մէջ յուսահատ: «Պատմագիրն հոս՝ պատմական խորհրդածութիւն մը կը գնէ մտնեալին բերանը՝ քրիստոնէութեան ծաւալումին եւ Շապուհի (Բ) հալածանքներուն նկատմամբ: Մոզպետ՝ իւր խօսքը Մարզպանին (Աւասակ) ուղղելով նստիւ կը մեղադրէ զանի իբր մեղաւկից իւր կրած վնասին: Ատասկ կը յորդորէ Մոզպետը որ համբերէ եւ իւր խորհրդովը շարժի. նա Արմենաց գունդերով կ'օգնէ Մոզպետին: Ա՛լ մարզպանն է որ իւր բոլոր հնարամտութիւնը կը թափէ. հին

Հեթանոսական բարքերու վերագարթում կու
 տայ. կաշառ, պատի. իւր զէնքերն են: Եւպիսկուպոսք
 Վասակին վիճակը կշռելով բանակը երկուքի կը
 բաժնեն եւ հրամանատարութիւնը կը յանձնեն
 Սպարապետին (Վարդան Մամիկոնեանի): Վասակ՝
 մոզերու ամէն գիւրութիւն կու տայ. «պղծագործ
 խառնակութիւնը» կը շատնայ երկրին մէջ. եկե-
 ղեցիներ իսկ կը բռնաբարուին: Եւպիսկուպոսք՝ Սպա-
 րապետին հետ միացած կը պատրաստուին նոր
 յարձակումի: Նախարար մը (Չանգազան) կը քար-
 կոծուի հոն՝ Սպարապետի ապարանքում՝ (Շահա-
 պիվան) իբր անհաւան: Գունդն երեք մասի վերա-
 ծելով ամէն կողմէ յանկարծահաս ջարդ մը կու
 տան արքունի բանակին. Մարդպանը կը ձերբա-
 կալուի. բայց երգումով ազատ կը թողուի: Այս
 յաջողութիւնը կը զօրացնէ Հայերը, եւ կը վճռեն
 Քրիստոսի պէս «բեմք նորոգել զնոյն»: Քունդի
 նոյր հոգի զւրաք Աւետարանն զիտեմ. եւ հոյր՝ զ-
 անելիւնն եկեղեցի ինքնիկէ. մի ոք շար անջրպետ ի
 մէջ անկեալ՝ զմեզ քակեցէ ի սմանէ: Այն
 ուխտը՝ հաւասարութիւն մը, զօրաւոր միաբանու-
 թիւն մը կը հաստատէ ժողովրդեան մէջ. խուսն
 յարձակումով մը անմիջապէս կը գրաւեն Պարսից
 ձեռք անցած բերդերն ու աւանները. ատրուշան-
 ներ եւ մոզերու բնակարաններ կը քանդուին.
 երկիրը ոգեւորած է. Արարատական ծանր յար-
 ձակում մը կը կրէ սահմանակից Հայերէն «առանց
 հրամանի ի զօրացն Հայոց». ամէն կողմ յաջող
 շարժում մը կայ. «Եւ այլ մեծամեծ աջօգութիւնք
 կատարէին ի ձեռն զօրականին...»: «Եւ ամենայն
 տղայք աշխարհին իբրեւ զարս պատերազմոցս խի-
 գախէին»: Հայք այս կրակոտ վիճակին մէջ էին
 երբ Ազուանք իրենց օգնութեան կը գեմեն. հոն
 ալ մտած էր երեք հարիւր մոզերու գունդ մը.
 Հայք կը քաջայերեն իրենց դրացին եւ օգնու-
 թիւն կը խոստանան:

Հայք օգնելու համար օգնութեան կը կարօտին. կը դիմեն Թէոդոսին (Բ) պաշտօնական նամակով եւ պատգամաւորութեամբ: Պատմագիրը՝ իբր պատճէն — ազէտ գրչի արդիւնք — գրուած մը գրած է. նամակը կը տանի Ասոս՝ Գնունեաց նախարարը. իբր թէ Հայք այն նամակով իրենց փճակը կը բացաարեն եւ նախկին գաշնակցական ձեռնառութիւնները յիշեցրնելով՝ օգնութիւն կը խնդրեն:

Թէոդոս երկար քննութիւններէ յետոյ կը հաւանի, բայց մահը վրայ կը հասնի (450 Յուլիս 29): Իւր յաջորդը Մարկիանոս՝ Անատոլի եւ Եպիփանոսի եւ Վասն մարմնական խաղաղութեան (Յաղկերստ Բ. ի եւ Թէոդոս Բ. ի գաշինքին կ'ակնարկուի, որ հաստատուեցաւ նոյն ինքն Անատոլի ձեռքով) շուրջեր օգնել քրիստոնէից, այլ՝ կը միանայ Պարսից հետ:

Եպիսկոպոսը շեն յուսահատիւր. կը ժողվեն իրենց ոյժը, կը քաջայերեն բանակն երեք գունդի վերածելով՝ կարող ձեռքերու կը յանձնեն. մին՝ Ներշապուհի հրամանատարութեամբ կը զբուի Արարատականի սահմանները. երկրորդ գունդով Արդան Ազուանից օգնութեան կը հասնի. երրորդը Ասսակին ձեռքը կը մնայ, որ իւր կողմը կը շահի ուրիշ նախարարութիւններ ալ եւ փոխանակ ՚րնդ ճապուկ, Արդանին հետ միանալու՝ կը քաշուի իւր երկիրը (Սիւնիք) եւ անկից Սերուխտին (Ճորոյ մարզպանին) կը մատնէ Արդանը եւ նախապէս կարգադրուած զինուորական ծրագիրները: Սերուխտ կը հասնի Արդանին ետեւէն մինչեւ Ազուանից ձմերոցը (Խաղխաղի մէջ). յարձակումը Արդան կ'ընէ առաջին անգամ եւ Արշաւիրի օգնութեամբ կը հալածէ Պարսից գունդը: Արդանանք թեթեւ կոտորածով մը կ'ազատեն Ազուանից երկիրը — Արբէին գտեղիսն յամենայն պղծագործ զոհիցն, եւ փրկեալ ապատէին զեկեղեցիսն յանհնա-

բին նեզու թենեն՝, Այս յաղթութենեն անմիջապէս յետոյ՝ Աշուանից փախտապահանները կու գան կը միանան Հայոց, կը յարձակին Հոնաց պահակին (Ճորայ) վրայ, կը գրաւեն ու կը քանդեն զայն, եւ յատուկ գեսպաններ զրկելով բոլոր «բարբարոս» ազգերը (լեւնցիները) գաշինքով ի մի կը ձուլեն:

Աւարդան Ազուանից մէջ այդ կարգադրութիւնները կ'ընէր երբ Ասսակի զրթումին եւ աւերածներուն զոյժն առաւ. երեսուն օր յետոյ (450 Նոյ.՝ ձմեռ) սղջ առսղջ հայրենի աշխարհին սահմանները կը հասնի Աւարդան: Ասսակ երբ կը լսէ Աւարդանի քաջութիւնները Ազուանից մէջ եւ կնքած գաշնակցութիւնը, կը փախչի՝ թողլով իւր գերած գերփած կողոպուտները:

Չմեռ տիրած է այլ. Աւարդան կը ցրուէ բանակը. միայն զորձակիցներ պահելով իւր ժօտ Աւագ Նախարարներէն, որոնց օգնութեամբ կը յարձակի վասակեանց վրայ՝ Սիւնեաց երկրին մէջ.
 «Եւ այսպէս ի նիւրբնէր զն- Եւ զտեղնսն զբունսն զնիւրբնէր. զի զնիւրբնէր զնիւրբնէր»: Շատ ծանր է Սիւնեաց կրած հարուածը:

Մեկ կողմէ եպիսկոպոսունք առ հասարակ այս յաջողութիւնը տօնելու համար կը հրամայեն «զողջոյն Քաղոց ամիսն», (450 Գեկա. 4էն մինչեւ 451 Յուն. 2) կրօնական պատրաստութեամբ անցնել, «եւ զտօն պատերազմոցացն յաղթութեան խառնել ի սուրբ Տօն Յայտնութեան Քրիստոսի», (451 Յուն. 6. Արաց 4. ՇԲ), Բիւզանդիոնի եկեղեցիներուն ալ կը գրեն անոնց աղօթքը խնդրելով: Միւս կողմէ նախարարը կ'ուզեն իրաց զիճակը տեղեկացընել Գրան. Պարսիկ կապեալներէն մեկուն կը ցուցընեն՝ զամենայն վնասն որ եղեւ, կամ աշխարհաց աւերելն, կամ զօրացն արքունի հարկանելն, եւ կամ որ այլ իրբ առաջի լինելոց էին. ամեն կողմէ ամբաստանութիւն կը ծանրացընեն

Աստակի վրայ՝ թէ «որպէս Հայոց բանիւ խարեաց
 զթագաւորն, յանձն առնուի զմագութիւն, իբրև
 շէր ուրուք բնդ նմա բանս եղևալ, նա յանձնէ
 սուտակասպաս լինէր. : Պարսիկը կը զօրկեն Գուռը,
 բայց «Աստակոյ գուժկանքն յառաջագոյն հա-
 սեալ էին. արդէն : Պարսիկ տեղեկութիւններն
 սակայն աւելի ծանրակշիռ են. Յազկերտ ամէն ինչ
 ստուգելէ յետոյ, «զամենայն փնաս զիւր գործոյն
 զխորհրդակցօքն արկանէր.», «մանաւանդ զի յա-
 բևելից (Քուշանաց) պատերազմէն կորակոր՝ եւ
 ոչ բարձրագլուխ էր դարձեալ : Յազկերտ կը
 զղջայ, կը գաղբի «յանգուգն յարձակմանէն» եւ
 կը լռեցնէ «զմոլեզնաբար գոչումն» : Ար սկսի
 գրուատել քրիստոնէութիւնն ու քրիստոնեա-
 ները՝ թէ «որպէս յարգեալ իսկ էին նոքա առ
 նախնեօքն մերովք, զոր է- ինչն է- : զի զի- -
 ՚՚-ըն է-նալ որ նոքից է զի զի-նոյ յայտ-
 Գոս Ե), թէ ինչ ազատութիւն կը վայելէին հայ
 քրիստոնեայք եւ եպիսկոպոսունք՝ արքունեաց
 մէջ : Ըւագանին կ'ամշոյ, մանաւանդ մոզերն ու
 մոզակար շեն համարակիր Յազկերտին բան
 ժ'րսել. միայն «սակաւք ի նոցանէ զմիտս հաճե-
 լով. : այսինքն՝ արդարացընելով Յազկերտին
 զղջումը, խորհուրդ կու տան համբերել. «թո-
 զացն մարդկանդ անդրէն զքրիստոնէութիւն եւ
 դորօք զապատամբան անցես ի հաւանութիւն :
 Յազկերտ կը հաճի, ազատ կը հռչակէ քրիստո-
 նէութիւնը. նոյն իսկ ուրացեալներուն համար
 «հրամայէր թագաւորն՝ զի զի-ն է-նոյն է- : զի զի-ն
 է-նոյն է-նոյն է-նոյն : : Նախարարք աւելի կը պատուութի
 արքունիքում, գահերը նորէն կը շնորհուին եւ
 գաղաժ առճիկները կը ստանան, բանտարկեալներ
 ազատ կ'արձակուին. այս ամէնը՝ զրէր եւ ցուցա-
 ներ յերկրին Հայոց եւ ի բազում յայլ աշխարհ» :
 Յազկերտ՝ երբ մէկ կողմէ այսպէս ընդհանուր նե-
 բում կը շնորհէ քրիստոնեայ հպատակ ազգերու :

միւս կողմէ հասկանալով՝ թէ Կարկիանոս պիտի շօգնէ Հայոց «գարձեալ անդրէն ի նոյն յառաջին կարծիս մուրուսթեան շրջեցաւ» :

Բայց Հայք արդէն չեն ուզեր հաւատալ Յազկերտի երկդիմի արարքներուն. «երկիցս եւ երկիցս» փորձած էին զայն. ինչպէս կրնային հաւատալ՝ քանի որ Պարսկաստանի եկեղեցիներու մասին սեւեւ քարեգործութիւն իսկ չէին տեսած : Հայք գարձեալ կ'երգնուն հաստատուն մնալ իրենց գիմարութեան մէջ :

Յազկերտ անճարացած իւր բովանդակ ձեռնարկներուն մէջ՝ նոր յարձակումի հրաման կու տայ Միհրնբերսէին : Պատմագիրն այս Կողպեա-Հազարապետին նկարագրեր բացատրելու համար իւր ամենէն զօրեղ բացատրութիւններն ու գարձուածները կը գործածէ ամէն անգամ երբ կը ստիպուի անոր անունը կամ գործերը յիշատակել : Միհրնբերսէ, որուն «ոչ միայն մեծամեծք եւ փորունք, այլևս ինքն թագաւորն հրամանի նորա անսայր, կու գայ ի Փայտակարան եւ կը սկսի իւր պատրաստութիւններուն :

§ Զորքոյ՝ Երկպառակոսթիւնս նմանց յամանելոյց ի նմին սխեակ :

Պատմագիրը գարձեալ սկանտակսի գիրքով մը կը սկսի նկարագրել ներքին երկպառակութեան պատճառած ազէտքը. բայց վիշտ մ'ունի. իւր գրիչը յառաջ չերթար. — — — — — :

Միհրնբերսէ իւր մօտ կը կանչէ Հայոց Կարգպանը, թէ եւ «ի ներքոյ յոյժ գորովեր զնա, այլ արտաքին գիմար մեծարեաց զնա» : Պատակ կ'աշխատի իւր մասին Գուռք բողոքուած ամբաստանութիւններէն ինք զինք արդարացրնել : Միհրնբերսէ կ'աբախանայ մարդպանին ուխտանենդութեան հա-

մար. անոր իւր ձեռնհասութենէն վեր խոստումէ ներ կ'ընէ (այսինքն՝ թագաւորական թագ). միայն թէ «Տնարս իրացն խնդրեացէ թէ որպէս քակտեցի միաբանութիւն ուխտին Հայոց»:

Պատմագիրը Ալասակին վիճակն ու բնթացքը կը նկարագրէ թէ ինչպէս կրցաւ զօրաւոր խումբ մը կազմել՝ թէ եկեղեցականներէն, եւ ՚յիւր բուրբ աշխարհն (Սիւնիք) ապստամբեցոյց յուրացութիւն»: Մարզպանին հնարքը, խորագիտութիւնը, սպառնալիքը, ողորմութիւնը ճարտարօրէն կը պատկերացնէ: Ալասակ Հայոց արտաքին օգնութեան բուրբ դռներն կը փակէ հնարամիտ խաբէութիւններով: Նոյն իսկ կը յաջողի Յոյները ձեռնթափ բնել՝ Ստորին Հայոց սպարապետ Մամիկանեան Ալասակի մը ձեռքով: — «Եզիտ այս Ալասակ զայն Ալասակն իւր գործակից ի մեծամեծ շարքան, զոր միաբանեցին երկոքեանն»: — «Մինչեւ սուրբ եպիսկոպոսացն (Յունաց) զմիտն եւս ուժացոյց ի նոցանէ, եւ զամենայն զօրսն Յունաց յերկրայս արար յախտէն»: Բաց ի Հսներէն, որք զաշնակցած շէն Աշրգանի հետ (Եղիշէ էջ 60) բոլոր լեռնցի եւ դաշտեցի ազգերն իւր կողմը կը դրաւ: Ալասակ իւր բոլոր պատրաստութիւններուն տեղեկագիրքը որք օրին կը հասցնէ Միհրանեսին, որ զօղեալ եւ թաքուցեալ էր ի քաղաքն Փայտակարան», Ալասակ ի Փայտակարան կը հրաւիրուի իւր խումբով եւ կը վարձատրուի խոստումներով: Ալասակ քաջալերուած կը բազմապատկէ իւր գործունէութեան եռանդը. նոյն իսկ շխտօք իւր երկու եղբորորդիները (Բարզէն եւ Բարբկ), որք Աշրգանի կուսակից էին, մատնել. «զրեաց եւ եցոյց փաննոցս յարբունիս, եւ եւս իշխանսն ի վերայ ի նոց շոք, մերթեւոյ եւ եւսն զնոս յաշխարհէն զնոցն յլ Գրեշիմն անդրէն»: Միայնակեացներն ալ համագիտաւ շխտուց. բնաւ ինչ որ կրնար. երկրին բուրբ գաղանիքը պարզեց Պարսից առջեւ — «Եւ զոր

ինչ ոչ գիտեին անօրէն հեթանոսքն՝ իմացուցանէր նոցա ։

Միհրեներսեհի բոլոր յայտարարութեան վրայ կեդրոնացած էր, երբ վճռական վայրկեանը կը մտնենար։ Հայր՝ Աւարգանի հրամանատարութեամբ պատրաստուած էին։ Միհրեներսեհ՝ ստեղծագործող կը լսէ թէ «--էլն ամ զէն--ան ինչ--ն հայեր զինուած են իրեն զէմ. Աւարգանի բանակին եւ սաղմագիտական ամէն հնարքներուն, ամէն շարժումներուն կը հետաքրքրուի Միհրեներսեհ, եւ իւր բանակը յանձնելով Մուշկան Նիւսարուուրաին կը վերադառնայ « յերկիրն արեւելից, (ի Տիւրան), պատմելու համար Յագիերաին « զիւր հնարաւոր իմաստութիւնն եւ զԱստակայ խաբէբայ պատրանքն հայտնայտնացն, եւ այլն։ Յագիերա զայրոյթով կը լսէ հազարապետին պատմութիւնը Աստակի նկատմամբ, եւ կ'երգնու « եթէ ապրեացի անօրէնն այն ի մեծ պատերազմէն, մեծաւ անարգանքք տամ բնուել նմա գրածակն գառնութեան մահու » ։

§ Հինգերորդ՝ Քարնակումն Արեւելեացից ։

Շքեղ գրուագով մը կը սկսի Պատմագիրն, որ գրեթէ ամբողջումն է այս գլխին։ Արթն կասկածող մը կայ իւր գիմաց՝ որ Պատմագիրն ամէն եղանակին սկիզբն ու զգակի կամ անուղղակի գետել կու տայ թէ «--էն--տէ--է ինքն իւր պատմածներուն։

Պատմագիրը մեծն Աւարգանի պատրաստութեան մասին այս տեղը մանրամասն տեղեկութիւն կու տայ։ Սպարապետը՝ Արտաշատը կը նշանակէ իրր վայր զորոճողովի. գասալիքներուն տեղը իւրայիններով կը լրացրնէ։ Արծրունիք, Խորխուսունիք, Մամիկանեանք, Պարունիք, Ամասունիք, Վահեունիք, Գիմարսեանք, Արշարունիք, Անձեւացիք, Գնիմունիք, Գնունիք, Գարեղեանք, Քաջրեւունիք, Մանգակունիք, Անձայեցիք, Աղիւնիք,

Տաշրացիք, Արուանձանեանք, Շահ խոռապետք,
Քոզեանք, Աղեացիք, Տպրատունիք, Ռշտունիք,
« եւ ամենայն գործակալքն արքունի իւրաքանչիւր
գործքն հանդերձ » կը հասնին « ի Երուսաղիմ,
եւ ինչէր հանդէս հաւորան ինչպէս ինչպէս
այդ՝ ընդ հիծելու եւ ընդ հետեւելու » : Հոն էր նաեւ
հայ եկեղեցականութիւնը, Յովսէփ Աթոզիկոսի
եւ Ղեւոնդ Երեցի գլխաւորութեամբ :

Պատմագրին այստեղ երկար ճառի պատճեն
մը կը դնէ . Սպարապետն իւր բանակը ոգեւորելու
համար ոչ միայն կը խօսի իւր եւ իւր ընկերակից-
ներուն յաջող փորձերը յիշեցրնելով, այլ « եւ ըստ
պատերազմական կարգին զքաջ արանց զյիշատա-
կարանան երկրորդէր առաջի նոցա . . . զքաջ նկա-
րագիրն Մակարայեցւոց ընթեռնոյր ի լսելիս ամե-
նեցուն » :

Հայք պատրաստուած են արդէն, երբ Պարսից
բանակը կը հասնի « ի Հեր եւ ի Զարեանդ
գաւառ » , որուն գեժ առաջին յարձակումը կը
յանձնուի Ամատունեաց Առանձար Սեպուհին, որ
« հազարք երկու » , յանկարծական կոտորածով մը
կը ցրուէ զայն : Աստակ սարսափած Հայոց առաջին
յազմութենէն՝ զարձեալ կեղծաւորութեան հնար-
քին կը դիմէ շահելու համար : Հայք չեն խարուիր .
Աստակի պատգամաւորներուն ներկայութեամբ
Ղեւոնդ Երեց կը յորդորէ բանակը : Աքանջելի
Երեցին յորդորականը միանգամայն պատասխան
պէտք է նկատել Աստակի պատգամաւորներուն,
որչափ ալ Պատմագրին շարագրածն ըլլայ այն :
Ղեւոնդ գիշերուան մէջ կը խօսի եւ անմիջա-
պէս Մկրտութեան եւ Հաղորդութեան խոր-
հուրդները կը ժառանգարարուին : Ամէն ոք խրա-
խուսուած պատրաստ կը սպասէ կարմիր օրուն
արշալոյսին :

§ Վեցերորդ՝ Բնդդիմանակն Հայոց պատերազման :

Սովորական կերպով շտաբը Պատմագիրն այս գլուխը . ոչ խորհրդածութիւն, ոչ ալ գրուագ ժ'ունի: Պատգամաւորութիւնք կը գողգրին երկու բանակներու միջև: Վասակի հնաբքներն ի գերել կ'ելլեն: Մուշկան նիւսալաւուրտ կը սկսի ճակատ յարդարել . բազմութիւ փիղերով կ'ամբացրնէ բանակին յառաջնադաս մասը . նա ալ կը յորդորէ, կը խրատուսէ իւր զօրքերը: Պարսից Մատեան գունդը բերդի պէս ամբացած փիղերու մէջակց, ուրիշ բնախր գունդերու հետ պատրաստուած է «բնդ-գէմ Հայոց զօրավարին»:

Երին Վարդան եւս ասդին իւր բանակը շորս գունդի վերածած՝ կարող եւ նշանաւոր ձեռքերու կը յանձնէ նիզակակից օգնականներով: Ճակատը կը յարդարուի «*չէր - արն - յն ելե - ր - շարին արե՛* յ - շարին» Ելե - ր շարին, -- արն Տը - ր շարին :

Երկու բանակներ սաստկապէս կը բախին. Պատմագիրն նկարագրութիւնը սքանչելի արտայայտութիւն ժ'ունի: Հայ այրուծիին անցքը Տղմուտի վրայէն եւ Վարդանի յարձակումը Մատեան գունդին վրայ՝ պատերազմի ամենէն շէկ պարագան է: Զօրավարին այսչափ յառաջացումը՝ Մուշկանին բնախր առիթ մը կ'ընծայէ Հայոց բանակն ի մէջ փակելու իւր յառաջամարտիկ գունդերով: Վարդան «ոչ սակաւ նախճիրս» կը գործէ այն վայրկեանին. իւր արիական անշնչացումն աւելի եւս կը բորբոքէ իւր գունդը. այնպէս որ «մինչեւ ի մուտս արեգականն անդադար լինէր գործ գառնութեանն»:

Գարնան ծաղկալից դաշտերուն վրայ ինկած վերաւորներու, դիակներու պատկերները յատակ ջոյացումն են Պատմագրի գրչին: Հայոց կորուստը մանրամասնաբար կը յիշուի, որ «միահամուռ լինի ամենայն նաշար ե - ելե - ր - շարին» Ելե - ր շարին: Մուշկան

Նիւսարաւուրաի կորուսան աւելի ծանր է, «էրէ+
 նաւր ինք նորէր տան է- նր- ոյր»: Այդ մեծ
 օրուան (451 Մայիս 26. Շք.) պատերազմին ելքը
 յայտնի չէ. «Քանզի ոչ եթէ կողմ էր՝ որ յազ-
 թեաց, եւ կողմ էր՝ որ պարտեցաւ, այլ քաջք բնդ
 քաջս ելեալ երկրքին կողմանքն ի պարտութիւն
 մատնեցան»: Հայք պատերազմէն յետոյ իրենց
 բերդերը կ'ապաստանին: Պարսից զօրավարին վիշաք
 անթարգմանելի է՝ ոչ միայն իւր կրած «եօթն-
 պատիկ- հարուածին, այլ մանաւանդ՝ պատերազմի
 մէջ ինկած ինն «մեծ պատուաւորներուն», համար,
 «զորս յանուանէ գիտէր թագաւորն»:

Իսկ Ալասակ, «որ գանձն իւր ի մէջ գազանացն
 թաքուցեալ ապրեցուցանէր», լքուած իւր բոլոր
 ճարպիկութիւններուն մէջ, ալ չկրնար երգում-
 ներով կամ խոստումներով յուսադրել թէ իւր
 գործակից հայ նախարարներն եւ թէ ընդգիմադիր
 գունդերը:

§ Եօթներորդ՝ Բերկայրուսն իրացն խոսովսթեան:

Մուշկան Նիւսարաւուրա ալ բերդերուն վրայ
 կը յարձակի. անմատչելի ամրութիւններ կը փնա-
 ցընեն իւր փնասելու ջանքք. Ալասակի խորհրդով
 Հայոց երգումի ձեւերուն կ'ապաստանի. բերդին
 մէջ գտնուած քահանայք կը հաւանին. զօրականք
 չեն փստահիր Նիւսարաւուրաի: Բակ անուն քաջ
 զօրական մը, բերդի պարսպին վրայէն, խիստ թշնա-
 մանքներ կը նետէ Ալասակի երեսին, կ'ամբաստանէ
 զանի իր պատասխանատու բոլոր փնասներուն: Բակ,
 որուն թշնամանքը կ'արգարացընեն երկու կողմէն
 ալ, գիշերուան մէջ կը թողու բերդն եւ ուրիշ տեղ
 մը կը քաշուի: Ներս մնացողները բռնի անձնատուր
 կ'ըլլան, որոնցմէ Չլշք անմիջապէս կը նահատա-
 կուին: Յովսէփ եւ Ղեւոնդ, որք հոն անձնատուր-
 ներուն մէջ էին «բազում բնկերակցոք իւրեանց»,
 կ'ամբաստանեն զԱլասակ եւ Գրան կը բողբեն:

Նիւսալուսուրա կը հրամայէ զանոնք պահել « զգուշութեամբ, քանզի բոլոր ի Գուռն կարգացին: Իսկ զայլ քահանայան արձակեցին յիւրաքանչիւր տեղիս, հրաման տուեալ վասն շինութեան եւ խազազութեան աշխարհին: »

« Այլ մարդիկն Հայոց, անմասն Յազկերտի յեղ յեղուկ հրամաններուն, աւելի լաւ կը համարին լեռներու խաւարուտ կեանքը՝ քան նկարուած պատշկամներու բնակութիւնը: Իսկ խաղտեաց անլոյս երկիրը, Տմորեաց անմատչելի ամբարներն ու Արձախի թանձրախիտ անտառները՝ ապաստան կ'ընծայեն նախարարական գերդաստաններուն: »

Աստակ զազար շունի. կը ստիպէ Նիւսալուսուրաը Պարսկաստանէն դոքք բերելու՝ բնկածնեբուն տեղը լեցրնելու համար. Պարսից գունդը կը կազմուի « իրբեւ զառաջինն, ու կը սկսին յառաջ խաղալ « ի միջոց աշխարհին: » Ասպոյտ լեռնը անմատչելի է. գարնեալ սողքանք եւ խոտուտ: Արշէն երկց վար կ'իջնէ « վասն երգմանցն, քանի մ'ընկերներով. ասոնք շղթայի կը զարնուին եւ Մուշկան Աստակի խորհրդով ամեն կողմ կ'ասպատակէ. Տմորեաց ամբախանները քաջութեամբ կը դիմադրեն. նոյնպէս խաղտեաց քաջերը բուռն յարձակումով մը կը վտանգեն Պարսից դիրքը Տայոց ձորագաւառին մէջ. Աարզանի եղբայրն՝ Հմայեակ, որ այս յարձակումին կ'առաջնորդէր, կ'իյնայ հուն: Մուշկան կը մեղմացընէ իւր ծայրայեղ բնթացքն եւ Գրան հրահանգներուն կը սպասէ, երբ ապին Արձախի ամբախանները զաշնակից Հոներու օգնութեամբ կ'արշաւեն Պարսից սահմաններուն վրայ: Մուշկան այս դառն անակնկալին համար Աստակը կ'ամբաստանէ եւ իւր գունդերը կը գարձընէ զեպ ի Տիւրան, ուր՝ « գերեցուցանէր յարքունիս զամենայն սաուգութեամբ, եւ զմասս գործոյն արկանէր զուրացելովն: »

Յազկերտ լքուած իւր սեռնարկներուն մէջ՝ « յուզէր եւ քննէր զվերպումն անհանձար գործոյն: »

Միհրնեբսեհ, տեղեակ ամեն բանի, խորհուրդ կուտայ ստոյգը բուն Հայոց գլխաւորներէն իմանալ: Յազկերտ կը հաւանի. Հայոց Մարգարանութիւնը կը յանձնուի Ատորմիզդ պարսկին, «որոյ իշխանութիւնն խառն էր բնդ Հայոց աշխարհին եւ գործակից էր զօրավարին (Նիւսալաւուրտ) ի նմին պատերազմի»: — Մուշկան կը զրկուի Հաներու վրայ, որք իբր գաշնակից Հայոց՝ երկիրներ աւերած էին. Ճորայ Պահակին կործանումն աւելի եւս կը տրամեցընէ Յազկերտը: — Իսկ Ասասկ հանգերձ գլխաւոր քրիստոնէիքն, Գուռը կը կանչուին:

Ատորմիզդ Հայաստան կու գայ, Հայ եկեղեցականներէն, մանաւանդ Ռշտունեաց Սահակ Եպիսկոպոսէն (իբր քաջ պարսկազէտ) կը տեղեկանայ իրաց վիճակին եւ բոտ այնմ՝ կը տեղեկագրէ Գրան:

Ասասկ շատ կանուխ կը հասնի ի Տիւրոն (451 Ըմատ.՝ Յուլիս-Օգոստոս 4) ինքզինք արդարացընելու, բայց ատեանը կը յետաձգուի մինչեւ եպիսկոպոսաց ժամանումէ, որք հազիւ կը հասնին յեւ երկուսն ի միմեքս (451 ի վերջերք)՝ վասն զի կապանօք տանէին: Միհրնեբսեհ կը կազմէ ատեանը, բայց կը զգուշանայ վնասել անոնց, «քանզի բազումք ի նախարարացն Հայոց գեռ եւս բանացեալ ունէին զամուրս աշխարհին, եւ գեռեւս մարգարանն (Ատորմիզդ) յերկիւզի էր»: Ամեն ազատութիւն կը շնորհուի եպիսկոպոսներուն, «եւ առ ժամանակ մի, Հայաստանի անգորբութիւնը կը պահպանուի: Ատորմիզդ արքունի հրամանը ճշդութեամբ կը գործագրէ, նոյն իսկ բուն մագացածները կը համոզէ անգրէն ունել զքրիստոնէութիւն» (Եղիշ. էջ 102. հմմտ. էջ 65): Նախարարք Գոնէն կրկին վստահութիւն պահանջելով Ատորմիզդի ձեռքով՝ թէ եւ կասկածոտ՝ կիջնեն ամուրներէն, ամեն ինչ կը յանձնեն մարգարանին, եւ իրենք կը գիմեն շուտով «ի ձմերոցն արքունի»: Ատեանը

կը կազմուի հոն ձմերուցին մէջ (Ճիշդ 45²ի սկիզբը) .
 դատաւարութեան եղանակը մանրամասնաբար կը
 նկարագրէ Պատմագիրը . գլխաւոր ամբաստանող-
 ներն են Ատոմ Գնունի եւ Սահակ եպս . Ռշտու-
 նեաց : « Չ-----ը- ք-----ը , կ'երկարի դատաւարու-
 թիւնը . Աստակեանք կը դատաւարտուին . Ասակ
 մասնաւորաբար կ'ամբաստանուի իւր իսկ ազգական-
 ներէն իբր գաւաճան իւր հօրեղբոր Աշղինակին : 12
 օր դադարու մէ մը վերջ եւ փառաւոր ընթրիքի մը
 ժամանակ , ուր ներկայ էր Ասակ իւր նախարարա-
 կան ճօխութեամբ , այնչափ ճօխ օր « շքեղ եւ
 երեւելի քան զամենեսեան երեւէր պազմութեանն . ,
 արքունի սենեկապան մը կը մերկացընէ զանի իւր
 փառքերէն , որուն մէջ թաղը միայն կը պակտէր :
 Արեւելեան խայտառակութեամբ կը նետուի - յայն
 զնգան , ուր կային մահապարտք ամենայն » :

Նախարարք եւ հայ եկեղեցականութիւնը ,
 թէեւ կապանքի մէջ , ուրախ են դատաստանի ել-
 քին համար : Ասակի բանտի կեանքը շատ դառն է .
 արքունի բոլոր միանները իրմէ կը պահանջուին . ու-
 նեցածը յարքունիս գրաւուեցան . « Եւ յայն տեղի
 հասուցին , մինչեւ հարցանել նմա եթէ կայցէ ինչ
 գանձ ի գերեզմանս նախնեացն մերոց , եւ եթէ
 գտեալ էր նորա , հանէր եւ տայր ընդ իւր եւ ընդ
 ընտանեացն տուգանս , որպէս զի բազում մարդիկ
 իսկ շոգան ի տուժին » :

Պատմագիրն իւր պատմութեան այս եղա-
 նակը կը կնքէ Ասակի մահուան քսամեկի նկարա-
 գրութեամբ , եւ դիտել կու տայ թէ « Գրեց-- յի-
 շտուց--ըն--ը- յ- լ--ն նոր-- , -- ի կշտ--մբ--ն յան-
 քի--ման--ի--ն միշտ նոր-- . զի--մի--յն որ շոյ- լ--ե-լ
 քի--ցե , նշ--ն ի գե--ն --բիցե ե- մի միջն ց--նի--ցու
 ք--ք--ն նոր-- » :

§ Արտարոյ Եւթն յեղանակին Ռաթերոյ :

Պատմագիրն իւր պատմութեան թելը կտրած էր 452ին Աստակի գատապարտութեամբ, 454էն կը սկսի այս գլուխը : Երկու տարուան ընդհատան առանց գէպքի՝ անցաւ — հարկաւ ոչ, թէեւ կը լուէ պատմագիրը :

Յագկերտ «ի վեշտասաներորդ ամի տերութեան» (454) Քուշանաց զէմ նորէն պատերազմ կը բանայ. Արկանէն Ապար աշխարհք կ'անցնի. հին Նիւշապուհ քաղաքի գղեկին մէջ կը բանտարկէ նախարարները շղթայակապ : Միայն «զերկուս յերանելի կապելոյն (Սամուէլ եւ Աբրահամ)՝ ընդ իւր խաղացոյց» : Յագկերտ այս անգամ ալ կը յաղթուի Լոնաց պատերազմին մէջ. Միհրնբուհ, որ «էր պատճառք ամենայն շարեացն», Յագկերտի մղձկումը ամօքելու համար կը գրգռէ զանի բանտարկեալներուն զէմ՝ թէ «որպէս նաքա ի բանտի անդ անիժանէին զքեզ» : Յագկերտ կը սկսի արիւն թափել, Սամուէլն ու Աբրահամը գաղանապէս մեռցրնելու հրաման կու տայ (Յուլիս 7 Գշ) . իսկ Նիւշապուհի բանտարկեալները կը շարշարուին Ապար աշխարհի գենպետին եւ ծանօթ Գենշապուհի ձեռամբ : Գենպետ քառասուն օր խափ կը տանջէ բանտարկեալները. ասոնց հաստատամտութիւնը հրաշալի երեւոյթներու մէջ՝ գենպետը հաւատքի կը բերէ. այս գէպքը (?) Պատմագիրն ուզածին պէս ընդլայնելու նիւթ մ'է եղած : Գենշապուհ, որուն յանձնուած էր Նիւշապուհի բանտարկեալներուն շարշարանքը, այժմ կը սկսի վէճի մտնել քրիստոնէացած գենպետին հետ եւ Յագկերտի հրամանին համեմատ արտորով կը պատժէ անոր հաստատամտութիւնը : Գենշապուհ ալ արիւնոտ գործի կը սկսի. բանտարկեալները արդէն հեռացրնել տուած էր Նիւշապուհի բերդէն «երկուստան պարսիկ հրատախաւ» . գիշեր մը նոյնչափ

ալ հետի եւ գժնդակ տեղ մը կը փոխադրուին: Գեննչապուհ իւր երկու ընկերակիցներով կը հասնին այնտեղ, սաստիկ զգուշութիւն կ'ընեն սակայն որ իրենց հետքը չգիտուի: Տանջանքի ժամանակ գահճճներէն մին՝ Խուժիկ՝ (= Խուժաստանցի) «ի զօրացն արքունի, որ ի ծածուկ ունէր զքրիստունէութիւնն», գիշերանց նախարարներուն մէջ կը խառնուի. ոչ ոք կը հետաքրքրուի թէ ո՞վ է այն նորեկը:

Սարսափեկի են ի գործ դրուած խժգժութիւնները: Գեննչապուհ պահ մը կը փորձէ անուշ լեզուով եկեղեցականներն որոտլ. որովհետեւ երկրին շինութիւնը կամ կործանումը, նախարարներուն արձակումէ անոնցմէ կախուած է: Ասանք ոչ խոստումներուն կը վստահին եւ ոչ ալ սպառնալիքէն կը վախնան: Սահակ եպս. Ռշտունեաց իրր թարգման (?) Ղեւնդ Երէցի, կը խօսի վարդապետօրէն: Գեննչապուհ ընկերակիցներէն Մովան՝ համոզել կը ջանայ նոյն ոճով. Սահակ պատճառարանութեամբ կը պատասխանէ աշխարհածնական խրնդիբներ շօշափելով ( ) եւ կը պնդէ իրենց հաստատամտութեան լրայ: Գեննչապուհ զայրացած՝ տանջանքի կը մատնէ Արշէն Երէցը՝ միւսները սարսափեցընելու համար, յետոյ գլխատել կու տայ: Ախճարանական ձեւով համոզելու գրութիւնը բաւական երկար կը տեւէ. գլխաւոր խօսողներն են Սահակ եւ Ղեւնդ: — Երբ Ղեւնդ երէցին բերանը երկար ծառեր կը դնէ Պատմագիրն այս տեղ, կը մտնայ՝ թէ յառաջ թարգմանով խօսել տուա: Սահակ եպիսկոպոսին պարսկագիտութիւնը քանիցս շեշտուած է:

Գեննչապուհ՝ ահարեկամ Սահակի ծանր բացատրութիւններէն՝ իւր իսկ սուրով գետին կը ձգէ մեծ եպիսկոպոսին աջ թեւը, որ իւր ընկերներուն ուղղած քաջալերական խօսքերուն հետ կը փշէ վերջին շունչը: Գեննչապուհ ալ կը գազրի համա-

զելէ, հրաման կը տրուի գահճիճներուն. յիցած է Եզրակեանց կամ Ղեւոնդեանց Նահատակութիւնը (Ասորիկի Տիշո հաշուով 453 Եւլիս 26 Կիր. իսկ Եզրիկի եւ Փարպեցու հաշուով 454 Եւլիս 25 Կիր.):

Գենչապուհ եւ իւր ընկերները՝ պահապաններ կը դնեն հսն անապատին մէջ, «ցաւուրս տասն կամ եւս աւելի մինչեւ կարաւանն արքունի անցեալ գնացէ. զի մի այլազենքն (քրիստոնեայք) եկեալ բառնայցեն զուկերս դոցա»: Բայց այն խուժիկը, որ նախապէս նախարարաց խումբին մէջ մտաւ, պահապաններուն հետ հսն կը մնայ (?). պահապանք հրաշալի երեւոյթներէ սահմակամ կը փախչին. խուժիկը կը սպասէ եւ անմիջապէս կը գտնէ «տասն այր, որոնց զափ գիտէր գքրիստոնէութեանն», կու գայ եւ սրբոց մարմինները քիչ մ'աւելի հետու փոխադրելով կը մաքրեն ոսկրները, կը բերեն բանակն ու յետոյ «առ սակաւ սակաւ յայտնելով՝ կը նուիրեն կապուած նախարարներուն:

Այս զէպքերէն յետոյ նախարարք կ'արձակուին, եւ «հրովարտակք թողութեան» կը զրկուին «յաշխարհն Հայոց»: Պատմագիրն ակննատեսի գեր մը կու տայ իրեն այս զէպքերում:

Պատմագիրը մասնաւոր գլուխով ալ կը նուիրէ՝ «Գործիւ լուսն իւրաքանչիւր շնորհ»: Խորէն եւ Աբրահամ զեռ «ի կապանս կային ի ներքս քաղաքին» (Նիշապուհ). ասոնք ուրիշ հինգ քրիստոնեաներու հետ կը տանջուին. Ղեւոնդի եւ Սահակի պէս երկար զիճարանութիւններու կը մտնեն Գենչապուհի հետ: Անյողողող աշակերտները կը պատժուին վայրագ եղանակաւ մը — «ետրեաց զնոցա ունչս եւ զականջս, եւ ետ տանել յԱսորեստան, զի կայցեն ի մշակութեան արքունի», Ասորեստանի մէջ ազատ կը թողուին: «Հայոց իւր»

Մեծնունդ կը հասնին Հաճուղ գաւառը (ի Բարեւուն)։ այն տաք կլինային տակ կ'աշխատին իբր արքունի մշակ եւ զանազան քաղաքներէն տուրք ժողովելով կը հասցընեն Ասորեստանի եւ Խուժաստանի քրիստոնէականերուն, կապուած նախարարներուն։ Խորէն խորշակահար կը վախճանի այն տաժանելի աշխատութեան մէջ։

Աբրահամ ալ մինակ կը շարունակէ այս մարդասիրական գործը մինչեւ 464¹։ սաստիկ համակրութիւնը կը վայելէ թէ նախարարներուն եւ թէ տեղացի քրիստոնէականերուն, այնպէս որ նախարարք դժուարաւ կը հաւանեցընեն զինքն Հայաստան զրկել։ «զի բնդ մտանել նորա առ նոսա, ի նմա տեսցեն եւ գքաջ նահատակսն՝ որք կատարեցան սրով, ի նմա տեսցեն եւ զսուրբ կապանս շարշարանացն»։

Աբրահամ կու գայ ի Հայս, յուզումով կ'ողջունուի համաշխարհիկ ցոյցերու մէջ։ Պատմագիրն նկարագրութիւնը էն սրանչեւի կ'ընեն է իւր գործին։ Աբրահամի անձն ու սղգեցութիւնը հանդիսաւոր կերպով ցոլացուած է, թէեւ Պատմագիրն գիտել կու տայ թէ «Զոր եթէ կամիցի ոք ի կարգ արկանել, դժուարաւ կարասցէ ասել զվարս առաքինութեան նորա»։ Նոյն իսկ «Յոյնք երանի ետուն վասն նորա աշխարհին Հայոց, եւ բազում բարբարոսք փութացան տեսանել զնա մարմնով»։

Պատմագիրն նոր գլուխ մ'ալ կը բանայ՝ «Անունն Նիբորցն, որ ի մէջ յժորդնի մէջ էն ինչոյն գրէր զնոսն ի իտալա որունն» խորագրով։

Երեսուն հինգ նահատակուած նախարարներու անունները կ'արձանագրէ յսկանէ յանուանէ, եւ կը հիանայ անոնց հաստատամտութեան վրայ, թէ ինչպէս Արեւելեան բոցակէզ աշխարհներու մ'զգլմայի

¹ Այսինքն մինչեւ նախարարաց վերադարձը, Տես թիւ ետքը այս գլխին վերջը։

տակ անասան մեացին, «Տայ նեղութեան եւ ջուր կարօտանաց, խաւարարգել ի տուէ եւ անլոյս ի գիշերի, անվերարկուք եւ անանկողինք, գազանարար գեանախոշախք լինէին շնն -՛՛ ի- շնն -՛՛» (462—462):

Միհրնեքսեհ վերջին առաջարկ մ'ալ կ'ընէ Տայ նախարարներուն, որոնց պատասխանը կ'ըլլայ՝ «Չնչ ետեւ-լ է ի յոյն յեր-՛՛ զ-նն ղեր կ-տ-բեցե+»։ Միհրնեքսեհ լեզուն կը փոխէ ալ. փոխանակ սպասնալու՝ կը գովէ անոնց հաստատամտութիւնը եւ կը սկսի սեր արկանել ընդ նոսա. նոյն իսկ կը հաւանեցընէ Յազկերտը՝ զի թողութիւն արասցէ նոցա ի կապանացն իւրեանց. — Պատմագիրն իբր միջանկեալ կարեւոր տեղեկութիւն մը կու տայ Միհրնեքսեհի քաղաքական կեանքի վերջին տարիներու մասին. «Չի թէպէտ եւ փոխեցաւ նա ի գործոյ հազարապետութեան արքունի, եւ ի բազում իրս գտաւ մնասակար, ինքն իսկ յանձն իւր կրթէր զուեր աշխարհին Հայոց, վասն որոյ եւ մեծաւ անարգանօք յուղարկեցաւ ի տուն իւր, սակայն զկապելոսն ոչ երբեք շարախօս կամեր լինել մինչեւ ջոր վախճանի կենաց իւրոց»։ —

Նախարարաց արտօրի վերջին շրջանը, ըստ Պատմագրին, շատ ազատ կ'անցնէ. անոնք իրենց եկեղեցական պաշտամունքը համարձակ կը կատարեն, գահիճք սիրով կը վարուին. նոյն իսկ Շապուհ, Հրեւի իշխանը, որուն յանձնուած էին «ամենայն պատժաւորքն, մեծապէս գութ սիրոյ էարկ առ ամենեւեան». Շապուհ կը միջնորդէ, ազատութեան հրաման կը հանէ, ռստիկ կարգել կու տայ, «զի ընդ ջորս արքունի երթիցեն ի գործ պատերազմի»։ Նախարարք ամէն տեղ քաջութեան հռչակ կը ստանան, «մինչեւ գովութեան հրովարտակ վասն նոցա ի Գուռն տային»։

Թագաւորն, (ըստ Պատմագրին՝ Յազկերտ. նոյն իսկ ըստ Պատմագրի ժամանակագրութեան՝

Պերոզ 457) ուրախ իրեն հասած բարի վկայութիւններուն համար, անձամբ կը քաջալերէ եւ կը խոստանայ վերահաստատել զանոնք իրենց իշխանութեան եւ պատուին մէջ եւ քնդ հանուր ներում շնորհել քրիստոնեայ Հայաստանին:

Պերոզի կռիւն իւր եղբոր Արմզիի հետ միահեծան իշխանութիւնը ձեռք անցընելու համար (Պերոզ միահեծան 459 Յուլիս), զարձեաց Ազուանից եւ լեռնցի ազգերուն ապստամբութիւնները, որոնց մասին կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ Պատմագիրը, արդեւք կ'ըլլան նախարարներու անմիջապէս արձակումն մինչեւ „յ-ճ Ժըցեւ-բթ- (463ի վերջերք եւ 464ի սկիզբը):

Պատմագիրն հոս կը կարէ իւր պատմութեան թեւելք, զրեթէ քառորդ զարու դէպքեր նկարագրելէ յետոյ (439 կամ 440 — 464): Նախարարաց զարծր կը թողու, խոստանալով թէ „նի տեղիս յոր կը սպասենք, թեեւ Պատմագիրը ՝ Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, յուզիչ նկարագրութեան մէջ, որով կը կնքէ իւր պատմութիւնը, բանաստեղծօրէն կը պատմէ թէ նախարարք շարձան. — «Բազում ձմեռոց հայեցան ստանամանիք, եհաս գարուն եւ եկին նորեկ ծիծեռօնք, տեսին եւ խնդացին կենցաղասէր մարդիկ, եւ նորա ոչ երբեք կարացին տեսանել զանձկայինն իւրեանց: Ծագիկք զարնանայինք յիշատակեցին զպսակասէր ամուսինս նոցա, եւ աչք իւրեանց կարօտացան տեսանել զցանկայի գեղ երեսաց նոցա,:

ԳԼՈՒԻ Գ.

ՊԼՐԳԱՆԱՆՑ ՊԼՏԻՍՏԻԵՆՆ ՅԵՂԱՆԱԿՆԵՐՈՒ
ԲԼՃԱՆՈՒՄԸ

Հայ մատենագիրներու ամբողջ շարքին մէջ վարդանանց Պատմագիրն է միայն, որ Յեղաննի կամ Եղննի բաժանումներուն տակ պատմական

նիւթեր կը գասաւորէ՝: Պատմագրիս համար
Եւշն-ի նոյն է Գլու-ի հետ եւ միեւնոյն էջին մէջ
այս նրկու բառերն ալ կը գործածէ. « յայտ՝ եօթն
յէշն-իկն », կամ « յայտ՝ յեօթն Գլու-ի », Եւրդ՝
Պատմագիրը կ'ըսէ թէ այսպիսի եօթն եղանակ-
ներու մէջ նշանագրած է Հայոց պատերազմը
« ծայրալիւր պարագմամբ », մինչ՝ ինչպէս տեսանք,
այս եօթնէն դուրս (« արտաբոյ ») Ունիւր-ըտ Տ'ալ
կայ իւր գործին մէջ ուրիշ ստորաբաժանումներով:

Արեւուր է գիտնալ՝ թէ Պատմագրին իւր
ձեռքով ըրած բաժանումները ճիշտ պահուած
են բոլոր ձեռագիրներու մէջ ալ: — Տարակու-
սական է այս, քանի որ բոլոր ձեռագիրք միեւնոյն
գլխաբաժանումները չունին: Տարակարտ աշ-
խատանք մը պիտի բլար ասոր համար քննութիւն
Տ'ընել: Ծանօթ ձեռագիրներէն տարբեր եւ
հնագոյն ձեռագիր մը միայն կարող է կուտան
Տ'ընծայել հաստատական պատասխանի մը:

Խնդիրն այնպէս է՝ որ Արդանանց Պատ-
մութեան Բովանդակութեան շուրջը կը գտանայ:
Եւ զանազան ձեռով բաժանումներ ներկայացընող
ձեռագիրները միեւնոյն բովանդակութիւնն ունին:
Գլու իններու բաժանումը միշտ գրքի մ'իւրաքանչիւր
էջի մէջ պատմուած, մանրամասնուած գէպքերուն
լման արտայայտիչը շիրնար համարուիլ մանաւանդ
երբ այն բաժանումները ընդհանուր ձեւ Տ'ունին
եւ ընդարձակ գէպքեր, նկարագրութիւններ
կրնան ընդգրկել: Եւ յայնչս են Արդանանց Պատ-
մութեան բաժանումները: Ըսել կ'ուզենք թէ Ու-
թերորդ եղանակը, իւր ստորաբաժանումներով,
որչափ ալ « -ըտ-ույ » ստորագլխով գրոշմուի,
իրապէս եօթներու մէջն է: Թէ լեզուն, թէ պատ-

1 Եւշն-ի բառին Պատմագրիս գրչին սակ կերպու-
թեան մասնուոր կերպէն առնելով է որ Նոր. Հայկ. սպակ-
կը սահմանէ զայն. « Ձանազանեալ վիճակ իրաց կամ ան-
ցեց անցելոց, ըստ նմին եւ Գլու-ի Բանից »:

մութեան թելը հզոր ապացոյցներ են: Արոնք որ պատմութեան բնծայականին մէջ նշանագրուած եօթը գլուխներուն ճշդութիւնը պահանջեցին յրեն թաց պատմութեան, բնական էր որ ութերորդը յետսամուտ կամ նոյն իսկ անվաւեր համարէին: Այսպիսի կարծիք մը հիմ շունի սակայն. որովհետեւ Ը^ր եզանակը արշափ ալ թերի, քանի որ նախարարաց դարձը չէ գրած Պատմագիրը հակառակ իւր խոստումին — «բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի», —, բայց ըստ ամենայնի կ'արգարացրնէ «*١٠٠٠ ٢٢٢ ٣٢٢ ٤٠٠ ٢٢٢ ٣٢٢*»: Աւթերորդ Գլուխը ծիշդ «Աստարածն» է Պատմութեան (Հմմտ. Ներք. էջ 6—8):

Չեռագիրներ կան, որոնք եօթն գլուխ ունին, որոնց մէկ խումբը, ինչպէս մեր Մատենադարանի ձեռագիրը, ճշդիւ միեւնոյն բովանդակութիւնն ունի՝ ութ եզանակ ունեցողներուն հետ. ոմանք քիչ մը կը տարբերին: Փր. Վ. Կանիբեր այդպիսի ձեռագրի մը հատակոտորները գտաւ Ախմէի Մատենադարանին թիւ 15 ձեռագրի կազմին մէջ (տես Ներք. էջ 31—34): Մեր գիտողութիւններն ըսինք արդէն այս հատակոտորներու մասին (նոյն անդ): Այս տեղ կ'ուզենք միայն դիտել 4 հատակոտորը, ուր տպագրութեանց Եօթներորդ եզանակը կցուած է Զ^ր ին: Բայց դժբախտաբար չենք Գիտեր կցուածի կամ ձուլումի կերպը. այսինքն՝ տպագրութեանց Զ^ր եզանակին վերջին եւ Է^ր ին առաջին մասերը, որոնք հատակոտորի համար «անհետեւ թմութեամբ բնդմիջարկութիւն» են, իբր թէ տեղի առած բլան արդի ծանօթ բաժանումին. որովհետեւ հատակոտորի մէջ այդ «*١٠٠٠ ٢٢٢ ٣٢٢*» երեք տողով միայն իրարու կը կցէ երկու եզանակները: Հատակոտորի ներկայացուցած կցումի հետեւանքով՝ Աւթերորդ եզանակը Եօթներորդ պէտք է բլաւ, բնծայականի մէջ նշանագրուածին համաձայն: Հայագէտս կը հաւանի ասոր՝ երբ

կ'եզրակացնէ՝ թէ « Լատակոտորը նիւթոց այս բաժանումը շքնդունիք, որ թերեւս համեմատ է այն ծրագրին՝ զոր Եղիշէ իւր պատմութեան սկիզբը կը նախագծէ ըսելով թէ իւր բոլոր պատմիչքը պիտի աւանդէ « յե-ն-ն շը-ն-ն » : Բաւական է մեզ համար դիտել՝ թէ սեւէ կերպով այս հատակոտորը վարդանանց Պատմութեան եօթը բաժանումները կը հաստատեն :

Իսկ մեր Մատենադարանի ձեռագիրը, զոր ծանօթացուցինք՝ Ներածութեանս մէջ (էջ 45—49), Դ՞ր եզանակէն ուղղակի Զ՞ր ին կ'անցնի. այսինքն՝ տպագրութեանց Ե՞ր եւ Զ՞ր եզանակներն այս ձեռագիրն մէջ իրարու կցուած են՝ առանց վնասելու բովանդակութեան : Այս խումբէն ձեռագրի մը յասին՝ իմ բարեկամ Տ. Խ. Վրդ. Ստեփանէ (ետքը Եպիսկոպոս եւ †) ինձ սա տեղեկութիւնը հաճեցատալ, յայտնելով միանգամայն իւր կարծիքը — « Ե. եզանակը երկու է բաժանված, եւ վենետիկում բաժանել են մօտ 100 տարի առաջ : Եղիշէի մի բուն եզանակ պակասումէ, ինչպէս երեւում է զանազան ձեռագիրներից, որ տեղ զբված է թէ « Ես այս եզանակը շգրեցի, որովհետեւ իմ արտագրած ձեռագրի մէջ նա չկայ » : Դ. ից ուղղակի անցնում է Զ. եզանակին » :

Արդէն դիտեցինք՝ որ այս բաժանումը Տ. Արքահայր Վարդապետի ձեռքով եղած է (Ներք. էջ 9—12). իսկ « Ք-ն-ն եղ-ն-ն-ն-ն-ն-ն »՝ Բարձումայի կարծեցեալ սրբապղծութեան վրայ հիմնուած է (Հմմտ. Ներք. էջ 6—8, 22—24, 47. տե՛ս եւ Գլ. Ե) : Մեր Մատենադարանի ձեռագրին մէջ գաղափարօրն այդպիսի ծանօթութիւն մը չունի :

Ըստ ամենայն հաւանութեան՝ այս խումբը կազմող ձեռագիրներուն առաջին օրինակին մէջ գաղափարօրին ի գործ դրած անուշադրութեան մը կամ սխալի մ'արդիւնք է այս, որ հետզհետէ վերջիններէն նայնութեամբ ընդօրինակուած է : Եթէ

գլուխներու այս ձեռքով անուր բացարձակ ճշգու-
թիւն մ'ունենար, ինչպէս կարելի պիտի ըլլայ ըն-
դունիլ Աստուծոյ Տառնաւորներուն ներկայացուցած
կցումը, որ՝ ինչպէս տեսանք, բոլորովին տարբեր
կէտի մը վրայ երկու եղանակները (տպագրու-
թեանց Զ¹⁷ ր եւ Կ¹⁷ ր) մէկի կը վերածէ: Տարբեր
ձեռագիրներու իրարմէ անկախաբար եւ պատմու-
թեան տարբեր կէտերուն վրայ սեւեւ երկու եղա-
նակներ ի մի վերածելու երեւոյթն միայն բան մը
կը հաստատեն. այսինքն՝ թէ Աւարդանանց Պատ-
մութիւնը «յեւթն գլուխ» գրուած մ'է ըն-
ծայականի մէջ նշանագրուած գլխաբաժանումներու
թուին համեմատ: Ըստ այսմ՝ կամ տպագրու-
թեանց Ե¹⁷ ր Զ¹⁷ ր ին հետ կցուի կամ Զ¹⁷ ր
Կ¹⁷ ր ին հետ, երկու պարագային մէջ ալ «արտա-
քոյ» բնուած Աթերորդ եղանակը Կ¹⁷ պիտի
ըլլայ:

Քանի որ այս խնդիրը Աւարդանանց Պատմու-
թեան բովանդակութեան տեսակէտով կարեւորու-
թիւն մ'ունի, պէտք է գիտել՝ որ այս գործն իւր
արդի ձեւին մէջ բաւական հին ժամանակի ալ
ծանօթ էր: Զայս կը հաստատէ Սեբէոսի Պատ-
մութեան Նախերգանքը: Սեբէոս, Կ¹⁷ գարու Պատ-
մագիր, որ Աւարդանանց Պատմութիւնը, բնա-
ամենայն հաւանութեան առանց Եղիշէ անուան,
զեռ իւր թարմ վիճակին մէջ տեսած կրնայ ըլլալ,
սապէս կը դասաւորէ Աւարդանանց գէպքերը,
որոնք քիչ մ'աւելի բնորոշուած գրեթէ նոյնու-
թեամբ կը համապատասխանեն Եղիշէի ընծայա-
կանին: Գիւրութեան համար ընծայականի հետ
գէմ առ գէմ կը դնենք զայն:

Սեբէոս:

Ընծայական:

Արդ՝ զժամանակս թա-
զաւորութեանն շարագործին
Յազկերտի.

Կռաջին՝ զժամանակն.

Էւ կե՛մք որպէս նա կա-
մբզաստուածայինն եղծանել
զկարգու:

Էւ կամ որպէս քաջ նա-
խարարացն Հայոց Էւ նա-
խանկաւ որն Աստուծոյ Նա-
հասեան Մամբիսնէից Տանն՝
Կարմիրն կոչեցեալ Աւրգան,
հանդերձ սրագունց սպասա-
ղէն նիգակակից ընկերաւքն
Էւ զաւրաւքն ի բեանց կագ-
մեալ զինեցան ի պատերազմ,
առեալ ի ձեռն զգահանն
հաստոյ, Էւ զգեցեալ իրրեւ
զգրահ ամբու թեան զնա-
խանն աստուածային բա-
նին, գողցես թէ առաջի ա-
շտց իսկ ականատես զէմ
յանդիման առանելով զի
վերուսա առարեալ նոցա
զպատկն: Ասան որոյ արհա-
մարհեալ զմահ, Էւ առաւել
լու համարեալ մեռանել ի
վերայ աստուածային պողո-
տային:

Էթէ որպէս ի վերայ նոցա
էին զաւրբն պարսիկ՝ սաստիկ
բանու թեամբ:

Էւ կամ որպէս ի զիմի
հարեալ զբեբեանց կատարե-
ցին զնահաստակու թիւն ի բե-
անց յԱյր Շահր մերձ
ի Նիւ շապուհ քաղաքի, ի
սեզուսն՝ որ կոչի թեւար-
քունի:

ՅԳՆԵՆ

Երկրորդ՝ զիրացն պատա-
հու մըն յիշխանէն յարեւելից:

Երրորդ զմարտանութիւն
ու խափն եկեղեցոյ:

[Երրորդ՝ «Չերկպասա-
կու թիւն սմանց բաժանելոց
ի նմին ու խաւէք. — սյս նկատ-
մամբ Կերէոս մասնաւոր ակ-
նարկու թիւն մը շունի: Նա
ալ ընդհանուր եղանակաւ
մը կ'ամփոփէ Աւարգանանց
զեւթերը: Կարմիր Աւարգանը
այնքան բարձրացընելով, ան-
շուշտ ըստ արժանեաց, չէ՛
ուզած Աստակին անունն իսկ
յիշել, այլ թողած է Պար-
սից խուճրին մէջ երեւալ:]

Հինգերորդ՝ զարեւակու մե
արեւելեայց:

Վեցերորդ՝ զընդդիմանալն
Հայոց պատերազմաւ:

Էսթններորդ զչերկարու մե
իրացն խափու թեան:

Այս բաղդատու թիւներ կը ցուցնէ որ Ե՛րզնայի զարուհի Արարիկանց պատմութիւնը նոյն Բովնդի-
 ին-Քիւնը՝ ունէր արդի տպագրութեանց հետ։
 Ամբողջ Յեղանակի մը (Ե՛րզնայի) ջնջումը անհնար է։
 Նոյնչափ եւ աւելի անհնար է շատ վերջին ժա-
 մանակներու վերագրել այդ ջնջումը փոխարինելու
 կամ ընդհատը լեցրնելու ջանքը, ձեռագիրներու
 (որոշ խումբ մը կը կազմեն անոնք) ջնջելու հղանակի
 մի մասէն Ե՛րզնայի մը բաժնելով։ Արտօճեալէս այն ատեն
 մէկդի պէտք էր դնել ուրիշ խումբ մը ձեռագիրներ
 ալ, որոնք շատ հին ժամանակէն ունին տպագրու-
 թեանց հետեւած գլխարձանումները. այս խումբն
 է Անձեւացեացն, Ինչպէս քանիցս յիշեցինք, որուն
 գրութեան թուականը սրչափ ալ չէ ճշդուած,
 բայց այնքան հին է՝ որ ամէն պարագայի մէջ կրնայ
 հերքել ընդհատ մը լեցրնելու համար ի գործ
 գրուած բաժանման ենթագրութիւնը՝ վերջին
 ժամանակներու մէջ։

1 Հմտ. նաեւ Քրայ. էջ 3-4. «Եւ ի վնասիկ բաժ-
 նոյ անօրինացն՝ (Պարսից) արանց քաջաց ի տոհմ նախա-
 բարացն Հայոց՝ տալ զանձինս անհամարս ի նահատակու-
 թիւնս ի վերայ ուխտն սուրբ եկեղեցւոյ. եւ կիսոց համ-
 բերել կապանաց եւ բանդից վասն երկնաւոր յուսոյն բազ-
 մածամանակ տեսչութեամբ. — հեղուլ եւ քահանայից
 ընտրելոց Աստուծոյ եւ ճշմարտապէս հովուաց՝ զարիւն ի
 պարանոցաց իրեանց, ի վերայ ընտրեալ բանաւոր հօտին
 Քրիստոսի — եւ ոմանց յընկերաց նախարարացն եւ յայլ
 ազատ մարդկանէ՝ զանաւ յետս ուխտէ սրբութեանն եւ
 անչէջ յախտելոց հրոյն լինել լուցիկք, պատրաստեցելոցն
 սատանայի եւ նորին արբանեկացն» — Թովմ. Արժրուծի
 Գիր. Բ. Գլ. Ե. «Եւ սկսաւ ոգորել ընդ իշխանս Հայոց
 մեծաց իբր խառնօք, որպէս ցուցանեն յիշատակութեանն
 Երզնայի զարուհի Երզնայի քահանայից, որք վասն Քրիս-
 տոսի նահատակեցան, եւ զքաջապէս արիանալ սրբոց քա-
 հանայիցն, եւ անդ զբարւոր պատերազմն պատերազմալ ի մեծ
 անապատին Մարտաշխարհին, եւ որ այլ ինչ ամենայն, ...»

Միայն գիտելու է որ, ստուգիւ, Վարդանանց Պատմութեան Յեղանակներն անհաւասար կերպով ստուար են կամ հակառակը: Համաշափութիւն չկայ: Երեք Յեղանակներ (Ա. Գ. Զ.) գրեթէ հաւասար շափով ընդարձակ են: Անշուշտ իրաւունք չունինք պահանջելու՝ թէ բոլոր Յեղանակներն ալ միեւնոյն ծաւալն ունենային: Ամեն նիւթ՝ ընդլայնումի յատուկ սահման մ'ունի. ընդլայնումը նիւթի կարեւորութեան հետ ուղիղ կը համեմատուի: Այսպէս՝ Վարդանանց Պատմագիրն աւելի ընդլայնում մը չէր կրնար տալ իւր Պատմութեան առաջին Յեղանակին քան զոր տուած է. այսինքն՝ պատմական ընդհանուր տեսութիւն մ'իւր պատմագրելու բուն դէպքերը կանխող ժամանակամիջոցին վրայ: Բայց այս համաշափական ճշդութիւնը միւս Յեղանակներուն մէջ պահուած է պատմական դէպքերու եւ իրողութիւններու նկատմամբ: Ուր որ գրուածքին վիպարանական ձեւեր կը տրուին կամ ընդարձակ պատճեններ կը յերիւրէ (նամակ, ծառ) Պատմագիրը, հին պէտք չէ փնտանել այս ճշդութիւնը: Այսպէս՝ Բ՞՞ Յեղանակը յանշափս ստուարացած է. որովհետեւ երկու ընդարձակ նամակի պատճեններ (?) ամբողջ 12 էջ կը գրուեն: Գ՞՞ ին նիւթն արդէն առատ է, բայց մոզայետի շահատակութիւնը եւ Բունաց նամակին

1 Մահայդ Յեղանակներուն գրուած էջերը Վենետիկ 1859ի սպարութեան մէջ:

		էջ		
Ա	Յեղ.	6—12	6	էջ
Բ	"	13—40	28	"
Գ	"	41—68	27	" եւ յիշ մ'աւելի
Դ	"	69—75	6	" " " "
Ե	"	76—88	13	" " " մը պակաս
Զ	"	89—94	6	" " " " "
Է	"	95—109	15	" " " " "
Ը	"	110—158	49	" " " " "

յերիւրուած պատճենը 3-4 էջ կը գրուեն: Ե՞րբ
բոլորովին յերիւրուածն է Վարդանի եւ Վեւոյի
ճառերուն: Այդ Յեղանակին բուն պատմական
մասերը (սկիզբն ու վերջը) եթէ կցուին Վեցերոր-
դին սկիզբը՝ շատ կոկիկ դուրս մը կը կազմուի: Ը՞րի
անհամեմատ ընդարձակութիւնը վերագրելի է ոչ
միայն նիւթի ճիւղութեան, որ սքանչելի էջեր
արտագրել կու տայ Պատմագրին, ինչպէս Աբրա-
համ Խոստովանոցի գրուածն եւ «Տիկնայք
փափկասունք. ք, այլ մանաւանդ թէ Ապար աշ-
խարհի գենպետին դարձի շքանշին՝ 113-124
էջերու մէջ նկարագրուած, թէ վկայաբանական
այն ոճին, որով Պատմագիրը վիճաբանական
խօսակցութեանց աւելորդ ընդլայնում կու տայ,
կամ լու եւս, կը յերիւրէ:

Փարպեցու պատմածները կը հաստատեն մեր
դիտողութեանց ճշգրտութիւնը: Փարպեցի միւսնայն
նիւթերը պատմագրելով՝ երբեք չհրապուրուի
գրելու այն ձեւերէն, որոնք ասոյն Վարդանանց
Պատմութեան ինչ ինչ Յեղանակները կը ստուարա-
ցընեն: Կամակներու, ճառերու պատճեններ հազիւ
կը գրագեցընեն Ճարտասան Պատմագիրը. իսկ
գենպետի դարձը բոլորովին օտար է անոր:

Մեր ցարդ բաժնեւորէն կը հետեւի՝ որ Վար-
դանանց Պատմութեան բովանդակութիւնը չէ
փնտսուած ո՛ր եւ է ընդհատով մը. բայց՝ Յեղանակ-
ներուն գլխահամարները կրնան սխալմամբ խախ-
տած ըլլալ: Եւ զանոնք ճշգրտելու համար պէտք
է մեր Մատենադարանի ձեռագրին պատկանող
խումբին գլխահամարները միայն ուղղել. այսինքն՝
այգագրութեանց Զ՞ր Յեղանակը կցել Ե՞րի եւ
բսել՝ «Հինգերորդ Յեղանակ», իսկ Է՞րն ուղղել՝
«Վեցերորդ Յեղանակ», եւ Ը՞րը՝ Եօթներորդ
Յեղանակ: Այսպէս ուղղելը համաձայն է նաեւ
Կոնիքերի հատակատարներու ներկայացուցած ձե-
ռագրի ողւորին:

Այսպիսի ճշգրտութեան մը դէմ Անձեւացեաց օրինակը միայն կրնայ դժուարութիւն յարուցանել, որուն գրութեան թուականը, բաւական հին ժամանակի մը կը վերանայ (Հմմտ. Ներք. էջ 41—45)։ — Մեր տեսութեան արժէքն այս ձեւագրին վերագրուած հնութենէն կախուած է. այսինքն՝ եթէ այնպիսի թուական ունենայ ան, զոր կանխէ մեր Մատենադարանի ձեւագրի խումբին մէկ հնագոյն օրինակը, յայտնի է որ Անձեւացեաց գլխարատանումները վերջին ժամանակի մը գործ կը նկատուի ալ։ որովհետեւ կրնայ ենթադրուիլ որ հնութեան նշանները, նոյն իսկ Թ¹⁷ դարուն (Ատոմ, Շմաւն եւն) ուրիշ ձեւագրի մը մագաղաթներն եղած բլլան սեւէ կերպով (մանաւանդ կազմի համար) Անձեւացեաց օրինակին մէջ փոխադրուած։ — Ասիկէ դատ, այս խումբին ծանօթ բաժանումներն եւ գլխահամարներն եթէ մէկ կողմէ կը հերքեն շատ վերջին ժամանակներու մտագրութեանց առթիւ գործադրուած բաժանումի մ'ենթադրութիւնը (Հմմտ. Ներք. էջ 7—11), միւս կողմէ կը հերքուին բուն եղանակ մը պակաս ենթադրութեամբ, որուն հիմ կ'ընդունուի Քարծուձայի զօրոյր։ Եթէ Անձեւացեաց օրինակին գլխարատանումները սկզբնագրի յատուկ ենթադրուին, այսինքն՝ ութ Յեղանակ, եւ եթէ նմանապէս ենթադրուի՝ թէ բուն եղանակ մ'ոչնչացուցած բլլայ Քարծուձա, այն ատեն ինն Յեղանակներէ բաղկացած պիտի բլլար Աւարդանանց Պատմութիւնը։ Անշուշտ անտեղի են այսպիսի վարկաներ։ Եւ չորրորդ գլխի մէջ պիտի տեսնենք թէ Քարծուձայի խնդիրը կեղակարծ գիւտ մըն է։ Գալով Անձեւացեաց օրինակի գլխարատանումներուն՝ շէնք կրնար երաշխաւորել իբր հարազատ իւր սկզբնագրին։ Շեշտելով բովանդակութեան անխախտ պահպանութիւնը, գլխարատանումները մասնաւոր հանգամանք մը կը նկատենք խումբ մը

ձեռագիրներու (Անձեւացեաց): Այս վիճակին մէջ անկարելի է սկզբնագիր օրինակին գլխաբաժանումները ճշգրտել. այն ասան երեք խումբ ձեռագիրներու համաձայն երեք տարբեր ձեւերով գլխաբաժանումներ պիտի ունենանք: Կարելի չէ ճշգրտել թէ այս երեք խումբերէն որո՞նք գլխաբաժանումները հարազատ են Վարդանանց Պատմութեան սկզբնագիր օրինակին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Ն Ո Ր Պ Ը Տ Մ Ը Ծ Ն Ե Ր Վ Լ Բ Դ Ե Ն Ը Ն Յ Վ Ե Ր Ը Բ Ե Ր Մ Ը Մ Ի

Մասնագրական երեւոյթներով շրջապատուած է Վարդանանց Պատմութիւնը: Կան պատմական իրողութիւններ, որոնք չեն պատմուած բուն պատմութեանց մէջ (Պրպ. Եղիշէ), ծագում կուտան այս երեւոյթներուն: Քաջն Վարդանի քաջագործութիւններուն առաջին պատկերները Հայոց պատերազմի մուտքին մէջ չեն արձանագրուած. ստոնք սակայն՝ շատ կարեւոր պարագաներ են եւ պատմական արժէք մ'ունին:

Յովհանն Պատմարան եւ Թովմա Արծրունին պահած են զանոնք: Պատմարանը՝ Վարդանանց Պատերազմի բոլոր իրողութիւններուն իբր խառնուրդ յառաջ կը բերէ զանոնք. հազիւ ակնարկելով՝ թէ Վարդան եւ Վարդանանք ուրիշ քաջութիւններ ալ ի գործ դրին: Վարդանանց Պատմագիրներուն յիշատակութիւնն իսկ չընեն: Թովմա՝ Պատմարանէն աւելի մանրամասնութիւններ ունի, որոնք երկրորդական չեն, եւ մասնաւոր տեղեկութիւն մը Վարդանի մասին՝ Մոկաց կողմերը Զաղալլ ամրոցը (Զերմաձոր) ապաստանիլը (Թովմ. Արծ. Գպր. Ա. ԳԼ. ԺԱ): Արծրունին՝ իր այս նոր պատմածներուն իբր ազբիւր ցոյց կու տայ Աբրահամ Խոստովանոյի Հ-Մ-Օ-Գ-Ն-Ն-ը. իսկ Վար-

դանանց միւս գէպքերուն համար, որոնք ծանօթ են մեզ, առաջին պատմագիրներու յիշատակարանները մատնանիչ կ'ընէ:

Այս բոլոր նոր պատմածները, թէ պատմաբանէն եւ թէ Արծրունիէն, որ Հայոց պատերազմին նախերգանքը կը յօրինեն, աւելորդ չենք համարիր գէմընդգիմել իրարու հետ, ոչ միայն մեր ուսումնասիրութեան ընթացքին մէջ Աւարդանանց նկատմամբ կարեւոր պարագայ մ'ալ ի վեր հանելու զիտումով, այլ որովհետեւ այս բազդատութեան տարբերութիւններն անծանօթ են Յովհան Պատմաբանին: Թովմա ճոռոմ ընդլայնումներունի կամ քերթողօրէն գրելու տենչ մը, նախնեաց բացատրութեամբ, եւ միշտ հմտութիւն ցուցնելու յաւակնութեամբ կը զեղծանի: Իւր սխալներն սսոնց կը պարտի:

Յովման Պատմաբան

(էջ 35):

Իւ ապա ոմանք ի մերոց նախարարաց դաւաճանեալք ի շարեն՝ ուրացան զհաւաստ քրիստոնէութեան՝ հեթանոսական օրինաց հնազանդեալք: Իսկ աւագագոյնք ի նոցանէ Շաւասպ Արծրունի եւ:

Թովմա Արծրունի

(Գպր. Բ. Գլ. Ա.):

Ընդ նոյն ժամանակս խորհուրդ ի մէջ առեալ Շաւասպ Արծրունի եղբայր Աստակայ հօր Ազանայ Արծրունոյ, եւ խորհեցաւ զօրերն Հայոց, եւ ելեալ զնաց զհետ անհանձար իմացմանց առ Պերոզ արքայ Պարսից, եւ յանն առեալ ինքնակամ մուրութեամբ զօրէնս մազեկանց մոխրապաշտ յամուութեանց, եւ խրնդրեալ յարքայէ զիշխանութիւն Հայոց:

Իւ նորա ըստ ցանկութեան սնոսի փառամելութեանն կատարեալ զինգիրն, եւ դարձեալ դառնայ ի Հայս ընդ իւր անելով զԱնդոյ

Անդոյ ի Գլին քաղաքէ

Պարտից մեզ պետք է: Եւ ընդ մասանէն նոցա յաշխարհս՝ փրկովեցին զուխտ քրիստոսն էութեան, եւ փոյթ ընդ փոյթ մեռնամուխ եղին աւերել քանդել զեկեղեցիս, զառնս աղօթից կործանել, զեղանս խորհրդականս փրկագործութեանն յատակել, հիմն ի վերայ տապալել զաւազանն մաքրափայլ լուսաորութեանն Հոգւոյն Արքայ, զառնապէս շարալուկ շարշարել զքահանայս զպաշտօնեայս Նորոց կտակարանաց, զարս եւ զկանայս մասնել ի բանդս ի խոչտանդանս ծանրաբեռն հարկապահանջութեամբ, զի այսու կարասցեն հերքել մերժել ի բաց կալ ի սուրբ հաւատայ պարկեշտ կրօնից քրիստոնէութեան: Եւ բազում այն էր որ մարտիրոսական ճգնութեամբ վկայեցին, քան որք զբզուեցան, առ ոչինչ համարելով զյափշտակութիւն ընչիցն եւ ստացուածոց եւ զմահս դառնապոյնս: Եւ հասեալ Շաւառայոց Արքունւոյ ամբարշտի յԱրտաշատ հանդերձ մարդպանասն շինեն ի դուն քաղաքին զորմըզական մահանն, եւ զկրակապաշտութեան մոլութիւն բորբոքեն ի նմա, եւ կոյր աշխարհս ի մեծ վտանգաւոր աղէտս:

հրամայեն շինել զմահեանն Արմզական եւ զառն հրապաշտութեան: Եւ քրմապետ կարգէր Անդոյս զորդի իւր Շիրոյ եւ զնէր օրէնս ի պարտիկ մասենէ բազում եւ անհնարին բարս շարեաց գործոց՝ եւ լի մթացուցիչ եւ նսեմական պիղծ սւամամբ:

Լուեալ ապա զայս յաջին
Վարդանայ՝ թոռին մեծին
Սահակայ, թէ չի՛լա բարե-
կարգութիւնն եկեղեցւոյ եւ
սօնք տարեկանաց տկարա-
ցան:

յանկարծակի ապա զոր դու-
մարեալ եւ

յանկուցն արձակմամբ ի վե-
րայ հասեալ

զանօրէնն Շաւասոյ փայլակ-
նահար իմն սրով սատակեր,

եւ զմարդպանն Մշկան փախ-
ստական սաներ. եւ զպիղծն

Եյս լուր գառնութեան
եհաս առ մեծն Վարդան, որ
էր ամբացեալ ի Տորոտական
Ձապլ: Եւ առ չհանգուր-
ժել այնքան եկեալ հասեալ
փանդաւոր նեղութեանցն,
եւ զազանեղէն զայրացմամբ
մրմռեալ յոգի իւր ի վերայ
կորստեան սուրբ հաւատոյս
եւ կործանման աշխարհիս
Հայոց՝ փութացոյց զիւր պա-
շտամանց առ Տաճառ՝ շուու-
նեաց Տէր եւ առ Վախրիճ՝
Ընձաւացեաց Տէր, զեկու-
ցանել նոցա զեղեալն: Եւ
նորա թափառակիւն առյա-
պաղ հանդերձ ի բարանչիւր
զորու եկին հասին առ մեծն
Վարդան, եւ զգորս ընձա-
կողմանն ընդ իրեանս անե-
լով, ոչինչ աւելի քան զհա-
զար եւ երկերիւր սյր, եւ
յանկարծօրէն յեղակարծ
երայութեամբ հասին ի վե-
րայ Շաւասոյայ եւ մարդ-
պանին Վնգոյի:

Եւ քանզն էին բանակեալ
ի խառնուորդս Երասխայ եւ
Մաւրին Մեծի՝ պատահի յա-
ռաւ Շաւասոյ Երծրունի,
յորոյ վերայ կալեալ եւ կան-
չեալ քաջն Վարդան իրրեւ
զառիճ, իրրեւ կորիւն առի-
ձու, եւ առ ուժոյ եւ երա-
ցութեան ձեւինն ի վերայ
նկեալ զմիողնին՝ յերկուս
կարէ զՇաւասոյն:

Իսկ Տաճառ եւ Վախրիճ՝ ի
մէջ փակեալ զմարդպանն եւ

Վնդոյ ձերբակալ արարեալ
յաւորուշանի կրակին, զոր
չինեաց ինքն իսկ ի Գոյին՝
այրէր, եւ զորդի նորա Շիրոյ
ի վերայ բազնին զփայտե
կախէր:

Եւ ի տեղի բազնին շինե
կկեղեցի մեծ անուանակոչու-
թեամբ Արքայն Գոյիգորի,
անդ փոխադրելով զաթոռ
հայրապետութեանն, եւ
հաստատեալ կացուցանէ ի
նմա զմեծ հայրապետն Գիւտ:
Վասն զի սուրբ հայրապետն
Յովսէփ ի մտադս բանդից
ըմբռնեալ էր ընդ սրբոց
Ղեւնդեանցն, որ թէպէտ
դեռ եւս կայր կենդանի, սա-
կայն ոչ պարտ վարկան նա-
խարարքն Հայոց առանց հո-
վա ի գնտն Քրիստոսի թու-
ղուլ. զի մի վարատեացին ի
հեթանոսական գայլոցն, կամ
թէ ի հրամանէ սրբոյն իսկ
Յովսէփայ այն իրազործէր:
Եւ այսպէս վերստին նորո-
գէր դեղեցիկ կարգ կկեղեց-
ոյ սրբոյ:

զորդի նորա զՇիրոյ՝ ձերբա-
կալ արարեալ ամին ի Գուին,
եւ հուր կրակարանին բոր-
բոքեալ՝ աստուածակէզ ա-
րարին զնա յՈրմզդական մե-
հնին, եւ զՇիրոյ կախն
զփայտե ի վերայ կրակարա-
նին, եւ զարսն գետափէժս
եւ արտոգոս արարեալ վառ-
նեն, եւ զփախտեայսն տա-
նին անցուցանեն յանկոյս
բան զքաղաքն Նախճուան,
եւ ինքեանք զառնան մեծաւ
յազթութեամբ:

Եւ քանզկն աւերեն զմե-
հեանն եւ յատակեալ զտե-
ղին՝ շինեն նորին քարամբք
զմեծ կկեղեցին զսուրբ Գոյի-
գորն ի Բլուր տեղ. ոչն, եւ
փոխեն անդ զկաթնոցիկոսն
Հայոց զԳիւտ:

Եւ շինեն նախարարն Հայոց
ի բարանչիւր պաշտօսս ար-
քունականս եւ զաստակերաս
յականաւորս, եւ զքաղաքն

որմամբակոք պարսպեն, եւ
խաղաղեցուցանեն զերկիրս:
Իսկ զթագաւորարնակ տեղին
մեծին Յրգասայ տան ի ձեռս
Վահանայ Արժրունոյ՝ շի-
նեւ նմա տուն թագաւորաց,
արարս պարսաստութեամբ,
քանզի խորհեցան թագաւո-
րեցուցանել զնա ի վերայ
Հայոց, զի էր այր արտեայ եւ
ուժեղ, քաջխորհուրդ եւ
խմաստախորհ, խմարհ, ա-
ռաստանեան եւ գաւարթա-
մբա:

Իսոյց յետոյ անմարան
գտեալք նախարարքն Հայոց՝
թողին զոր խորհեցանն վան
թագաւորելոյ Վահանայ, եւ
անցին զնացին առ մեծն Վար-
դան, զնաց եւ Վահան զնեա
նախարարացն առ Վարդան
յառաջագոյն, աւել նմա զվե-
րակացութիւն Հայոց, եւ
եղեն հնազանդեալ նմա գա-
մենայն աւուրս Վարդանայ:

Եւ յայտնեալ ապա հնա-
զանդեին Հայք առաջնոր-
դութեան քաջին Վարդանայ
մինչեւ յոր մահուան նորա,
որ բազում պատերազմունա
քաջութեան վան առ ի
Քրիստոս հաւատոցն կատա-
րեալ՝ արժանի գտանի առ-
նուէլ բազում եւ այլ եւ ըն-
կերօքն զպսակսն անթառամ
յանմահ արքայէն Քրիստոսէ:

Արժրունեաց պատմիչը ալ բոլորովին կը հե-
ռանայ Պատմարանէն եւ կը շարունակէ.

«Իսոյց արքայն Պարսից հեռացեալ պատերազմաւ ի
Քուշան ի դուռն Ճորայ եւ երկիրս Հայոց յապահովանայր
ի հինիցն Պարսից, եւ անդ սպանանի արքայն ի Քուշանաց,
եւ թագաւորէ ընդ նորա Յագկերաւ: Եւ սխառ ոգորել ընդ

իշխանս Հայոց մեծաց խորխուանոք, որպէս զուցանեն յիշատակարանքն առաջնոց պատմագրաց, զաւերսն Հայոց եւ զյաճախել նեղութեանցն եւ զանթիւ բազմաթիւն վիպից, որք վասն Քրիստոսի նաշատակեցան, եւ զքաջապէս արիւնաւ սրբոց քաջանայիցն, եւ անդ զբարիոք պատերազմն պատերազմեալ ի մեծ անապատին յԱպար Աշխարհին, եւ որ ինչ այլն ամենայն, զոր աւելորդ համարիմ երկրորդել զմիանգամայն ասացեալսն:

Իայց իբրեւ եղև մեծ պատերազմն սրբոյն Վարդանայ ընդ Մշկանին եւ ընդ զորս Պարսից ի յԱւարայրեան դաշտին, յԱրտազական դաւառին, եւ անդ յԱտուած իրախուսեալ սուրբ աստուածաբնակ զորացն Հայոց՝ կատարեցան ի Քրիստոս: Եւ անդ Վահան Արծրունի խոյակապ եւ յականուոր քաջամարտութեամբ ընդ սրբոյն Վարդանայ ճակատ առ ճակատ վառեալ զպատերազմն, իբրեւ հուր ընդ եղէզն ճեմելով ի մէջ քաջ ախոյեանցն Պարսից:

Եւ իբրեւ ազգ՝ երկոցունց կողմանցն խոնեցաւ, եւ ձախոյ կողման թեւն Հայոց պարտել սկսաւ եւ սրբոյն Վարդանայ մտրակեալ զերթիվարն ի փախուստ զախոյեանսն Պարսից դարձուցեալ եւ զկողմն իւրոյ ձեռին զնոյին զորացուցեալ՝ անդ Վահան Արծրունի ընդմիջեալ զգունդն Պարսից դարձուցանէ ընդդէմ Վարդանայ եւ անյապաղ մինչ այս մինչ այն՝ նոցա հարեալ ընկեցեալ ի զորացն Պարսից գունդ մի հարուստ արք իբրեւ Ճիս (140): Ի վեր կառուցեալ գաշ սրբոյն Վարդանայ տեսանէ զանօրէնն Վասակ Արեւեաց տէր, եւ զհետ նորա անապարեալ արկանեն զնա ի յամբափակ զինեալ վաշտն ի մէջ փղացն, եւ քաջն Վահան Արծրունի ընդ նմա նիզակակցեալ՝ մեռանին ի միտսին քաջքն եւ ընտիրքն, մեծ նաշատակք Վարդան եւ Վահան, եւ զվիպիցն անուն ժառանգեալ կատարեցան ի Քրիստոս ուրք գունդն Հայոց, ԱՂԶ (696) ոգիք:»

Այս բոլոր պատմածները, որոնք նոր են, մեր մատենագրութեան հետ զքաղաղներէն ոմանք, կ'ենթադրեն՝ որ Վարդանանց պատմութեան մէջ յատուկ էջեր գրուած բլլան նախապէս: Ըստ րապացոյց կը համարուի խումբ մը ձեռագիրներու Գ⁷ Յնդանակէն Զ⁷ անցնիլը. անշուշտ այսպիսի ենթադրութեան մ'ոյժ պիտի տար Թովմայի Բար-

ծուճա ստորի եպիսկոպոսին վերագրած սրբապղծութիւնը: Արժրուենայ Պատմիչը սակայն՝ Վահանը (Արժրուենի) Վարդանանց Պատերազմին մէջ շահատակել տալու տենդէն բռնուած, միայն իրեն ծանօթ՝ Բարձուճայի պատմած մը կը պաշտպանէ. լաւ եւս այս նկատմամբ զրոյց մը կը յերիւրէ, ստոր նուիրելով իւր դորձին Բ. Գպրու թեան Բ. Գլխին առաջին մասերը: Թովմայի պատմածը բաւական հին ժամանակներու մէջ ալ իբր ստոյգ բնօրինակ, նոյն իսկ ձեռագիրներու (ինչպէս մեր Մատենադարանին) եւ տպագիրներու (Վ. Պոլիս 1823) իբր յաւելուած կցուեր է:

Թէ ինչ արժէք ունի Թովմայի պատմածը Բարձուճայի նկատմամբ, որ իբր թէ 1/2 քոչ էւն է 1/2 քոչն պատմութիւնն՝ որ ինչ ինչ քոչն Արժրուենից էր 1/2 քոչն էւնէման, է-որ ինչ քոչն է-քոչընէն իննն Վահանց Արժրուենոյ. — ըստ ամենայն հաւանութեան՝ ոչինչ: Զայդ շատ լաւ ազատուցած է իմ հմուտ եւ բանասէր Վարդապետն՝ Տ. Եղիշէ Գուրեան, զուտ մատենագրական տեսակէտով քննելով ինչ իբր:

Ըստնց երկարօրէն զբողելու Բարձուճայի զրոյցին հետ, ինձ կը մնայ քանի մը զիտազու թիւն աւելցրնել:

Վ. Ը. յն գեղքը, զոր Թովմայի հետ Պատմարանն ալ կը պատմէ, երկուքն ալ միեւնոյն ազ-

1 Երկր-1-նք Զրդ. տարի (1888) էջ 14-26. — Իսկ Ն. Յ. Տաշեան. Հանքի-ի տաղանդաւոր իմրագիրը. ինձ գրած նամակին մէջ կը կատարածի Թովմայի պատմածի մասին — «Եւս առաւել կատարածէի է Թովմայի պատմածը Բարձուճայի մասին, որ իբր թէ օրինակած ըլլայ զԵղիշէ եւն: Եթէ լի զրոյց չէ (— ինչպէս Բարդեւան՝ կրտսր նաեւ ծանօթ Բարձուճայ Հայոց մատենագրութեան հետ կապակցութեան սերուած ըլլալ միեւնոյն պատճառաւ. —) ուրիշ իրողութիւն մը ծածկուած ըլլալու է այս պատմածին տակ. վերջնական եզրակացութեան մը տակաւին չեմ կրցած հասնիլ հոս ալ»:

բիւրե կը քաղեն: Թովմա ունի: յաւելուածներ
ունի, միայն Վաճան Արծրունին շնորհիւ
փառաւորելու համար: Արդ՝ Վաճանի մասին Թով-
մայի պատմածները պահ մը մեկզի թողլով՝ մեա-
ցածներուն համար աղբիւր կ'ընդունինք Թովմայի
ցուցածն — «Ե-դ-ո-ն-ի-ն ԼԵՄԼԱՌՕՏՈՒ-
ԹԻՆԱՆ ԱՅՐԱՆՆԵՐ ԽՈՍՏՆՆԵՐ», լաւ եւս ուրիշ
պատմական գործեր կամ գրուածներ, որոնց վրայ
Արթուր համար անունը կը տեսնուի:

Բ. Հեռեւարար, այն ենթագրութիւնը թէ
Յովհաննէս Պատմարանի եւ Թովմա Արծրունուց Վար-
դանայ եւ Վարդանանց մասին նոր պատմածները,
Վարդանանց Պատմութեան մէջ եղած պիտի
ըլլային նախապէս, սխալ է բոլորովին:

Գ. Ասկէ զատ, քանի որ Յովհաննէս Պատմա-
րանին եւ Արծրունուցին նոր պատմածները, ինչպէս
բայնք, նախերգանքն է Հայոց Պատերազմին, եթէ
երբեք Վարդանանց Պատմութեան մէջ գրուած
ըլլային նախապէս ժամանակագրութիւնը կը բռնա-
դատէր Վարդանանց Պատմագիրը գրել զայն ան-
միջապէս Առաջին Յեղանակին մէջ, «Քանզի ի բառ-
նալ ազգին Արշակունեաց ևն յետոյ, ինչպէս նոյն
ինքն Թովմա, որ իւր ամբողջ Պատմութեան մէջ
Վարդանանց Պատմագրին պատմելու սճին եւ ձեւե-
րուն կը հետեւի՝ կ'ընդօրինակէ զանոնք, «Յետ
բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց ի տանէն Ար-
շակունեաց» եւ այլև սխալած էն յետոյ կը պատմէ
նորութիւնները: Յովհաննէս Պատմարանի ձեւն ալ,
լաւ եւս, տեղն ալ նոյն է: Արդ՝ սխալ է ենթա-
դրել թէ այն նախերգանքը, Վարդանանց Պատմա-
թեան բաւական յառաջացած մասերուն մէջ, այս-
ինքն՝ Գ-ն և՞ Զ-ը յեղանակ կարծեցեալ ընդհատ
էջերը գրուած պիտի ըլլայ նախապէս:

Դ. Եթէ Վաճան Արծրունի գտնուած է,
բայ Թովմայի, «մեծ պատերազմին» մէջ, «այնչափ
խոյակապ եւ յակամար քաջամարտութեամբ»

Վարդանի հետ արիւթիւն գործողի Տ'անունն չէ՞ր
 "Անուանքնախարարաց, ցանկին մէջ պիտի յիշուէր:
 Արդեօք Բարձուճա պարզ անունն ալ ջնջեց վախ-
 ճանաժ մարդուն. եթէ այսպէս, ինչո՞ւ մնացած է
 հին "յազգէն Արժրունեաց Ներշապուհ եւ Շաւ-
 ասպ եւ Շրնդին եւ Մեհրուժան եւ Պարզեւ եւ
 Տաճատ, անունները: Աստ՞ք Արժրունի շէ՞քն: Բար-
 ձուճա Վահանի անձին ինչ ատելութիւն ունէր:

Ե. Եթէ Վարդանանց Պատմութենէն ՚ի Բ-
 է-ն, ինչ որ Արժրունեաց տան եւ մանաւանդ
 Վահան Արժրունուոյն կը վերաբերէր, ինչո՞ւ Փար-
 պեցու պատմութեան մէջ չկայ այս մասին, եթէ
 ոչ "գործող հանգամանք"ի փոյլուն դրուագ մը,
 չէ՞ր յիշատակութիւն մը պարզ: Փարպեցիքն ալ
 արդեօք Բարձուճայի մը ցամառ զոհ տուաւ:

Եթէ Վահան Պատերազմի մէջ գտնուած է
 ինչո՞ւ չէ՞ր իրր քաջամարտիկ՝ գունդերէն մեկուն
 վարիչը, կամ չէ՞ր իրր նիդակակից՝ շտիշուի
 Փարպեցու մէջ: Ինչո՞ւ Ներ-Շապուհ Արժրունին
 հոն գունդի մը կ'առաջնորդէ, ո՞ր է Վահան այդ
 ժամանակ. Վահան Արժրունին նուա՞ց կարող զի-
 նուորական Տ'է. եթէ այս կամ ոչ, ինչո՞ւ Թովման
 Փարպեցու Մեծն Վահանի (Մամիկոնեան) նկարա-
 գրած յատուկ դժերով կը նկարագրէ իր Վահանը
 (Հմմտ. Փրպ. էջ 338—339. Թվմ. Արժ. էջ 79):

Զ. Քանի որ Վահանի մասին Թովմայի պատ-
 մածները քաղուած են Արրահամ Խոստովանողի հա-
 մառօտութենէն կամ պատմական ըսուած գրուած-
 ներէն, եւ Պատմարան, որ միեւնոյն աղբիւրէ կը
 քաղէ միեւնոյն դէպքերը (Շաւասպի եւ Վեդոյի),
 ինչո՞ւ համար Վահանի նկատմամբ կ'լռէ. մանաւ-
 անդ հոն՝ ուր երկու պատմագիրներն ալ (Զվհն. եւ
 Թվմ.) կը համաձայնին՝ որ Վարդանի հնազանդած
 ըլլան նախարարները եւ իրր թէ, ըստ Թովմայի,
 Վարդանի ՚ի Բ-ն-ն-ն-ն-ն-ն ( ) յանձնելէ յառաջ, նա-
 խարարք Վահանը ՚ի Գ-ն-ն-ն-ն-ն-ն ( ) ուղած ըլլան:

Է. Ի՞նչ հարկ կայ ջանալու՝ որ Ասհան Արծրունին Արղանանց Պատերազմին մէջ գտնուած ըլլայ: Ամէն նախարարութիւններու ներկայացուցիչները պատրաստ չէին եւ պէտք ալ չունէին հոն Աւարայրի գաշտին վրայ ներկայ գտնուելու: Մենք պիտի տեսնենք՝ որ Արղանանց Պատերազմը Հայաստանի նախարարական համայնքի կողմէն շնորհու: Պարսկական բաժնի շարժում մ'եր այդ: Բայց Արծրունիք հոն էին իրենց նախարար՝ Ներշապուհ Ռմբոսեանով (Արծրունի) որ չի՛նչ ունի՛մ յականէ յանուանէ կը յիշատակուի Արղանանց Պատմութեան մէջ, եւ քանիցս Փարպեցու մէջ, Գուռն ալ գոյն կը ծանշէ իբր ներկայացուցիչ Արծրունեաց: Ներշապուհ առաջնակարգ դեր մ'ունի Արղանանց մէն մի շարժումներում: Թովմայի՛ Ասհանին վերագրած դերը շատ կարեւոր է եթէ ստոյգ ըլլար պիտի շնորհուէր, գէթ Փարպեցու մէջ, թող Եղիշէն եւ Յովհն. Պատմաբանը:

Գեռ այսպիսի ուրիշ գծուարութիւններ բնական կերպով կը հետաքրքրեն զմեզ եւ ոչ թէ գոհացուցիչ, գէթ հաւանականութեան նշոյլ մ'իսկ չորացրնող լուծում մը չենք կարող գտնել մատենագրական ո՛ր եւ է անկիւնէ: Թովմայի պատմածն կեղակարծ է բոլորովին: Արղանանց պատմութեանն ի բաց հանուած էջեր կամ տողեր չկան. բնդհակառակն, ինչպէս տեսանք նախորդ գլուխներու մէջ, շատ յաւելուածներ կան՝ եթէ հաւատ ընծայենք Աոնիւրի հատուածներուն:

Եթէ խնդիրը Արղանանց Պատմութեան ձեռագրի ամէն խումբի օրինակներուն իրարմէ ունեցած՝ Բ---Է---, Կ---Գ---Ը---Ն---, Է---Ը---Թ---Յ---Է---Ը---, Ի---Գ---Ը---Ն---Է---Ը--- աչքի զարնող խոշոր խոշոր տարբերութիւններու շուրջ գտնար, հասկնալի էր այդպիսի բան մը: Այդ տեսակ տարբերութիւններ շատ ու շատ են ձեռագիրներու մէջ:

Աւարդանանց Պատմութեան մէջ ընդհատ կամ թերի մ'ենթադրելէ աւելի դժուար էր ընդունիլ Բուզանդարանի ամբողջութիւնը. մանաւանդ Փաւստոսի Պատմութեան աներեւոյթ զժուարութիւններն աւելի յոգնեցուցիչ կը թուէին ըլլալ, այդ դործին Գպրութիւններուն ինդիրը լուծելու համար: Բաւական էր սակայն ուշադիր քննութիւն մը՝ ցուցնելու համար Գպրութիւններուն ամբողջութիւնը (Հմմտ. Գ. Պ. 273-274. — Քննկ. Պատմ. Բ. էջ 66—78): Աւարդանանց Պատմութիւնն ալ ուրիշ եղանակով չկրնար դուրս գալ ուշադիր քննութեան մը բովէն. միայն սատարներու թեմամբ՝ որ Բուզանդարանի Գպրութիւններուն թիւն ուղիղ շարունակութիւնն է նախորդ երկու պատմական ուրիշ գրուածներու, իսկ Աւարդանանց Պատմութիւնն ինքն իր մէջ կ'ամբողջանայ: 1. Փարպեցու Պատմական նիւթերու ամբողջութիւնը Աւարդանանց պատերազմի պարագաներու մասին, նոյն իսկ տեղ տեղ Եղիշէին աւելի, 2. Սերէոսի ամփոփումը, 3. Շաւասպի եւ Անդոյի զէպքը, ուր Յվհ. Պատմարան կ'լսէ Առհանի մասին, 4. ուրիշ քննադատական զժուարութիւններ չեն հաստատեր թո՛ւմայի պատմածը «Ասան արիւնահեղին Բարձու մայի»: Ասորի եպիսկոպոսին վերագրուած սրբապղծութեան անհաւանականութիւնը շեշտելու համար խօսք մ'ալ եթէ ուղեի աւելցրնել, պիտի չբնական սահմաններէն վրայ. «բայց թէ էր աղագաւ Պատմութիւն վկայութեան Առհանայ ոչ է գրեալ ի գիրս Պատմագրի (Եղիշէի), ստուգապէս — — — յեղիս — — — ցուցանեմք ուսումնասէր քաջահմտութեան»:

Թո՛ւմա Շաւասպի եւ Անդոյի նկատմամբ Պատմարանէն աւելի ճո՛ւտ գրչով պատմելէ յետոյ, Աւարդանանց զէպքերն ալ ամփոփելով՝ անմիջապէս կը վերջացրնէ իւր խօսքը. «— — — — — երբ որ իրար զնիւնդ — — — — —»: Բայց ահա նոր

Հատուած մը, գրուագ մը Աշահան Արժրունեայ մասին: Ինչ հարկ կայ նոր գլուխ մը բանալ ըսելու համար թէ ինչու Աշահանի նահատակութիւնը չէ գրուած, «միանգամայն ասացեալ» ներու մէջ անշուշտ, եւ պնդել թէ «~~գրուած~~» ~~անշուշտ~~ յերկուսն ալ, «~~գրուած~~» յերկուսն ալ, «~~գրուած~~» պարագայ մ'է ասի մեզ համար. այս պնդումը բացայայտ կերպով կը մատնէ թէ Արժրունեայ Պատմիչը՝ ասանց յերկուսնալոյ, իւր կողմանէ ենթացրուած թիւններ պիտի ընէ, մեկնութիւններ պիտի տայ: Եւ թողմայի ցուցմունքը այնչափ տրամաբանական է, որչափ «~~գրուած~~» յերկուսնալոյ, գիտնէք թէ մոլեռանգ Ասորի մը, այն աստիճան ոսկեղինիկ հայերէն գիտէր որ ինչ ինչ պատմածներ ի բաց հանելէ յետոյ՝ երբ գիրքը — հրաշք մ'է բոլորովին շփոթացումը — կը վերագառնոյ Մոկաց աշխարհը, Մոկացիք ~~նոր~~ ~~նոր~~ ~~նոր~~ ~~նոր~~ ~~նոր~~ թէ «~~գրուած~~» ~~գրուած~~ ~~գրուած~~», Արդապետին գրչէն ելածին պէս մնացեր է գիրքը Արդանանց Պատմագրին գրիչն ունենալ Ասորոյ մը համար, կարծել տալու շափ թէ իւր ~~գրուած~~ ~~գրուած~~ ~~գրուած~~ ~~գրուած~~ ~~գրուած~~ ոսկի գրչի մը ~~գրուած~~ ~~գրուած~~ է, յիրաւի «ստուգապէս ասանց յերկուսնալոյ» զարմանալի է, եւ «~~գրուած~~» այս զարմանալի բանը՝ Արժրունեայ Պատմիչը, «~~գրուած~~» ~~գրուած~~ ~~գրուած~~ ~~գրուած~~ ~~գրուած~~ պիտի ցուցնէ: Բայց ո՞ր. — Արդեօք Բարձու մ'ալ իւր՝ թողմայի՝ Պատմութեան մէջ խղճեց այդպիսի սրբապղծութեան յայտնութիւնը:

ԹՈՎՄԱՅԻ ՍԻՆԱՆՆԵՐԸ

Նոր պատմածներու մասին խօսելու ժամանակ անկարելի է մտադիր չըլլալ Արժրունեայ Պատմիչին այն սխալներուն, որոնք կը բողբեն պատմական ճշմարտութիւններու դէմ:

1. Իբր թէ, ինչպէս տեսանք վերեւ, Բլուրի (= Գվին, Հմմտ. Խոր. Գ, Ը) գէպքէն յետոյ՝ Նախարարք Տրդատի թագաւորական պալատներուն

կամ հոգիանոցներուն տեղը Վահանին (Արծրունի) կու տան, որպէս զի «~~առն ինչ~~» շինէ հան- որովհետեւ նախարարք խորհած են «~~ինչ~~» շննել շնն ի վերայ շնն (sic!): Թողմա այս յեր- իւրուածը հաւանական ընծայելու համար՝ Վահանի ընտեսական եւ հոգեխօսական նկարագիրը կը զծէ իւր կողմէն — «~~զի էր այր որտէս եւ~~», «~~չիտորն~~» եւ «~~նորն~~», «~~նորն~~», «~~նորն~~» յետէ եւ «~~նորն~~»: Ստուգիւ թագաւորի վայել նկարագիր մը: Ետայ՝ իրր թէ նախարարք շնն հա- մաձայնիր — «~~ինչն~~» շնն — կ'երթան «~~առ~~» մեծն Վարդան»: Վահան ալ կ'երթայ «~~յառաջ~~» ազոյն տալ նմա զվերակացու թիւնն շայոց» (sic!):

Նախարարք թագաւոր մ'ընտրելու մտածու- թիւնն անկարելի էր որ ունենային: Նախարարու- թիւնը հակառակ էր թագաւորութեան. առնն նախարութիւն ինքզինք կը համարէր թագաւոր: Նախարարք եթէ ուղէին՝ Արշակունեաց զահր կը պահէին: Աննք պիտի շահնդուրժէին, — թող միտարան իտննէ այդ մասին — որ Արծրունի մը տիրէր կամ տիրելու յաւակնութիւնն ունենար իրենց վրայ: Բաց աստի՛ եթէ Վահանի վրայ շհա- մաձայնեցան, ինչու Վարդանը «~~նորն~~» չըրին, այլ «~~նորն~~»: կամ թէ վերակացու եւ թագաւոր նոյնիմաստ են արդեօք Թողմայի համար՝: Վահան Արծրունին խորապէս վերաւորուած պէտք էր ըլլալ մեծ նախատինքով մը. այս շատ բնական էր, մա- նաւանդ նախարարական բարբերու մէջ, քնչպէս ուրեմն «~~յառաջ~~» կը վազէ Վարդանի մտա- — բայց «~~յառաջ~~» բնաւ Թողման՝ թէ «~~խո~~» նարհ եւ զուարթամիտ, էր Վահան:

1 Այլուր (Բ. Գիրք. ԳԼ. Թ) ոչոյց պիտի տանք՝ թէ Թողմա «~~սպարապետ, հազարապետ, վերակացու~~» կը մեկնէ կամ կը զործածէ իւր յաշակին համեմատ. երբեք այս բառերու տեղիկ իմաստին ու շարքութիւն չունի: Իւր գրելը յոսով ընկու առն ջանք կը թափէ:

Այսպիսի երեւոյթ մը՝ անհասկնալի է նախարարական կամ աւատական պատմութեան մէջ:

Արժուոյնիք՝ Պատմութեան ամէն դարու մէջ թագի խենդացողներ ունին, որոնք հաւատքն ալ կը զսեն անոր համար: Մեհրուժանը ծանօթ է. Շաւապի նկատմամբ ինքն թուփման կը պատմէ թէ ինչպէս «խորհեցաւ զտիրելն Հայոց» եւ մազգէական կրօնը ընդգրկեց: Արդեօք Ահաճանն ալ այսպիսի ոչ-ոչ-ընէն մ'ունեցաւ, որ թուփմա ամէն ճիգ ի գործ կը դնէ, կարծես մեղքը քաւելու համար զայն Աւարդանանց մէջ իբր նահատակ ցուցրնելու: Թուփման թերեւս մտայած էր չիշ մը յառաջ իւր Պատմութեան մէջ Մեհրուժանի համար ըսածն. «Առ -- ինչ ի ճանէ քերթողական առասպելն որ ասէ. Բարսիլ -- ըստ ինչ -- ինչ է ինչն, Բարսիլ -- ըստ ինչն յանն» (էջ 66):

2. Արշակունեաց թագաւորութեան բարձումն յետոյ, իբր թէ զտեղի թագաւորութեանն Հայոց հրամանաւ Եղիշի թագաւորութեանն զորավար պարսից, -- ըստ Աւարդանանց Պատմագրին՝ Արտաշէս Գ. ի մերժումն յետոյ «ի նախարարան անկանէր թագաւորութիւնն»: Եւ միայն 449ին էր որ Գենչապուհ եկաւ ի Հայս, մերժել աւաւ աշխարհին հայ հաշտութիւնը (= վերակացու) Ահաճան Ամասունին, եւ անոր տեղ Պարսիկած, զՄշկան (Նիսալուուրա), որ յետոյ Պարսից բանակը վարեց Աւարդանի դէմ իբր զորավար: Ահաճան Ամասունին զինուորական հաղարապետ մը չէր. Հոյք ունէին իրենց սպարապետը: Մշկանի գրաւած «տեղի թագաւորութեանն» ինչ է. Հայաստան Մարտիկանի կառավարուեցաւ. առաջին մարդպանն է Ահաճան-Միհր-Շապուհ, երկրորդը Աստակ Սիւնի, ուր է Մշկան՝ եթէ քաղաքական պաշտանեայ մըն էր:

— Թուփման սրիշ տեղ մ'ալ (էջ 73) Մշկանը իբր Մարդպան կը ներկայացընէ. նոյն սխալը

կը գործէ Պատմաբանը. (տես վերագոյն): Մշկան երբեք ճարգպան չէ եղած Հայոց. նախորդ պատմագիրներու անծանօթ է այս: — Վնգոյն ալ թուվմայի համար թէ «պարսից մագպետ» է եւ թէ Մարգպան (նոյն անգ):

3. Թուվմայի ուրիշ մի սխալը մեր բարդատուած հատուածին սկիզբը, է Պերոպի շփօթուծը Յազկերտի հետ (Հմմտ. 2. Պատմ. Հայ. Բ. էջ 45, 53). — Բրոսէ (Brosset Coll. t. I S.-Petersb. 1871 p. 69, not 1.) աւելի կը կանխէ եւ կ'ուզէ շփօթը Վրամ-Գորի հետ փոխելով: Շաւաապի ուրացու մն անպատճառ Յազկերտի (Բ.) օրով է':

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՎԼԲԳԵՆԱՆՑ ՊԸՏՄՈՒԹԵԱՆ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆ ՈՒ ԸՂԹԻՒՐՆԵՐԸ:

Վարդանանց Պատմութեան մէջ քանի մը վկայութիւններ կան, ուր Պատմագիրն իրր ոչ ոչ կը ներկայանայ: Ըյս վկայութիւններն եր-

1 Թուվմայի սխալներն անշուշտ այսչափ չեն իւր պատմութեան մէջ. ուրիշներ ալ կան. մենք միայն նշանակեցինք զանոնք. որոնք Վարդանի կամ Վարդանանց հետ ազերս ունեցող հատուածներու մէջ աչքի կը զարնեն:

2 Դիտել կու տանք՝ որ այս խորագրի ներքեւ պիտի ընենք այնպիսի ազրիւրներ, որք կրնան Վարդանանց Պատմագրութեան ժամանակամիջոցը մերձաւորաբար նշանակելու կուտան մ'ընծայել: Ըյս տեսակետով անշուշտ մեր ծրարէն դուրս կը մնան 1. Ս. Գրոց հետ ունեցած նմանութիւնները: Ըրդէն Վարդանանց Պատմագրին սկսածն իսկ նմանութիւն մ'է գործք Ըսարեւոցի Ը. զիտի 1 համարին. «Իսկն վան որոյ պատուիրեցեք՝ արարի մ'վ ըսվ. — «Չքանն առաջին զոր արարի՝ վանն ամենայնի մ' Թէոփիլէ», իսկ Սաղմսի հատուածներ, նմանութիւններ լինեն Վարդանանց Պատմութեան մէջ: Ըյսպէս նաեւ այն ընդհանուր կարծիքն՝ թէ Վարդանանց Պատմագիրն ոչ ուտուած ըլլայ Մակարայեցւոց նկարագրութեան (Հմմտ.

կու խուճբ կը կազմեն. ուղղակի եւ անուղղակի: —
 Ա. ուղղակի վկայութիւններով Պատմագիրն իւր
 անձը կը շեշտէ. 1. Ընծայականին վերջը (էջ 6)

Աշո. Մոկ. Ե. էջ 59—60) ճիշդ է: Մեր բոլոր մասնա-
 նագիրք կը հետեւին Ս. Գրոց մէն մը էջին. նոյն իսկ
 քանի մ'էջ պատմութիւն գրող մը իւր գործին կեւը կը
 նուիրէ Ս. Գրքի հետեւողութեամբ ազգարանութիւն մը
 շննելու: Այսօր կամ նոյն սկսեալ: — Բայց թէ Մակա-
 րայեցոց թարգմանիչը մեր ուսումնասիրած Պատմագիրն
 է, հասանականութիւն չունի. սա յայտնի է որ Աւարգա-
 նանց պատերազմի մասնակ (451) Մակարայեցոց գիրքը
 արդէն թարգմանուած էր. որովհետեւ ըսա Պատմագիրն.
 "Աւարգան է յեւն — էւլ զք — էլ Նիւր — էլ Նիւր Մ — էլ Քոյն — էլ
 շննելու — էլ լիւր — էլ Նիւր — էլ Նիւր" (Եղիշէ էջ 81): Յայտնի
 է որ Աւարգանանց Պատմագիրը, ինչպէս պիտի տեսնենք,
 իրր գրող Ջէր զարու առաջին քառորդին, շէր կրնար
 թարգմանիչը ըսալ Մակարայեցոց գրքին. հակառակ պա-
 րագային պէտք է ընդունիլ որ Պատմագիրն սկսեալն էր
 Աւարգանանց Պատերազմն. որ Նիւր էր: Եսկէ զսա
 Մակարայեցոց թարգմանիչը միայն հոգի մը չէ (Հմմտ.
 Գաղտնիք էջ 140) որ ի զմի Պատմագիրն վրայ բեռնընկեր
 անոնց թարգմանութիւնը: Այս երթագրութեան հիմն է
 անուշա Պատմագիրն հետեւողութիւնը կամ նմանու-
 թիւնները. արդ' Աւարգանանց Պատմագիրը ըսա մը
 գրուածներու եւ թարգմանութիւններու կը հետեւի. հարկ
 է ըսել թէ ինքն Պատմագիրն է ասոնց հեղինակը կամ
 թարգմանիչը: — 2. Եղիշէի հետ ունեցած նմանութիւն-
 ները. քանի որ սոս գործն ալ մեր Պատմագիրն մասնա-
 նակափոխը նշանակելու շնորհիւ. — 3. Ըսոնց կարգէն
 պէտք է համարիլ Սուս-Ապրիլիսիսի հետ ունեցած
 նմանութիւններն ալ. — "Աւարգանց սոս ամն խնդրոց
 ոչ զոյն կուսան կ'ըլլար եւ այն՝ եթէ ցուցուէր հասա-
 տեալ թէ Եղիշէ գործածած է Սուս-Ապրիլիսիսի: Նիւր-
 րագրութեանց մէջ նմանութիւնք կան ասա անդ. նետե-
 մանք նոյնարանութիւնք (այսպէս "մեղէն բլուրն", "համ-
 հարգն". Եղիշէ Պատմ. Ե. էջ 84. 17. եւ Պատմ. Աղբթս.
 ՄձԹ. էջ 136. 14) Բայց այսպիսիք նշանակութիւն չուն-
 ան. վասն զի ցանցառ չեն այնպիսի զեւքեր, յորում ո'չ
 նոյն՝ բայց նման բացատրութիւններ կամ աստիճան եղա-

«Ահա ոչ ըստ կամաց արտօսարայիր որքովք ճառագրեմք զբարում հարուածս, յորում պարանկոցս ետիս ինչն անարեւելիքն: 2. Երկրորդ Յեզանակին խորհրդածութեան վերջը (էջ 13—14) «Այլ զանցս իրացն պատմեմ, որ ի նմանէ ընդ սուրբ եկեղեցիսն էանց, եւ ոչ զանդադիմ. ոչ բամբաստէր մտքք, այլ ճշմարտութեամբ զելա իրացն ասելով ոչ լռեցից. ոչ ի իւր ընդամենսն, եւ ոչ ի լուր շարժանցեալ, ոչ ի ինչն անմեղ անպիտան անարեւելիքն եւ անարեւելիքն: 3. Եւ Յեզանակին խորհրդածութեան վերջը (էջ 76) «Որպէս յայտն ժամանակն անարեւելիքն, զի զնոյն նահատակութիւն նահատակեցաւ եւ աշխարհս Հայոց: 4. Ըր Յեզանակին առաջին մասին վերջերք (էջ 142). «Ս (Խուժիկ) երկրորդեաց Բեշ շահնշահ իւր ժամանակն 5. «Տիկնայք փոփոխաւորք, իսկիցորք (էջ 155) «զի բարում այն են՝ զոր ոչ գիտեմ, քան թէ գիտիցեմ: Զ ինչն անարեւելիքն, յանարեւելիքն, ոչ որ միայն Աւագագոյնքն էին այլ զբոլորսն ի կրօնքսն անարեւելիքն: 6. ուղղակի վկայութիւն մ'ալ Միանձանց խրատին մէջ կայ (էջ 163). «Վասն այսորիկ եւ անարեւելիքն եւ անարեւելիքն, ինչն անարեւելիքն անարեւելիքն:

Եսկեք կը գտնենք իրարմ անկախ հեղինակաց քով: Այսպիսի մանր նմանութեանց պարիբր շատ անգամ նման տեսութիւնք եւ կարծիք եւ երբեմն արտաքին պարագայից նոյնութիւնն է, որ շատ կրնայ պատահել մանաւանդ նկարագրութեանց մէջ: Չունենալով հաստատուն կռուան՝ եղբէի քանի մը նոյնարանութիւնքն զանց քրիստոսի յեղեկ հասիակ կարեւոր եւ մեծ կարծեք եւ փոխառութիւն չեղան հնար գտնել (Հ Յ. Տ. Ա չէ. Մ շէք. Ե. էջ 84): — 4. Աւարգանանց Պատմագրին նմանութիւնները թուրքերի հետ, որ աւելի հոն կը նմանին իրարու հետ, ուր Մակարայեցոց նկարագրութիւնը կը ցոլայ երկուքին մէջ ալ. եւ մանաւանդ անց մը: Հասանական է, որ վարգանանց Պատմագիրը զորմամաճ ըլլայ թուրքարանը:

Բր-ոյ. եւն. — Բ. Անուգրակի, լաւ եւս, բնդ հա-
նուք ձեւով եղած ակնարկութիւններով՝ Պատ-
մագիրն ինքզինք մատնանիչ կ'ընէ. 1. Գ.՝ Յեղա-
նակին սկիզբը (էջ 41) «Թեպէտ եւ ոչ իցեմք
բաւական --եւ շ-մեւոյն շարիւն, որ ունչ ունչին
ուրեւն է ի-բ--նին բնդ գունդն Հայոց, սակայն եւ
ոչ լաւել կամիմք ծածկելով զվերաս նեղութեանն-
այլ ասացուք փոքր ի շատե, զի ձայնակից լիցուք
այնոցիկ, որ Գ--ն-դե- շ-ւ-չ ոչք-ոյնն ր. 2. Գ.՝
Յեղանակին սկիզբը (էջ 69), «մինչեւ ցայս վայր
ոչ ինչ կարի զանգիտի պատմել զհարուածս ազ-
գիս մերոյ, որ յարտաքին թշնամեաց ճշմարտու-
թեանն շարաշար յարեանն է վեր-ոյ Բր. որք ուի-
-ոչ-ոյն ու-րիւն շ-ւ-չ, եւ յ-ւ-ւ-ոչ-ոյն ու-րե-ւ-լ Գ-ւ-ն է
վե՛նչ, քանզի գեա եւս միարանք եւ հաւասարք եւս»:

Պատմութեան ներքին (intrinseque) հանգա-
մանքներուն այս մասը ամեն տարակոյս պիտի փա-
րատէր, Պատմագիրն իբր ուն-ւ-ո-ւ-րե-ւ-լ, նոյն իսկ իբր
ու-ն-ն-ի-ոյ ներկայացրնելով նկարագրուած գեղքե-
րուն, այսինքն՝ բուն ազգիւրի մէջ, եթէ ներքին
հանգամանքներուն միւս մասը, այսինքն՝ ուրիշ
հեղինակներու հետ նմանութիւններ եւ պատմու-
թեան արտաքին (extrinseque) հանգամանքները,
զոր որ. Աւարդանանց Պատմագրին անձանոթ մնալը
մինչեւ Թովմա Արծրունի, մեր տարակոյսը համա-
ցումը շփոխին ուն-ւ-ո-ւ-րե-ւ-լ խնդրին նկատմամբ:
Այս խնդիրը մասամբ մը շեշտեցինք նախապէս՝ երբ
պնդեցինք թէ Աւարդանանց Պատմագիրը շկրնար
ծանոթ Նզդիշէի կամ Նզդիշէներու հետ նոյնացուիլ,
ոչ միայն պարզ արամաբանութեամբ մը, այլ մա-
նասանց այն գորաւոր պատմաւաներով, որոնք կը
բանադատեն զմեզ ու-ն-ն-ի Բ-ն-ն-ը պահանջելու տեղա-
նատես Պատմագրէ մը: Այս խնդիրը հաս աւելի
ծանր կերպարանք մը կը զգենու:

Ամենէն նուրբ՝ բայց իրական կատկածի մը
շարժառիթն՝ նոյն ինքն Պատմագրին ականատեսի

շեշտերն են: Ինչ հարկ կայ՝ գրեթէ ամենն Յեզանակի մէջ՝ թէ ուղղակի, թէ անուղղակի կերպով մը շեշտել թէ ինքն ականատես է իւր պատմագրած գէւղքերուն: Արժեւս գիմացք կասկածող մը կայ, զոր աներկմիտ բնելու ամեն ճիգ կը թափէ: Փոխանակ այնչափ կրկնու թիւններու՝ եթէ «պատմագիրն անգամ մ'իւր անունը գրոշմը իւր գործին որ եւ իցէ մի անկիւնը, բաւական էր ամեն կասկած եւ ամեն ենթադրութիւն հերքելու: Բայց թողունք այս ամենն եւ աւելի լայն շրջանակի մը մէջ քննենք խնդիրը:

Երկու եզանակ կայ ականատեսի առեզմուտը լուծելու, Ա. — որոշել գրութեան ժամանակը, սյսինքն՝ գիտել Աւարգանանց Պատմութեան նմանութիւններն այն գործերու հետ, որոնց ժամանակը կրնանք մերձաւորաբար ճշգրել. ասունք են. 1. Արրահամ Խոստովանողի Մարութասայ գործերուն թարգմանութիւնը. 2. Փիլոնի գործերուն թարգմանութիւնը: — Բ. Պատմական գէւղքերու ազբիւրները նշանակել. մասնաւորաբար Ազար Փարպեցու Պատմութիւնը: Փարպեցի ամբողջովին կը պատմէ ինչ որ Աւարգանանց Պատմագիրը (եղիշէ) կը նկարագրէ:

Ա.

1. § Արրահամ Խոստովանող եւ իւր թարգմանութիւնը:

Այն ինքն Աւարգանանց Պատմագիրը կը ծանօթացընէ մեզ այն մեծ անձնաւորութիւնը, որ իստուրու ինչու շայութեան: Փարպեցին ալ հիացումով կը խօսի Արրահամու նկատմամբ: Այս երկու Պատմագիրներէն դատ՝ շկայ ուրիշ մը, զէթ ինձ ծանօթ չէ, որ Խոստովանողին գրական գործունէութեան մասին ծանօթութիւններ տայ. բան մը՝ որուն հանդէպ կը լսեն թէ Փարպեցի, թէ

Եղիշէ: Շատ հաւանական է որ Խոստովանողի թարգմանութեանց հրատարակութեան կամ ուսումնասիրութեան առթիւ աւելի մօտէն ծանօթանալք իրին:

Արբաշամ երէց. կ'ըսէ Փարպեցին, «էր ի գաւառէն Տայոց, ի գեղջէն որում անուն էր Զեւակս» (Փրպ. էջ 282): Սա անշուշտ երիցագոյն թարգմանչաց խումբէն՝ մասնակցած էր Սահակ Մետրոպեան դպրոցի գրական աշխատութիւններուն: Մեզի ծանօթ է աւելի իւր կեանքին վերջին մասը, որուն մէջ ի գլուխ հանեց այն բնդարձակ թարգմանութիւնները, որոնցմէ օգտուած է Աւարդանանց Պատմագիրը: Արբաշամ եւ խորէն գեռ. 454ին (Յուլիս) «ի կապանս կային ի ներքս ի քաղաքին» (Նիւշապուհ): Յովսէփի եւ Աւետիգի հետեւած էին մինչեւ Նիւշապուհ, երբ Գենշապուհ կամ Ահհգենշապուհ՝ քաղաքէն դուրս անապատ վայրեր տարաւ զանոնք նահատակելու համար մթին եւ ամայի վայրագութեան մէջ: Խորէն եւ Արբաշամ շուղեցին բաժնուիլ իրենց Աւարդայեաններէն: — Գենշապուհ բանտեց զանոնք հոն: Արագը եկած էր տանջանքի լիկումներն փորձելու այս երկու «համեստագոյն»ներուն վրայ: Աւարդանանց Պատմագիրը յատուկ գլուխի մը մէջ կ'ընդլայնէ այս անյօդդօդդ տիպարներուն նկարագիրը (Եղիշէ էջ 142—149. — Հմմտ. վերեւ էջ 106—7): Գենշապուհի գազանութենէն հնարուած մահառիթ հարուածներուն տակ անոնք կորուսին իրենց տկանջները — «Եւ այնպէս Քրեշին, որպէս ինչպէս լինէր Եւսեպի» (Եղիշէ): — Եւ իբր ապօտամբներ արբունի հրամանին դէմ՝ «խեղութեան պատուհասով, աքսորուեցան Ասորեստան՝ կալ անդ նոցա ի

1 Փրպ. 282 «Եւ հարցեալ եթէ զուր յո՞ կամիր. եւ լուեալ ի նոցանէ թէ ուր զ՛ոգեւոր տեսարց մեր եւ զԱւարդայեանս տանիր. ընդ նոսա պատրաստ եմք երթալ ի կեանս կամ ի մահո՞»:

Տարկի եւ առնել մշակութիւն արքունի» (Փրպ.)։ Ասորեստանցի քրիստոնեայք խանդավառութեամբ ողջունեցին զանոնք «եւ պատուեցին զնոսա որպէս զնշխարս նահատակելոցն սրբոց» (Փրպ.)։ Հին խանդով աշխատեցան քրիստոնեից համար, իրենց ժողովրդականութիւնն ընկերական հաւասարութեան ծնունդ տուաւ այն դաժան կիսմային տակ եւ դաժան բարքերուն մէջ։ Իբր թէ անգութ վայրկեան մ'իւր ջլատիչ հետքք թողած շրջար իրենց վրայ, զոհոյթութեան մ'ամենն մեծ զաղափարէն մղուած, ծառայեցին հոն երկրի քրիստոնեաներուն եւ Նիւշապուհի մէջ կապուած նախարարներուն՝ Ասորեստանէն օգնութիւն հասցընելով անոնց։ Խորէն՝ խորշակահար կը կնքէ իւր անձնանուերի կեանքը։ Աբրահամ կը շարունակէ շրջել իւր աքսորավայրի ամէն կողմերը, ուր «ինքն մատակարարէր ըստ իւրաքանչիւր կարօտութեան... Գնչիւնքն՝ 451 վերջերք եւ 452ի սկիզբէն մինչեւ 464, երբ նախարարաց երաշխաւորութեամբ վերադարձաւ ի Հայս. անոր ազգեցութիւնը ժողովրդեան վրայ յուզիչ կերպով մը կ'արտայայտեն պատճառիրք։ Եւ ինչպէս կ'ըսէ Փարպեցին, «որոյ տեսն իսկ իւր առանց ամենայն երկբայութեան զկերպարանս հրեշտակի ցուցեալ ծանուցանէր ամենայն տեսողաց զայրն, եւ ձեռնադրեալ յաստիճան կայտկապստութեան աշխարհին Բզնունեաց, բազում ուղղութեանց աշխարհին մարդկան լինէր ուսուցիչ, եւ լինեալէր ի նմին կարգի ի բարոս շերտն»։

1 Փրպ. էջ 317—322. — Ըստ Արարականաց Պատմագրին, «ընտրեաց իւր տեղի մի զայս յամենայն բազմամբոս ժողովրդոց, եւ առարին ի զքորթի երկնս կատարեաց զկեանս իւր մեծաւ ճգնութեամբ» (Եղիշէ, էջ 148). Եւ այնպէս կը յաւելու «որպէս ոչ խառնեցաւ ի կարգս սուրբ աստուծութեան աշխարհիս, այսպէս շեմուս ընդ մարմնաւոր պիտայիւր ամենայն ապականացու իրաց աշխարհի»

Արրահամ Խոստովանող իւր սքսորի ազի-
տաւոր ժամերը ոչ միայն մարգարեական զոհողու-
թիւններով մեղմացուցած է, այլ մանաւանդ գրա-
կան կեանք մը կրցած է շինել անոնցմով: Արրահամ
Ասորեստանի մէջ կը թարգմանէ ասորերենէ՝ Նփր-
կերտի (Մարտիրոսաց քաղաք) Մարութա կամ Մա-
րութաս եպիսկոպոսի վկայարանական - պատմու-
թիւնը: Շուպուհի (Բ) հալածանքը քրիստոնէու-
թեան դէմ՝ արիւնոտ էջեր գրաւած էր քրիստո-
նէական տարեգրութեանց մէջ. այս հալածանք-
ներէն անմասն չմնացին Շայք (հմմտ. Բուզ. Գ.
ԺԶ. — Խոր. Գ. 12), թէեւ սարսափ Պարսկաս-
տանի եւ Ասորեստանի քրիստոնէից մէջ կը սաստ-
կանար: Մարութաս այս հալածանքի պատկերները
կենդանի պահած էր վկայարանական բնդարձակ
չրջանակի մը մէջ:

Հոգեխօսական տաղնայիներ, մանաւանդ
նման ազգակներու տակ, միշտ նոյն կերպով կ'ար-
տայայտուին եւ նոյն կերպով կը յուզեն: Արրա-
համ այս վիճակի մէջ հանդիպեցաւ անշուշտ Մա-
րութասի գրուածներուն. հոն՝ հայնահասակներուն
ճգնաժամերը տեսաւ անշուշտ արիւնոտ պատկեր-
ներու մէջ, եւ ինքն արդէն կենդանի-նահասակ
մը, խանդաղատանքով եւ պաշտումով փարեցաւ
այն գրուածները հայացքներու գործին: Արրահամի
ձեռնարկը պահանջ մ'էր. արի դէմքեր, անյողողող
կամբի տիպարներ պէտք էին զօրացընելու, քաջա-
լերելու համար համայնք մը, որ միշտ նահատակ
կեանք մը սկսած էր ապրիլ: Խոստովանողի թարգ-
մանութեան նպատակը տարրեր բան մը շէր կարող

(անց էջ 149): Պարսեցու պատմածն աւելի ստույգ կե-
րելի նա եղից մ'էր, ամուսնացեալ մը: Արթագմանց Պատ-
մագիրն անոր սուրբ կենցաղն աւելի եւս բարձրացընելու
համար կարծես իւր գրչով կը բեկանէ անոր յարաբերու-
թիւնը աշխարհի հետ: Բզնունեաց Եպիսկոպոսութիւնը
իրողութիւն մ'է սակայն:

բլլալ: Թոնդ որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, այս թարգմանութիւնները յափշտակիչ հետեւողութիւն մ'ալ ունեցած են մեր մատենագիրներու ամէնէն յափշտակիչէն:

Այս սկզբնական թարգմանութիւնը՝ այնքան նուիրական թարգմանչին տուած աշխատութեամբ՝ հայկական մատենագրանին չքնաղ հատորներէն մէկը կը կազմէ Աշէ-էշէ-յ անունով: Եւ իհարկէ հասած պատմական տեղեկութիւններէն յայտնի է որ Աբրահամ 464ին արդէն թարգմանած պիտի բլլայ Մարութի Գործերը. քանի որ արտօրէ վերջապէս յետոյ կ'պիտիպուս եղաւ Բզնունեաց եւ իւր շէր-ճէ-ան մը լ'ախմէ-ն-ն-ն-ն, եւ այս զբաղեցուցիչ պաշտօնին բերմամբ, մանաւանդ ծեր եւ խանջ, շէր կրնար թարգմանութեան տալ ինքզինքն:

Խոստովանողի թարգմանութիւնէն ձեւեր, դարձուածներ, պատկերներ, նոյն իսկ բառեր, բառական նախադասութիւններ, հանգունափոխ պարագաներու մէջ, փոխադրուած են մեր պատմագրութեանց, զոր որ. Բուզանդարանի եւ Արդանանց Պատմութեան մէջ: Քննուէր նշանակած է Բուզանդարանի նմանութիւնները (Քնն. 1887 Ա. Պրակ. էջ 50—57):

1 Թովմ. Արծր. էջ 65. — Թովմա կը սխալի ՚ի գեղէն Արածոյ, նշանակելով խոստովանողին ծննդավայրը կամ պաշտօնավայրը: Արածեցին ուրիշ Աբրահամ մ'է. որ շատ կանուխ նահատակուեցաւ Սամուել Արածեցիին հետ: Փարսկեցիին արդէն տեղն ի տեղ կը նշանակէ խոստովանողին գաւառն ու գիւղը (Փրայ. էջ 282. Հմմտ. Բրուսէ էջ 57. Կրնթ. 1): Բրուսէ ուղղելով Թովմայի սխալը, կը յարէ խոստովանողին համար՝ թէ pour celui-là, on ne sait de quel pays il était: անշուշտ ու չէ գրած Փարսկեցու տեղեկութեան (Փրայ. նոյն տեղ):

2 Թէեւ աւելի նպատաստի է մեզ այս՝ հերքելու համար Արդանանց Պատմագրին ակամատեօս վրայութիւնները եւ Պատմագիրը փնտաւելու յետնապոյն մասնաւոր մը մէջ:

Գալով Արղանանց Պատմագրին՝ թէ որչափ օգտուած է Խոստովանողի թարգմանութիւններէն, վճռական բան մ'ըսելու համար, Արեւելեայն ամբողջովին լոյս տեսած պէտք էր ըլլալ: Այս թարգմանութեանց ամբողջական հրատարակութիւնը միայն կրնայ ջոյց տալ Արղանանց Պատմագրին նմանողութեան շահն ու եղանակը: Բայց Արեւելեային լոյս տեսած փոքր մի մասը, կամ «համառօտութիւն»-ը, Թովմայի բացատրութեամբ, այսինքն՝ Շմաւոնի եւ Գոշթագղի վարքը, որ Ս-իւր-ի. հատորիկը կը կազմէ, բաւական է գաղափար մը տալու Արղանանց Պատմագրին նմանելու եղանակին նկատմամբ:

Բաղդատելով Արղանանց պատմութիւնը Արեւելայի այս մասին հետ՝ կը գտնենք նմանողութիւն մը, որ չէր որչափ ընդգրկուած չէր ինչպէս ինչպէս, ոչնչով չէր ընդգրկուած չէր ինչպէս ինչպէս, չէր ընդգրկուած չէր ինչպէս ինչպէս: Հետեւելու այս ուղղութիւնը կարելի է զգալ Արղանանց ամբողջ պատմութեան մէջ՝ երկու գործերու անմիջական ընթերցումով: Բնական է որ այսպիսի հետեւողութեան մ'ընթացքին միեւնոյն բառեր իսկ ընդօրինակուելին առատօրէն: Շապուհին գաղանացումը՝ Յազկերտին վրայ, Մոզերու շնթելու եղանակները՝ Յազկերտի մոզերուն վրայ ձեւուած են աւելի բուռն արտայայտութեամբ մը. Շմաւոնի պատասխանները տանջանքի տաղնապներու մէջ, մերթ ողբիչ մերթ արհամարհոտ ընդլայնումով գրուած են միեւնոյն վիճակի մասնուած հայ եկեղեցականներու բերնին մէջ. իսկ Գոշթագղի գերը՝ Արղանանց պատմութեան մէջ Մոզպետն է որ կը կատարէ, թէեւ տարբեր տեսարանի մը վրայ. եւն:

Արեւելայի եւ Արղանանց Պատմութեան իրարու հետ ունեցած աղերսը նոյն է գրեթէ Արծրունեայ Պատմութեան Արղանանց Պատմութեան հետ տեղ աւել ունեցած աղերսին. սա տար-

բերու թեամբ՝ որ Թովմաս ուղղակի հրապուրուած ոսկի գրքոյկի նկարագրական էջերէն ընդօրինակել կը ջանայ իւր նմանութիւնները շմատնելու սին տենչով մը: Արծրունին կը ջատուի անկումով մը Աւարգանանց Պատմագրին շքեղ բարձրութեան առջեւ. մինչ սա իւրացուցած Արեւելեայի պատկերները՝ գանձք աւելի եւս կենդանի գոյներով եւ փառասր շրջանակներու մէջ կը ցուայցընէ: Ասմ թէ ինչպէս կ'ըսէ Հ. Յ. Տաշեան իւր նամակով՝ Աւարգանանց Պատմութեան եւ Արեւելեայի մէջ «այն կապակցութիւնը կայ, զոր կը գանձէք Խորենացուց եւ Ապլիսթենեայ մէջ, որով ուղղակի Հայոց Պատմութեան մասերուն ազբիւր չէ»:

Եւ յիբաւի, կը կրկնենք, մեր մատնանիշ ըրած նմանութիւններն Արեւելեայի մէջ, ոչ թէ Աւարգանանց պատմական գէպքերուն մէկ ազբիւրն ի վեր կը հանէ, այլ՝ մերձաւորաբար կը ցուցընէ այն ժամանակը, ուր Պատմագիրն իւր առջեւ ունեցած կրնայ ըլլալ Ա. չ. Գ. 1-2-ը (Արեւելեայն): Սխալ է ուրեմն կարծել՝ թէ Արեւելեայն գրեթէ դար մը յետոյ պատահած գէպքերու ազբիւրն եղած ըլլայ: «Եղիշէի Պատմութեան ազբիւր. խորագրով յագուածի մը մէջ՝ Պ. Գ. Տէր-Պողոսեան այսպէս կը կարծէ, երբ կ'ըսէ. «Մենք ոչ մի հիմք չունինք ասելու, թէ այդ խօսքերը որոնք ականատես հեղինակի ժամանակին են վերաբերում, կեղծ են. ընդ հակառակն մեզ յայտնի է որ պատերազմից յետոյ Պարուկաստանի խորքերում եւ 442 թուերին՝ Քուշանաց արշաւանքի ժամանակ կազմած բանակի մէջ կային

1 Պատերազմն յետոյ «442 թուերն անուշտ սխալ մ'է պատմական. եթէ ազգագրական չէ: Չենք գիտեր թէ յագուածագիրն ինչ թիւ կ'ուզէր նշանակել: Ըստ Եղիշէի «ի վնշտասաներոց ամբ տերութեան ... խաղալթ գնայր յայխարհն Քուշանաց մեծաւ սրամատութեամբ ի գործ պատերազմի,» Յագկերտ Բ. գահակալէց 438 սորոս. 4ին. 150ր տարին կ'ըլլայ 433-434:

քահանայներ, որոնցից մէկի մասին յիշուած է, որ «Համառօտութիւն. է գրել. դա Արքահամ խոստովանողն է քահանայ աստիճանով» (Հանգի- 1895 Ապրիլ, էջ 113): Պէտք է գիտել որ խոստովանող «Համառօտութիւն. չէրէջ: Առաջին անգամ թովման է որ կը սխալի երբ կ'ըսէ խոստովանողին համար «չարագրեաց» կամ «գրեաց»: Մենք գիտենք՝ որ խոստովանող ոչ թէ գրեց կամ շարագրեց, այլ Խորհման է և այն թարգմանութիւնը, որ «Համառօտութիւն» կը կոչուին այն ինքն Արժուանիէն, է ծանօթ Արեւելեայէն Շմուսնի և Գոշթազգի վարքը. ինչպէս ինքն թովմա կը բացատրէ (էջ 80): «Համառօտութիւն»ն ուրեմն չէ տարբեր գործ մը, այսինքն՝ Քուշանաց գէմ կալմուած բանակի մէջ գտնուող ականատես քահանայի մը գրուածը՝ հոն տեղի ունեցած դէպքերուն կատմամբ, այլ շատ փոքր մի մասն թարգմանութեան Մարութասի գործերուն: Էւ եթէ թովման «չարագրեաց» կամ «գրեաց» էն յետոյ բացատրած չըլլար թէ ինչ էր խոստովանողի աշխատութիւնը, (էջ 65) կարելի էր պահ մը վարանիլ: Քանի որ ծանօթ է գործն իւր պարունակութեամբ՝ սխալ է հոն ականատեսէ մ'արձանագրուած դէպքերու աղբիւր մ'ենթադրել:

Դիտ. — Արեւելեաց անուանով ուրիշ գործ մ'ալ կայ. որմէ Մեծարաց կրեց (967) ծագկարաց մը կ'ընէ. «մեծ ցանկութեամբ ծագկարաց արարի զգիրքս զայս է Հայոց Տառարաց յԱրեւելից Գրոց զյայտութիւն և զխաղթարութիւն թագաւորացն Հայոց և Արաց, և զառաքինութիւն և զըրանչեխ հայրապետաց աստուծոց սրբոյն Գրիգորի Առասարչին, և զտեմիլ և զկասկ սրբոյն Դեբեդիսի, և զտեմիլն և զտեմիլն արեւելեան արեւելից Մովսէսից: ... և արդ զայս հանդիս յԱրեւելից Գրոց է Հայոց Մեծարացն Պատմութեանց» և այլն (Պատմերք Զ. էջ 138-139):

Թէ ինչ է այս գիրքը, որ Մամբրեանեանց քահանայութիւնը պատմուած է, ստացր բան մը չեմ կարող

բակ, ոչ ձեռագիր, ոչ ալ որ եւ իցէ տեղեկութիւն
ու՛նիմ առձեռն: Պահ մ'ենթագրեցի՝ որ ՅՎՏ, Պատ-
մարանի եւ Քոզմայի նոր պատմաններուն աղբիւրն
ԸԼՄՍ այն, ուր կրնար Մամբիկանեաց յաջորդական
քաջագործութիւններն արձանագրուած ԸԼԾԼ. նոյն
իսկ իբր հասարակաց աղբիւր մը Փարպեցու եւ Եղի-
շէին համար: Սփօքսէ ծանօթագրողը (անդ. էջ 137)
կերպով մը խոստովանողին կ'ընծայէ այս Երեւելից
գիրքն եւ կը նշանացընէ ծանօթ Երեւելեային հետ:

Մեարոյ Երեցի ծագկաքաղին աղբիւրը առն են-
թագրութիւն կամ վարկած պիտի հերքէր. բայց կե-
րեւի թէ հայ. ծանօնագրութեան կրուսաներուն
մէջն է անոր տեղը: Ըյս մասին Հ. Յ. Տաշեան
ղիտեղ կու տայ ինն թէ — «Միտ գրուի միայն որ
այս «Երեւելեան վկայից» պատմութիւնը (այսինքն՝
խոստովանողինը) գործ չի կրնար ուղղակի ունենալ
«Մեարոյ երիցու» Երեւելեայ պատմութեան հետ, եւ
«չ ալ Մամբիկանեից պատմութիւնը կրնար ապէ քա-
ղուիլ, եթէ այս էր այն «Երեւելից գիրքը» որ աւելի
կայ ունի թու զանգայ հետ: Թէ ինչ էր ճշգիւ այն
«գիրք Երեւելից», տակաւին վերջնականապէս չեմ
կրնար ըսել, բայց Մարութաս չէ ապահովուելս եւ
ոչ Երբահամու. Գլխի Խորհրդանշան-Քիւնը. միայն թէ
Երբահամու. անունն ուրիշ պատմութեանց վրայ ալ
կը տեսնուի, ի միջի այլոց Պատմութեանց հասարական
մը վրայ, որուն վրայ չեմ կրնար աւելի գրել առ
այժմ՝ ըստ բազմանոց ստացչին (— այս ալ տա-
կաւին ըննելի է: —): Իմ ենթագրութիւնս ալ կը
խախտէր այս յայտնութեան հանդէպ. բայց ոչ թէ
սկզբունքով, այսինքն՝ այնպիսի աղբիւրի մը մասին
ուսից սպասած են Պատմարանն ու Քոզման, որ
հաստնարար Հ. Յ. Տաշեանի ակնարկած «պատմու-
թեանց հասարակն» է, այլ՝ Մեարոյ Երեցի Երեւել-
ից գրքի մասին:

Ուսումնասիրութեան նոր նիւթ մըն ալ կը հայ-
թայթեն Մեծն Ներսէսի Պատմութեան կամ Վարքին
տարբեր օրինակները: ՍՈՓԵՐԹ (Ի.) եւ Պամ. երկամիկ
վարուց եւ մատուան... Սրբոյն Մեծին Ներսէսի
եկայն (տպ. Կ. Պոլիս ԻձԶԶ — 1737) մէջ խոջոք է
տարբերութիւնը: — Ես նոր օրինակ մը գտած եմ Մեծն

Արեւելեայի եւ Վարդանանց Պատմութեան
Նմանութիւններէն քանի մը բաղդատութիւններ:

Սոփներք (Ի):

Պատմ. Վարդանանց (1859):

Էջ 9. Մեռցուք միամբ
արտի վասն հարցն Երէնաց.

Էջ 51. Պատրաստ եմք ի
հաշտեմէ եւ ի մեռանեմէ, (եւ
էջ 56) վասն սուրբ Եկեղեցի-
ցիաց, զոր աւանդեցին հարբն
մեր առաջինք.

Էջ 9. Ունիմք վկայ զերկինս
եւ զերկիր, զի առանց յան-
ցանաց եւ առապականաց կո-
րուսանէք զմեզ.

Էջ 17. Վկայ են մեզ եր-
կինք եւ երկիր, ոչ երբեք
հեղատեցեալ եմք յարբունի
վաստակս.

Էջ 67. Վկայ են մեզ եր-
կինք երկնաւորք եւ երկիր
երկրաւորք, եթէ չեմք ինչ
մղուցեալ ի միտս մեր մի-
անգամ.

Էջ 17. Սրբա են քահա-
նայապետք . . . որ քաջաբերս
առային եւ ի մահ՛ աներկիւզ
կոչէին, խրատոյս բառնային
եւ ի սպանու մեռանց զանգի-
տելոյ հրաւիրէին, որ ընդ ա-
ռաջ՝ սրոյ ընթացուցանէին
սոնարար, եւ զտէգս նիզա-
կաց առ ոչինչ համարեալ
յոժարեցուցանէին.

Էջ 43. Յայնմ ժամանակի
սփռեցան եպիսկոպոսքն . . .
զբողեցին ժողովեցին զբազ-
մութիւն արանց եւ կանանց,
չինականաց եւ ազատից,
զքահանայից եւ զմեռակե-
ցաց, խրատ եղին, պնդեցին
եւ արարին զամենեւեան զի-
նուորս քրիստոսի.

Էջ 20. Իրբեւ լուսա զայս
պատգամ արքայն չի եղև
բարկութեամբ մեծաւ եւ
անհնարին ցասմամբ խոս-
վեալ խոցեցաւ.

Էջ 36. Յայնժամ զառնա-
ցեալ քան զեղի թագաւորն,
փլուզանէր անգէն ի փորին
զձեզ կամաւոր մաղկոյն
իւրոյ.

Ներսէսի վարքն՝ Նդիշէի ցարդ ծանօթ ամէնէն ՚հին
մէկ ձեռագրին ետևը, Բաղէշ Ամրատու ձեռագիրննրուն
միջ: Մնծն Ներսէսի վարքն այս օրինակն ալ նետա-
բարբալան է: - Նդիշէի այս նազդն ձեռագրին վրայ
պզտիկ տեղեղութիւն մը տուած եւ Յիշատակարանն
ալ նոյնութեամբ նրատարակած եմ իմ ծովաւորն մէկ
(Ազգ. Մտնդր. ԽԵ. սր. 48-50): Ն. Ժ. Հ. 1906:

Էջ 21. ՁԲ պիտոյ էն ինձ
այն կեանք, եթէ մեզոք հա-
սանէ ինձ կեալ. զի ազատքն
տեսան ի մոյ ի նեղութիւնս
անկանիցին, եւ ես ի հան-
դիստ եւ ի պատիւ.

Էջ 22. Յայնժամ առի՞ծն
գազունացեալ եւ ապականիչ
մարդախանձ արիւնարբու
ձանրագին արեան մարգկան,
ցասու մանհնարին նի. թեաց
ի սրտին, եւ զգեցաւ իրբեւ
զգէն զամենայն մարմնոջն,
արեւ սկսաւ զժանիւն եւ
կրճակէ զատամուսն յօժա-
րեալ ի սպանանել եւ յար-
ձակեալ ի բեկանել.

Էջ 23. Քանզի ցանկացեալ
փափագէր ըմպել զարիւնար-
գար եւ ուտել անյազ զմար-
մինս անարատից. գոչեր մե-
ծանայն բարբառով եւ զողա-
ցուցանէր առ հասարակ զա-
մենայն արեգերս ահեղ պատ-
գանդն եւ աստիկ սպառ-
նալեօքն.

Էջ 26. Ձոր ինչ ես քեզ
խրատ առմ՝ զայն վաղխա-
ղակի արաւ. երկիր պագ սյսօր
ընդ իս արեգակն աստուծոյ,
եւ կեսս զու եւ ամենայն ժո-
ղովորդ ք.:

96. ՁԲ պիտոյ է մեզ բնա-
կեանք անցաւօր աշխարհիս,
եւ կամ ընդէր տեսանեմք
զարեւ յեա մերոց սրբեւեացն.

Էջ 14. Մերթ շանթէր
գալարէր իրբեւ զօձ, մերթ
պարզէր գոչէր իրբեւ զառի՛ծ
քայրացեալ, զեւլոյր, զլուրէր,
տապալէր երկրորդ մասք,
եւն.

Էջ 111. Քանզի յոյժ սի-
րելի էր եմա խոսութիւն
արիւնահեղութեան.

Էջ 34. Ախպակայն որո-
տալով, զազանարար, գոչե-
լով առ հասարակ զողացու-
ցանէր զտիեզերական իշխա-
նութիւնն.

Էջ 63. Եւ որ մեծանայն
բարբառով որոտայր եւ եւս
ահագին հրամանօքն զհե-
ռաւորս եւ զմերձաւորս զու-
ղացուցանէր.

Էջ 126. Այլ արզ եթէ կա-
միր ինձ լսել տես՞ մեզ՝ որ-
պէս եղերուք պատճառք ա-
մենայն շարժարանաց մահուն,
այսօր լերուք պատճառք կե-
նաց ձերոց . . . երկիրպապա-
նիցէք արեգակն . . . ար-
ձակիք ի կապանացն եւ ա-
պրիք ի մահուանէ. եւն.

Էջ 27. Ո՛չ պատրիմ իբրև զմանուկ, այլ իբրև զայր կատարեալ արժանաւոր արգեամբ զգործն ջուցանեմ, ոչ տեսմ փասակար խրատագ, զի եւ յաջ իմանամ յան զքեզ:

Էջ 27. Ընտա ինն արգ եւ պազ երկիր արեգական, որոյ կենդանի ճառագայթի յընկեան աննայն արարածք:

Էջ 30. Ո՛ր է զի առաւած է արեգակն, զի ահա քեզ որ մարջ եւ եւ նմա (արեգական) Հասարակ ետար զերկրպագութիւն:

Էջ 36. Թե նա ազի մայն արար խաչինն, զի զառջիմ ապրցեն եւ զբզեացին զինի սպանուպցն:

Էջ 39-40. Ըստ եւ որ կռչեցայս ի ամեն՝ Հասարատան կացից, եւ յոր Հրախրեցայս՝ զնայն եւ կատարեցից արգեամբք:

Էջ 42. Գիտասցի՛ր Շմաւան զի սիրեմ զքեզ, վան այնորիկ կամեցայ երկայնամիտ լինել եւ առլ իբրաւ, եւ ոչ կամեցար լսել:

Էջ 66. Ո՛չ պատրիմ իբրև զազայս, եւ ոչ մելարիմք իբրև զանտեղեակա, եւ ոչ խաբիմք իբրև զաղեաւ, (եւ էջ 127) Մի՛ խախր ընդ մեզ իբրև զազայս, զի Հասակաւ կատարեալ եմք, եւ զխաւսիմեան ոչ եմք անտեղեակ:

Էջ 34. 128. Որ ճառագայս թիւք իւրով լուսաւորէ զաննայն արեգեքս եւ շերմութեամբ Հասուցանէ զկերպար մարդկան եւ անանոց. — (կամ՝) շերմութեամբ իւրով կենդանանէ զաննայն զայաջեացան:

Էջ 136-137. Ահա զերկրպագութիւն նախ ետար արեգական, եւ զխաւսարեմ երկրպագութեան ի կանտեղաւորին ձգեցեք:

Էջ 46. Էթե զառչ առեալ զիմեցին ի մահ իբրև խաչիմք սուրբ յազն երկնաւոր:

Էջ 67. Էս անգագար իքնգրեմք ի յազում սղարմութենէ նորա, զի յորում սկայք, ի նմն եւ կատարեցարք յազում թեամք եւ ոչ վատութեամք, (եւ էջ 158) եթե որպէս սկանն յազութեամք ի նմն կատարեցին զի երկնաւոր սիրովն:

Էջ 125. Ան ջուրք եպիսկոպան, զազութիւն զոր ետաւ քեզ յառաջ ոչ իմացար զպատիւ անկին յո:

էլ 50-51. Նովա. ցնձան
ազատք...
... Նովա. քահանայք
լուսոյան լուով
... Նովա. աշխատեալք
եւ մտայցչք լեցին
... Նովա. ազատք դա-
դարեցին յընչից համարոյ
... Նովա. ազատ կա-
նայք ապրեցան
... Նովա. ծառայք նըն-
ջեցին եւ հանդեան
... Նովա. ազախնայք
բուժեցան
... Նովա. ճգնեալք
մխիթարեցան.

էլ 146-147. Նովա. օրհնի
աշխարհն ամենայն
Նովա. օրհնին ազայք
նոցա յանու մ
Նովա. զգաստանան
երիտասարդք...
Նովա. համեստանան
ձերք...
Նովա. ուսանին իշ-
խանք...
Նովա. անկանի իա-
զազու թիւնն...
Նովա. եկեղեցիք
պարծին... եւն
Նովա. եւ դաշան
Եւարայրի պոյժառացեալ
ծաղկալից լինի:

Այս բաղդատու թիւնը շատ լաւ կը ցուցընէ
թէ ինչ է Աւարդանանց Պատմագրին Աբրահամու
յուզիչ թարգմանութեան նմանելու եղանակը:
Որչափ կը բարձրանան Պատմագրի գրչին տակ այն
գրագիտական ձեւերը, որոնք անդին տափակ մնա-
ցած են շատ անգամ. մանաւանդ սա վերջին «նու-
ջաւ, թուումը՝ համակ զգացում, համակ ջիղ եղած
է նոյն ինչն Աբրահամու նուիրուած դրուագին մէջ:

«Տիկնայք փափկասունքդ շի շքեղ ընդլայ-
նումին մէջ կը ցոյան ո՛չ նուազ շքեղ նկարագրա-
կանի մը գոյները (Հմմտ. Սոփի 121—122
էջերուն հետ):

Ապար աշխարհի գենպետին (մուպետ) դարձը
ճիշդ ձեւուած շինուած է Գոչթագրի դարձի պա-
րագաներուն վրայ¹. այնքան ճիշդ են գծերն որ այս

1 Ա. Մ. Գորայաչ այս դարձը կը նոյնացընէ Գորձը
Առաքելոցի (ԳԼ, ԺԶ) բանտապետի դարձին հետ՝ իբր
սեւեղձում. «որպէս էր մուպետն որում յանձնուեցան
Ղեւոնդեանք եւ որ, ըստ պատմութեան Եղիշէի, տեսնե-
լով զՂեւոնդեանս բանտին մէջ համակ լուսեղէն՝ հաս-

Հանդիսու թիւեր միայն բաւական է ի վեր հանելու այն շփումը Աւարգանանց Պատմագրի եւ Խոստովանոցի թարգմանութիւններուն, որ գերազանցապէս ի բացումով մը կ'արտափայլի Պատմագրի գրչէն:

Միանձանց խրատին գրեթէ կէսը՝ «Արդ զայս ամենայն գիտելով էն, մանաւանդ «Վասն այսորիկ եւ ամենայն» հատուածէն մինչեւ վերջը, կազապարուած է Սոփեբքի ԺԲ յօդուածին վրայ: Աննման նմանութիւն մը:

Հաւանական է որ Արեւելեայի անտիպ մասերուն հետ եւս նմանութեան միեւնոյն եզանակն ունենայ Աւարգանանց Պատմագիրը: Խոստովանոցի թարգմանութիւններն եւ ուրիշ գործեր, որոնք նոյն թարգմանչի անունը կը կրեն, աւելի եւս պիտի բնդարձակեն բազդատութեանց եղբները, երբ ձեռնարկուի անոնց ուսումնասիրութեան՝:

այց եւ մերտեղաւ պատմութիւնն զոր կը ստեղծէ Եզիշէ գործոց առաքելոց բանասպետին պատմութեան նոյնութեամբ» (ԳՆՆ). ՊԺԺ. Բ. էջ 98):

Եւս ուսումնասիրութիւնը մտադիր է ընել Հ. Յ. Յաշեան, որ հակիրճ, բայց կարեւոր տեղեկութիւն մը տալ հաննցաւ ինձ — «Լաւ գիտած էք որ Եզիշէ կը գործածէ «Ակայից Արեւելեայց», վկայարանութիւնքն: Հմաւոնի, Գոշթագգի վարքերը մը՝ ընչն հան են ամբողջին, որ երկհատոր մեծածաւալ գործք մըն է Մարութատոյ ասորի եպիսկոպոսին: Ասորի բնագիրը նոր հրատարակուած է ամբողջովին (մկ մասը տակաւին թերի): Հայերէն ալ ամբողջական թարգմանութեամբ կայ եւ թարգմանիչն է Արքաճաճ Խոստովանոց. բայց ինչ ինչ մասերը շատ հին մամանակ կարտուած ըլլալու են, որ Բազրատունեաց մամանակները քանի մը կտոր նոց թարգմանուած են: Հայերէնն ամբողջովին կայ ի Պարիզ (որմ նաեւ ի Աննեպիկ) եւ Էջմիածին: Եւս կեպին վրայ առ այժմ այդքան, մանրամասնութիւնքն Հմգիսի մէջ կը գնեմ, երբ կարեւոր հրատարակել քննութիւնն: (— Մտաբառ առաջարկ մ'եղաւ՝ ի լոյս հանելու ամբողջը՝ քննութեամբ, այս ալ մկ երկու տարիէն յառաջ գժուարաւ ի գլուխ կրնայ ելլել) —»

ինչ որ ըրինք սակայն մենք այս նկատմամբ՝ բուսկան է ցուցընելու թէ Աւարդանանց Պատմագիրն առ ձեռն ունեցած է Խոստովանողի թարգմանութիւններն իւր պատմագրութեան ժամանակ, այսինքն՝ թարգմանչին արտօրէ վերադառնալէն յետոյ: Աբարէն դարձը կ'իյնայ 464ին սկիզբը:

2. § Փիլոնի գործերուն թարգմանութիւնը:

Այս խորագրին ներքեւ նախ կը փութանք երեւոյթ մը դիտել, որ՝ թէեւ մինչեւ հիմայ ուշագրութենէ վըրպած՝ էտպէս աղերս մ'ունի սակայն հայ մատենագրութեան ամենէն կնճառտ հարցերուն հետ: Անկարելի է մտադիր չըլլալ այս երեւոյթին՝ երբ օտար գրականութենէ փոխառութիւններ կամ նմանութիւններ կը գտնենք մեր մատենագրութեան մէջ: Ըսել կ'ուզենք՝ երբ այս նմանութիւններու աղբիւրներուն հայացումի ժամանակն որոշուի, ո՛ր գիրքն է հոյլ մը մատենագրական խնդիրներ, ցարգ խնդրական, հաստատուն գեանի մը վրայ դնել:

Ենթագրութիւնը շատ անգամ գաղտնի միտք մը (arrière pensée) պաշտպանելու համար ստեղծուած միջոց մ'է: Իրականութիւնը կարօտ չէ այս պաշտպանութեան: Ընդհանրապէս կը կարծուի որ հելլենական մշակութիւնը, մանաւանդ հելլենաբանութիւնը հայերէնի մէջ, քաղկեդոնիկ խնդիրներու անմիջական արդիւրն եղած ըլլայ. այսինքն՝ Հայք այն ժամանակ միայն սկսան հելլենաբանութեամբ լեցուն հայերէն մը գրել, յունարէն գործեր հայաջընել յունական կաղապարներու մէջ, երբ

— Յուսալի է որ անկից ի վեր տասնեակ տարիներ անցան եւ հայ մատենագրութիւնը ղեռ քախտը շունեցաւ տեսնելու Խոստովանողի գործին նրատարակութիւնը ո՛ր եւ է ձեռի ներքեւ, կամ զէթ ուսումնասիրութիւն մը այս մասին: — Ն. Ժ. Է. 1906:

Քաղկեզոնի ժողովին առ թիւ աստուածաբանական-
 փիլիսոփայական հարցեր ստիպուեցան ուսումնա-
 սիրել: Անշուշտ ճշմարիտ չէ այս Քաղկեզոնի ժո-
 ղովը կանխող ժամանակամիջոցին համար, ուր սր-
 չափ ալ յունարէնը տիրապէս մշակուած, տիրա-
 պէս բեղմնաւոր, սակայն բարացուցականը չեղաւ
 յատուկ դպրոցի մը: Ոչ միայն հելլեն, այլ եւ
 ասորի մշակութիւնը մեծ եւ կարեւոր դեր մ'ունին
 մեր մատենագրութեան ոսկեղէնիկ դարուն բար-
 գաւաճման մէջ: Այս օտար մշակութիւնը մնաց
 միշտ իբր բարգաւաճումի միջոց մը: Սահակ-Մես-
 րոպեան դպրոցին վերաբերեալ հոյլ մը թարգմա-
 նութիւններ, թէ յունարէնէ, թէ ասորերէնէ,
 իսկապէս հայերէն են, ոչ միայն Հին եւ Նոր կա-
 կարանը ապացոյց են ասոր, այլ մանաւանդ
 Եւսեբիոսի Պատմութեան առաջին թարգմանու-
 թիւնը, որ ասորերէնէ եղած է Մաշթոցի յատուկ
 յանձնարարութեամբ (Խոր. Բ. ժ): Իսկ Եղնիկի
 գրուածն, որուն յոյն աղբիւրներն ալ գտնուեցան,
 հելլենաբանութեան նշոյլ մ'իսկ չունի, ինքնա-
 տիպ հայերէնի տիպար մ'է այն: Սահակ-Մեսրո-
 պեան դպրոցի հայական կնիքն անեղծ մնաց քաղ-
 կեզոնիկ ժամանակամիջոցի մէջ ալ. եւ ոչ չափ
 անեղծ՝ հայական՝ որ հելլենաբանութեան ներ-
 կայացուցիչներէն մին «~~անգիտ~~» կը համարի այս
 դպրոցն իրենց «~~տրոնտրոն~~» (Խոր. Գ. կա):

Հելլենաբանութիւնը Սիւնեաց դպրոցին յա-
 տուկ է, եւ այս դպրոցին կեանքը Քաղկեզոնի ժո-
 ղովէն շատ յետոյ կը սկսի: Աստուածաբանական-
 փիլիսոփայական խնդիրներ այս ժամանակ միայն
 սկսան գետին մը շինել մեր հողին վրայ՝ երբ Բիւ-
 զանդիոնի վերանցական եռացումին միջոցին Հայք
 շփուեցան անոր հետ: Ասի Քաղկեզոնի ժողովին
 աղղեցութիւնն ու արդիւնքն է, բայց Բիւզանդիոնի
 համար միայն: Հայք աւելի կենսական, աւելի
 իրական խնդիրներով զբաղած էին, երբ յոյն պա-

լատն ու եկեղեցին իրարու գլուխ կը պատուէին: Երկարնակներու եւ երկակամեայներու մտաւոր յուզումները Զեմոնի եւ Անաստասի տիրապետութեան տակ դժուար կրնային ծաւալել: Հերակլի ժամանակ այսպիսի խնդիրներ կրցան ընդլայն եւ ընդ երկայն ծեծուիլ, քաշքշուիլ: Բայց այնքան շնորհալիք: Սիւնեաց դպրոցը շատոնց հռչակ հանած էր, իւր լաւագոյններէն կամ բարձրագոյններէն՝ «բարձրագոյններէն» անձանօթ էր իրեն (Օրբէլ. Ա. ԼԱ): Հայ ասպետ մը՝ Սմբատ Բագրատունի՝ աւելի ծանօթ էր Բիւզանդիոնի խնդիրներուն, որոնց «բարձրագոյններէն» քան յիշեալ դպրոցի նշանաւոր ներկայացուցիչներէն Ստեփանոս եպիսկոպոսն, որ ասպետին առջեւ տկարացած — «ղեւն էր հմուտ արտաքին փիլիսոփայական արհեստին» — հոն՝ Բիւզ.՝ կը նետէր ինքզինք ուսանելու համար՝ «զգիր եւ զլեզու հելլեն եւ լատին ազգին» (Օրբէլ. նոյն, անդ):

Սիւնեաց դպրոցին հելլենական մշակութիւնն ուրեմն՝ շատ յետոյ Հայ մատենագրութեան մէջ սկսաւ յատուկ տեղ մը գրաւել: Հայ մատենագրութիւնը այս դպրոցին կը պարտի ինչ որ փիլիսոփայական թարգմանութիւններ կամ գրուածներ ունի: Խորենացու մէջ գտնուած այն բազմաթիւ փոխառութիւններու՝ շնորհիւ է — բարձրագոյն — շնորհիւ զոնք Փիլոնը յետին ժամանակի՝ այսինքն Սիւնեաց դպրոցի թարգմանութիւններէն է: Նոյն ինքն Խորենացու մատենագրական քննութեան արդիւնքն է որ այս ժամանակը կ'որոշէ: Արքեպիսկոպոս արքեպիսկոպոս իւր հետազոտութիւններուն է՞ որդու գործ նկատելով Խորենացին, անփիճելի կ'ընէ հելլենականութիւնը իր սեփականութիւն՝ Զ'էն է՞ որ հայ մատենագիրներու գրական արտագրութիւններուն (Հմտ. Հնդէ — 1895 Ապրիլ, էջ 115):

Ան իրեր՝ Դուրիթ Անյազթի գործերու քննութեան մէջ հակառակ կարծիքը կը պաշտպանէ, նոյն

իսկ Արխատուելի ճառերուն ստրկական թարգմանութիւնը Գ⁷ դարու գործ համարելով — «Քանի մը հայազգի քննադատք կ'առարկեն թէ թարգմանութեան այս յունամուսնն իրենց հեղինական կրթութեան յետնագոյն ժամանակի արդատիքն է. ուստի եւ Արխատուելի թարգմանութեանց ժամանակն այս պատճառաւ կը դնեն Կ դարու բուն վերջերն կամ Զ դարու սկիզբն: Սակայն ես այս ցուցման մէջ ստիպիչ ապացոյց մը չեմ տեսներ: Ընդ հակառակը պէտք ենք նկատել որ անկախ ո՞՞ն աւելի ուշ ժամանակի զարգացումն բլլալու է այս երկու ո՞՞ներու մէջ. զուտ գրական պատճառներով աւելի միտեալ պիտի բլլայի այս թարգմանութիւնքս վերագրել Պրոյերեսիոսի ժամանակին» (sic) — Ա. Գ. Մ. Ժ. § 3 —: Գրական պատճառներ երբեք չեն ստիպեր միտիլ հնագոյն ժամանակի մը վերացրնելու այս թարգմանութիւնները. որովհետեւ միեւնոյն գրական պատճառներ Ս. Գրքի եւ այլ հնագոյն թարգմանութեանց նկատմամբ ալ ստոյգ պէտք է բլլային: Այս շեղումը: Անկախ ո՞՞ն աւելի հին է. ճշդութիւնը՝ թարգմանող լեզուի օրէնքներուն հետ օժտուած է: Օտար բնագրի մը նախադասութեան ձեւերը պահել, հեղինակին խօսուածքին շեշտերը զգացրնել թարգմանող լեզուին մէջ եւ նոր բառեր դարբնել այս նպատակին համար, յետին ժամանակի մտածում մ'է այս: Նախնիք աւելի մեկնող են թարգմանութեան մէջ. իսկ մեկնութիւնն անկախ ո՞՞ կը պահանջէ: Հեղինարանութեամբ լեցուն գրուածներու նպատակն է կարծես հայերէնը հարստացրնել, ոչ միայն նոր բառերու դարբնումով՝ այլ մանաւանդ գաղափար բացատրելու յատուկ դարձուածներու իւրացումով:

Ասանցմէ են՝ իբր ներկայացուցիչ հեղինարանութեան՝ Անյողթի թարգմանութիւնները, որոնց ժամանակը մտաւորապէս կրնանք շոշափել, միան-

գամ բնդ միշտ ընդունելով թէ Է-ի-ո-յ Գ-ի-ր-ո-չ
 (= Գ-ի-ր-ո-չ Ս-հ-ի-մ-ու-ն-ո-յ) թարգմանուեցաւ 578թն¹,
 թէ Է-ակոյց Գ-ի-ր-ք-ը նոյն է Սահմանայ Գ-ը-ք-ին հետ,
 այս տեղ հարկ չկայ երկարօրէն ապացոյցներու².
 բայց ամէն պարագայի մէջ չէ այն ուղղմանի
 գրուածք, որուն իբր Է-ի-ո-յ Գ-ի-ր-ո-չ՝ կարեւորութիւն
 տուած է Կոնիքեր, եւ այն՝ “յ-ն-մ-ու-ն-ո-յ ք-ի-ն-ն
 Է-ի-ր-ք-ի-ն-ն-ն-ն-ն-ն”, (sic) — Աշտ. Մտք. Ժ. § 12 —
 “Բայց չ-ր-մ-ու-ն-ն-ն է, ինչպէս իրաւամբ կը կասկա-

1 Հ-ո-յ Է- ն-ւ-ր-ո-յ էջ 86-87. “Իբրեւ Աստուած հա-
 սոյց զմեզ ի ժամանակս այս, յորում Հ. եւ Ձ. (627 կամ
 629) էր թուականն Հայոց: Էւ (եւ?) Գուրգէն քարտու-
 դարս Հայոց մեծաց եւ սուրբ թագաւորացն Պոլոսյայամար
 ստացող եղէ գրոցս այսմ: Բայց չ-ր-մ-ու-ն-ն է ի նախին
 յիշատակի գրոցս այսմիկ. Եթէ գրեցաւ ք-ի-ր-ո-չ ոչ-ի-ն-ն
 հրամանաւ թարգմանեալ ի Յունաց ի Հայս Տեառն Յով-
 հաննէտի Հայոց Կաթուղիկոսի Գարեգինեցոյ ի Իէ (578)
 թուականին Հայոց: Վկայէ այսմիկ Սարգիս Արարացի
 եզրհանդուս ճշմարիտ վկայութեամբ: — Հմմտ. Աշտ. Մտք.
 Ժ. էջ 10-17. — Էւ 55-57 եւ հետեւ.:

2 Հմմտ. “Գաւիթ Անյաղթ Փիլիսոփոյի Ներգի-
 նացոյ Գ-ի-ր-ո-չ Է-ի-ո-յ: Որոց բանք են հարցմունք եւ պա-
 տասխանիք ի վերայ Տրամարանական ուսմանց, զլինն հետ՝
 Հուզայեցի Աթլոն Վարդապետի Տրամարանութեան (Տպ-
 Կ. Պոլսի Ռեֆր. (= 1794), որ համառօտագրութիւնն է
 Սահմանայ գրքին, եւ կը գրուէ Տրամարանութեան
 206-221 էջերը: — Այս կը ցուցընէ որ նոյն իսկ հարիւր
 տարի յառաջ Է-ակոյց Գ-ի-ր-ք-ը ըսելով Սահմանայ Գ-ի-ր-ք-ը կը
 հասկընային: — Այս համառօտագրութեան կը յաջորդէ “Նե-
 րածութիւն Պորփիրի”, յետոյ “Պերիարմենիս”, (= Յա-
 զագա մեկնութեան) գրքերը: Այս կարգն ալ, որ ճշգիւ կը
 համաձայնի ապագրութեանց կարգին, կը ցուցընէ թէ
 Է-ի-ո-յ Գ-ի-ր-ո-չ ըսուածն է Ս-հ-ի-մ-ու-ն-ո-յ Գ-ի-ր-ո-չ: — Հասանարար
 Սահմանայ Գրքին մէջ գործածուած է-ի-ն-ն բառերէն է որ
 այն անունով փոխանակուած է. արդէն Ս-հ-ի-մ-ու-ն ալ գրքին
 բնութեանն առնուած է: Հմմտ. Վարդան էջ 17 “Եւ
 Գաւիթ Փիլիսոփոյ զգիրսն Ս-հ-ի-մ-ու-ն Է-ի-ո-յն իր
 փեւնոյն գործ յիշած է:”

ձէր Գուրգէն քարտուղար՝ գրքիս ստացողը՝ թէ
ինչպէս այս խեղճ գրուածք, որ զուտ Հայ գաղա-
փարողի մը յիշատակարանն է, կրնայ յունարէնէ
թարգմանուած ըլլալ կամ Եսկաց գիրք Համա-
րուիլ: Աւելորդ է սխալի կամ շփոթի վրայ կանգ
առնուլ: Անուշադրութեան գիւտերը մատենա-
գրական դաշտին միտքայ ծաղիկներն են. աւագա-
բարեւոյ բնութիւն մ'ունին լոկ:

Գալով բուն խնդրին՝ Հելլենարանութեան՝
ալ ապահովապէս կրնանք 578ին շուրջ գտնուիլ:
Ե՞րբ գարու վերջներն ու ԶԷ՞ին սկիզբներն են որ կը
սկսին բուն Հելլենարանութեամբ բարացուցուած
թարգմանութիւններ: Ասանցմէ կարելի է Համա-
րիլ Փիլոնի թարգմանութիւնները:

Փիլոնի այլարանական ճաշակը, նրբամտու-
թիւններն արեւելեան մտքերու աւելի կը ժպտէր:
Այս առատ գրողին բոլոր գործերը՝ սկսեալ ՔԷ՞ եւ
ԳԷ՞ գարերէն, լափունցան Արեւելեան եւ Արեւ-
մտեան եկեղեցիներու Հայրերէն՝: Իւր ազդեցու-
թիւնը, կամ զէթիւր՝ իրեններուն Հանգիւտ գա-
ղափարներուն ազդեցութիւնը զգալի է Պօղոսի
վաւերական թուղթերուն մէջ...: Այն տեսնեն

1 Եւստրիոս Գա. Բ. 4Լ. ԺԷ. կը խոստովանի թէ
ինքը քաղուածներ կ'ընէ Փիլոնի գործերէն, եւ գրեւէ կու-
տայ թէ իւր քաղուածներն նման «վարուց վարդապե-
տութեան աւետարանին» — «Եւ բազում ինչ այլ զնոցանէ
ի յիշատակեալ գիրս իւր աւանգէ (Փիլոն). ոչ է ոչ զոյն
փոյն ասոյնի ընդէնի. որ ինչ փոփոս՝ էլիւնոյն փոյնի
է — իւրոյն նմանփոյնս նիւրոնի լինէին: Ապա եթէ ու մէջ
ոչ երեւոցի ասացեալս նման վարուց վարդապետութեան
աւետարանին, այլովք քան զորս զայսմ ասացի՝ մար-
թասցէ որ կշեւէ. եւ հաւանեցի այնպիսին ի բանից
անտի նորա որ զհեան զայ, եթէ էս հաւան ասլուսեալս
«+ էք ն» (Փիլոն): եւ ասանց երկմտութեան ընդունիցի
զու ի նմանէ վկայութիւնս»: Անշուշտ Եւստրիոսի պէս
ըրին Եկեղեցւոյ Հայրերէն անո՞ք, որ Փիլոնէն յափշտա-
կուեցան:

Փիլոն քրիստոնէական դպրոցին մէջ պատիւ գտաւ .
 օրինակեցին իւր գործերն իբր եկեղեցւոյ հայր մը .
 նոյն իսկ պաշտպանուեցաւ թէ նա քրիստոնէայ
 մ'եղած ըլլար: Հարց եղանակով շինուած ճառի
 (homélie) տիպարը, Աստուածաշունչի հասուած
 մ'իբր բնարան առնուլ եւ բարոյական ընդլայնում-
 ներ ընել, մինչեւ Փիլոն կը վերանայ: Քրիստոնէա-
 կան աստուածարանութիւնը՝ հեյլեանական աս-
 տուածարանութեան ժառանգորդն ու շարունա-
 կողը՝ անոր շատ ինչ կը պարտի, մասնաւորաբար
 այլարանութեան համար իւր ունեցած անկարգ
 ճաշակը: (ՊԺԺ. Ի՛-ը-չլ. Ե. էջ 363—364):

Փիլոն համոզուած թէ Ս. Գիրքը կը պա-
 րունակէ ամենէն բարձր ճշմարտութիւնը, նկարա-
 գրական իմաստին ետեւ (զգայի կողմը) կը տեսնէ
 միշտ հօգեւոր իմաստը (իմանալի կողմը): Խորանն
 ու տապանակը հայեցողականութեան մտաւոր եւ
 անտեսանելի առարկաները կը նշանակեն. Եզեմ՝
 Աստուծոյ իմաստութիւնն է, շորս գետերը՝ շորս ա-
 ռաքինութիւններն են, որոնք այն իմաստութեանն
 կը բխին: Երկըքի անձրեւը՝ որ երկիրը կը բեղ-
 մնաւորէ՝ իմացականութիւնն է, որ՝ իբր աղբիւր մը
 կ'ոռոգէ զգայարանները, եւն . . . :

Միտքը Փիլոնի քով մտքէ աւելի կ'արժէր:
 Բարւոյն սէրը կը զեղու անոր մէջ. իւր հրէականու-
 թիւնը բաց է եւ փեղերական: Իւր փիլիսոփայա-
 կան լեզուն յորդ է եւ հնչուն: Առաջին անգամ
 ինքն եղաւ որ, միանգամայն Յոյն եւ Հրէայ, հիւ-
 նալի բառեր խօսեցաւ՝ շատ գեղեցիկ բաներ բացա-
 րող, եւ որոնք մնացած են մարդկութեան կրօ-
 նական աւանդութիւններուն մէջ: (ՊԺԺ. Ի՛-ը-չլ.
 Ե. էջ 351—352):

Ահա այն գաղտնիքը, որով անկարելի կը
 թուէր ցարգ հասկընալ թէ ինչնու նախնիք Փիլոնի
 գործերը թարգմանեցին: Եւ ամենն այս չէ: Այլա-
 րանութիւնն արեւելեան երեւակայութեան հիմն է.

Փիլոնի այլարանու թիւները շուտ պիտի սիրուէին հոն, եւ անոր այլարանական նրբամտութիւններն աւելի եւս պիտի բացալաւէին, պիտի փայլեցընէին արեւելեան մատենագիրներու երեւակայութիւնը:

Հայ մատենագիրներու գրչին տակ Փիլոնի այլարանութիւնները կամ նկարագրական նմանութիւններն ուրիշ բարձրութեան մը հասած են¹: Հիացու մը դէպի ս:յն հզօր միտքը, անոր արտագրութիւնները հայացընելու մղում մ'եղաւ անշուշտ եւ ծնունդ տուաւ այնքան դասական կերպով թարգմանութեան մը: Արիշ խօսքով, Հելլենականութիւնը բնագիրներն իրենց հարադատութեան մէջ ցոլացընելու տենչին արգիւնքն է: Այս տենչը նոր բառերու բնագրական դարբնոց մը ստեղծեց: Անյայտի գործերուն թարգմանութիւններն եթէ կանխորէի նշանակած հնութեան վերանային՝ յաջորդ թարգմանութիւններն այս դարբնոցի ազդեցութենէն զերծ պէտք է թնային: Այս ստոյգ պիտի ըլլար եթէ Հ. Մ. Ազգերի հետ (Փիլոնի Յօջ. 104. Թ.) * Բաղձայի մանաւանդ թէ յանդգնէի բսել թէ ինքն Ս. Ղեւոնդ, որ խորենացւոյն երբցագոյն բնկերակիցներէն մին էր, եւ զորս թարգմանչաց տխաղտով կը յիշատակէ նա, բովանդակ Փիլոնեան գործերուն բուն թարգմանիչն եղած ըլլայ. այլ զոյս եւ այսպիսիները ժամանակը պիտի

¹ Հ. Մ. Ազգեր (Փիլոնի Յօջ. Յօդուած Է. 104. 1829) այս երեւոյթը կը վերագրէ հայկական սկզբնագիր (բուն նախնական) օրինակի մը հետեւողութեան — *primigenio exemplari Armeniaco adhaerentes* — իրր թէ ոչ սկզբնագիր օրինակներ զգայի ազաւաղութեամբ ազեղացած ըլլային բառերը: Ընդհակառակը բազմատութիւնները կը ցուցընեն՝ որ հայ մատենագիրք իրենց փոխառութիւնները, նոյն իսկ ամենն յունամուլ թարգմանութիւններու մէջ, թէ բառ, թէ՛ տառացու կը գեղեցկացընեն, կ'ազնուացընեն, ինչպէս արդէն ինքն՝ Հ. Ազգերն ալ գիտած է այս, բայց այս ենթադրութիւնն ընկէ անմիջապէս յառաջ:

յայտնէ՝ (Հմմտ. անդ Յօդ. Գ. եւ Զ. — Նոր Հռոմ. Յաջ. էջ 20): Ս. Ղեւոնդ շատ հետի կը մնայ այսպիսի գործերէն: Եթէ արդի հետազոտութիւնները՝ Խորենացու նկատմամբ՝ Հ. Ազգերի ժամանակ եղած ըլլային, տարբեր պիտի մտածէր նա: Բայց իւր գուշակութիւնը եղած է, ժամանակը յայտնած է զայս եւ դեռ պիտի յայտնէ: Միայն դիտելու է որ, ստուգիւ, Փիլոնի թարգմանութեանց ամբողջը միեւնոյն հելլենարանութիւնը չունի: Ասկէ կը հետեւի որ կամ տարբեր գրիչներէ կամ տարբեր ժամանակներու մէջ թարգմանուեցան անոնք: Հաւանաբար ոչ այս՝ ոչ այն: Փիլոնի հայ թարգմանութեան լոյս տեսած վերջին խումբը (1892 տպ. Վենետիկ) բաւական կը տարբերի առաջիններէն (1822 եւ 1826): Ատի նիւթի պահանջն է միայն: Տեսական կեանքի եւ այլ գրութեանց ոճն էապէս կը տարբերի միւսներէն. հելլենականութեան ծնունդ տուող տենչը հոն աւելի եւս երեւան կու գայ՝:

Ա՛լ շենք կենար այս կէտին վրայ, որ թերեւս աւելորդ կը համարուի, բայց սերտ աղերս մ'ունի մեր խնդրին հետ: Վարդանանց Պատմութեան մէջ ընդելուզուած Փիլոնեան խորհրդածութիւններ, մանաւանդ Միանձանց խրատին մէջ եղած բառական ընդօրինակութիւններ եւ Փիլոնէն փոխառութիւններ ներկայացընող ժամանակակից ուրիշ գործեր, ինչպէս Խորենացին, Փիլոնի թարգմանութեան ժամանակին հետ կը կապուին առաւել կամ նուազ հեռաւորութեամբ, հետեւաբար եւ Արեւեակց Գպրոցին հետ, որուն բուն ծագումը կամ

1 Այս տեսութեամբ կարելի է մեկնել նաեւ Դաթի անունով հասած գործերուն նուազ կամ բուն հելլենականութիւն ներկայացընող մասերը. եւ ո՛չ թէ միմառ երէ եւ միւսը էրէ գարու գործ համարիլ. այսինքն՝ պէտք է թարգմանութեանց սկիզբը Զրէ գարը նշանակել. Հմմտ. Ար. Մար. Ե. § 30:

բարգաւաճումը է՞ր գարն է: Փիլոնի գործերուն թարգմանութիւնը սակայն ճիշդ այն գարունն մէջ պիտի շնչանակենք. բայց ոչ ալ կրնանք 578ի, այսինքն՝ Ե՞ր գարու վերջէն էն եւ Զ՞ր սկիզբնէն առաջ կամ ետեւ անցնիլ. դէթ Փարպեցու աղերսը (Փարպեցի՝ որուն մէջ ալ կան Փիլոնեան ձեւեր) Վարդանանց Պատմութեան հետ, ինչպէս պիտի տեսնենք, հաստատուն կառուան մը կ'ընծայեն ասոր:

Վարդանանց Պատմութեան մէջ Փիլոնէն առնուած նմանութիւններ կան՝ այս շատնց զիտուած է: Առաջին զիտոյն է Հ. Մ. Ա. գեր, որ Փիլոնի հայ թարգմանութիւնը լատիներէնի վերածելով Էբրուպայի ծանօթացուց (Հմմտ. Պատմ. Իստ. Ե. էջ 57. Ծնթ. 1): Հ. Ա. գեր՝ բացի Վարդանանց Պատմագրի նմանութիւններէն (Թաջ. 104. Թ), նշանակած է նաեւ Խորենացու (107. Է), Մամբրէի (107. Ը) նմանութիւններն ալ, զանց բնելով (107. Ժ) Անանիա Շիրակացին, Օձնեցին,

1 Մեր Մատենադարանի մեղադրներու մէջ համառօտ ճառընտիր մը կայ. բնութիւն հասարակ մը քրիստոնէայ եկեղեցւոյ Հայերէն. մը Հայոց Զարթոյթի կաթողիկոսի գրուածքներն ալ կան, ինչպէս նաեւ. «Եղեշէի Հայոց Վարդապետի» բնծայուած խաչելութեան եւ Թագման ծանօթ գրուածքներէն երկու. համառօտուած գլուխ: Այս մեղադրին սկիզբը քանի մը պարսպ թուղթ թողուած է, որոնց մէկ մասին վրայ տարբեր գրչէ մը ճառընտրական գրուած մ'ընդօրինակուած է՝ կիսառ թացած: Այս գրուածքին լուսանցքին վրայ երեք տեղ Եղիլ. նշանակուած է իբր կոչում այս մատենագրի գործերէն: Վերջին կոչումը. «Է. գոզան քան զմապատասկ, զոր զոգակ կոչին քերթողքն որդեա սակ Փիլոն» ոչ վայրագապառն ոչ վասն զօգեղոյն եւ վասն առաւել զարհուրական (զարհուրական) եւ երկնաւ բնութեան, եւ այլն: Հաւանաբար «Արարածոց մկնութիւն» կոչուած գործէն է այս կոչումը: Ընչուչա կարեւոր նշան մ'է այս Եղեշէի Փիլոնի հետ ունեցած սերտ կապը ցուցնելու. զոր հիներն ալ ճանչցած են:

Թովմա Արծրունին, Անձեւացեաց Խորով Էպիս-
կոսոսն, Գ. Մագիստրոսն, Ն. Շնորհալին, Լամ-
բրոնացին, Ս. Շնորհալին, եւն, որոնք օգտուած
են Փիլոնէն:

Մեր Պատմագրին նկատմամբ շատ իրաւամբ
կ'ըսէ, «իբր ամենատոյգ կը նկատեմ՝ ես, որ Ս.
Եղիշէ Փիլոնի խօսելու սծով լցուած էր, միանգա-
մայն անոր գործածած սկզբունքներով» . իւր գի-
տած նմանութիւններն են.

Փիլոն.

«Որք միանգամ զմեծ թա-
գաւորն ո՛չ տեսին, նախա-
բարբն՝ եւ որ ընդ նո՛վա՛
զնեն զառաջնոյ թագաւորին
զարժանաւորութիւն» (ԱՅ.
Թ. 34).

«Չուգութիւն արգարու-
թիւն ծնաւ... Ենզոյզն աղ-
բիւր է շարեաց» (ԱՅ. Գ. 49
եւ Բ. 55. ԺԱ. եւն).

Բնութիւն մեր զօղել է.
թաքշել սիրէ (ԱՅ. Գ. 1).

«Ինքն իւր է տեղի եւ ինքն
ինքեամբ լի եւ բաւական,
Աստուած», եւն (ԱՅ. 27).

Պոմ. Վարդանանց.

«Որոյ ո՛չ է տեսալ զմեծ
թագաւորն, պատուաւորացն
մատուցանէ զերկրպագու-
թիւն».

Չուգարութիւն է մայր
բարեաց, անզուգութիւն
ծնող շարեաց» (էջ 6).

Բնութիւնն մեր զաւղակ է
սիրէ ծածկել զփրկութիւն
(էջ 159. Խրատ. Միանանց).

Ո՛չ սկիզբն առեալ յա-
մբէ լինել Աստուած, սլլ
ինքն ինքեամբ մշտնջենաւոր,
ո՛չ ի տեղի ուրեք, սլլ ինքն
ինքեան տեղի (էջ 23).

1 Հ. Ա. գերի նշանակած շատ ընդարձակ հաստուած
մը, բռնիկ նկարագրութիւնը, Ղեւոնդի յերանը գրուած,
չենք ընդօրինակել. Հմմտ. ՅԴԻ. Նախ. էջ 39 եւ Եղիշէ
էջ 134. — Հ. Գար. Չ. ճշգրութեամբ գրած է այս նմա-
նութիւններն կամ փոխառութիւններն իւր Թուղթ. Նախ.
գործին «Փիլոն Հերթայեցի» գլխուն մէջ. եւ էջ 743
«Իմաստի հետեւողութիւն մը» կը նշանակէ Եղիշէի մէջ.
— Փիլոն կ'ըսէ. «ո՛չ էր բաւական արեղական ծածուցանել
զկառավարն, յորժամ շափաւոր ունելով զբնութիւն՝ յա-

Լ. Ազգեր կը յարէ ասոնց՝ «Այս ամէնը աւելի լաւ կը հասկնան անոնք, որ Փիլիսնի հայերէնը կ'ընթեռնուն» (յգ. Թ.): Եւ յիշուի բնդարձակելով այս բազդատու թեան եզրները, ոչ միայն կը հասկընանք թէ ինչ կերպով Աւարդանանց Պատմագիրը կ'օգտուի Փիլիսնէն, այլ մանաւանդ կը տեսնենք թէ այս եզրներուն մէջ կը մտնեն 1. Պատմութեան ուրիշ մասերը, 2. Միանձանց խրատը եւ 3. Թարսը լերին նկարագրական մասերուն (որ մեր գործածած ազգագրութեան 236—239 էջերը կը գրուէ) ինչ ինչ կէտերը:

Մարութասի բացատրութիւններն եթէ իրենց վկայարանական շեշտերու յորդումով հրապուրած են մեր Պատմագրին սիրտը, Փիլիսնի այլաբանական վերանցումները, հայեցողական կեանքի մը զմայլումին մէջ թափած են անոր սիրտն ու միտքը միանգամայն: Այս յափշտակութեան մէջ ալ իւր զբաղանք բարձրութեան վրայ տմուր կանգնած է Բանաստեղծ պատմիչը:

«Տիկնայք Փափկասունք» նկարագրականին մէջ Մարութասէն յետոյ (տ. վերը, էջ 146—49) Փիլիսնի ազգեցութիւնն ալ շօշափելի է: Քանի մը բացատրութիւններ ուղղակի կը մատնեն Երբայեցի հայեցողականը: — «Ամենքեան (հայ կանայք) միահամուռ զերկնաւոր նախնին Բերելով, ունչ ընդհարներն ոչ թ ուրում յաջոյ տեսեալ տարածանի յամենայն աշխարհ: Յայն որ կիզուն բնութիւն ի ներքս ի սկուտեղն արդեւ փակ, եւ զայն որ ի նուցանեն՝ զպէտան ի ճառագայթիցն ուղանէ: Իսկ սակայն ճառագայթքն արուեստագիտին Աստուծոյ՝ անբոլորեւ սկուտեղն լեռալ բուրբն՝ շուրջ զաշխարհաւ զճառագայթան ձգելովն: Իսկ արդոյն Սահակայ խօսքերն են. «Մասն է (արեգական) աշխարհիս արարածոց... ի նեան օդոց հրամանաւ Աստուծոյ տարածանէ զճառագայթս իւր, եւ հրոյին մասամբ ի նուցանէ զամենայն զոյացեալս իւրոյ կայանին... քանզի իրբեւ յաման արկեալ է զայս ի գունդ նորա, եւ ի վայր կոյս հեղութեանացեալ ի պէտս ներքնոցն վայելութեան»:

էրէ-էջան յոյն-նէ՛ որ ոչ ճշմոյթն զոյն-բն (Եղեշէ էջ 155), գերազանցապէս իւրացումն է Փիլոնի առ հասուածին . «Քանզի եւ կանայք ըստ սովորութեան լսեն ընդ նոսա եւ նոխարն զնոյն նոխարն, եւ զնոյն կամ յնոխարն բերն» (Փիլ. Յ. Տես. էջ 14): Պատմագրին ակնարկած կանայք, «որ ոչ ճշմոյթն զոյն-բն», Փիլոնի նկարագրած Թեւրափեաներն են: Եւտոյ՝ «Շարաթամուան ըստ կարգի միայնակեցաց որ յան-դո-բն բն-միւր էն» (Եղեշէ, էջ 156), ուղղակի ակնարկութիւն մ'է Թեւրափեանապատկաններու . իսկ Շարաթամուան անոնց Եօթներեակն (չարթ ու վերջին օրն) է, համախմբութեան օրը . — իսկ յԵթներորդումն ի մի վայր գան ի հասարակ ժողովարան, եւն. (Փիլ. նոյն անգ):

Փիլոն.

Էջ 15 «Ընդեւեւալք ասեն զճոսանցդ ազգք, աւզով կերակրել, երգչն՝ սրպէս կարծեմ, զկարուսութիւն զիւրաւ անցուցեալն».

Էջ 25—26 «Եւ մեկուսի զաս՝ կանանցն յահեակ կողմն, զոր կարծեսցէ որ անկողինս... եւ պարեմք են զուզմարեայ նիւթոց, յորոց կարի գձուձ զեանաստորս ի դասաին պրաւոյնն».

«Եւ սպաս պաշտաման կրեն ոչ ի ծառայից եւ յաղախանացն [այս առգը շատ գեղեցիկ կ'ընդլայնէ Վարդանանց պատմագիրը].

Պատմ. վարդանանց.

Էջ 157. «Անարիւն ճշգրտանց նմանեցին, որ երգոցն քաղցրութեամբ առանց կերակրանաց կեան, եւ կեն. զանի են միայն զոցն ծծելով, զանմարտոցն բերեն զնմանութիւնն».

Էջ 155. «Եւ միապէս գեանախոյր, երկրեան, ոչ որ ու մք անկողնարկ լինէր, քանզի եւ շճանաչէին իսկ զխոտեղեման ընտրել ի մեանց, մի գոյն թիւթեան փարայիցնն».

«Ձի թէպէտ եւ ունէին զիւրարանչիւր ձեռնասուն սպասաւորս, ոչ որ երեւեր ի նոցանէ՛ թէ սր ակիկնն իցէ կամ ո՛ր նաթիլունն եւ էջ 156. «ոչ որ ու մք ջուր ի ձեռնարկանէր եւ ոչ կրտսերք աւազաց դասաստակս մասուցանէին»:

Միանձանց խրատը եւ Թաքոր լեռան նկարագրական մասին ինչ ինչ կէտերը, ուղղակի առնուած են՝ «Փիլոսօֆ Եւրոպէական Գիտելիքներ», — De la vie contemplative — ճառէն:

Միանձանց խրատը բնդհանրապէս Վարդանանց Պատմագրին կը տրուի. նոյն իսկ քանի մը ապագրութիւններու (Վարդանց. Պատմութեան) կը յուսած է այս. իսկ Եղիշէի մատենագրութեանց մէջ Պատմութեան յետոյ՝ երկրորդ անգը կը գրուէ. Թէ Պատմութեան (էջ 121) եւ թէ Միանձանց խրատի մէջ (էջ 161) գտնուած Աշխատք՝ «Փառք քեզ Տէր, փառք քեզ թագաւոր», կ'երաշխաւորէ միեւնոյն գրչի արդիւնքը: Տարբեր գրիչ մը նոյն կերպով պիտի շարուէր՝:

Թաքոր լեռան նկարագրութիւնը ցարգ խնդրական մնացած է. եւ մեր գործածած 1859ի ապագրութիւնը (Եղիշէի Մատենագրութեան) այս նկարագրականը կը գնէ այն ճառերուն մէջ, որ «գտանին յանուն Եղիշէի Վարդապետի, ոչ հարգութեամբ իմաստիցն չի երշիւնս» (Եղիշէ էջ 206): Ստուգիւ այս ճառն «Եղիշէ քահանայի մը (Նոյ. Հոյն. Յոջ. էջ 11) կամ՝ «Եղիշէ երկրոյ» մը (Սամուէլ Անեցի Տպ. Եջմփած. Արշ. Տէր-Միքէլ. Եոջ. ԺԱ. եւ ԺԳ) կ'ընծայուի: Ամեն պարագայի մէջ գրական պատճառներ թոյլ կու տան Վարդանանց Պատմագրին առջ, եթէ ոչ ամբողջ ճառը, որ Մատենագրութեան 213—239 էջերը կը գրուէ, գտնել նկարագրական մասը (էջ 236—239): Հաւանաբար

1 Այս ազգիքն, որ յատկապէս Գեղարշուն համար շքուած ընտիր պատաստի մ'է, բաւական հին ընթաց կը թուի. Գրիտանական անկեղծ մատենութեամբ ներշնչուած գոհարանական մը, որ յետոյ քիչ մ'ընդդայնուելով իր հանգիստ կցուած է այն ազգիքին. — «Օրհնեալ եւ Տէր Աստուած մեր, որ կերակրես զմեզ ի մանկութենէն եւն —, որք Գամաղրքի «Օրհնութեան Սեղան», կուսանին մէջ կը գտնենք:

այս նկարագրական մասը յետոյ կցուած է Քրիստոսի Այլակերպութեան նուիրած ճառի մը՝ իբր ճոխութիւն. որովհետեւ միայն այս մասն իբր առանձին գրուած Եղիշէի անունը կը կրէ — «Սրբոյն Եղիշէի Աւարդապետի ասացեալ յազազս Թարօր լերին», (տես ԱՅԻԳ 1868 էջ 123 — 126), որ բնութեցուածի բաւական տարբերութիւններ ունի ծանօթներէն: Բայց միանգամ ընդ միշտ համոզուելով՝ թէ կարելի չէ պատմութեան ոճը նոյնա-նի-մը գտնել պատմագրին ընծայուած ուրիշ գրուածներու մէջ, ալ ամբողջն ալ կրնայ միեւնոյն գրչի գործ համարուիլ: Ամեննիւթ իւր ոճն ունի: Միանձանց խրատին ոճը կարծուածին պէս նոյն չէ՝ Պատմութեան ոճին հետ. բայց ներքին պատճառներ բաւական են զայն իբր Պատմագրին գործը հաստատուելու համար: Միեւնոյն պատճառներ Թարօր լեռան նկարագրութիւնն ալ միեւնոյն գրչի տակ կը գնեն՝: Այս երկու գրուածներուն ոճը գրեթէ նոյն է. իսկ նոյնութիւնը կը բղխի երկու գրուածներուն հասարակ աղբիւրէ մը, Փիլոնի Տե-մ-նէն:

1 Արդի ճշտչներուն մէջ Եղիշէի անուամբ Այլակերպութեան ճառ մը կայ: Այս գրուածը կասկածեցուց զիս: Բարոզի վերացրուած այս անսակ գրուածներուն շնորհ կը գտնէի ասոնց մէջ. կասկածս հաստատուեցաւ՝ երբ մեր Մատենագարանի գրքերը քրքրելու ժամանակ 1714ին «Ի լ-տ- յԵՆՆԷ յԵՆՆԷ տղազրեալ» ճառոցին մէջ ստորագիրը գտայ այն գրուածին ճակատը. «Աղօթք սրբոյն Բ-դ-նի Ա-դ-տ-լ զան պլակերպութեան Քրիստոսի», էջ ՊԽԸ (= 848): — Եղիշէ՛ եթէ իբր Աւարդանանց Պատմագիրը նկատուած է հոն, հաստատրիմ ըլլալու համար՝ այս ճառը պէտք է գնել անոր անուան տակը:

Երես միանմանց.

Էջ 159 "Մարդիկ որ են ի մարտի եւ կամ մեր ետուն զանման յաստուած պաշտուած ինքն, անդտան ի ողորմ. ինքն ի սոխան՝ կրթին յաստուած պաշտուած ինքն."
 (անդ) Հետեանն ի հայրենի թնայութեանն. եւ.

Վարեն յանապատ երկիր.

ոչ իրբեւ չարանիւղ ճարանատ փախուցնաւք ի բազմաբոց ողբասաց (բնութիւնը (?), ոչն չի տեսնել չարացնա լէ ուրեքն չարիտ, իսկ տան ի իտլա եւ ի ստարուտան վայրեցոյ.

Էջ 238 "Մէ կթէ ինքն թանք մարտանոցք են, ոչ մարտ եղևաւ կուսին ընդ ապտամբ մարտեցոյ.
 Էջ 236 "Քանզի թնայնալ են անդ բազման ինքն սրանչիւն եղբորց. որք հոգևով յանախապան վարեն՝ քան ի լե մարտեցոյ.

Փրկում.

Էջ 5 "Որք զգործնական ճարանն առին, եւ գործեցին զինչպապ ամենայնիւ, կամ զգործիւնբարեպետն առել, յուղ մասամբն զանցուցին առանց."
 Էջ 11 "Ս... փախին առանց յետո զառնալով ի թեալ ինքն... զգուտուս յարուս մնեն եւ անան."
 (անդ) "Գարթեալ փախի ոչ յողմ փառայք, ... քանզի ամենայն փառայք... լէ ին իւսմանով քանզի ինչն անքան արկնիւտ արկնիւտ... Եւ արտաբերու արարեալ՝ սոցա զնշանն... եւ կոս մի մասն եւ յաստուած վայր զհանցարտուած մարտեցոյն ինքնն արարեցին վան մարտանցութեանն, ոչն զայն որ յանձնանից անվարութեանն. ընդ ճաստ մարտանութեանն իստմանն էր, անուպուտ եւ վնասակար զխոսքեալք:"

"Քոր անանեմք իսկ յանախ ի կողմանս հարուսոյ բազմութեան արանց... յաղաց եւ ի լեզուսց զմիով վայրք հասնայք, մտն զմեայք իրբեւ ի հայրենի զուտուս՝ առնեն թնայութեան երկուս ընդ երկուս. եւ կամ զխոսքեալք:"

Էջ 12 "Իսկ տանք ի մի վայր եկեղեցի մտն զնուսք են, առ երկուս իստ հարկուտուս..."

երգը ընդ երբև, և. շննն խնդումս... որք
 գուցեմեքեքի մտքս, ժողովուրդս պահպանելով, և
 և. զուգուցեք ձեռքս, և. արժանապատիւ
 անձնս¹⁷։

Էջ 160 «Ձայնն ամենայն պատմագրն եր-
 գոյնն քաղաքացիական, յայտելով և. զմար-
 ժիտական կերպարանն երկնայինն՝ արարելով
 հասաննն ի ժամ երեկոցին»¹⁸։

Էջ 159 «Մանուկն ի տարս շնորհաբար
 անդամար պաշտամանն՝ երգս հոգեւորս հոգե-
 յայտելուսն ժառուցաննն զուսմիկ հոգեւոր»¹⁹։

«Կան ընդդէմ՝ միմանց զտա ի վայր ար-
 և. յիմար ուրիշ մատուցան նկատելով,
 իմար իմէն մի մի մի մի մի մի մի մի մի մի
 կնն, զոմ ձեռն ի վերայ ձեռնեքան հոգեւ-
 անձնայինն ի վերայ ձեռնեքան, լուսնային
 անձնայինն»²⁰։

Էջ 161 «Իսկ ուրիշ զնորսն պատմա-
 պատմական, անննն միմար իմէնն ի միմար-
 իմար իմէնն լուսնայինն (Հմտ. Երեւելէ էջ 157)։

Էջ 160 «Ստեղծ և. զայս (գլխարկութիւն)
 ու կրթեք ի տարեկան ժառուցաննն ի գոր-
 ժանս պատմական մարմնաց, որի միմարն պա-
 ճահն պատմական իմէնն արժան, անկի տան
 արժանայինն ժամանակն, նկնն կրկնայինն կրկն-

բարեպետ, և. զայնն ի վերայ ունեւոր, զարժե-
 րանայինն իմար, և. զուսմիկն իմար»²¹։

Էջ 13 «Իսկ զպատմութեանն ցրեցի
 զերկարութիւնն արարելուսն՝ արարելով
 ամենայնն և ճոճաբար արժանայինն»²²։

«Այսպէս ոչ անանայնն միմար, որ և. ար-
 անն կրթութիւնն և. արժանայինն իմար արժան
 իմար ամենայնայնն շարժութիւնն և. զուսմիկն
 իմար»²³։

Էջ 14 «Իսկ ըստ հաստատութեանն
 հանդիսական կերպարանն և. իմար, իմար
 ունեւոր, զոմ ձեռն ի վերայ ձեռնեքան հոգեւ-
 անձնայինն ի վերայ ձեռնեքան, լուսնայինն
 անձնայինն»²⁴։

«Իսկ ի միմար անանայնն ձեռնայինն և. զուս-
 միմարն հաստատութիւնն իմար արժան
 իմար արժան»²⁵։

Էջ 15 «Իմար կերպարան կրթութիւնն
 ու ձեռնայինն իմար արժան իմար արժան
 իմար արժան, զանննն զերկարութեանն
 կրթութեանն և. իմար իմար, անկի տան
 հաստատութիւնն և. զուսմիկն իմար արժան
 իմար արժան»²⁶։

Խորան միանձնանց .

Կուռնն, մի՞նչեւ, տեսողք յիս բայանչիւր կայանս
պայծառ անան, եւ ն .

Փխրն .

Հարկաւորացն՝ պիտեղոյն պղտըն ինչ ժամս
եռանն . . . . .

« Բայց անանք յերկն առուրս յուշ արկա-
նեն կերակուրս, յորս առեղն հանձարոց փա-
րայ ունն հիմնացեալ եւ հաստատանալ է . . . .
մինչ զի երկպարոյն ժամանակ քան զայս
ժ ու ժ ալ, եւ հայն, հալ յեւ փնց առ ուր
ճաշակել կերակուր հարկուոր :

[Այս անգ է ' ճարտանց, Նաման թիւ 12
յանանց, զոր տեսանք ' Ձեկնայք փափ-
կասու յար, ք մջ (տես փերք, էջ 163)] .

« Եւ կերակրեն ոչ բազմապատակ ինչ խա-
հարս, այլ հաց անպանցն, եւ աղ խորակի,
զորս խահահարն համարն զուպիս եւ է
ընդիկ նպաւ ճարտանցն եւ զի ինչեմբարտն

« Բանի գորս ընտրելին կացոց ի գե-
րայ մահահարս ուղիս ' ակնաց ' զնարու
եւ գրաց, ողբեն եւ զաղարկեցուցանեն,
յայնցանէ որ առ ի յարգանս ինչ է ' մասու -
ցանէրդ էւ ոչինչ, այլ փոյն ինչն պիտա-
նացուն, առանց որոյ կեանն ոչ կայ հարս
Պանն այսորիկ ուսան զի մի՞ քաղտիցին, ըմ
պեն զի մի՞ ճարտուիցին .

էջ 238 « Պանն որոյ է .
ու կամին հանապաղ ճա-
շակել, այլ սպորտ թիւն
է նացա ընտան ամարանի
այ անկող, եւ ձեկրանի
հասարակ զառուրս շա-
րակուն, իսկ որ հարա-
պայնն են ի նոսա՝ զոչ-
կայն շարակին ձգեալ ի
զլուս ի տանին .

էջ 236 Եւ շուրջ գիւրեւ
ուսի ինչեմբարտի քաղ-
տիցն .

« Այդ գու իրրեւ լանցեա զուսանն, մի՞ առ
մբս ընթանացեալ, զի հաց է նացա անպա-
նցն՝ եւ բանջար վայրենի՝ զոր համեմ զայն
համարն, եւ ճարտ ' շտ յամպոյ թիւ-
րանի է քաղտիցն .

« Եւ քանի մարմն ունին ըստ ընտրելեանս
մբու՛մ պարտ լինանս,

ուսան՝ զի մի՞ քաղտիցին, եւ ընդեկն՝ զի մի՞
ճարտուիցին .

էջ 16 ⁴Կ. գրեւած նորնդեւ գու գնարեայ եւ
ուսանց պահուճանաց, առ թ յարամա թ
քրոսոց եւ թ առաջից, քանզի վերաբրելս փո-
խանակ թառ մարթոյ՝ ձախարչի, եւ թիւնու-
նոց անարցիլի կտուխոյ՝

էջ 27 ⁴Կիւնի ժառարած յայնտակ ամե-
նեւ թ ոչ տանին թ ներքս, այլ թուր ակնա-
կիտ, յոյժոց թ նոցանէ հով, բայց ջերմ՝
ձերուկանց փոփակիցացն, եւ սեպան մա-
քուր յարի, նաւորան, յորոյ թ վերջոյ հոց
կերակուր եւ խորակի աչ, որո կը երկնք զի
եւ զայա համեմով անխոփեալ էլինէր, փան
փոփակարացննն:

էջ 29 ⁴Կ. ապա աւտն յան կայեալ՝
երգ արհուսեմեան երգէ արարեալ Աստուծոց,
զոր նորոց թուր արարեալ, եւ սկզբնուսն ինն
հոց քերթ ողան, քանզի յարի եւ նուազս
բարան թիւղին ստղոց, իւրապօքոյ, առնու-
նապարհական երգոց, փրկուեալաց, նախոր-
կանայ, յարարանոց . . . եւ ն եւ ն.

Բայց յորձամ զն ալրայանդան եւ զի վերայս
արհուսեմեան երգել պիտեցի, քանզի

1 Հ. Տեա. Թակն. Թիւն. Ե. Տեմ. էջ 123—128 ⁴ուչ խորակի յարկեալք աս ալի մասնն, ոչ հաս ձեննէնքոց, եւ
համապատէ կերակրոց, այլ ամեն հայկի եւ ապիկ, եւ անայ թ զին եւս յաւելան, եւ որ եւս անարարցիլք էրն՝ քան-
ջարիկ եւս խառնեն, եւ զեղարհուսեցս եւ ասպեմոցս.՝

էջ 159 ⁴ուսնեն եւ նորա հանդերձս ան-
պանդին եւ յոյժ գէուսն, կողորս անարարի եւ
թեկանուորս ձախարի, արկանեն եւս արգա-
րանս անխուսորս.

էջ 160 ⁴Կ. որպէս սասցարն՝ ուսան հոց
եւ զարա, եւ բնիկն թուր ցուրտ գնանք գան
թ նասս ձերք փոփակալորք, մասուցանեն
թուր վերմ, զոր եւ բարեխանս անուսնեն, այլ
զինի եւ կամ այլ ինչ զանարանեալ եւ ոչ
գտանի թ աւրք միայնոցս նոցաոյ.

էջ 160 ⁴Կ. երբեւ որպէս կարգեալք եւ
յարկեալք, ամենեքեան թ նաման թիւն վնց-
թեւեան սերպիկէլց շուրջ պարփակեալք,
ձայնս անհասս թ վեր հնչեցուցանեն, եւ
որհուսեմ եւ նաւապի թ խորհուրդ միայն-
նախեան արարչին թ բեանց բուրնն.՝

էջ 257 ⁴Եւ զարժանին
հոցի եւ թուր յոյժ, եւ
ապի համեմով, զոր եւ
խորտին անուսնեն, Առ-
նեն եւ այլ յուսելուսած
յանու շահասու թիւն կե-
րակրոց թ ձախարի մա-
մանակի քայլն զինք զե-
րինն եւ թիւսեցուցանեն
ապի եւ թուր եւ զարարի,
եւ որպէս թիւքեանք իսկ ա-
սեն կարի ոչաւարք է թ
սասց ասուրս խորհուրդի,
եւ էջ 259. ⁴են թ նասս
ձերպարցիլք որք ոչ հար-
կին զպէսս անանց վնա-
րեւ մարան, փանս այն.

Երսու միանմանց .

Փխլոն .

Եղբ 30 "Այլ յոտ ընթերցանք՝ զտուրք եւ զարձապանն առնեն արտաւորութիւնն

առնեն արտաւորութիւնն, ոչ հակառակք եւ, ոչ ընդդիմացեալք . քաղցր հոտ առնալ թեաք եւ հեղ հանգարտութեամբ :

Եղ 31 "Այլ յոտ յաւելու նմանութիւն տառաւորաւորակեալստեանստեալք, առնալ հոտ հոգեւորական քաղցրամտապիտանքստեանստեալք, իսկ այլ կրօնքայողմքն ձայնիցն մտա զնկելով խառնեն զհեղաքանչեւ, քաղցրութիւն յարմարելով եւ կազմող գիտութեանստեանստեալք, իսկ իրքեւ ի միտք բերանայ տանայն քաղցրութեան ձայնիցն հոգեւոր :

Եւ այսպէս յերկարելով զնայնաւոր պատճառն, ծռնար զնեն ամենեկեան, յարգելս կան լուսութեամբ եւ ի նեան առաջնորդի պայտիցն կանգնեալք ամենեկեան գիտատարութիւն կատարեն :

Նկար . Քնարոյք .

Կիսակցն առ առ և և հոգ տանին բան անձանց :

Եղ 101 "Այլ զարթունցեալք առ հասարակ անգին ի զնկանս պարտագրութենն, ոչ հակառակք եւ, ոչ ընդդիմացեալք . քաղցր հոտ առնալ թեաք եւ հեղ հանգարտութեամբ :

Եւ այնպիսիք գտատուցն հոգեւոր անգինն, երբա հոգեւորական քաղցրամտապիտանքստեանստեալք, իսկ այլ կրօնքայողմքն ձայնիցն մտա զնկելով խառնեն զհեղաքանչեւ, քաղցրութիւն յարմարելով եւ կազմող գիտութեանստեանստեալք, իսկ իրքեւ ի միտք բերանայ տանայն քաղցրութեան ձայնիցն հոգեւոր :

Եւ այսպէս յերկարելով զնայնաւոր պատճառն, ծռնար զնեն ամենեկեան, յարգելս կան լուսութեամբ եւ ի նեան առաջնորդի պայտիցն կանգնեալք ամենեկեան գիտատարութիւն կատարեն :

Աւելորդ չէ այս տեղ նորէն գիտել տալ՝ թէ Պարզամանց Պատմագիրն որչափ բարձր կը բռնէ իւր գրիչը: Այս բարձր հետեւողութեան մէջ պէտք է գիտել նաեւ որ նա ըսկ Փիլոնի Տէր-Մանուէլ (Հայեցողական կեանք) չէ օգտուած: Հետեւանց ճառին հետքերը յայտնի են, ոչ միայն Միանձանց խրատին, այլ ճանաչանոց՝ Տիկնայք փափկասունք, իրանի մը կէտերուն մէջ: Տեսական կեանքի հետեւողներ (Թեւրափեաք) եւ Հետեւանք տարրեր են իրարմէ: Բայց պատմագիրն իւր նպատակին յարմար հասուածիկներ քաղած է երկուքէն ալ:

Անկարելի է չհետաքրքրուիլ՝ թէ Միանձանց խրատն ինչո՞ւ յորինուած է: Այս կեանքը (Հայեցողական) ոչ Փիլոնի նկարագրածին պէս, ոչ ալ Պատմագրին փոխած ձեւով Հայոց մէջ հետեւող ունեցաւ: Փիլոնի Տեսականը՝ հռչակաւոր քննադատի մը համեմատ՝ իրէ-ու մըն է, եւ ոչ այնպիսի իրական կեանքի մը հանդամանքներուն նկարագրութիւնը: Շատ ծիշդ գիտողութիւն մ'է այս:

1 Պրոֆ. Իւրշը. Հօ. Ե. էջ 55-66 եւ 366-380. գիտական ուսումնասիրութիւն մը, ուր կը ցոյցանէ նշանաւոր խորհողն Հետեւանց եւ Հայեցողականաց կեանքը: — Հետեւանց համար տես նաեւ Յովսէփոս (տպ. Էջմմ. 1787) Գլու. Բ. Գլ. Թ:

2 Եւսեբիոսի նախկին թարգմանիչը՝ քննադրին Թեր-Պետրոս Բաբոյանն թարգմանած է (Եւսեբ. էջ 109), որ ծիշդ չէ. որուն հետեւութիւնն է անընչաւ խրատ Միանջանց, Գանչն՝ բառին ընտրութիւնը: Կեանքին Գանչն-իւն կողմը գիտուած է միայն, որ իրապէս չէր այդպէս: Անոնք աւելի ընկերական էին. մինչ քան մէջ Գանչն-իւն, բոլորովին առանձին կենցաղափոխութիւն կը նշանակէ եւ խրատ Գանչն-իւն կոչու մը այս իմաստով միայն յաջող է: Թեր-Պետրոս Բաբոյան բուն իմաստը, ինչպէս որ արդէն թարգմանուած է Փիլոնի մէջ (էջ 6), է «Թիլիփիլ», եւ այս է բուն իսկ Պարզապետութիւնն թեւրափեաներու. «Là doctrine de ces philosophes apparait tout d'abord en leur nom. On les appelle thérapeutes, soit par ce qu'ils font profession

Փիլոնի նկարագրած կեանքը՝ դժուար է համոզուիլ՝ որ այն գաղափարական սրբութեամբ ապրած բլլան այն մարդիկ, արք եւ կանայք, որոնց կազմած միջավայրը զուտ աշխարհիկ երեւոյթ մ'ունի: Նոյնը պէտք է ըսել թե երեւ Միանձանց խրատին նկատմամբ: Խրատողը քաղելով զայն, ըստ ամենայն հաւանութեան, միանձնական կեանքի էր էւ մը շինել ուզած է՝ տարբեր Փիլոնէն: Փիլոն՝ արք եւ կանայք միասին կ'ապրեցընէ իւր երեւակայած սրբութեամբ. Միանձանց խրատողը կիները կը հեռացընէ այս կեանքէն: Արդէն նկարագրելու ձեւն ալ կը մատնէ զայն: «Ի կ'աշխարհն հարստացն թէ կ'գիպտոսի կ'ակնարկէ թէ Պաղեստինի: Եւ ասոնց

d'une médecine supérieure, ne guérissant pas seulement les maladies du corps, mais encore celles de l'âme; soit par ce qu'ils ont appris par l'étude de la nature et des saintes lois à servir l'Eternel.» ՊԳՄ. Ի՞՞՞՞. անդ էջ 367:

— Փիլոնի հայ թարգմանիչը թեւ բազմաձեւեր ճառին խորագիրը թարգմանած է «Յազգութեան ինչո՞ւն է ինչո՞ւն» Այս հասարակ հրատարակիչը բաւական խառն անուշադրութեամբ գրքին սկիզբը գրած է «Յազգութեան ինչո՞ւն է ինչո՞ւն» Այս սխալին տեղի տուած է հաւանաբար, ճառին սկզբնաւորութիւնը «Հեռուայն սակա խառնեցեալն — զոր պէտք է հասկնալ՝ Հեռուանց գրայ կամ մասին խոսելէ յետոյ (Փիլոն Հեռուանց ճառը յառաջ գրած է ուրեմն քան ճեասկանը) «եւ յազգութեան այնոցիկ, որք շտեմարիւնն ինչո՞ւն թեւամբ ընկալան, կարգաւ պատմութեան զհետ անցանելով զարժանաւորան ասացից», — Պէտք է ուղղել այս սխալը «Յազգութեան ինչո՞ւն գնելով անոր տեղ» — Հ. Գարս. Զ. երկրորդ խորագիր մը յառաջ կը բերէ «Յազգութեան ինչո՞ւն է ինչո՞ւն կամ Յետեւանց» (Թրգմ. Նստն., էջ 745): Եւ այլուր (անդ էջ 740) «Ի Տեւոնն ինչո՞ւն», անշուշտ ճիշդն այս վերջինն է: — Փիլոնի «Յազգութեան ճեասկանի» ճառին վաւերականութիւնը վիճելի գեանի մը գրայ գրուած է այժմ (Տեւ Revue de l'hist. des Religions; seizieme année. tome XXXII, Nr. 2 Sept.-Oct 1895, p. 207-208):

նկարագրութիւնն է բրածը: Իսկ սա յորդորը «Արդ զայս ամենայն զիտելով, եղբարք, պարտի՞ք թեւա- կոխել, եւ զնոյն նախանձ սրբութեան յանձին բե- բելով, նմանողք լիցուք այնպիսեաց բազմագունդ միայնացելոց յաշխարհէ» (Եղեշէ էջ 162) կը հաս- տատեն զայս: Միանձնական կեանքի պատկեր մը կը դժէ խրատողը եւ անոր յարիւ կը յորդորէ զանոնք, որ միանձնական կենցաղի կը բազման: Կամ թէ ժամանակին ըմբռնումով, աշխարհին աւեր- ներուն եւ երկրին (Հայաստանի) կրած խժդուժու- թեանց հանդէպ անճարացած ժողովուրդի մը յոր- զոր կը կարգայ՝ իւր գծած կեանքն ապրիլ:

Թարոր լեռան միայնակեացներուն կեանքն աւելի Հեսոսեանց հետեւողութիւն մ'է, թէեւ ոչ ամեն գծերով: Հեսոսեանք Պաղեստինի մէջ էին. Թարորի միայնակեացները կրնան նոյն իսկ անոնց հետեւողներէն ըլլալ: Երկրագործական աշխատու- թիւնը, որ պարտաւորիչ էր Հեսոսեանց, թարորա- կաններն ալ ունին: Ատի ապացոյց մ'է: Հեսոսեանց ճառէն մանր մունր բառական նմանութիւններ աւելորդ համարեցինք յառաջ բերել:

Մեր Պատմագիրն ուրեմն՝ Հեսոսեանց կեանքը թէ Թարորականներու վրայ, թէ Փիլոնի նկարա- գրութեան մէջ ուսումնասիրած, եւ թէ մանաւանդ Տէ-ւ-ն կեանքի մաքրութենէն հրապուրուելով՝ իրեն համար ամբողջ մը կը շինէ: Շատ լաւ յաջ- ղած է Պատմագիրն իւր կաղապարումին մէջ, ինչ- պէս կը ցուցրնեն մեր բրած բազգաատութիւնները: Պատմագիրն բրած փոփոխութիւններու մէջ նշա- նակելի է կանանց դերին ջնջումը: Մինչ Փիլոնի ասոնց նկատմամբ գրածներն ինքն արանց վրայ ձեւած եւ միայն թեւերափետ կրներու ձգուածներու հետ նմանութիւնը, փոփուկ տիկիւններու նման- ցուցած է ճշգրութեամբ:

Ոչ-բրիստանեայ մենակեցութեան բարբերը կը շափէ ու կը ձեւէ բրիստանեայ միանձններու

բարբերուն վրայ, իւր մտածումով զանոնք քրիստոնէացիներէ վերջը. կամ ինչպէս Եւսեբիոս ըսաւ (տես էջ 156, ծն. 1) «բոս վարուց վարդապետութեան աւետարանին» կը քաղէ Փիլյոնէն ինչ որ կը ծառայէ իւր նպատակին: Հաս վարպետութեամբ կը փոխէ ինչ որ Փիլյոնի ժամանակին յատուկ զաղափար մ'է կամ իր մը. զոր որ. (տես վերեւ էջ 169) Փիլյոն տաղաշափական զանազան գրածներու տեսակները կը յիշէ, որոնց մէջ է եւսւլուս ալ, Միանձանց խրատողը շատ լաւ կը յարմարցնէ զայն եւսւլուս զանազան Վուրբ Աստուած, ին:

Ընթերցողին կը թողունք այսպիսի գիտողութիւնները՝ նմանութեանց կամ փոխառութեանց ուրիշ կէտերուն վրայ: Բաւական մանրամասնաբար բազդատեցիներ նմանութիւնները: Կեռ կարելի է Փիլյոնէն առնուած հոյլ մը բառեր եւ բացատրութիւններ գտնել Պատմագրին գործերուն մէջ:

Բաւական է բսել, սակայն, թէ Փիլյոն խորապէս ազդած է մեր Հեղինակին վրայ: Եթէ կարելի է բսել՝ Պատմագրին իւր աջ ձեռքով Փիլյոնը սեղմած է, իսկ ձախով Մարութար: Ս. Գիւրբն իւր կուրծքին վրայ է արդէն:

՝ Փիլյոնի կեանքի մասին շատ քիչ տեղեկութիւն ունինք. նա շուրջ 40 թվին պատգամաւոր գնաց առ Կալիզուլա՝ Ըղեքսանդրիոց Արևակոկային գործերուն համար: Ընն առնն ձեր էր. բան մը որ ենթադրել կու տայ թէ ծնած ըլլայ Քրիստոսէն 15 կամ 20 տարի յառաջ: Ըստ այսմ Քրիստոսի անդրանիկն եւ յետաձայնն եղաւ: Ընտարակոչս Քրիստոսի երկատարութեան ժամանակ գրեց նա իւր անթիւ գրքերը. Պոժ Իւրլ. Ե. ԳԼ. ԺԳ:

— Մարութար Զորբորգ գարու Եկեղեցւոյ Հայրերէն եւ Եպիսկոպոս Նաբիկերաբի կամ Մարտիրոսաց քաղաքին (Միջագետքում), նշանաւոր իրր մշակ Ըւետարանի բարոգութեան հեռաւոր երկիրներու մէջ: Խոստովանողի թարգմանած Ըրեւելեան վկաներու ընտիր միայսբանութեանն զաս՝ իրեն կ'ընծայուի նաեւ Ըտրա-Քաղչէական Պատարագամասոյց մը, Մասթէնոսի Ըւետարանին մէկ-

ԳԼՈՒԽ Է.

Բ.

Ղազար Փարպեցի:

Փարպեցին՝ իւր Աւարդանանց նուիրած էջերով՝ քննադատական ամենէն հաստատուն գետինը կը պարզէ մեր ուսումնասիրութեան համար: Եթէ Բանաստեղծ-պատմիչը՝ Մարութասի եւ Փիլոնի թարգմանութիւններէն նկարագրական պատասխիններ կ'ընդելուզէ իւր տողերուն մէջ՝ տարբեր փայլ մը տալով անոնց, նոյն իսկ երբեմն լայն յատակներ կը գտնէ անոնց մէջ իւր յանկուցիչ վրձինին համար, իւր պատմական դէպքերու ստույգ նկարագրութիւնն ալ՝ կը բարձրացընէ ուղղակի ճարտասան-Պատմագրի հիմերուն վրայ, որոնք ոչ նուազ շքնաղ շինուածք մ'ունին:

Երկու Պատմագիրներու միեւնոյն նիւթին վրայ, գրեթէ նոյն ուղղութեամբ գրելը, անտարակոյս, պատահական իրողութիւն մը չէ: Երկուքին մէջ ալ տիրող նկարագրական (littéral) ընդհանուր համաձայնութիւնն անժխտելի ազերս մը կը գնեն երկու գրիչներու միջեւ. յետոյ՝ կարեւոր տարբերութիւններն իսկ նոյն իրողութիւնը կը շեշտեն: Մենք կը պնդենք՝ թէ նկարագրական համաձայնութիւնը կամ նոյնութիւնն երկու Պատմագիրներու գրչին տակ, նիւթի նոյնութեան արդիւնք չի կրնար բլլալ բացարձակապէս: Այսպիսի ինք մը կարելի էր պաշտպանել՝ եթէ խնդիրն իմաստա-

նութիւն մը, եւ: Մարութաս վախճանեցաւ. Երբ գարուկէսէն յառաջ եւ թաղուեցաւ իւր քաղաքին՝ Նփրկերտի եկեղեցոյն մէջ: — Ս. Մարութաս Նփրկերտը լեցուց մարտիրոսաց Նշխարքներով (մասունք), որ ծագում տուաւ «Մարտիրոսաց տառն» կոչումին: — Աստեմանի հրատարակեց առաջին անգամ Մարութասի զործերը (860 Migneի հասարկերէն Patrologieի XXII էջ 1283-1285. — Գնուեք Պրակ. Բ. 1887, էջ 52-53):

սիրական ծանօթ նիւթ մ'ընդլայնելու վրայ բլլար . կամ թէ միեւնոյն նիւթը մըցումի գրուէր երկու գրիչներու առջեւ :

Այս նկատմամբ ցարդ երկու իրարու հակառակ մեկնութիւն տրուեցաւ . մին՝ երկու Պատմագիրներուն իրարմ անկախութիւնը , այսինքն՝ երկու պատմագիրներ իրարու գործերը չեն տեսած , նոյն իսկ Եղիշէն ժամանակագրապէս Փարպեցիէն յառաջ գնելով : Այս կարծիքը պաշտպանեց Չամչեան եւ այս սկզբունքով երկու Պատմագիրներու տարանայնութիւնը հաշտեցնելու գլուխ մ'ալ նուիրեց (տես Չմչ. Պմ. Հ. 2. Բ. էջ 120 եւ 456) : Միւսն է երկու Պատմագիրներու իրարմ ունեցած կախումը . ըստ այսմ՝ Փարպեցին « զամենայն մանրամասնութիւնս պատերազմին Վարդանանց ուղղակի յԵղիշէայ քաղէ եւ թէպէտ անծանօթ ջանայ ցուցանել զինքն պատմագրիդ , սակայն յաճախ առնու ի պատմութենէ նորին բազում բանս եւ զարձուածս , անգամ եւ ամբողջ պարբերութիւնս՝ ընդ այսմ զնոյն եւ մի պահելով զօր եւ զհետեւողութիւն անցից եւ իրաց , զորս առ Եղիշէայ գոյ տեսանել » : Պ. Գ. Խայրաթեան ջերմ կերպով կարծեց պաշտպանել այս կարծիքն իւր « Վաղար Փարպեցի եւ գործք նորին » ուսումնասիրութեան 117—120 էջերու մէջ : Այս կարծիքն անշուշտ յառաջ կու գար այն ժամանակագրական սխալ դատարարումն , որով՝ սովորաբար եւ անանդաբար Փարպեցին՝ Եղիշէէն յետոյ կը գրուի : Բարեբախտ ենք՝ որ այս սխալի հերքումով պիտի շղթագինք : Պ. Խայրաթեան իւր իսկ գրչով՝ յետս կոչում բրաւ իւր վճիռներուն (ՀմԳԷ— 1895 Ապրիլ , հմմտ. վերագոյն , եր. 38—39) :

Եր մնայ Չամչեանի կարծիքը , այսինքն թէ Փարպեցին չէ տեսած Եղիշէն՝ Վարդանանց միւս Պատմագիրը : Ասոր պէտք է կցել Հ. Ե. Գաթրբճեանի սա գիտագութիւնն ալ , որ երկու Պատմա-

գիրներն իրարմէ անկախ նկատելու հիմով կը համաձայնի Չամչեանին հետ. — «Զի կրնար նոյնպէս ցուցուիլ թէ (Եղիշէ) Փարպեցույն Պատմութիւնը կարգացած ըլլայ, բայց եթէ գուցէ այն խօսքէն, որ կ'ըսէ «առ մեծ սպարապետն Անտիոքոս», գուցէ նաեւ կապեալ նախարարաց ցանկէն»։ Գաթրճեանի այս նկատմամբ ըրած ուսումնասիրութիւնը թերի մնացած է եւ հասակոտորներ միայն կը ձեւացրնեն իւր գրածները (Հանդէս 1887, Յունուար)։ Յիբաւի ցանկալի էր բազմահմուտ գիտնականին կարծիքն ապացուցուած տեսնել, որ ծանրակշիռ հանգամանք մը պիտի ունենար այսպիսի խնդիրներու մէջ։ Սակայն իւր թողած հասակոտորներուն մէջ վճռական ըլլալ չի թուիր «Բայց ելիէ քոնէ» ներով, թէ եւ չորս Պատմագիրներու (Աորիւն, Եղիշէ, Խորենացի, Փարպեցի) զրուածներուն ժամանակագրական շղթան հիւսած ժամանակ բոլորովին կը կղզիացրնէ Աւարդանանց Պատմագիրը — «Միայն Եղիշէն է որ իրմէ առջի Պատմագրութիւն մ'առջեւ ունեցած ըլլալը տեղ մը բացայայտ չի ցուցրներ, եւ ոչ ալ ուրիշները զինքն առջեւնին ունին. ըստ այսմ Եղիշէի Պատմագրութիւնը կղզիացեալ է» (նոյն անգ)։ Պետք է գիտել որ Գաթրճեանի հիւսած շղթան՝ գեթ Խորենացու եւ Փարպեցու միջեւ, վիճելի է. Խորենացու վրայ եղած քննութիւնք բոլորովին տարբեր արդիւնք մը տուած են արդէն։

Ամէն պարագայի մէջ Աւարդանանց անանուն Պատմագիրը չի կրնար ժամանակագրօրէն Ազարէն նախագասուիլ։ Ամէնէն պարզ՝ բայց հաստատուն ապացոյց կը համարիմ նոյն ինքն Փարպեցին։ Այս Պատմագիրը Աւարդանանց եւ Առհանեանց մանրամասն Պատմութիւնը գրելով (այսինքն՝ Ե՛ր գարու Մամիկանեանց) երբեք ակնարկութիւն մ'ալ չընէր թէ իւր գրածներն Աւարդանանց նկատմամբ ուրիշ մ'արդէն գրած ըլլայ նախապէս։ Այս տես-

առթեամք նա՛ խորենացին ալ շի ճանչնար: Փարպեցի հայ Պատմագիրներու հոյժը կրնայ համարուիլ: Իւր գիտական ուղղութիւնը, իւր ծանօթ անձնաւորութիւնը՝ մեր եւ ոչ մէկ Պատմագիրներուն վրայ կարեւր է տեսնել Ն^ր կամ Ջ^ր դարու մէջ: Փարպեցի երկու Պատմագիր միայն կը ճանչնայ իրմ յառաջ 1. Ազատանդեզոս, 2. Բուզանդ: Երրորդ կը համարի իւր Պատմութիւնը, զոր գրեց Մեծն Աշահանի յանձնարարութեամբ ի մնացեալ տեղւոյ Պատմութեան Երկրորդ Վրացն (Բուզանդ)՝ անեցուցանել յառաջ, եւ գրել յայնմ հետեւ գեղեարտ յաշխարհին Հայոց, (էջ 8): Եւ իւր անձին նկատմամբ շատ կարեւոր տեղեկութիւն մը տալէ (էջ 15) վերջ՝ կը յարէ (էջ 17). «Ձի ոչ փոքր ինչ կասկած է՝ աներկիր յայսպէս ու մէք տալ զանձն յայսպիսի վաստակս, ուր զիտոյ են յարժարութիւնս բանից, որչիւլ ինքնորոշութիւնս ըստ նրմանի իննել զիտութեան, բերել զտիտելով տարբարութիւն տեղորոշ յանձնել ինքնորոշ ըստել ընտելանն անձանն բանից. ընտելցոցանել զեղելուն ինքնութեան զտելել բանս տեղութեանից. այլ զբնան սղտիտն զիտութեանից բերել ի յայտնութիւն, եւ այլն: Այս ուղղութեամբ Պատմագրութեան ձեռնարկող մը, այսինքն՝ իրապէս գիտակ իւր առաջագրած գործի պահանջներուն՝ ամեն կեղծիք ի բաց պիտի թողուր: Փարպեցին բրած է զայս:

Եզիշէ կամ ուրիշ մը՝ եթէ գոյութիւն ունեցած ըլլար, Փարպեցիէն յառաջ՝ իբր Պատմագիր Մամիկոնեանց, Փարպեցին անպատճառ զայն պիտի ունենար իւր ձեռքն եւ պիտի յիշէր՝ ինչպէս որ յիշած է Ազատանդեզոսն ու Բուզանդը: Եւ սրովհետեւ Եզիշէն չէ յիշուած ոչ միայն Փարպեցիէն, այլ մանաւանդ յաջորդ դարերու Պատմագիրներէն մինչեւ Թովմա Արմբուանի — շմունայով նոյն իսկ Սեբեոսի «ի վեան այլոց գրեցոց», — եւ

նկատելով ներքին պատճառներն ալ՝ Հ. Յ. Գաթրճեան իրաւունք ունէր զայն դուրս հանելու իր կազմած ժամանակագրական շղթայէն: Բայց զայն բացարձակապէս կողիացընել անհնար է: Իրաւէ որ Փարպեցին շէր կրնար Աւրդանանց Պատմութիւնն իր ձեռքն ունենալ. բայց սա կրնար իր ձեռքն ունենալ Փարպեցու Պատմութիւնը: Արդէն ոչ միայն նախորդ գլուխներուն մէջ մեր՝ ուսումնասիրած նիւթերը շատ հաւանական կ'ընեն այս կէտը, այլ մանաւանդ Հ. Յ. Գաթրճեանի դիտած կուտանք, ինչպէս որ տեսանք վերեւ, ինչ ալ ըլլայ իր պատճառարանութեան եղանակը, բաւական զօրաւոր են ո՛ր եւ է կերպով ի վեր հանելու երկու Պատմագիրներու յարաբերութիւնը: Եւ որովհետեւ Եղիշէն է որ Փարպեցիէն կախում կ'ունենայ եթէ Մարութասի եւ Փիլոնի թարգմանութեանց ժամանակն իսկ անհնար ըլլար մեզ նշանակել մերձաւորաբար՝ Աւրդանանց Պատմութեան գրութեան ժամանակամիջոցը շշտէլ: Փարպեցին միայն բաւական էր հաստատել այս ժամանակամիջոցը: Պէտք էր սակայն իր-դէ-շն-նալ այն երկու թարգմանութեանց Աւրդանանց Պատմութեան հետ ունեցած աղերսին վրայ, մասնանիշ ընելու համար Պատմութեան գրագիտական, եւ եթէ կ'ուզէք, գեղարուեստական կողմին ուրուագիծը: Այժմ Փարպեցիով պիտի ցուցընենք Պատմական գէպքերու հիմերը, բուն Պատմութեան աղբիւրը:

Անուրանալի է՝ որ շատ ընդարձակ նմանութիւններ կան երկու Պատմութիւններու մէջ. նմանապէս կան կարեւոր տարբերութիւններ, որոնք մատենագրական այսպիսի խնդիրներու մէջ՝ քննադատը կը միտեցընեն Երրորդ աղբիւրի մը հաւանականութեամբ լուծելու կնճիռը: Ասի ամենէն ապահով միջոց մը նկատուած է այժմ նմանօրինակ գծուարութիւններու հանդէպ, որ սակայն գծուար կրնայ ի գործ գրուիլ, կը կարծենք, մեր Պատմա-

գիրքներու (Պապարու եւ Եղիշէի) տարրերու թիւնները կամ նմանութիւնները մեկնելու համար: Ասանց երրորդ պարբերի մ'ենթադրութեան, անհնար չի թուիր եզրակացութեան մը յանդիլ:

Երկու Պատմագիրքներու նմանութիւններն ուսումնասիրելու համար՝ հարկ չենք տեսներ քաղել զանոնք ծայրէ ի ծայր եւ բազդատական սիւնակներ կազմել: Այսպիսի աշխատութիւն մը՝ 111 էջերէ բազկացած հետաքրքական ձեռագիր հատորիկ մը տուաւ ինձ: Այս տեղ կրկին ընդօրինակութիւն մը ոչ միայն պիտի բազմապատկէր այս էջերը, այլ մանաւանդ բաւական է երեսահամարներով ալ կազմել բազդատական ընդհանուր ցուցակ մը:

Փարպոցի		Պատմ. Վարդանանց	
Էջ	118 եւ 119	Էջ	9 եւ 16
"	118 եւ 136	"	10
"	117 եւ 122	"	21
"	124 եւ 126	"	22
"	127	"	11 եւ 22
"	125 եւ 131—134	"	32—33
"	110	"	34
"	139	"	35—36
"	154—155	"	38—39
"	173—174	"	44
"	175	"	49
"	176	"	50
"	184	"	54
"	217	"	56
"	185—186	"	56
"	186—188	"	56—58
"	190—191	"	58—59
"	192—193—	"	59—60
"	196	"	60
"	198	"	71
"	199—200	"	77
"	199—201	"	81

Երկու Պատմագիրներու նմանութիւնները միօրինակ չեն: Նմանելու փոփոխ (alternative) եղանակ մը բացայայտօրէն դուրս կը զայտէ Վարդանանց Պատմութեան մէջ: — Փութանք գիտել տալ այս տեղ եւս՝ թէ ինչպէս Մարութասի եւ Փիլոնի թարգմանութեանց նմանութիւններու մէջ, Բանաստեղծ-պատմիչն իւր քաղած հատուածներուն իւր գրչէն յատուկ հրապոյր մը կու տայ, թէ եւ ստուգիւ՝ Փարպեցիին ալ զուրկ չէ այս շնորհքէն: — Եւ յն հատուածները՝ որոնք ընդարձակ են

Փարպեցի	Պատմ. Վարդանանց
էջ 210—211	էջ 90—91
„ 213—214	„ 93
„ 216	„ 97
„ 219	„ 98—99
„ 222	„ 100—101
„ 217 եւ 245 եւ 249—250	„ 103
„ 243 եւ 252 եւ 253	„ 106
„ 252	„ 108
„ 243 եւ 254	„ 108
„ 256	„ 110
„ 257—259	„ 111—112
„ 260—261 եւ 262	„ 111 եւ 124
„ 279	„ 121
„ 290	„ 125
„ 291	„ 126
„ 297	„ 136
„ 302	„ 138
„ 304—	„ 139 եւ 142
„ 306—	„ 139
„ 307 եւ 308 եւ 309	„ 140
„ 310 եւ 312	„ 141
„ 289 եւ 314	„ 141
„ 319 եւ 320 եւ հետեւ.	„ 145 եւ 146 եւ հետեւ.
„ 329	„ 151
„ 325, 328, 327, 330, 331.	„ 153, 150—152, 125
„ 332	„ 155—156

Փարպեցու քով, զանոնք կը սեղմէ Աարդանանց Պատմագիրը, եւ փոխադարձաբար, Աարդանանց Պատմութեան այս երեւոյթն աղբիւր մը կը մատնէ: Անկախ կամ կողիացած գրուածի մը մէջ անհնար է այսպիսի երեւոյթի մը հանդիպիլ կամ պատահական համարիլ զայն: Այնպէս որ եթէ նոյն իսկ երրորդ աղբիւր մը յերեւան գայ, որ անհաւանական չէ, զեռ. պիտի ըսեմ՝ որ Աարդանանց Պատմագիրը Փարպեցին ալ առձեռն ունեցած է իւր առջեւ:

Տեսնենք այն ընդարձակ կամ սեղմ նմանութիւնները.

Փարպեցի:

Պատմ. Աարդանանց:

Էջ 117. «Աստուածք զգոցն զիւսս ջերմագոյնս եւս գրեն եւ կամին տեսնել. . .»

Էջ 122. եւս առաւել պարտիմք եւ ընդ զիւս ամեննեցուն հոգւոց հոգալ եւ գտանել. եւ եթէ յանկարծ ծուլացեալ գտանիմք յայսպիսի մեծ հոգողութենէ, անզեկացեալք յարինաց մերոց թէ ծանր պատուհաս կրելոց եմք յաստուածոցն»:

Էջ 193. «Իւ զնոյն արևակէին զեւսան ի Հոնս՝ եւս առ այլ ամբականս անզեացն, զորս հասանեցուցէ մարանել ընդ նոցա զնդաւ, որոց եւ կամաւ եւ յօտրութեամբ զօգնեն յանն առեալ՝ հաստատէին երգմամբ»:

Էջ 21.

«Մանուանդ զի եւ առաջի Աստուծոյ փան մեր համարս ունիմք առ. . .»

Էջ 60. «Իւ անդէն ի նմին անգուսջ զայրն՝ որու ժգգուսնն յաննն արարին, զնոյն զեւսանս արևակեցին յայխարհն Հոնաց, եւ ի բազում յայլ ազգս բարբարոսաց, որ համագործք էին Հոնաց ախարհին, բանս զնել ընդ նոսա եւս ուխտ հաստատել՝ անքակութեամբ ունել զփարանութիւնն: Իսկ նոքա իրբեւ զայն ամենայն լուսն.

փութապէս փաղվազակի հասանէին ի տեղին, եւ ականատեպք լինէին գործոյն յաղթութեան: Եւ ոչինչ յապաղեցին երգմամբ յախատանել ըստ կարգի իւրեանց որինաց, յանէն առին զերգութիւն ըրիստոնէից, պահել ընդ նոսա հաստատութեամբ զփարանութիւնս:

Էջ 199. “Եւ յետ սակաւինչ աւուրց անցելոց լուան եթէ գոր եհասա բազում ի Հեր եւ թ Զարեանդ գաւառս:

Էջ 81. “Իսկ յետ ոչ բազում աւուրց զորապալուին Պարսից խաղայր զնայր ամենայն հեթանոսական բազմութեամբն, եւ եկեալ յաշխարհն Հայոց ի Հեր եւ ի Զարեանդ գաւառս:

Էջ 201 “Ըստքեր երանելի սպարապետն Հայոց Սարգան փարանութեամբ աւազանոյն որ ընդ նմայն էին՝ Սեպուհն փ յազգէն Բնատունեաց, որում անուն էր Ըսանձար, իրբեւ երէտ հարկաբ հեծեղով, երթալ լրտեսել զբազմութիւն զորացն Պարսից, [եւ աւազգրդիսս եթէ հնար իցէ, արի փութապէս, ասէ, գալ բերել մեզ զպատկս արքայութեան, զոր ի մեան նոցա պարգեւէ մեզ Փրկիչն Քրիստոս՝ յախանից բարութեանցն առ իշ:] Եւ երթեալ Ըսանձար եւ գունդն որ ընդ նմա, այնպէս ընորհեցաւ նմա Ստատոճոյ, որպէս զիտեսին զբանակն Պարսից, եւ զհար զերջնապահ թեւով փով անկեալ, զբազումս հանէին ընդ սուր, եւ

“Զայն իրբեւ լուան զորքն Հայոց Սեպուհն փ յազգէն Բնատունեաց Ըսանձար անուն բնորեցին յամենայն զորականէն՝ լի իմաստութեամբ եւ քաջութեամբ: Եւ ընդ առաջ նորա հարստ եղև: Հար ստատկեաց զբազմութիւն զնոյն եւ զմեացեալն ի նոցանէ անդրէն փախտապէս ի բանակն արկաներ: Եւ ինքն ողջանգամ այսրէն զառնայր, եւ լինէր ասն ուրախութեան մեծ յաւուրն յայնմիկ զորացն Հայոցս:”

զայլ փախստականա արա-
րեալ արկանէին ի զօրն Պար-
սից, եւ ինքեանք զարձեալ
ողջանդամք հասանէին ուրա-
խութեամբ ի զունդն Հայոց,
եւ պատմին նոցա զլստու-
ծոյ զօրութիւնն, զոր յա-
ջոզեաց նոցա Փրկիչն»:

Էջ 210 եւ 211. «Եւ արին
Վարդան Տէրն Մամիկանէից
բաժանեալ զիւր զունդն յե-
րես առաջն»:

Էջ 214. «Իսկ ի զօրացն
Պարսիցն որք անկան ի պա-
տերազմին յաւուրն յայնմիկ,
չէր որոշիւ հաւաքեալ պար-
տիւնն զչ Թէլիւտեալ ի շ-
րիւնն Պարսից, երեք հա-
զարք հինգ հարիւր քառա-
սուն եւ շորս այր»:

Էջ 243. «Իսկ ուխտանենդ
իշխանն Սիւնեաց Վասակ ար-
կեալ զիւրեաւ զամենայն պա-
տիւս զոր ուներ ի թագաու-
րեն, զայր մտանէր ի խո-
րանն արքունի մեծաւ շքե-
ղութեամբ, քանզի բաց ի
պատուոյ թագաւորացն որ
նուազէր նմա, այլ ոչինչ ի
պատուոյ արքունի պիտոյ էր՝
զոր ոչ ուներ, եւ կարծէր
այնուհետեւ առնուլ զմա-
զաւորութիւնն մեծ ուղխար-
հին Հայոց»:

Էջ 90. «Իսկ արին Վար-
դան յառաջ մատուցեալ եւ
գաւազանին հարցանէր եւ
մարան ամենեցուն խրատու
զգօրացլուխն կարգէր այս-
պէս»:

Էջ 93. «Իսկ ի կողմանէ
ուրացելոյն անկանէր յայնմ
աւուր երեք հազար հինգ հա-
րիւր քառասուն եւ շորս այր»:

Էջ 106. «Եւ եղև յաւուր
միջօրէի զամենայն երեւելի
եւ զպատուականն հրա-
մայեր յընթրիան կոչելւ պո-
չեցին եւ զուրացեալն, եւ նա
ըստ առաջին կարգի օրինացն
արքունի արկանէր զպատուա-
կան հանդերձն զոր ուներ ի
թագաւորեն, կապէր եւ զպա-
տիւս վարսին եւ զխոյրն ու-
կեղէն դներ ի վերայ, եւ
զկատանկուս ձուլ ոսկի կա-
մարն ընդէլու զեալ մարդաբա-
տով եւ սկամբք պատուա-
կանք ընդ մէջ իւր անէր
եւ զգինդան յականջան, եւ
զչումարտակն ի պարանոցին»:

զամայրն զմիկամբն, եւ զամենայն որէնս պատուոյն զանձամբ արկեալ՝ երթայր յարքունիան, շքեղ եւ երեւելի քան զամենեւան երեւեր բազմութեանն։

Էջ 260. «Վարդապատկի հրաման տայր՝ նախ զնոսա որ ընդ իւր քահանայքն էին զուրբ երեցն Սամուէլ եւ զուրբ սարկաւազն Արքահամ յաներեւոյթ սեղի ինչ ասնել շատ ի կարամենն հեռի, եւ անց զլիստել, յազազս շգամնելոյ ուրաք ի քրիստոնէից եւ պատուելոյ զսկերս նոցա։»

Էջ 280. «Նոյնպէս եւ սուրբ քահանայքն Աստուծոյ բերկրեալք սրախք եւ զուարթալից երեսօք ընկալեալք զամենեւանի գիրկս ի բանց ասեին։»

Էջ 304. «Տէր Յիսուս, ընկալ զոգիս մեր։»

Էջ 309. «Եւ հասեալ պահպանացն առ իշխանան յաւուր վնցերորդի, պատմին զամենայն անցս ազեախցն՝ որ անցին ընդ նոսա զտին մի եւ զգիշերս երկուս, զորոց զչոյն երեսացն սեւեալ Գենչապչոյ եւ ընկերացն նորա եւ զանցս ահազին իրացն մի լսա միջէ լուեալ՝ զարհուրեին։ Եւ ապշեալք ի բազում ժամս հիանային։»

Էջ 111. «Եւ հրաման վանն երկուցն՝ որ անցէն ի կարուանին առ իւրն էին Սամուէլ եւ Արքահամ, զի զազա կորուսցեն զնոսա։»

Էջ 121. «Իսկ երանելիքն միաբան քաջալերեին զնոսա եւ ասեին։»

Էջ 139. «Տէր Յիսուս, ընկալ զոգիս մեր ամենեցուն եւ խառնեա զմեզ ի գունդս սրբոց քոց։»

Էջ 140. «Եւ եկեալ պատմին մեծաւ զարմացմամբ զամենայն անցս շարչարանացն զոր կրեցին։»

Ահա՛ քանի մ'օրինակ միայն այն խումբէն, որ փոփոխօրէն ընդլայնուած կամ սեղմուած է վարդանանց Պատմագրի գրչին տակ: Այս խումբի նմանութիւններն ամբողջովին բաղդատել աւելորդ աշխատութիւն մ'է. մանաւանդ համեմատարար շատ երկար հատուածներ յառաջ պէտք է բերել, որոնք ոչ միայն ի զուր էջեր պիտի գրաւէին, այլ՝ արդէն մեր բնորած օրինակներն ալ բաւական են մեր նպատակին համար:

Փոփոխօրէն ընդօրինակուած նմանութիւններու ուրիշ խումբ մ'ալ կայ, աւելի հետաքրքրական: Այս տեղ ալ հակիրճ հատուածներով կը բաւականանանք:

Փարպեցի:

Էջ 118. “Արդ՝ քանի աշխարհք են որում դուք իշխելք աստուածարար, եւ զոր սպանանել կամքք յիշէք եւ զորս կեցուցանեալ:”

Էջ 125. “Այսորիկ ամենքեան կպիսկոպոսքս, եւ ի պատուական երիցանց՝ սուրբն զԷսնդ, եւ խորեն ի Մրենյ, եւ Դաւիթ, եւ այլ պատուական երիցունք եւ աւագ վանականք բազումք. հանդերձ սրանչեի եւ հրեշտակակրօն տերամքն Ազանա, որ էր յազգէն Արծրունեաց:”

Էջ 126. Այսորիկ ամենքեան աւագ ամնուտեարք, հանդերձ աւագ սեւջօք եւ բարեպաշտ կպիսկոպոսք եւ աւագ քահանայիք եւ վանականք, պատասխանի հրօփարտակին գրէին:”

Էջ 176. “Մի ոմե յնստանեայ ամենն, որում անուն

Պում. վարդանանց:

Էջ 10. “Աշխարհն Հայոց Արաց եւ Ազուանից եւ Լինաց, Ծաւգէից եւ Կորգուաց, Ազնեաց, եւ այլն. (Հմմտ. Եղիշ. էջ 38, 73, 100):”

Էջ 22. “Այս ամենայն եւ պիսկոպոսք եւ քորեպիսկոպոսք եւ պատուական երիցունք ի սեղեաց տեղեաց հանդերձ սուրբ ուխտի եկեղեցւոյ՝ միարանք եւ միահաւանք, միահամուռ ժողովեալք ի թագաւորանիստ քաղաքին յԱրատշատ, հաւանութեամբ մեծամեծ նախարարացն եւ ամենայն բազմութեամբ աշխարհին արարին նամակին պատասխանի:”

Էջ 50. “Իսկ մի ոմե ի նախարարացն որ անդր գիպե-

էր Զանգազան, սերնձանդ, որդիանօրէնութեան, որ բազում էւ անապաղիար զոր գործեալ էր ի կեանսն իւրում, լսէր յամանց զխորհեալսն Հայոց եւ երթեալ ժողովադակի պատձեր նմանսն իւրում Պատակոյ: Արոյ բանից իրազգած եղեալ նենգաւոր քսուին՝ աւագ նախարարն Հայոց կալեալ զ՝ա ի գեղն որ կոչի Արծակ, ասրեալ կապեցին ի մուսում եւս ի գեղ յանուանեալ իերզկունս, ի նմին թագրեանդ զաւաթի զոր էւ ոչ յեք թու՝ ստորոջ՝ ըստ արժանի գործոց իւրոց անօրէնութեանց՝ քարկոծեալ սասակեցին:

Էջ 185. «Եւ սպարապետն Հայոց Տերն Մարկանէից Երանեկն Պարզան՝ առեալ ընդ իւր ի ամնուտեարցն Հայոց, որք չէրմեանդ սիրով նեղեին ճարտիրոսութեան ժամուն պատահել, որտ եին այստէի: Թուին խախտանի, Արշակի Արծակն էւ թուին զի՛մտտեան. եւ Արշակ Պալանի էւ զի՛մտտ Պալանսն էւ զի՛մտտտեան էւ զի՛մտտտտեան էւ այլ քանստտտտ էւ Սիդոնի, եւ թուին է զընցն Հայոց. եւ այլ իստտտ է զընցն Մարտիտտան այստէի, ժողովր ի գործ պատերազմի առարկնութեան:

ցաւ. էր ի նոցա խորհրդի. եւ ոչ միայնեաց ընդ նոսա ի մեծ վկայութիւնն. եւ անգին սա իմուն ի նոցունց ի տեղսն քարկոծեցաւ. եւ ահ մեծ անկաւ ի վերայ ամենեցունց:

Էջ 56. «Թեպէս եւ ոչ ունեին թագաւոր առաջնորդ. եւ ոչ արտաքուստ օգնական զոր յաւարաց, սակայն անկանց առարկնութեամբ եւ սուրբ Պարզապետացն միութարութեամբ՝ համարանգ ափնայն նախորդն զընդ իւրնայն իմտտայն զի՛մտտտէն, թուին էւ այլ այստէի՝ որ յարտտտէ քանտտէ երն:

Էջ 186. “Եւ զորոց զխուր
զհոգաբաւ թի վաստմար կողմն
եւ ոչ ուզողակի ի խորհուրդ
ու խառնուհոյ թեանն՝ ի սա-
նուտեարցն Հայոց եւ ի Սեպ-
հացն, որք էին երեւելացոյնք,
եւ յայլ աստիկ բազմութեան,
զայնս արգելեալ առ իւր
պահէր:”

Էջ 186 “Եւ հրատարեալ
երանելի զարգաբն Հայոց
Տէրն Մամիկոնէից Վարդան,
հանգերն ընկերակցոյն իւ-
րովք եւ այլ զորուն արամբք,
որ էին ընդ նմա, յիշխա-
նէն Սիւնեաց Վասակայ եւ
յայլ մնացելոցն ընդ նմա ա-
ւարանոյն, որքնախորհուրդ
մտաք զնային ի գործ պատե-
րազմ:”

Էջ 187. “Եւ իշխանն Սիւ-
նեաց Վասակ վարդապետի
զազա զեապանս առնէր առ
Միհրանէրան Հազարապետն
Երեւոյ, եւ զիւր նենգաւ որ
խորհուրդն նամակաւ ծանու-
ցանէր նմա:”

Էջ 190-191. “Եւ այսպես
յարբեալ զճակատն, եւ յԱս-
տուծոյ խնաման ապա քնեալք
յարմակեցան ի վերայ թշնա-
մայն: Ետն նախապոյն յա-
ստիւնալ ի տեղի մարտին վար-

Էջ 57. “ընտրեաց եւ սա-
ընդ իւր զորոց զխուր զնու-
լութիւն հաւատաց նոցա,
զիշխանն խորխոսունեաց զ-
բոք իւրովք, զիշխանն Ապա-
հունեաց զորք իւրովք, զիշ-
խանն Վահեունեաց զորք
իւրովք, զիշխանն Սարգսնեաց
զորք իւրովք, զիշխանն Գա-
րեղիկից զորք իւրովք, զիշ-
խանն Սիւնայ զորքն իւրովք:
Եւ զայլս բազում զորս յար-
բունի տանէն էարկ յինչն,
եւ զեպուհո սմանս յայլմ
ասհմ:”

Էջ 57. “Եւ զգունդն եր-
կրոց ապին ի մեան Վար-
դանայ զարգաբնն Հայոց՝
անցանել ընդ ասհմանս Վրաց
ի վերայ Մարզպանին Ճարայ,
որ եկեալ էր աւերել զեկե-
ղեցիսն Աբուանից:”

Էջ 57. “Իսկ նա յամբա-
ժամակ հաւաքցէն ճեպով
զեապանս առաքէր առ
գունդն պարսից. ‘Ահա աւա-
ղիկ քակեցի զմարանութիւն
ու խախն Հայոց, եւ այլն [նա-
մակ մը կը յարինն Պատմա-
գիրք]:’

Էջ 58-59. “Եւ զայս տեւ-
լով՝ խուրս արարեալ յար-
մակէին, եւ զալ թեւն բե-
կեալ՝ զմտայ կողմանին ար-
կեալ, եւ սրայ նարակ զամ-
նեւեան ապին ընդ երեսս

սարականն Արշաւիր եւ Մուշ Սեպուհն Գրիմարսենից, որք յանգիտութենէ տեղեացն զիպեցան թանձրախոր սաստիկ ճօրից. Կամասրականն Արշաւիր եւ Մուշ ի յառաւելապէս զիսկցմանէն երիւարացն, անկեալք ի տիգլէհն զերձ երիւարքն խրելին. անգկատարեալ պսակէր երանելի սեպուհն Գրիմարսենից Մուշն՝ Խ սրականայ:

Իսկ Կամասրականն Արշաւիր իջեալ յերիւարէն ի հետիտաս՝ սպանանէր զՎուրին՝ զեղբայր Լվինաց թագաւորին, եւ ի բաց չգեալ զերիւարն ի սաստիկ խոր սպանն, ուր եւ մշյկ մի զերձեալ յառաննէ՝ թագեալ թայր անգէն ի ճօրին, եւ ինքն Կամասրականն միամշյկ արգամսթաթաւ հանգերէ ամենայն զինուոն հանեալ զերիւարն ի զամար, անփհեր քաջարար նման թաշնոց յերիւարն հեծանէր, եւ զարհուրեցուցեալ զթեւ իւրոյ կոզման թշնամեացն՝ փախսական առնէր:

Էջ 193. «Եւ հասանէին ի պահակ որմոյն».

«Գնոյն արձակէին զեւպան ի Հանս, եւ առ այլ ամրականս տեղեացն, զորս հաւանեցուցէ մարանեւ նոցա զնոյս».

Էջ 194-195. «Թէ արդ որտեաց անօրէնն զասակ ուխտն Աստուծոյ... եւ զքեր-

զաշտին, եւ փախսական առնէին մինչեւ յամար տեղին մայրեացն առ խորագոյն զարիւքն Լւինաս զեւոյս: Աւր ընդ զէժ զարձեալ թագաւորացանց ոմանց Քաղասական արքայի, ընկեցին գոթի ի ձիոյ ի նախարարաց Հայոց, ի գնոցն Գրիմարսենից զՄուշ սպանին, եւ զԳաղբիկ մի քաւորեցին».

Այնմ տեղ ոչ զէս ակն ի վեր ամբանայր Արշաւիր Արշարունի, զուէր առիւծարար եւ յարձակէր փարագարար, հարկանէր եւ սաստակէր զՎուրին քաջ զեղբայր թագաւորին Լվինաց, եւ զբազում համհարզս նորին ընդ նմին սաստակէր:

59. «Խաղաղին զնային այնուհետեւ ի վերայ Պահակին Հանաց».

«Գնոյն զեւպան արձակեցին յախարհն Հանաց եւ ի բազում այլ ազգս Քարբարոսաց որ համազորք էին Հանաց ախարհին, եւն. (տես վերեւ):

Էջ 60. «Գուժկան հասանէր... փան ապստամբին զաստիկայ, յետս կացեալ

նուն. — րի — րի Գաճակ ա-
նուն.

Էջ 216. «Քանզի բազում-
թիւն փոխառեցն Հայոց,
նախարարք եւ Սեպուհք ու-
տանիկք եւ սամիկք զիմեալ
յերկիրն Տայոց, ժողովն առ
Հմայեակ եղբոր սրբոյ Ար-
զանայ. . . .»

Էջ 219. «առ վայր մի առ
ընթամբ որ կ'ընդարձար մերձ
առ սահմանակցութեանն
խաղտեաց՝ ամբողջն անդի-
մի դռեալ դադարեցին»:

Էջ 97. «Քանզի բազումք
յազգէ ի մեծ նախարարաց
էին, եւ եղբարք եւ որդիք,
հանդերձ ամենայն սրբելոք
ի բեանց ի մէջ ամբական
վայրացն. ոմանք յանչոյս եր-
կիրն խաղտեաց»:

Ահա՛ խումբ մը նմանութիւններ ալ, որոնք
նշն-նշն-նշն են իրապէս: Արդանանց Պատմա-
գիրն իւր առջեւն ունի աղբիւր մը, կը հետեւի անոր
ընթացքին եւ կարծես իւր հետքերը խտորցընե-
լու արուեստական միջոցներ ի գործ կը դնէ: Ինչ
որ իւր աղբիւրին մէջ որոշ է, զայն ընդհանուր
բացատրութեամբ մը կը փոխանակէ. յսկանէ
յանուանէ եղած յիշատակութիւնները, ըլլայ նա-
խարար կամ իշխան, ըլլայ եկեղեցական, պաշտօնի
տիտղոսներով կը բացատրէ եւ փոխադարձաբար:
Երբ Փարպեցի քերթնէ կ'ըսէ, ինքն քանի մը բեր-
դերու անուն կը շարէ, երբ նա որոշ կերպով իշ-
խաններու անունը կը թուէ, ինքն կը բուսակա-
նանայ «բազումք որք ընդ նմայն էին»ով եւ այն
եւ այլն, ինչպէս յայտնի կ'երևի մեր բաղդատած
օրինակներէն: Նոյն իսկ քերականական ձեւերու
ընդհանրապէս փոփոխութիւններ կան. ամենէն
աննշանը, զոր օր. տես վերագոյն, «ի Հոնս եւ
— այլ ամբականս» (Փրպ.)՝ յաշխարհն Հոնաց եւ
ի բազում յայլ ազգս, բաց աստի՛ արդէն ամբողջ
նախադասութիւնը կերպաւորուած է:

Պատահական երեւոյթէ աւելի բան մ'է
այս. գիտումի, արուեստական միջոցի մ'արդիւնք

կրնանք համարիչ պատմագրելու այս եղանակը: Մեր բազմաառօթեան գրած եզրները, կարծենք, պետք եղածէն աւելի ակներեւ հանգամանք մ'ունին հաստատելու համար Արքանանց Պատմագրին Փարպեցիէն ունեցած կախումք:

Գեո սակայն կրնանք ընդարձակել մեր գիտադուլթեանց սահմանը. հետեւինք Արքանանց Պատմագրին քայլերուն, առանց ձեռքէ ձգելու Փարպեցու Պատմութեան թելը.

Հայք, ինչպէս կը պատմէ Փարպեցին, «նախնիքն (նախնիք եւ ոչ միայն նախնիքն կամ «նախնիքն», ինչ ըստ Արքանանց Պատմագրին) կը զտէին՝ «նախնիքն» զորանն Յունաց եւս այլ իշխան եւ իշխանիւն, «քրտինն Արշնաց եւս իշխանն Անթիւ Տն, ի Մարտի եւ ի Հարտիան եւ յԵփեսոսաց եւս այլ իշխանաց իւրտանիւնք տեղեաց, եւս ոչ ոչ «դարձեալն Անթիւոս: Եւ ոչ ոչ «նախնիքն» կը բեր նախ ինքն իշխանն Սիւնեաց Առասկ իւրով իւրտանն եւ ապա ամենայն տանուտեարքն Հայոց» (Փրպ. էջ 184): Ասկէ զատ՝ Յունաց Պատմագամուտութիւնք նշանաւոր խումբ մ'էր, զոր կը կազմէին Ահասն Ամատունի, Հմայեակ Մամիկոնեան՝ Արքանի եղբայրը, Մերհուժան Արծրունի՝ Ազանի եղբայրը, «յորոց ձեռն տուեալ շնորհն իշխանին Սիւնեաց Առասկայ եւ ամենայն նախարարաց աշխարհին Հայոց, յուզարկէին առ կայսր եւ առ այլ ամենայն յառաջագրեալ արագանին Հայոց» (անդ 185): Պատմագամուտութիւնք հասած էր ի Քիւզանդիան՝ երբ ասոյն սկսաւ Արքանանց պատերազմը: Թեոդոսի (Բ) մահուան եւ Մարկիանոսի գահակալութեան պարագաները կը ստիպեն Հայոց պատմագամուտութիւնք սպասել. բայց իբրեւ «նախնիքն» թէ ոչինչ «քրտինն» յազարսորոց «նախնիքն», «նախնիքն» եւս «նախնիքն» գտնեալ ի յուսոյ փրկութենէն շփրիպել. . . . Եւ ոչ ժամանակ ի գործ ժամու պատերազմին, առ վայր մի

առ լերամբն որ կոչի Պարխար, մերձ առ սահմանակցութիւնն խաղաղեաց՝ ամբողջն տեղի մի գտեալ զաղարեցին, թէ որպէս առաջիկայ իրացն մարթացին պատրաստել. (Փրպ. 218—219): Այս պատրաստութեան միջոցին յանկարծական յարձակում մը կը կրեն Տայոց գաւառին Արջնհաղ զիւղին մէջ, եւ Հմայեակ Կամիկոնեան՝ պատգամաւորներէն մին՝ հոն կը նահատակուի քաջապէս:

Արդաւաննց Պատմագիրը կը կեղծէ իբր թէ իւր առջեւն աղբիւր մ՝ ունեցած շրջայ, երբ կը պատմէ պատգամաւորութեան պարագաները: Իւր պատմութեան առաջին մասին մէջ տարբեր կերպարանք մը կու տայ իրողութեան. նախ՝ կ'ըսէ թէ հոն Ատոմ Գնունի զրկուեցաւ իբր պատգամաւոր (էջ 54). քիչ մը յետոյ մտնալով՝ թէ ոչ էր հոն նշանակած է, կը յաւելուի «իբրեւ յանդիման էր մեծի թագաւորին» (էջ 55). բայց զարմանալի չէ այս: Պատմագիրն իւր առջեւ ունի աղբիւր մը (Պարպեցին), որուն կը հետեւի, եւ առանց անդրադառնալու նախապէս գրածին վրայ՝ կը շարունակէ իւր հետեւումն ու կ'ընդօրինակէ՝ «յանդիման էր մեծի թագաւորին Թէոդոսի» (Փրպ. էջ 217), ըստ սովորութեան փոխելով ասացումին ձեւը՝ ոչ թէ «Գնունի թէոդոսի», այլ՝ «հոն էր մեծի թագաւորին»: Երկրորդ՝ Արդնց. Պատմագիրն երբ կը պատմէ, շատ յետոյ (էջ 98—99), թէ Տայոց ձորագաւառին մէջ տեղի ունեցած բնդ հարումի մէջ «երանելին Հմայեակ, եղբայր Ապարապետին Հայոց Արդանայ, յանխնայ քաջութեամբ մարտուցեալ՝ կատարեցաւ նահատակութեամբ. եւն, նախնապէս շքսեր թէ ուր էր Հմայեակ մինչեւ այն ատեն. պատերազմի նախապատրաստութիւններու մէջ ինչ գեր ունեցաւ, կամ թէ գոնէ ինչպէս եւ երբ զնաց նա խաղաղեաց լեռները: Արդաւաննց Պատմութեան մէջ յանկարծ մէջտեղ կ'ելլէ Հմայեակ. Ընդհակառակն իւր եղբոր աջ թեւն եղած էր նա:

Փարպեցու Պատմութեամբ ամէն տեղ կ'երեւի, կը խօսի, խորհուրդ կու տայ իւր եղբօր, մինչ ասոնք անոր նահատակութեան պարագաները կը գտնենք, եւ այս ուղղակի օրինակուած Փարպեցիէն:

Նման կէտ մ'ալ. տեսնէք թէ Փարպեցին ուրիշ նամակներ ալ կը յիշէ յականէ յանուանէ զբնուած Աղձնեաց, Անգեղ Տան, Ծոփաց, Հաշտենից, Ակեղեաց իշխաններուն եւ այլ իշխանաց իւրաց: Աւարդանանց Պատմագիրը շի յիշատակեր այս իշխաններէն կամ նահանգները պատմութեան այն տեղը, ուր Փարպեցին կը շեշտէ: Եւսոյ՝ միայն Տիրոսնի ատեանին մէջ Աստակոյ ամբաստանութեան ժամանակ կ'ըսէ՝ թէ «ցուցանէին զՆահապետ թուղթ մի ի Արաց աշխարհէն եւ թուղթ մի յԱղուանից աշխարհէն. սոյնպէս եւ թուղթ մի յԱղձնիս, եւ հրովարտակ մի առ թագաւորն Եանաց, եւ թուղթ մի առ մեծ սպարապետն Անտիոքոս: Եւ ի բոլորեսին յայտոսիկ ինչպէս վաւերականի մատանի Աստակոյ եղեալ էր» (Աղիշէ էջ 103): Պատմագիրն ինչպէս նախապէս շրտեր՝ թէ բաց ի Թիւզանդիսնէն՝ ուրիշ տեղեր ալ նամակներ գրուեցան, եւ առանց նախապատրաստելու ընթերցողը՝ այս տեղ ալ դարձեալ յանկարծական յիշատակութեամբ կասկած կ'արթնցընէ անոր մտքին մէջ: Աւրիշ եղանակ մը չէր կրնար ընտրել հետեւող մը: Եւ հետաքրքրական է դիտել՝ թէ ոչ միայն Աւարդանանց Պատմագիրը մեր վերագոյն մասնանիշ բրած արուեստակութեամբ Փարպեցու «եւ այլ իշխանաց իւրացրանչիւր տեղեացն» կ'որոշէ Արաց եւ Աղուանից բացառութիւններով, այլ մանաւանդ, Փարպեցին՝ որ Աստակի ամբաստանութեան միջոցին ընդհանուր ձեւով մը կը բացատրէ նամակներու խնդիրն, հոն Աւարդանանց Պատմագիրը մի առ մի կը թուէ գտնենք (Հմմտ. Փրպ. էջ 249 -- 250, Աղիշէ էջ 103):

Թե՛ Հմայեակի եւ թե՛ նամակներու մասին թերի պատմածք, մանաւանդ այն պատմածներուն տեղ տեղ — — — — — նմանութիւնները, բանք նոյն — — — — — Փարպեցի — — — — — Պարպեցի — — — — — ան, ազգիւր մը կը մատնեն: — Փարպեցին է այս ազգիւրը:

Փարպեցու իբր ազգիւր գործածութեան՝ ծանրակշիւ հանգամանք, կերպարանք մը կու տայ Ապարապետին առ երեսս ուրացութեան իրողութեամբ իւր: Փարպեցին կենդանի գոյներով կը պատկերացրնէ այս պարագան (Փրպ. էջ 142—172), ինչպէս նաեւ այս առթիւ Ապարապետին երթը գէպի յանական բաժինը: Աւարդանանց Պատմագիրն այս կարեւոր միջոցէպէս ծածկել կարծած է՝ այդ մասին ուղղակի յիշատակութիւն մը չընելով: Բայց իւր սուտողերն ամեն գաղտնիք կը պարզեն, “խորհուրդ արարեալ ի գիշերի միում ամենայն ուխտին բազմութեամբ, կոչեցին եւ զպարապետն զորաց ի խորհուրդն. նորոշն է — — — — — ի վերայ նախնի մարտն անչարտնութեան, որոյ զն սուտ միջեւ ընդեւ էր ի վերայ Քրիստոսի: Եւ միջն ուղիւ — — — — — ի վերայ նոր, վերապին ընկալն զն յառաջն — — — — —” (Ազգիւր. էջ 49): Աւելորդ է բացատրել՝ թե՛ այս հասածն, այնչափ սեղմ եւ կուս, Փարպեցու ընդարձակ պատմածին կատարեալ ցուցումն է: Ինչո՞ւ այս յանկարծական շեղումը Ապարապետի նկատմամբ. ինչ եղած էր որ Ապարապետը կը հարցումփորձեն, կը քննեն եւ կը հասկընան որ հաստատուն է նա իւր հաւատքին վրայ: — Փարպեցին կու տայ պատասխանը:

Այլ մանրամասնութիւններու շնորք մաներ շեշտելու համար երկու պատմագիրներուն իրարու հետ ունեցած աղերսը, այսինքն՝ Ազգիւրի կախումը Փարպեցիէն: Մտադիր կ'ընենք միայն Ազգիւրի Պատմագրութեան նպատակը, որ ուղղակի ապացուցումն է մեր պաշտպանած դատին: Մարտութեան եւ Փիլիսոսի թարգմանութիւններուն Աւարդանանց Պատ-

մութեան հետ ունեցած յարաբերութիւններն արդէն շատ որոշ կերպով ցուցուցին՝ թէ Ոսկի-Գրքոյկը Վարդանանց Պատերազմէն յետոյ գրուած մ'է: Փարպեցիին ալ որոշ ժամանակամիջոց մը ցոյց կուտայ ասոր գրութեան:

Փարպեցու գրչին ասկ բոլոր նահատակներ -- րէ են կամ երանելի. գիտենք այս երեւոյթը մանաւանդ Սպարապետին վրայ: Ընդ հակառակը կը տեսնենք որ Վարդանանց պատմագիրն իւր "հրաշայտում" յին գիցազնը Բ-Վ, Կ-ը-ի, Աշի քաջանուններով կը կենդանացընէ: Պատմագրին բուն եւ ամբողջ նպատակն է այս: Բովանդակ պատմութիւնը հասուցած է բարձրութեան մը վրայ, որ իսկապէս կը տարբերի Փարպեցիէն: Սա բնտանեկան անուշութիւն մ'ունի. մեր բոլոր մատենագիրներուն մէջ միայն ինքն է այն ոճին ստեղծիչը. բուն Պատմագիր մ'է Ղազար. ամենէն մանր միջազէպքերով, ինչպէս Արշաւրի մոյկին պատմութիւնը, Ղեւոնդ Երէցի խօսակցութիւնը Ղասակին հետ Տիւրանի ճամբուն վրայ եւ այլն, անժխտելի բնտանեկութիւն կը միացընէ իւր գրչի բնական եւ կախարդիչ սահունին: Բայց միւսը՝ Եղիշէն՝ կը գրէ պատմութիւն մը՝ որ պարզապէս գիցազներգական բան մ'ունի: Այս հնուն մը կայ հոն: Պատերազմական դէպքերը, իրենց կանխող եւ յաջորդող պարագաներով, առաջին անգամ գրի առնող մը՝ անկարելի էր որ այնպիսի գրուած մը տար մեզ: Ասի գոնէ շատ ստոյգ է Վարդանանց Պատմագրին համար. նա ակնեբեւ գիւրութեամբ մը կը շարժէ իւր գրիչը: Այս յատկութիւնը բոլորովին խամ նիւթի մը վրայ չի կրնար փայլել, մանաւանդ գրելու այդ նկարէն եւ բանաստեղծական ոճին մէջ: Մեկ գրչով կարելի չէ տալ այն կազապարը. քանի մը փորձեր անհրաժեշտ են: Բայց հարկ չկայ ասոր: Փարպեցու արդէն գրած պատմութիւնն ամեն գիւրութիւն պիտի ընծայէր մեր Պատմագրին իւր ճաշակին համեմատ գրելու:

կաղապարելու համար դէպքերը: Այս է պատճառը, որ նա գրագիտական-գեղարուեստական խաղեր կ'ընէ Փարպեցու Պատմութեան վրայ, եւ տեղի կուտայ դիտելու այնպիսի նմանութիւններ՝ նոյնութիւններ՝ զորս նշանակեցինք վերագոյն: Եւ քանի որ Աշորդանանց Պատմագրի բուն եւ ամբողջ նպատակն է բարձրացրնել Աշորդանի եւ Աշորդանանց քաջութիւնը, ոչ միայն յատուկ քաջանուններով — Բ-ճ, Ա-ր-ճ, Ա-ր-ճ, Զ-ր-ճ-ճ, Ի-ր-ճ-ճ, Հ-ր-ճ-ճ, Մ-ճ-ճ, Ա-ր-ճ, Ե-ր-ճ (էջ 93) — կը կենդանացրնէ եր-ճ-ճները, այլ մանաւանդ զանց կ'ընէ Աշորդանի շուն դէպ ի յունական բաժինը՝ զայն ուրացութեան աղտէն սրբելու համար, որ ստուգիւ կրնար գիւցազներգական սճին մէջ ստուերած մը բերել Սպարապետի քաջագործութիւններուն, զէթ Պատմագրին մտածութեամբ: Այս է պատճառը, զարձեալ, որ պատմական ինչ ինչ դէպքեր շատ համառօտ կ'անցնի, կամ առանց կրկնելու իւր նպատակին յարմար դէպքերը կ'ընդլայնէ եւ անոնց վրայ կը ծանրանայ: Նոյն իսկ Ս. Ղեւոնդի նկատմամբ ակնարկութիւն մ'իսկ չընենք հոն, ուր Փարպեցին սքանչացումով կը խօսի (էջ 204—2 5. 227—228). եւ միայն կը շեշտէ, կը ճոխացրնէ, կը կենդանացրնէ ինչ որ Քաջին եւ Աորովիներուն շահատակութիւնները կրնայ ցուցրնել:

Մեր Պատմագրին տեղ տեղ քրիստոնէական-փիլիսոփայական խորհրդածութիւններն իսկ միակ բան մը կը ցուցրնեն. այն է՝ ազրիւր մը. այսինքն՝ արդէն գրուած մը՝ երբ յատուկ բաժանումներու կը վերածէ, առիթ կ'ունենայ դէպքերը լուստուստուս սրբելու եւ է յ-ր-ճ-ճ խորհրդածութիւնները ընելու: Այս ամենը հանդարտ, ընդարձակ ժամանակ եւ լաւ կերպով պատրաստուած նիւթ կը պահանջէ: Աստակի վերջին վայրկեաններուն վրայ այնքան ծանրացում, «Տիկնայք փափո-

կատուներ չի այնչափ շքեղ ընդլայնու մը, Խոստովանողին հիանալի գրուագրը, Փիլոնի հաստատմաները քրիստոնեական ջատագովականի մերածելով նամակ յորինել, կպիսկոպոսներուն բերանը գնելը, եւն եւն, առաջին գրութեան մը ժամանակ մտածելու բաներ չեն: Մարութեանն եւ Փիլոնին փոխառութիւններ հան չեին կրնար մանեկ առաջին գրչով մը: Փարպեցին չէր կրնար գրել՝ թէ Աստակ ինչպէս զարգարեց ինքզինք: Նախարարական կամ մարզպանական աստիճանին պաշտօնական զգեստի մը, պատիւներու այնպէս մանրամասնութիւններն երկրորդ գրող մը միայն կրնար յեռու իւր պատմութեան մէջ, մանաւանդ Մարզպանին անկումն աւելի փառասուր ներկայացրնելու համար: Փարպեցի ալ նայն իրողութիւնները կը պատմէ, բայց պատմագրական համաշխարհութեամբ մը: Փարպեցու մէկ պարզ յիշատակութիւնը կամ ակնարկութիւնը՝ բաւական եղած է ընտիր եւ շքեղ ընդլայնումներ թելադրելու Աւարգանանց Պատմագրին: Նամակներու պարզ յիշատակութիւնը Փարպեցու մէջ, ասոյն պատճեններ յերիւրելու տեղի կու տայ: Մարզպանին խոյտաստակութեան շատ համառօտ յիշատակութիւնը Փարպեցու մէջ (էջ 253), ասոյն ուրիշ կերպով կը շքանակուի՝ հանգիստար եւ քստմեկի: Փարպեցու «Կանելը փափուկը» կը գրէ Արցնց Պատմագիրը զայն նոխացրնելու՝ Փիլոնեան ներշնչումով. Խոստովանողին նախարարաց խնդրանքով մերագարնը, «որոյ տեսն իսկ իւր առանց ամենայն երկբայութեան զկերպարանս հրեշտակի ցուցեալ ծանուցանել ամենայն անսոցայ զայրն» (Փրպ. էջ 322), բաւական եղած է որ Պատմագիրն իւր բոլոր այժը թափէ արտայայտիչ գրուագրի մը՝ Մարութեանն ներշնչում, ուր հրեշտակացած է Խոստովանողը:

Մէկ խոցրով Աւարգանանց Պատմագրին բոլոր հանգիստարութիւնը, թէ խորհրդածութիւններու, թէ նկարագրութիւններու, եւն եւն, ամեն

ալ հանդիսա ժամանակ եւ աչքի առջեւ պատրաստ
գրուած մը կը պահանջեն. — զայս ունեցած է
Վարդանանց Պատմագիրը:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՊԼՏ ՃԵՆՆԵՐ

Վարդանանց Պատմութեան մէջ երկու խումբ
պաշտօնական գրութիւններու պատճեններ կը
գտնենք իբր նման: Կամ նշանակաւ եւ իբր շարժա-
քան կամ ճառ: Առաջին խումբ. — 1. Յայկերտի
նշանակաւ՝ «Առ ամենայն ազգս տերութեան
իմց» (էջ 9—10). 2. Միհրանեսի նմանի՝
«Գուք գիտաւնէք» (էջ 20—22). 3. Այս նամա-
կին պատասխանը՝ «Յովսէփ եպիսկոպոս հանդերձ
ամենայն միարանելովքս» (էջ 22—31). 4. Թէո-
դոս Բ. ի գրուած նշանակաւ՝ «Յովսէփ եպիս-
կոպոս բազում եպիսկոպոսակցօք» (էջ 54—55):
Երկրորդ խումբ. — 1. Վարդանի ճառը՝ «Ի բա-
զում պատերազմունս» (էջ 77—80), 2. Ղեւոնդի
խօսածը՝ «Յիշեցէք ամենքին» (էջ 82—88):

Այս բոլոր պատճենները պաշտօնական հան-
գամանք մը շունին: Ինքն Պատմագիրը յօրինած է
զանոնք, անշուշտ կռահելով թէ ինչ բաներ
կրնային գրուած ըլլալ այն գեղքերու առթիւ,
զորս կը պատմագրէր: Չենք կրնար անտարակոյս,
մերժել թէ նամակներ կամ հրովարտակներ չգրուե-
ցան. իրաց բնական ընթացքը կը պահանջէր այն
տեսակ պաշտօնական գրուածներ: Բայց կը պնդենք
թէ Պատմագրին պատճենները չեն այն պաշտօ-
նական գրութիւնները. ասանք կեղծ են բոլորովին:
Եթէ այսպէս չէ, ինչու կը վարանի Վարդանանց
Պատմագիրը միւս լուսնային (էջ 103) պատճեն-
ներն ալ գնել իւր Պատմութեան մէջ: Եթէ կա-
րելի ըլլար այն գրուածները ձեռք ձգել՝ անպատ-
ճառ առաջին անգամ Փարսեցին պիտի տեղաւո-

բեր գանձեր իւր պատմութեան մէջ: Այս պատ-
ճեններու յերևբումին մեկնութիւնն ալ ազբիր
մը կը մասնէ: Այսպէս Միհրաներսէսի բնծայուած
վարդապետական նամակը՝ արդիւնք է Փարպեցու
սա յիշատակութեան. «Չնն զոյ է- շէրէն- մեր
չոյսի է- շէրէր- իրենց- է- Կո- ի Բերէլ - յեշ»
(էջ 122. Հմմտ. «Եւ զայն եւս իմացեալ թէ
զօրէնս անօրէնութեան իւրեանց գրով առաքեա-
նոսս» էջ 123): Փարպեցին եւս, ստուգիւ, յա-
ռաջ կը բերէ հրովարտակի իմաստով գրութիւն
մը (էջ 121—123), բայց՝ ինչպէս գիտել կու տայ
բուն պատճեն մը չէ այն, այլ՝ «՛՛՛՛՛՛ յ- յի- յ-»
ինքն՝ սա իմաստով բան մը կը գրէր: Փարպեցին,
սակայն, աւելի գիտցած է պաշտօնական լեզու մը
գործածել իւր խմբագրութեան մէջ քան Աար-
գանանց Պատմագիրը: Փարպեցու խմբագրութեան
մէջ յառաջ բերուած կէտ մը գրգած է Աարգա-
նանց Պատմագիրը մարմնացընել Հայոց աշխարհին
զրկուած «զօրէնս մեր զտոյգ եւ զարգարն: Աար-
գանանց Պատմագիրը հետաքրքիր կամ հմուտ
անձ մ'է Պարսիկ բարբերու եւ իրերու, անոնց
կրօնական ծէսերուն՝: Եւ իւր հմտութիւնը փայ-

1 Այսպէս (Եղիշէ էջ 40, 112) ծիսական մանրա-
մասնութիւնք ուշագրաւ են, զորս շունի Փարպեցին: Այս
ընդլայնութեան ընկած կերպով կու գան գրի տակ մաս-
նաւոր նպատակի մը համար ձեռնարկուած գործի մը մէջ:
Իրր Պատմութիւն՝ երկրորդական են ստուք. իրր հմտու-
թիւն՝ թանկագին են միշտ, մանաւանդ երբ մէկ կողմ յա-
ռաջ բերուելով, միւս կողմ կը հերքուին քրիստոնէական ըմ-
բանութեան: Թովմա Արծրունւոյ հետաքրքրութիւնունի
Աարգանանց Պատմագիրն ալ (Հմմտ. Թովմ. Արծր. Գրք. Ա.
ԳԼ. Գ) պատշաճ առիթներու մէջ անմիջապէս ցուցընել
իւր հմտութեան շափը արտաքին իրերու մասին: Այսպէս՝
Յակոբա Ք. Գլխի է (Եղիշէ էջ 137). Միհրաներսէս
պաշտօնականութեամբ կը խոյտառակուի (անդ էջ 151),
հեղինակիս՝ պարսիկ պատմութեան ունեցած հմտութիւնը

լեցրնելու համար միայն կը ձեռնարկէ այնպիսի ընդլայնումներու, որոնք զարձեալ ազդիւր մ'ունին. — Եզնիկի գրուածք բուն ազդիւրն է Միհրաներսէի վերագրուած նամակին՝: Միեւնոյն շար-

կը ցուցընէ: — Քոստանի հետաքրքրութիւնը Աւարգանանց Պատմութենէն թեւագրուած է անշուշտ:

Է. Բարսեղ՝ Եզնիկին կը վերագրէ նոյն իսկ այս գրութիւնը՝ երբ նշանակել կը քանայ «Ընդդէմ Ալանդոցի գրութեան ժամանակամիջոցը. — «Արդ որչափ որ նշանակուած չէ, սակայն յոյժ հաւանական է կարծել, թէ կամ 425—431 միջոցին գրած լինի, երբ իրեն Աւարգանանց հրամանաւ գեղեցեցաւ յեղեօտա եւ ի Քիզանդիոն՝ առ ի թարգմանել զգիրս յԱսորոցն եւ ի յունեն՝ ի հոյ ըստբառ. եւ կամ յամին 441—445, երբ Յազնկերս Բ. ի հրամանաւ Երէւստան կամ մտերայաշտութեան կրօնքը սկսաւ տարածանիլ ի Հայս եւ նոցա մէջ ճարակ գտնել: Ստուգիս այսպիսի մի եղելութեան առաջին ապացոյցը կուտայ մեզ Եզնիկայ վերոյիշեալ երկատիրութիւնն, որուն Ա. Գ. եւ Գ. գրքերն՝ ըստ մեծի մասին թարգմանաբար յաղուածոյք են Ս. Եզնիկանի Եւստիոս Լեւոնոսի գրքին եւ իմաստասիրացն Յունաց, որոնց հետ ի Միջագետս եւ կամ ի կողմանս Յունաց եղած ժամանակ՝ աւելի առիթ ունէր ծանօթանալու քան ի Հայս: Իսկ երկրորդ ապացոյցը կ'ընծայէ մեզ յամին 449 Յովսէփայ նախագահութեամբ յԱրտաշատ համախմբուած եւ առ Միհրաներսէս ուղղուած Հայոց Պատմութիւնն առ Եզնիկի, յորում Եզնիկայ վերոյիշեալ երկատիրութենէն պեւայլ տեղիք մէջ բերուած են ընդդէմ Պարսից: Արդ՝ այս բանս պնդեալ կը ցուցընէ, թէ ոչ միայն այս թուէն յառաջ արդէն գրուած եւ ամենուն ծանօթ էր Եզնիկայ երկատիրութիւնն, այլ թէ ինչպէս ինչպէս Եզնիկ շարժեց ինչպէս այն պատմական իրաւունքն ունէր որովհետեւ այս թղթի սճերն եւ լեզուն իսկ Եզնիկայն բերէ զտիպ, քան Եզնիկի, (Գուշնի, էջ 318): Եւ յԱՍՐ «Եւստիոս Ղեւոնդեանց՝ Աւարգանանց (Արտաշատ պատմութիւն) ժողովքին մէջ առ մեծ հազարապետս Պարսից Միհրաներսէս գրուած թուղթը, զոր կ'ընծայէ մեզ Եզնիկ Եզնիկայ Եւստիոս երկատիրութեանն բովանդակու-

ժառիթով խմբագրուած է Հայոց պատասխանն ալ, որ Զատագովական մ'է. որովհետեւ ըստ Փար-

թիւնն է իւր շէշիւնիցնէ Բաշ Գլխիկի Ինքիւն Բաշ Գլխիկի շէշիւն (անդ էջ 405): Ը. Բարսեղ՝ զեռ «Պարզանանց Պատմութեան ստուգարան հեղինակ», որու հաստատարմութեանը վերայ ցարգ ոչ որ տարակուսեցաւ, (անդ էջ 251) համագումով է որ, անշուշտ, սյուսիսի առաջագրութեանը Պարզանանց Պատմագիրը ակամաստեի վիճակին մէջ կը ներկայացընէ: Բայց Եզնիկի գրած չի կրնար ըլլալ այն պատասխանը. հակառակ պարագային ինչպէս կարելի է մեկնել բուն իսկ Միհրանեանի վերագրուած նամակին պատճենը, որ Եզնիկէն քաղուած է ուղղակի: Պարզանանց Պատմագիրն իւր առջեւն ունի Եզնիկի երկասիրութիւնը այն առարկայումն որ Եզնիկով թէ Պարսից կրօնը կը ներկայացընէ եւ թէ կը հերքէ զայն: Եզնիկ չի կրնար գրած ըլլալ այն պատասխանը, որուն մէջ, ինչպէս վերագրոյն նշանակեցիր, Փիլանէն նամակութիւններ կան: Իսկ Փիլանի թարգմանութիւնն Եզնիկի չէր կրնար գործածուել: Իսկ Եզնիկի երկասիրութեան եւ Փիլանի մէջ եղած նամակութիւնները բացատրելու համար պէտք է ենթագրել որ Եզնիկ անոր յունարէն բնագիրը գործածած ըլլայ, ինչպէս Եզնիկանիւնը եւ Բարսեղները:

Նշն գիտագութիւնը ստիպուած ենք ընել Ը. Պ. Սամուելեանի այս մասին ըրած ուսումնասիրութեան զեմ: Ը. Սամուելեան իւր «Կենսագիր իւր շէշիւն Եզնիկի Պարսիցի Կաշիւնի Կաշիւնի խորագրով յոգուածներուն մէջ (Բաշ Գլխիկի 1898 Յունուար-Օգոստոս) Պարզանանց Պատմագրի այս պատճեններն, որոնք Եզնիկի գրածին հետ աչերս մ'ունին, նկատի առած է (Բաշ Գլխիկի Յունիս): Իւր եզրակացութիւնները աստք են. Եզնիկ ակամաստե է (անդ էջ 273, 275, Կրթիւն), Եզնիկ է հեղինակ «Սրբաշատութեան» (էջ 275, 279), Եզնիկ իւր ծանօթ գործը գրած է «յետ մեծ պատերազմին» (Թ. 451-452), վերջուպէս որովհետեւ մէկ կողմէն «Եզնիկի թուղթն նամակի պատշաճութեամբ մը կը սկսի, Միհրանեանի շարագիր անուամբք եւ մեծարանաց ողջունի, եւ կանոնաւոր կերպով կը վերջանայ ըստ նիւթի նամակին, իսկ Փարսեղեան այդ ամենէն զուրկ է, գոչցեալ պատմութեան պարբերութիւն մը լինէր, եւ այնչափ համառօտ քան զմիւսն, որ թուի

պեցու՝ Գաղկեաք ոչ միայն իրենց արդար է ասոյք
 օրէնքը զրկած է ի Հայս, այլ նաև «չլործեցեւ յե»

թէ պարզ յիշած լինելու համար գրեր է զայն Ղազարս
 (— ուն շտ Գիտ Գիտաւնիւն Տի Վարդաւն համար՝ թե
 Պարտեղին էր պարտեղ յոսու լի թերեք էր կրծք, ինչպե-
 շտե՛ք արդե՛ն —) միւս կողմանէ որովհետև «Պարտեղ
 թղթայն վերջը յեղեղնն գրուած է «կամ արարեք թան ա-
 թան նամակիդ պատասխանի, եւ կամ արիք ի գրուած
 եկայքս, եւ Պարտեղինն այդ խոսքը իւր ասանդածին մէջ
 այսպէս պարզեր է. «չկարծեցեալ օրենսդ (չբխտանեաւ-
 թեան) առ մեզ գրել հրամայեցար ձեզս» եւ ահա այդ
 խմուածով թան առ թան պատասխան եղիւնին է, եւ Պար-
 տեղեայն գրեթէ ոչինչ է. զարմեալ եղիւնն նպատակ չու-
 ներ ժողովոյն թուղթը երկարելու (— բայց ինչո՞ւ կեր-
 կարէ —), բայց Ղազար ունիւր համառօտելու, պատու-
 թեան կապն ընդ երկար շնորհատելու համար. մանաւանդ
 որ արդէն եղիւնի մէջ ամբողջօրին կար այն, (Բզմ.
 Գաւնիւ. էջ 274-275, Կրթնթ. 3): Այս էրի ենթմագրութիւն-
 ներուն բարբ հերքու թ իրենց մէջն է. — Պ. Գր. խոսք-
 թեանի գործը՝ Հ. Ստուծնեան իւր առիւնն ունի, այսինքն
 այն կարծիքն ունի թէ Պարտեղի վարդանանց Պատմա-
 գրին թանագրայն եղած ըլլայ. որովհետև ըստ Հ. Ստուծ-
 նեանի «Եղիւնն ակամաառն է... «Հան ժողովոյն ներկայ է»
 «մանաւանդ որ արդէն եղիւնի մէջ կար այն (այսինքն՝
 նամակը)»:

Արդէն բացատրեցինք՝ թէ վարդանանց Պատմագիրը
 Պարտեղեայն ինչ ինչ տեղիքներին զրգուած է խմբագրելու
 պաշտօնական գրուած մը՝ նախ շինելով Միհրնիստեհի ա-
 նունով նամակ մը եւ յետոյ թան առ թան հերքելով զայն,
 որ «Ինչեւալ կցե ինչեքի ինչոս շնչակցով թարգմտեանի միւս
 կարծիքը (ԳԼ. ԿԿԹ. էջ 77): Պ. Թարգմտեանն ալ, անաս-
 րակցոս, բաշարովն համարուած է այս կեղծիքին (Հմմտ. Կերծ.
 էջ 37-39): — Բայց աստի՛ կերեւի թէ Հ. Ստուծնեան
 եղիւնի նուիրուած թանի մ'էջեր իսկ չէ կարգացեր Գաղտ-
 նիսի մէջ, որուն հմուտ հեղինակը ասորեր ասորեթիւ կը
 նշանակէ եղիւնի գործին գրութեան, ինչպէս անանց զե-
 րեւ: Եղիւնի էրք ալ գրած ըլլայ իւր հերքումը Պարտեղ լե-
 շին զեմ, վարդանանց Պատմագիրն իւր մեղքն ունեցած է

(Հայոց, քրիստոնէից) Երէն-ք' — Ժշ իրել հր-
 Ենեց-տ յեշ, (էջ 123): Արդէն Փարպեցու այս
 կերպով պատմելն կը ցուցընէ թէ ինքն է որ կը
 խմբագրէ. որովհետեւ թագաւորական հրաման-
 ներն Արեւելքի մէջ ուղղակի եւ խափու՝ հրամայա-
 կան շեշտով մը կ'արձակուին: Պատասխանն ալ
 նոյն կերպով կը խմբագրէ Փարպեցին (էջ 127—130)
 եւ գիտել կու տայ՝ թէ Հայք շուրջին կատարել
 Յաղկերտի հրամանը, այսինքն՝ զրկել քրիստոնէա-
 կան Երէն-ք կամ դաւանանքը. «Ե- ոչ շէր Երէն-
 իրել Ե- ք-լ Բերել — յեշ՝ Ը-ք հր-մանի յերոյ՝ ի
 քեղ Ե- ու-ք-լ-ն հ-մ-Երեց-տ, (էջ 129): Աւարդա-
 նանց Պատմագիրը սակայն ուրիշ կերպ շէր կրնար
 ընել: Չբուանականութիւնը — որովհետեւ գրուա-
 նական վարդապետութիւն մ'է այս պատճենը քան
 բուն Չրագաշտականութիւն կամ Մազգէական-
 նութիւն — բացատրելէ յետոյ, պէտք էր հերքել
 զայն՝ բացատրելով քրիստոնէութիւնը եւ ջատա-
 գովելով. այս հարկեցուցիչ վիճակը ընդարձակ
 ջատագովական մը արտագրել կու տայ Աւարդա-
 նանց Պատմագիրն Ե- ոչ ու-ք-լ-ն հ-մ- Ե-ք-լ-ն-
 որչափ ալ «Բէրք», ինչպէս կ'ըսէ Օրբէլեան, որ-
 շափ ալ խիստ պաշտպանողական կերպով գրուած
 ըլլայ պատասխան մը, կարելի չէ որ Աւարդանանց

զայն: Աւարդանանց Պատմութեան մէջ նամակ բուսած այս
 երկար ջատագովականին, — որուն նախարը գրուած «չ-ք-
 քէր անուններ իբր թէ կեզմիր մ'ի վեր հանելու բնու-
 թիւն չունենային —, Եզմիկի հեռ ունեցած նմանութիւն-
 ները զայն կը հաստատեն եւ ոչ թէ Եզմիկի խմբագրու-
 թիւնը: Եթէ Եզմիկ գրած ըլլար, ինչո՞ւ պիտի փոխեր իւր
 ասացուածներուն ձեւը, բառերը, ո՞ր է այն գրուածին մէջ
 Եզմիկի յատուկ ոճը: Եզմիկն է որ իւր սովորութեան հա-
 մեատ փոխած է ասացուածի ձեւերը Եզմիկին սգաուե-
 լու ժամանակ: — Մ. Ազարեկիան ալ Եզմիկը հեզմակ
 նանցած է այն նամակին (տես Ծէն Աւարդի 1866 թիւ ծ.
 էջ 551 Ծնթ.):

Պատմագրի պատճեններն հասնի: Ահա՛ երկու պատ-
ճեններու վիճակը, սրունք բառ վարդանանց Պատ-
մագրին ստոյգ են, պաշտօնական հանդամանք
Մ'ունին. իսկ բառ Փարպեցու, թէեւ ստուգիւ
տեղի ունեցած է պաշտօնական թղթակցութիւն
մը Գրան եւ Նախարարաց միջեւ, այս անժխտելի
է, բայց Փարպեցին չի յանդգնիր ուղղակի բսել
"այս է ՊԱՏՃԵՆՆ Է՛ր Վարդանանց", այլ՝ "Գրէր այս-
պէս", իբր այդպէս յետը իմ իմաստով, կամ "այս-
պէս էր Վարդանանց" (էջ 123), իբր այդպէս յետը իմ
իմաստով գրուած հրովարտակ մը, ինչպէս բսինք
վերագոյն:

Վարդանանց Պատմագրին ինքզինք ականա-
տես քննարկելու համար ի գործ գրած արուեստա-
կան ջանքերէն մին ալ սա՛ է. իբր թէ իւր տրա-
մագրութեան տակ գիւան Մ'ունեցած բլլայ պա-
տերազմէն անմիջապէս յետոյ՝ ուսկից կ'ընդօրինակէ
իւր գործէն իւր: Իւր պատմական բոլոր գիւանք
սակայն՝ Փարպեցին է, ինքն կը յերիւրէ այն նա-
մակը եւ կը զարմանայ թէ ինչ լաւ բան մը գրեց
— ուրեւ իմ ընդ ճարտարութեան ինչպէս ընդ
ճարտարութեան աներկէն ընդ ընդ ընդ ընդ ընդ
հետեւ կարելի չէ որ պաշտօնական մարմին Մ'այդ-
պիսի լեզու մը գործածէ՝ նոյն իսկ ամենէն ապատամբ
վայրկեանի մը մէջ: Այդ զարմացումը, արուած գո-
գու թիւնը Պատմագրին է. ինքն իւր գրածին վրայ
կը զարմանայ այնքան աներկիւզ, կը գովէ զայն:
Զարմանալի չէ:

Թեոզոս Բ. ի գրուած Էրզնուրի ընդ ընդ ընդ ընդ
զուրկ է պաշտօնական հանդամանքէ, մանաւանդ
պատմական ընդ ընդ ընդ: Կարծես ձեռուած է

1 Այս իրողութիւնը շատանց երեւան հանկց տա-
ղանդաւորն Շահնազարեան, իւր "Գրուածք ի գրէս ընդ ընդ
— հերթումը, պատմական գործին մէջ: — քննի. Պատմա-
թեան քննադատ հեղինակն ալ կը հերքէ այս եւ ուրիշ
պատճեններ կգիշերի մէջ (քննի. Պատմ. գ. էջ 362—367):

Գաղտնի Աւարդանի եւ Ղեւոնդի ճառերուն, կը տեսնենք՝ թէ Աւարդանանց Պատմագիրն կատարում ունի տեղ մը: Փարպեցին կը պատմէ՝ թէ այն գիշեր (451 Մայիս 25 ուրբաթ, որ շաբաթը պիտի լուսնար) խօսեցան Աւարդան եւ Ղեւոնդ: Ըստ Փարպեցու նախ Ղեւոնդ կը խօսի, յետոյ Աւարդան՝ զգածուած Ղեւոնդի քաջախրական շեշտերէն՝ նշնխմաստ յորդորական մը կ'ուղղէ, այսինքն՝ քիչ մը հոգեւորականի բերնով: Աւարդանանց Պատմագիրը, թէեւ ոչ նուազ հոգեւորականի բերնով՝ գրգռիչ բառեր կը գնէ Սպարապետին բերանը: Աւարդան անշուշտ խօսեցաւ, եւ կը հաւատամ որ բուն սպարապետի վայել բերնով մը գոռաց, յորդորեց, յուզեց, բայց ոչ այնպէս, ինչպէս յերբ բուած է պատմու թեան մէջ: Այն յորդորականին մէկ կէտք, «մանաւանդ զի բազումք ի ձեռն լուսագոյն էք քան զիս արու թեամբ, եւ գահու ի վեր բառ հայրենի պատուոյն» (եղիշէ էջ 78), ուղղակի առնուած է Փարպեցիէն. որ նոյնպէս Սպարապետի խօսքերն են, «Բազումք են յայսց երկոյ աշխարհաց յազատորերոյ, որք են աւագ քան զիս եւ գահու եւ աւուրքք, եւ շատ են՝ որ ի խմարհ են» (Փրպ. էջ 138): Ահներեւ է թէ ուսկից կ'առնու Պատմագիրն իւր շարագրած յորդորականին շատ կարեւոր մէկ կէտք:

Աւելի հետաքրքրական է Ղեւոնդի յորդորականին շարագրութիւնը: Փարպեցին կ'ըսէ թէ «որ յուսուցանելն իւրում (Ղեւոնդ) բազում բանս հոգեւորս՝ յիշեցոցանէր ասնէնդուն զլարսն զլարսն զլարսն և և նախ զանպատու մն զհամբերութիւն սրբոյն Գրիգորի, ապա զայլոցն ամենեցուն» (էջ 206): Աւարդանանց Պատմագիրն առիթը չի փակցընէր մի առ մի բնգլայնել — — — Ընդ վարքն ու քաջութիւնը, եւ կը սկսի «Յիշեցն, ամենեքեան զհարսն զառաջինս» (նոյ, Աբրահամ), — «Յիշեցն, առ պրինիք, զմեծն Մովսէս», — «Յիշեցէք

զմեծ քահանայն Փենեհէզ, — «Մէ հոռնայ
 եւ գուրբ մարգարէն զԵղիսա», — «Յէշէշէ+ զա-
 մենայն զորաւարս Իորայէլի» (Եղիշէ էջ 82—84
 եւ հետեւ). Էւ յէշէշէն հիները, բայց ՚ի յէշէ Լու-
 սաւորիշը, զոր ընդ հակառակը Ղեւոնդ՝ իբր ամենէն
 աւելի քաջալերիչ տիպար մը յառաջ կը բերէ,
 կը յէշէշէն, եւ Վարդան կը հաւանի Ղեւոնդի խո-
 սածին ու կը յարէ՝ «յորոց բազումք որ աստ կամք,
 ոչ միայն աշակերտք՝ ոչ ոչ-տէ-տէ-տէ-տէ-տէ-տէ-
 Լուսարտէ-ւի» (Փրպ. էջ 208—209): Վարդան,
 Մեծն Սահակի թոռը, միայն կարող էր այն վկայու-
 թիւնը տալ, եւ Լուսաւորշին՝ Մեծ Նահատակին՝
 հոգեկան արիւթեան յիշատակով քաջալերել
 իւր ընկերակիցները, ինչպէս Ղեւոնդը: — Չար-
 մանալի է որ Լուսաւորշի յիշատակութեան անգամ
 մ՞իսկ չենք հանդիպիր Վարդանանց Պատմութեան
 մէջ, մինչ Փարպեցու ամենէն մեծ դէմքն է ան եւ
 միշտ յիշատակութեան կը բերուի: Այս երեւոյթն
 ալ կասկածելի է:

Վարդանանց Պատմագրի Պատճեններու խրմ-
 բազրութիւնն ալ՝ ուրեմն կը ցուցնեն թէ ոսկի
 գրքոյն կախում ունի Փարպեցիէն:

Երգ՝ Փարպեցին, ըստ Գաթրճեանի, գրած
 է իւր պատմութիւնը 488—490 (Հ-ՆԳԷ-1887
 Յունուար). ըստ Խալաթեանի՝ 490—509, այս-
 ինքն՝ նշանաւոր Թուղթի գրութենէն յետոյ, որուն
 գրութեան ժամանակը «խնդրելի է ի միջի 488 եւ
 491 ամաց» (Գր. Խալաթ. էջ 47, եւ 111—113.
 — Հմմտ. ԲՆ-Ն-Էր Բ. էջ 16, 17, 19. եւ Աշգ.
 ՄԳՆԳ. Ե. էջ 75—77): Փարպեցու Պատմագրու-
 թեան տարեթիւն ամէն պարագայի մէջ Ե. գարու
 ճիշդ վերջերն եւ Չ.ի սկիզբը կը նշանակուի: Այս-
 չափն ալ բաւական է կարծենք պնդելու համար թէ
 Վարդանանց Պատմագիրը Չ. գարու առաջին քա-
 ուորդին գրական արդիւնքն է: Վերագոյն (էջ
 154—156) Էակաց Գիրքին յիշատակարանի տարե-

Թիւն ալ նշանակեցինք 578՝ իբր որոշ կէտ մը հելլենական կաղապարներու մէջ հայացուած գրուածներու: Փիլոնի Թարգմանութիւնները 578էն վեր չենք կրնար դնել, բայց կարելի է իջեցրնել մինչեւ Աւարդանանց Պատմագրութեան ժամանակամիջոցը, նկատելով թէ նոր Թարգմանուած գործ մը յափշտակութեամբ կարգացուած է ժամանակակիցներէն, եւ թէ այս Թարգմագիրն իւր ըրած գեղեցիկ ու ճոխ փոխառութիւնները:

Եթէ Փարպեցու պատմագրութեան տարեթիւր 509էն վեր չի կրնար բարձրանալ, Աւարդանանց Պատմագիրն, ըստ ամենայն հաւանութեան, 510էն յետոյ գրած պիտի ըլլայ իւր Պատմութիւնը:

Միայն՝ դիտելու կէտ մը կայ: Պատմագրին ծանօթութիւնն այն գէւղքերուն, որ տարբեր (աւելի, պակաս) պատմածներու տեղի տուած է, — հւնութիւն մը վկայութեան արդիւնք չէ, այլ՝ ինչպէս բռնք, իւր պատմագրելու եղանակին՝ նպատակին. ըստ այսմ՝ գիւցապներգութեան մը համար երկրորդական եւ գիւցապնական քաջութեան ստուերած բերող գէւղքեր՝ իրենց յարակից մասերով ի բաց պիտի թողուէին. ապա թէ ոչ՝ ականատես մը ամէնէն տեսանելի, իրական, պատմական գէւղք մը պիտի չկրնար ծածկել. հայհոյանք մ'էր այս պատմութեան գէտ. բայց արդէն Պատմագիրն ինք զինք մասնեց այդ կարեւոր խնդրին մէջ (տես վեր էջ 195):

Ականատեսի վկայութիւններու մասին մտադիր կ'ընենք ընթերցողը սա կէտին՝ թէ Աւարդանանց Պատմագիրը՝ Փարպեցու պէս — հւնութիւն կրնար ըլլալ ինչ ինչ գէւղքերու, մանաւանդ իւր պատմութեան ամէնէն վերջին մասերու գէւղքերուն: Արշախր Աամսարական, որ անձամբ պատերազմի մտած էր, Աւարդանի փեսան ու քաջ աջա-

մադիրը միայն պատմութեան ձևեր կը փոխէ «խնայեր-անելեցնէ բարձր, ի նոցանէ՝ որ Տանկ-գոյնն էին, որոնք շարժուցին ինչպէս ինչպէս»՝ եւն (էջ 151—152) եւ ուրիշ տեղ կը տանի այս վկայութիւնը, «Զի հինգ հարիւրով շատ յակածէ յանուանէ ծանաշեմ, ոչ որ Առաջնայն էին, այլ զԲարձր-իս Կրօն-գործաց (քիչ մը յառաջ «Մանկագոյնը») անտի» (էջ 155). անշուշտ այս տեղ Աւարդանանց Պատմագիրը փափկասուն կանանց նկատմամբ կը խօսի, ինչպէս նոյն է սակայն: Արդ՝ ինձ հաւանական կը թուի՝ թէ ինչպէս որ Փարպեցիին Առաջնայնէ մը՝ Արշաւիր Կամսարականէն, — որ անպատճառ ալ պատմական եւ պատուական ծագիկեալ ծերունի մ'էր այն ատեն եւ իւր առողջ հասակին յաշքերով կը պարարէր զինքը շրջապատողները —, կ'ըսէ Աւարդանանց մասին պատմութիւններ, Աւարդանանց Պատմագիրն ալ կրնայ տեսնուած ըլլալ Մանկ-գոյն կամ Կրօն-գործներու հետ. որովհետեւ ինքն իսկ զիտեղ կու տայ թէ չէր ծանչնար Առաջնայնները. «չի բարձր-իս ինչպէս զոր ոչ ինչպէս, որ ինչպէս» (էջ 155): Եւ թերեւս այս յաւակնութիւնն է՝ որ ոչ-անորի՛քնագատելի դեր մը կատարելու մղած է զինքն:

Իսկ Խուժիկի մը նկատմամբ իւր պատմածները (էջ 142) ոչ միայն կը հակասակին Արշաւիր Կամսարականի Խուժիկէ լսելով Փարպեցու ասան-

ի Փարպեցու եւ Արգց. Պատմութեան մէջ յիշուած այս տեղին, «որոց ինչպէս-ն անոր անանց արդոց ինչպէս զոր ինչպէս ինչպէս»՝ եւ որոնք շարժուցին ինչպէս ինչպէս»՝ անպարտ-բարեփոխուած ընդօրինակութիւն մ'է. որ երբորդ աչքի-րէ մը հարկերուց դալ. պատմական գէպը մը չէ այս, այլ Պատմագիրն տեսութիւնը Նախարարաց կեանքին վրայ, որ իրողութիւն մ'է: Աւարդանանց Պատմագիրը Փարպեցիին կ'առնէ զայն:

գած տեղեկութեանց, ուր Արշաւիրն իսկ կրնար
ասուիլ չազակիրատութիւններէն խաբուիլ, այլ՝
արդէն վկայարանական յարմարում մ'է այս պար-
զասկէս. եւ Աւարգանանց Պատմագիրն ինչպէս որ
Գոշթազգի գերբ Կոպտեախին տուած է՝ Հանելով
Խոստովանոցի թարգմանութիւններէն, նոյն կեր-
պով Խուժաստանցի մ'ալ կրնայ հանած ըլլալ այն
տեղէն, քանի որ «Արրահամու թարգմանութեան
մէջ բազմութիւ Խուժիկներ կան եւ ինքն ալ նոյն
կատարած է իւր թարգմանութիւնը», ինչպէս գի-
տել կուտար ինձ Հ. Յ. Տաշեան, եւ կը յաւելար
թէ «Ասոր մեկնութիւնը ուրիշ է», Խուժիկի մա-
սին աւելի բան մը չեմ կարող աւելցնել իմ կող-
մէ, որովհետեւ Արրահամու թարգմանութիւննե-
րուն մէկ նշան մասը միայն ծանօթ է ինձ:

Մ ե թ ե գ թ ա կ ա ց ու թ իւնը. — «Հայոց
Պատերազմն, նկատմամբ գրուած Պատմութիւնը
նոյն-նոյն հեղինակի մը գործն է, որ եղիշէ Աւարգա-
պեախի վերագրուած է: Այս պատմութիւնը երկար
ժամանակ մնացած է նոյն-նոյն: Ան-նոյն հեղինակս
-ի-ն-տ-ի- լ: Մարութասի եւ Փիլոնի հայերէն
թարգմանութիւնները մէկ կողմէն՝ իբր —գի-ր-
պատմութեան նկարագրական մասերուն, եւ միւս
կողմէն Փարպեցու պատմութիւնը, — Փարպեցին
որ իրմ յառաջ Աւարգանանց ուրիշ Պատմագիր մը
չի նանչնար —, իբր —գի-ր պատմական մասերուն,
ի-ն-տ-ի- նկատել կու տան Աւարգանանց Պատմագրի-
-ի-ն-տ-ի- չեղտու լի-յո-նի-ն-ն-երը: Միայն, այս
ամենուն մէջ, ն-գի- -ի-ն-զ-ը-ը-ի գեր մը կարելի է
տալ իրեն, եւ այն ալ իւր պատմութեան ամենէն վեր-
ջին մասերուն մէջ: Աստ այսմ՝ Աւարգանանց Պատ-
մութիւնը Փարպեցու Պատմութեան վրայէն շի-
նուած՝ յատկապէս նոն-պ-ը ընկերցո-մի համար
գիւցադներդութիւն մ'է պատմական: Գրութեան
ժամանակամիջոցն է Փարպեցիէն գրեթէ անմիջա-
պէս յետոյ 510 — 520:

ՎԱՐԳԴԱՆԱՆՅ ՊԱՏՄԱԳԻՐԸ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՒ
ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ — ԻՒՐ ԳԵՐԸ ԳԼՍԵԿԱՆ ԿԱՅԵ-
ՐԷՆԻ ՄԷՋ .

Ե .

Փոքր թարգմանչաց խումբին կը պատկանի
անշուշտ վարդանանց Պատմագիրը: Եւ թարգման-
չաց այս խումբն անհատներու սրոշ թիւ մը չունի .
Փարպեցին ալ անոնց մէջ կը ծանէ իբր մատենա-
գիր: Բայց թէ սա է աւանդական Եղիշէն, կարելի
չէ երաշխաւորել . այս նկատմամբ խօսեցանք արդէն:
Չենք կրնար այս վիճակին մէջ այս կամ այն գործի
թարգմանութիւն մ'ընծայել իրեն ուղղակի եւ ոչ
իսկ Մակարայեցւոց զբքերուն թարգմանութիւնը
(տես էջ 133, ծնթ. 2): Ինչ կերպով որ, զոր օրի-
նակ, Փարպեցին թարգմանիչ է, նոյնպէս պէտք է
նկատել վարդանանց Պատմագիրն ալ: Այնպիսի
գործ շարժող մատենագիր մ'անպատճառ մասնակ-
ցեցաւ իրեն ժամանակակից թարգմանութիւններու:

Թէ Պատմութեան ոճն եւ թէ իրեն ըն-
ծայուած ուրիշ ինչ ինչ թարգմանութիւններ,
զոր օր. Մեկնութիւն Աբաբ-նոյ, կը ցուցնեն թէ
աւելի պարսկերէնի եւ ասորերէնի հմուտ գրող մ'է
Պատմագիրը. իսկ Էրէրէն բառին քանի մ'ան-
գամ գործածութեամբ (տես Եղիշէ, էջ 11, 60)
կարծես իւր յունական կրթութեան ալ յատուկ
ապացոյց մը տալ կը թուի, — Էրէրէն անուա-
նելով ոչ-հայ ազգերը, ինչպէս Յոյնը՝ ոչ-
հելլէն ազգերը: Գէթ Փարպեցին անգամ մ'ալ չի
գործածեր այս բառը: «Աբէն-նոյ» (Աթենացի) ու-
սումնական տիտղոսը, որ շատ յետոյ արուած է մեր
Պատմագրին, բոլորովին անիմաստ չի թուիր: Բայց
հելլէն ազգեցութեան նշոյլն իսկ չունի իւր Պատ-
մութեան ոճին մէջ. նոյնպէս ճորտ-նալ ալ, որ
յայտնի եւ քաջ յունագէտ մ'էր, չի ցուցնէր

Թէ ինքն յոյն ուսումներով պարարուած բլլայ: Անշուշտ այսպիսի ազգեցութիւն մը, եթէ կարելի բլլար ձեռք ձգել, անոնց բնծայուած թարգմանութիւններու մէջ պէտք էր փնտռել, քան պատմութեան մէջ, որ հայուն կեանքէն առնուած, հայուն համար շինուած են, մանաւանդ հայ մտածած են, մին հանդիսաւոր, միւսն բնտանի լեզուի մը շքեղութեան մէջ: — Իսկ Պարսից կեշտին, ծէսին, արարողութեան մասին Ալարդանանց Պատմագրին ունեցած հետաքրքրութիւնը նշանակելի է. եւ իւր հմտութիւնը փայլեցրնելու համար լուազոյն տեղեկութիւններ մուծած է իւր Պատմութեան մէջ, թէ եւ երկրորդական արժէք մ'ունին ասոնք բուն Պատմութեան հանդէպ իբր պատմութիւն (տես վերեւ էջ 200, ծնթ. 1):

Ալարդանանց Պատմագիրը՝ Եղիշէ անուան տակ միշտ Փարսպեցիէն յառաջ դրուած է Ասողիկէն սկսեալ: Ասկէ յառաջ Եղիշէ անունն ուրիշներու հետ միասին շէնք գտներ: Ալարդան եւ Աիրակոս պատմիչները խառն ի խուսն կարգով մը կը յիշատակեն թարգմանիչները: Աիրակոս՝ Փարսպեցիէն յետոյ կը դնէ Բուզանդը: Արդէն՝ Խորենացի, Եղիշէ, Ազգար՝ այս շարքը աւանդական է եւ Ճ. դարէն աւելի հետոյ թեան մը չի վերանար: Այս կէտը գիտել կու տանք ցուցրնելու համար՝ թէ որոշ եղանակաւ մ'անհնար է թարգմանիչներու իւրաքանչիւրին գործերը նշանակել գոնե՛ ժամանակագրօրէն: Եթէ բնդհակառակը քիչ շատ հաստատուն կռուան մ'ունենայինք այս ինչ թարգմանութիւնը Եղիշէի կամ Խորենացւոյ բնծայելու, անշուշտ նուազ գծաւարութեան մը պիտի շքախէինք: Անոնք որ իրենց ամէնէն ծանօթ եւ ամէնուն մատչելի գործերը, բսնք «գլուխ գործոց»ները, զի՛ճելի գետնի մը վրայ դրած են, կարելի պիտի բլլար միթէ ուրիշ աշխատութիւններն այս ինչ թարգմանչի անունով բնդգրկել՝ առանց կասկածելու:

«Հայոց Պատերազմ»-ը պատմագրող Հեղինակին ընծայուած ուրիշ գործերուն հանդէպ ստիպուած ենք միեւնոյն կասկածով զինուիլ: Վարդան Պատմագիր կոչումներ կ'ընէ այժմ կորսուած գործէ մը՝ Մեմորիան Արարածոյ՝ Եղիշէի ընծայուած: Եւ Արարիս, որ Արիւնէն անմիջապէս յետոյ կը դասէ մեր Պատմագիրը, կ'ըսէ թէ «Եւ Եղիշէ շարժումն Սրբոյ Արարածոյ, եւ շարժումն, եւ շարժումն, եւ շարժումն Սրբոյ, եւ շարժումն Սրբոյ, Վարդան շարժումն, եւ Եղիշէի շարժումն Սրբոյ, Վարդան շարժումն, եւ Եղիշէի շարժումն Սրբոյ» (էջ 17): Ահա խառնակ դասուորութիւն մը Հեղինակներու եւ անորոշ խօսուածք կամ բացատրութիւն գործերու մասին: Արարիսն է առաջին անգամ Վարդանանց Պատմագրին այսպիսի գործեր ընծայողը, եւ իւր ամենէն աւելի որոշ կերպով նշանակածը՝ «զարչարանաց Փրկչին», «նմայն տարբեր խորագիր մ'ունի Եղիշէի անունով հրատարակուած գրուածներու շարքին մէջ»՝ «Վարդապետութիւն ըստ Յովհաննու Սիրեւոյ ի Չարչարան Տեառն» եւ զանազան մասերէ կը բաղկանայ (Խաչելութիւն, Թաղում, Յարութիւն, Երեւումն աշակերտացն, առ Տիրերեայ ծովուն, Քարոզութիւն Առաքելոց), այլ մանաւանդ՝ հրատարակիչը գիտել կու տայ թէ «Յարար Տարար շարժումն Սրբոյ Եղիշէի Արարածոյ, այլ շարժումն Սրբոյ Եղիշէի Արարածոյ, այլ շարժումն Սրբոյ Եղիշէի Արարածոյ, այլ շարժումն Սրբոյ Եղիշէի Արարածոյ» կատարեալ գործն կը նկատուի Վարդանանց Պատմագրին: Պատմութեան զատ՝ իրեն կ'ընծայուի 1. Խարար Մեմորիան, 2. Մեմորիան Յետոյ եւ Գործարարաց, 3. Յարար Տարար շարժումն Սրբոյ Եղիշէի, [վերջիշեալ գիտարարութիւնը եղած է այս երրորդ գործէն յետոյ (էջ 206)] ըստ այսմ. 4. Ի Մարար Սրբոյ Եղիշէի, 5. Յարար

իբրդսն ինչն քրիստոսի. 6. Ի 2-րդուրունն քրիստոսի (զանազան մասերով). 7. Վասն քրիստոսին Ինչն ինչն ինչն. 8. Վասն յիշատակոյ տրեւոյց. 9. Կանոն. 10. Վասն Հոգւոյ Բարեկամ (Հմմտ. Նոր Հայիչ. Յոջ. էջ 11)՝ կասկածելի են:

Այս գրուածներէն «Մեկնութիւն Յետոյ Իրապարտոյ», որ ամենէն աւելի երաշխաւորուած է իբր հարազատ գործ Եղիշէի, «Մեկնութիւն Վարդան Պատմիչին կու տայ (Վարդան, Յ-Վ. էջ Գ.): Ոմանք Եղիշէի անունով Ետոյն Մեկնութիւն մ'ալ կ'ընծայեն Վարդանանց Պատմագրին եւ Վարդան Պատմիչին միանգամայն (նոյն անգ), բայց Ն. Հայկազեան Բառգրքի յօրինողները զայն կը նկատեն «օտար յոճոյ սրբոյն Եղիշէի»:

Ինչպէս տեսանք մեր ուսումնասիրութեան ընթացքին մէջ, իբր Պատմագրի գրչին արդիւնք այս զանազան գրուածներու մէջէն դուրս հանեցինք Մեկնութիւն իրապարտ, զոր արդէն Պատմագրին տալու ընդհանուր համաձայնութիւն մը կայ, եւ Այլմիտրութիւն Տալ: Ուրեմն բացի քանի մը գրուածներէն, որոնք սեւէ եղանակաւ աղերս ունին Վարդանանց Պատմութեան հետ, ինչ որ Եղիշէի իբր Պատմագրի կ'ընծայուի խնդրական է:

Այս տեղ սակայն կ'ուզենք դիտողութիւն մ'ընել այս գործերու նկատմամբ. — Տեսանք թէ Վարդանանց ժամանակակից Արտաշատու ժողովականներէն՝ Եղիշէ եպոս. Ամատունեաց, հակառակ աւանդական կարծիքներու շէր կրնար Պատմագրին հետ նոյնացուիլ: Ասկէ զատ Եղիշէ անուններուն կամ անուններուն շփոթումն է որ հակադատմական ենթադրութիւններու տեղի տուած էր: Արդ՝ հաւանական է որ Ամատունեաց եպիսկոպոսը՝ իբր Սահակ-Մեծարպեան գպրոցի առաջին հետեւողներէն մէկը, գրական արդիւնք մ'ունեցած ըլլայ, մանաւանդ իբր հեղինակ կանոնական գրուածներու: Անոնք որ Եղիշէի մ'անունը կրող այսպիսի

գրուածներ Պատմագրին տուին, կարծեցին հաստատել՝ թէ Եպիսկոպոս էր նա (Հմմտ. Նոր Հոյն ԹՂ էջ 11. տես վերագոյն էջ 7—8), քանի որ Եպիսկոպոս մը միայն կրնար կանոններ գծել, գնել: Ինձ կը թուի որ ոչ միայն կանոնները, այլ մանաւանդ այնպիսի գրուածները, որոնք բնարեւագոյն ձեռագիրներու համեմատ Եղիշէի մ'անունը կը կրեն եւ որոնց «հարազատութեանն եւ իմաստիցն շէք երաշխաւորել», պէտք է Ամատունեաց Եպիսկոպոսին բնծայել:

Վարդանանց Պատմագրին բնծայուած մատենագրական գրուածներու քննութիւնը դուրս կը մնայ մեր ծրագրէն: Այսչափն ալ պէտք էր՝ Պատմագրին իբր թարգմանիչ կամ մատենագիր (բաց ի պատմագրութեանէն) Հայ մատենագրանին մէջ գրուած գիրքը շոշափելու համար, որ թէպէտ որչափ անորոշ, սակայն այնչափ իրական է: Հաւանական չէ՝ որ միայն եւ միայն Պատմութիւն մը գրած ըլլայ այս եղական գրիչը. անշուշտ իբր թարգմանութիւն կամ հեղինակութիւն հարազատ գործեր արտագրեց նա. ահա ատոնց իրական կորուստն է, անտարակոյս, որ անորոշ կը թողու ռսկի գրչին գիրքն իբր թարգմանիչ՝ թարգմանիչներու շարքին մէջ:

Բ.

Հայ մատենագրութեան մէջ Եղնիկ կը գրուէ ամէնէն բարձր եւ ամէնէն դասական գիրքն իբր հայերէնի վարպետը: Եղնիկ սակայն, ի հարկին իւր տեղն պիտի ցուցընէր Վարդանանց Պատմագրին եթէ մենք զլանայինք այս պատիւն անոր՝ Բանաստեղծ-Պատմիչին: Իմ հմուտ Վարդապետս իրաւամբ կը գնահատէ Վարդանանց Պատմագիրն իբր «Հայ մատենագրութեան անմոռաց փառքերէն մին՝ որ Եղնիկէ վերջ կը ներկայանայ իբրեւ երկրորդ հայկական լեզու, թէպէտ իւր ոճն փափուկ զգացմանց

և վեհ իմաստից բացատրութեանց ներքեւ աւելի առոյգ և թարմ կ'երեւի. զի մինչ Եզնկայ գրիչն իրր ի հայերուջ կը պատկերացունէ յատակ եւ վճիտ, Եզիշէ զանոնք կը ցրացնէ հաստածակոզմ ապակոյ մը մէջէն. (ՊԹ՝ Լ-յ. ՄԹ՝ Էբ. Ե. Ա. Գ. էջ 21):

Վաճենէն մանր գեղարքեր կենդանացընել, գունաւորել, ներշնչել ընթերցողին իւր զգացումներն, ցրացընել իւր մտածումներն իրենց բնականութեան մէջ, ավեն մատենագրի տրուած չէ: Վարդանանց Պատմագիրը սակայն՝ գերազանցապէս յաջողած է այս մասին, որ իւր բուն նպատակն է. — նոն-դոն ընթերցողի համար գրուած մը՝ պատմական շոր տեղեկութիւններու անփոփումով մը չէր կրնար արտագրուիլ: Աչ միայն նիւթին պահանջն է այս յաջողութիւնը, այլ մանաւանդ Պատմագրին յատուկ իմաստքին մէկ արդիւնքը: Հշմարիտ մատենագրի մը գեղարուեստական նաշակն ունի Վարդանանց Պատմագիրը. գիտցած է նա համապատասխանել մատենագրելու գիտութեան պահանջներուն: Ուր-միջէ՛ր հոսանք մը կոյ այն բացատրութիւններու ետեւ՝ համբոյր պատական գրչի մը սահմաններուն, որ արեւելքի բոլոր դասական հեղինակներուն բարացուցականն է: Կրտսը, առիւծը, վարազը, հնոցը, գժոխը, լեւները, որսու մը, շանթը, մազնը, եւ այլն, բնութեան ավենէն զօրեղ արտայայտութիւնը մարմնացընող փոխաբերութիւններ, այլաբանութիւններ Վարդանանց պատմութեան էջերը կ'ողեւորեն: Այն հսկայ եւ հզոր բացատրութիւնները, որոնք Ասայիներու պատգամները կ'իրագործեն Ս. Գրոյ մէջ, ու զգակի Ս. Գրքով կը մանեն արեւելքի երկիւղած գրիչներուն աակ, որոնք արդէն բնականէն առակ են ժպիտով ընդգրկելու զանոնք: Աւ արդէն ինչ բանի վրայ չէ ներդրած Ս. Գիրքը . . . : Մեր մատենագրութեան բոլոր հատորներուն կազապարն է կարծես Տիեզերական

Մատենին պատմական եւ սշ-պատմական էջերը : Վարդանանց Պատմութեան մէջ անոնցմէ բնաբան մաս մը կայ, որ ուղղակի հոգւոյ բանաստեղծութիւնն երգելու թելադրած է. սաղմունքու միմունջքը, հոգեւոր երգեր, պաշտամունքի անշուքն ձայները մէկ կողմէն, առիծաբար գոչումներ, վարպարար յարձակումներ, մրցում, կոծում, ճայթիւն, շառաշումն, փայլումն միւս կողմէն, զիրար կը համբուրեն : Գրուածին ամբողջ ուղղութիւնը այս է, լաւ բնկլուցուած նիւթ էն եւ նիւթին մէջ. հեղինակը կ'առարկայանայ իւր տողերուն մէջ. այս յատկութիւնը Վարդանանց Պատմագրին վրայ կը փայլի զօրաւոր կերպով՝ տարբեր մեր նշանաւոր մատենագիրներէն, որոնց իւրաքանչիւրն իրեն յատուկ սծի անհատականութիւն մ'ունի : «Մ. Խորենացւոյ գրութեան կերպն իրեն յատուկ գրոշմն ունի, ոչ Եղիշէի ունի եւ ոչ Եղիշէի ունի եւ ոչ Եղիշէի ունի : (Ա. 17. Մ. 17. Ժ. 1. էջ 101—102) :

Վարդանանց Պատմագրին սճը՝ Փարպեցու գործին մէջ ալ կը պակսի : Փարպեցի ստուգիւ գերազանցապէս մեծ պատմիչն է. գէպքերն իրենց բնականութեան մէջ պատկերացրնել, բնատնի, փափուկ, գիւրահասկնալի լեզուով մը եւ առանին ճիւս ասացուածներով : Նոյն գէպքերու Պատմութիւնն սակայն, տարբեր գոյն մը կ'առնու Վարդանց Պատմագրի գրչին տակ : Երբ Փարպեցին կը գրուէ, Վարդանայ Պատմագիրը կը յուզէ. առաջինը խորհրդածելու լայն միջոց կու տայ, երկրորդն կը յափշտակէ, կը գրգռէ : Այս յաջողութիւնը ինձմատ լեզուի եւ մեծ նիւթի մը հաշտութեան արգիւնքն է : Տկար նախադասութիւններ պիտի սպաննէին նիւթի մեծութիւնն ու կենդանութիւնը : Լեզուի կատարեալ հմտութիւն, բացատրութիւն-

ներու ճշգրտութիւն, գրական արուեստ իւր բոլոր երանգներով, ահա՛ վարդանանց Պատմութիւնն իբր մատենագրական գործ, իբր հրաշակերտ, որ ինչպէս կը գնահատէ գերման Հայագէտը, «Հայ մատենագրութեան ամէնէն ազնուագոյն երկերէն է իւր մեծագործ, սրտաշարժ նիւթովն, ծանր ու հանդիսական լեզուան եւ եկեղեցւոյ ու հայրենեաց հրաբորբոք սգեւորութեամբն» (Ազգ. Մշակ. ԺԷ. էջ 109. — Հմմտ. Նոր Հայէշ. Յոջ. էջ 11. — Հ. Ա. Վ. Ազոնց Ճրթն. (տպ. վեհատ. 1775) Յոջ. էջ Է. — Պատմ. Հայ. Գպր. էջ 315):

Գասական Հայերէնի ամբողջ քերականութիւն մը կարելի է հանել այս գրքէն, որուն (հայերէնի) ուսուցումի համար երբեմն հասարակ սովորութիւն մը եղած էր բոլոր դպրոցներու՝ վարդանանց Պատմութիւնը տալ ուսանողներուն ձեռքը: Եղիշէ «Հայկարանութեան» տիպար կրնկատուէր իրաւամբ (տես վերագոյն, եր. 5—6, 12). Էն զօրաւոր ոգի ներշնչող գիրք մը, որ ամէն մասամբ յանկուցիչ բնութիւն մ'ունի ուսումնասիրողին համար: Հայոն Վեպրնէն է այն, այս բացատրութիւնը սրտիս հետ կը խօսի: Մեր ազգային կեանքի Ե. դարուն բոլոր դէպքերը, հոգեկան խանգաղաւթները եւ ոյժի մարմնացումներն այն բոսոր պատկերներուն մէջ տեսնել, շօշափել, խօսիլ, զգածուիլ, ահա՛ վարդանանց Պատմութեան հոգեխօսական արդիւնքը՝ խորունկ ազգեցութենէ մ'ետքը:

Այսպիսի հրաշակերտ մը՝ Հայ մատենագրութեան բուն հարստութիւնը կը կազմէ: Պիտի շփարանիմ ըսելու՝ եթէ կորուստի մը գատապարտուած ըլլար «Հայոց Պատերազմին» նկարագրութիւնը, մեծ պարապութիւն մը պիտի զգացուէր գասական հայերէնի ուսումնասիրութեան մէջ: Այնքան ճոխ սասցումներ՝ մերթ ընտանեկան քերականական դարձումներ, բառերու յատուկ առումներ (Հմմտ. Գննուէր Ա. էջ 16—17), բառերու խնամատ (նոյն

իսկ ժողովրդական, զոր օր. քնն, հարկեր, եւն) ընտրութիւն, հայերէն սճ, ամէն էջի, ամէն տողի մէջ ուշագրութիւն կը գրուէ:

Հայ մատենագիրներուն ամէնէն հայն է Աւարդանանց Պատմագիրը թէ գրչով, թէ սրտով: Անոր ժառանգութեան վրայ համաձայն են հայ եւ եւրոպացի Բանասէրները. ասի պարզ իրողութիւն մ'է: Գործը ճանչցող ամէն անհատ տարբեր համալում մը չի կրնար գոյացընել. գրուածին բնութենէն կը բխի գնահատումը: Հելլենաբանութեան նշոյլն իսկ չկայ այն խանդավառ էջերուն մէջ, բայց իւր գրուածով ամէնէն նշանաւոր հելլէն պատմագիրներու հետ կը մրցի, — այս « շնաչխարհիկ պատմութիւն նահատակութեան Աւարդանանց . . . իւրովն հոգեկից յօրինուածով, գեղեցկահիւս սճով, յատուկ հայկականութեամբ եւ եռանդուն աշխուժիք, ոգեպարար իմն ճարակ է մտաց եւ սրտի ամենայն առն Հայոց աստուածասիրի եւ հայրենասիրի, եւ մանկաւորն մերոց դաստիարակութեան սնունդ ակորժաճամ եւ յոյժ ցանկալի: Այս իսկ աղագու իրուամբ համեմատեալ գտանի սա յոմանց քսենոփանտեայ հելլենացւոյ քաղցրաբանութեանն զուգահաւասար, յայլոց Յուլիոյ Անտրու Հոսովմայեցւոյ կորովաբան պատմագրութեան, եւ յայլոց Ֆենելոնի Վաղգիացւոյ յատակաբանութեան նմանասիրայ» (Եղեշէ, տպ. Տփիսիս 1879 « Զեկոյն Գ-Տ »):

Աթէ կան՝ հակառակ այսչափ առաւելութեանց՝ գրուածին մէջ խորթութիւններ կամ մթին կէտեր իրր հայերէն, անոնք իրաւի խորթ են ոսկի գրչին: Վաղափարողներու գիտումին կամ անուշագրութեան շատ բան կը պարտին Աւարդանանց Պատմութեան ծանօթ օրինակները: Ընդհակառակը հայկաբանութեան մէջ այնչափ բնական, այնքան անկեղծ է՝ որ գրողն ու գրուածը, պատմութենէն տարբեր բան մ'է « Հայոց Պատերազմին, ճայրակեր ուրուճիմէ նկարագրութիւնը: Սիրտը,

եռանդը, իրականութիւնն ալ յուզած է. կրօնի խանդակաթ փարուժը հայեցողական մակարդակի մը կը բարձրացընէ մասենագիրը: «Ս. Մատենին» մէջ բազկի ոյժն ընկլուզուած է սրտի ոյժերէն. ասոր համար է որ հոն հնչող ընդհանուր շեշտը տարբեր աշխարհ մը կը փոխադրեն ընթերցողը: Քրիստոնէական երկիւղած տեսութիւններ, ըմբռնում, համոզում, զէպքերուն տարբեր երեւոյթ մը տուած են: Ահա թէ ինչո՞ւ համար դիտող ընթերցողն այն էջերուն մէջ կը տեսնէ մերթ էրէնէ մը, մերթ Բաւարիացի մը, մերթ Կոնստանտնուպոլիսէ մը, մերթ Կոնստանտնուպոլիսէ մը, մերթ Կոնստանտնուպոլիսէ մը եւ կամ Կոնստանտնուպոլիսէ մը. գրուածն ալ երգ մը, պատմական արձակ բանաստեղծութիւն մը, նկար մը, դիւցազնեղբայրութիւն մը, վկայաբանութիւն՝ մը հայ կեանքէն, լաւ եւս հայական սրբազրութիւն մը:

«Արդանանց Պատերազմն հայ պատմութեան ամենէն բեղմնաւոր եւ սքանչելի մասը կը կազմէ: Անոր մէջ ոչ միայն ազգային Եկեղեցին կ'երեւի պայծառ, կրօնից ազատութեան սկզբունքը յաղթական, մարտիրոսները՝ մէն մի դիւցազուններ, հայրենիքը՝ մեծ ու փառաւոր, այլ Հայոց ներքին կեանքն իւր ծայրագոյն գործունէութեան մէջ, այլ ընտանի կենցաղը, սովորութիւնները եւ անոր կենսական տարերքն՝ իր զանազան գոյներովը: Խորենացին արձանագրեց միայն իշխանական եւ զինական նախճիրներ եւ փառք: Եղիշէն պատկերեց Հայաստանն, Հայաստանի գեղափայլ եւ ահարկու տեսարանները, հայ ժողովրդեան հոգին, հաւատոց եւ հայրենեաց բոցերով վառ, անդրդուելի, գիմարու եւ իր աղէտից մէջ անդամ՝ կանգուն եւ անմահ: Եթէ Արդանանց նահատակութիւնն հայը Զրազաշտի ճիրանէն փրկեց, Եղիշէի պատ-

1 Elisée redigeait a peu près un vrai martyrologie (Ք. Նեվ. էջ 285):

մութիւնն ազգն ապագային մէջ վերականգնեց եւ մեզի ազգային բարոյական կենօք զեղուն անցեալ մ'աւանդեց, այս պայմանաւ՝ որ մեր հոգին մերթրնդ մերթ նոյն անցելոյն մէջ թաթախենք եւ նոյն նշանաւոր եղերերգութեան մէջ մեր հաւատոյ եւ ազգութեան դէմ ելլող արդի ազգազաւ քաղաքականութեան եւ սուտ գիտութեան դէմ զենքեր փնտռենք (Ա. Մ. 1875 Յուլիս էջ 278):

Եղիշէն մեր ազգային հոգերանութիւնն է. զիրք մը՝ գրուած ամէն ժամանակի համար: Ե՞րբ դարու կռիւր, այսօրուան կռիւն է. Այս կռիւր պայթումն էր այն սարսափելի երկունքին, զոր Քրիստոնէութիւնը գրաւ տիեզերական պատմութեան հանգէպ՝ բոլոր քրիստոնեայ հպատակ ազգերու եւ ոչ-քրիստոնեայ տիրապետողներու միջեւ: Արդապէք զայն, նոյն իսկ քննադատելով, եւ Հայոց ազգային կեանքին միշտ կենդանի պատկերները պիտի գտնէք անոր մէջ՝ արիւնոտ, խրոխտ, բուռն՝ ինքնաճանաչութեան վրայ եւ բանութիւններու գիմայեղումներուն հանգէպ, միշտ հաւատարմութեան սկզբունքով. որովհետեւ Աւրբանանց Պարտիզանը հայ ազգին դարաւոր հաւատարմութեան յիշատակարանն է. հաւատարմութիւն իր Եկեղեցւոյն, հաւատարմութիւն իրեն հովանաւորող վեհապետներուն: — Սա՛ յայտարարութիւնները պատմական իրողութիւններ են. «վկայ են մեզ երկինք եւ երկիր, ոչ երբէք հեղզացեալ եմք յարքունի վաստակս, եւ ոչ խառնեալ վատութիւն ընդ արութիւն քաջութեան. ի զուր անդորմ են հարուածքս ի վերայ մեր» (Եղիշէ, էջ 17, Հմմտ. էջ 67.): — Ի նախնեաց ունիմք սովորութիւն աստուածատուր պատուիրանաւ՝ աղօթս առնել ի վերայ կենաց թագաւորի եւ անձանձորթ խնդրել Աստուծոյ վասն երկայն ժամանակաց դորա, զի խաղաղութեամբ վարեցէ զտիեզերական իշխանութիւնդ, զոր աւանդեալ է դմա Աստուծոյ,

զի ի դորա յերկար խաղաղութեանն եւ մեք
 առողջութեամբ կատարեսցուք զկեանս մեր (ԱՆԳ,
 էջ 23, Հմմտ. էջ 34—35, 132, 143): Այս
 յայտարարութիւնները՝ պարապ խօսքեր չեն
 եղած. ասոնք Հայ ազգին նկարագիրը կ'ցոյացընեն:
 Ոսկի-Գիրքը պիտի շնորհակալ: Հայոց կեանքին
 մշտնջենաւոր պատմութիւնն է այն:

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ Գ Ի Ր Բ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Ե .

Ն Ա Խ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Եթէ կայ մեր առհասարակ պատմութեան մէջ դարագլուխ մը՝ ուր կարելի ըլլայ ճիշդ իւր տեղն հետազօտել նախարարութիւնը, այն ալ Փարպեցու եւ Եղիշէի պատմագրած միջոցն է: Աւարդանանց եւ Առհասարակ ժամանակէն յառաջ անկարելի է նախարարական գրութիւնը քննել պատմական որոշ եւ փոքր ի շատէ բազմապիսի տեղեքներով, հասկնալու համար թէ ի՞նչ էին Հայաստանի վարչական նախնի գործարանաւորութեան տարերքը: Արտիճեալն այս կանխու մը թերի արգիւնք մը կուտայ — նախարարներուն յարաբերութիւնը թաղաւորին հետ է այն ժամանակամիջոցին. եւ ի՞նչ ալ ըլլայ այն յարաբերութեան արժէքը, դեռ ուղղակի երկրի շահերուն համար բան մը չեն ըրած, ինչպէս մասամբ ըրին Աւարդանանց ժամանակ, այսինքն՝ երկրի հանդէպ իրենց ունեցած անկախ իշխանութեան միջոցին: Իսկ յետագոյն ժամանակաց, այսինքն՝ Ե. դարէն յետոյ մեր պատմագիր-

ներուն՝ նախարարներու կամ ասոնց նման իշխաններու նկատմամբ բրած յիշատակարաններ պատմութիւններ լուսարանելու միայն կ'օգնեն այն վիճակը, որուն մէջ յեղաշրջուած կը գտնենք բուն նախարարութիւնը:

Այս խնդիրը հետազօտելու համար քննադատին բնարած ժամն ու ժամանակը սահմանել չէ միտքս. այլ՝ որպէս զի արտակարծիք բան մը շեմուի իմ մատնանիշ բրած դարագլուխը՝ բուսկան է Աղիշէի քանի մը կէտերուն վրայ ուշագրութիւն դարձնել.

1. «... եւ կռուէր մինչեւ յամն վեցերորդ Արտաշիսի արքայի Հայոց, որպէս Ստահրաշապհոյ: Եւ իբրեւ զնա եւս մերժեաց ի թագաւորութենէն ի նոբորբուն Հայոց - նիւնէր Բագարանիւն. զի ինչոք ե- քանչ յարաննի- Պարսկաց երկոյր, - նիւն- ոյր- ոյն Հայոց Բագարանի ի յեւն նոբորբուն - - - լնորդէր ի ուրեղ- զի (Աղիշէ, էջ 7): —

Գիտենք որ նախարարութիւններ երկրին կողմացած սոցերն էին, եւ հայ թագաւորը թէեւ գերագոյն իշխան, լաւ եւս էն մեծ նախարարը, իւր սոցը սակայն՝ նախարարութիւններու ամբողջին միութեան մէջ կը կայանար: Արդանանց ժամանակէն յառաջ կամ մինչեւ թագաւորութեան բարձու մը այս դիրքին մէջ կը գտնենք զանոնք՝ նոյն իսկ իրարու հանդէպ: Երբ թագաւորութիւնը վերջուցին՝ հակառակ Մեծն Սահակի քաղաքագիտական ջանքերուն, բան մը՝ որ շատ դիւրին էր այն թագաւորիկներուն համար, ալ նախարարական իշխանութիւնը բոլորովին դուրս աուաւ իւր գոյնը: Նախարարական այսպիսի եւ թերեւս աւելի անկախ իշխանութեան ժամանակամիջոց մ'ալ Ապարաշակէն յառաջ կայ. իշխանութիւն մը, որ անշուշտ բոլոր հին ազգերու, մանաւանդ Արեւելքի միապետական գրութեան կորիզը կը կազմէ նախարարը շեմի մը մէջ՝ իբր տան գլխաւորը

(նահապետ), իբր տոհմի մը մեծը, իբր յեղապետ, կը մեծնայ եւ իւր իշխանութիւնն ալ կ'ըլլայ միապետութիւն: Աշտարշակը կանխող եւ Աշտարշակէն կարգադրուած նախարարութիւններու մասին շատ քիչ բան գիտենք պատմական. այս նկատմամբ իբր ուսումնասիրութիւն ինչ որ աւելի կը զբաղեցընէ քննադատն՝ այլ եւ այլ տիտղոսներու (նախարար, հարուստ, տանուտէր) բանասիրական արժէքն է որ անոնցմով հասկըցուած իշխանութիւնները ենթագրել պիտի տայ եւ պիտի յանգի եզրակացութեան մը, որ թէ եւ իսկապէս ճիշդ՝ բայց չի կրնար բացատրել վարչական այն դրութիւնն իւր բոլոր բնդարձակութեան մէջ:

Արտաշեսին՝ Մեծն Սահակի «ախաացեալ սխիար»-ին՝ յափշտակութեան յաջորդող նախարարական իշխանութեան գործերն ու զէպքերը որոշ են: Նախարարաց տոհմասրակ բացարձակութիւնը կատարեալ պիտի ըլլար՝ եթէ Տիսրան իւր մարդուներով, որոնց մէջ նշանաւոր հայեր ալ զանուեցան, անոնց շափ զնելու հոգը չունենար:

Թ—Գ—Յ—Պ—Վ—Ա, այսինքն՝ քաղաքական իշխանութիւնը, եւ —Ե—Զ—Ճ—Ա, այսինքն՝ զինուորական իշխանութիւնը, նախարարաց ձեռքն էին. մարդուներ միայն Գրան տրուելէք հարկերուն հսկողն, լու եւս, Գ—Ե—Մ—Վ—Ա կը պարզապէս, թէպէտ մարդանքն աւետայի քաղաքական գործարանաւորութեան մէջ Շահնշահէն անմիջապէս յետոյ եկող իշխանն էր՝ բնդարձակ իշխանութեամբ մ'օժտուած: Ասիկէ զատ՝ եթէ «Ի Ն—Ե—Բ—Ե—Ն Ն—Ե—Գ—Մ—Վ—Ա—Ն» բացատրութիւնը Պատմագրին կողմանէ սրամիտ ակնարկութիւն մը համարինք նախարարներուն, որոնց ստուգիւ ամենքն ալ, մանաւանդ զօրաւորները թագաւորութեան մի մի թէկնածունք էին, շատ ուղիղ կերպով բմբունած կ'ըլլանք նախարարներուն շարժումն ու գիտումը, որոնք ալ

իրենց ուղածին պէս պիտի կառավարէին երկիրը։ Անտարակոյս է որ այս պատմական միջոցն ամենէն պատշաճ եւ ճիշտ տեղն է հետազօտութեան համար։

2. Քուն Աշարղանանց զէպքը, որ իրաւամբ կը բանայ դարադրութիւն մ'ազգային եւ եկեղեցական պատմութեան մէջ։ Նախարարութիւնն եւ Աշարղանանց զէպքն իրարու հետ կապուած են, այնպէս որ այս երկու խնդիրներէն որն ալ ուսումնասիրուի, նոր յայտնութիւններ կ'ունենանք։ Չկայ, առանց բնիկ թագաւորի գլխաւորութեան, նախարարական բացարձակ ձկաւմներու միջոց մը պատմութեան մէջ, որ այսպիսի կարեւոր զէպքով մը նշանաւոր ըլլայ։ Աշարղանանց պատերազմը, զոր շարունակեցին Աահանեանք, թէ երկրի գիրքին եւ թէ եկեղեցւոյն (քրիստոնէութեան) ծնունդն է։ Քաղաքական իշխանութիւնը թէ ինչ գիրք բռնեց այս պարագային, այսինքն՝ նախարարք ինչպէս դարձեցին առօր մէջ, էական տեսութիւն մ'է, որ կը նպաստէ նախարարութիւնը հետազօտելու ճիշդ իւր տեղը։

3. Պարուն եկեղեցականութեան ազգեցութիւնը քաղաքականութեան վրայ. այս ալ այնքան ստոյգ իրողութիւն մ'է, որ Պարսից դուռն իսկ գիտէր. ինչպէս երկու պատմագիրներն ալ կը վկայեն փութիւնի ժամանակ երեցներն ու եպիսկոպոսներն են որ կ'ամբաստանուին իբր ծանրակշիռ դեր ունեցողներ այն պատերազմին մէջ, որ ոչ լոկ կրօնական է, ինչպէս կը պնդեն սմանք, ոչ ալ լոկ քաղաքան կան, զոր ոչ զք կ'ընդունի. եթէ կարելի է բսել կրօնա-քաղաքական կամ եկեղեցա-քաղաքական է այն զէպքը։ Արովհետեւ երբ կրօնական գիմակի տակ յուզուեցաւ խնդիրն՝ անմիջապէս քաղաքական եւ քաղաքային իրաւանց բռնարարու մը վրայ հասա-Պենշապուհի բրած սեղմումներով եւ ուղղակի իրենց քաղաքական գոյնը դուրս տաին Պարսից եւ

Հայոց բնագ հարումները: — Ա. Եկեղեցւոյ ազատութեան կապումը, Բ. Մխայնակեացներու աշխարհագրի մանկը, Գ. Հարկերու ծանրացումը, Գ. Նախարարներն իրարու դէմ գրգռելը, "Եւ եւս շարագոյն հինգերորդն", Հայ հազարապետին (վերակացու) անդ պարտիկ մը հաստատելը (Եղիշէ էջ 19) շատ էր ընդունելի: Այս մասին յետոյ պիտի խօսինք: Իսկ Մեծն Աւհանէ՛ խողաղութեան համար առաջարկուած նշանաւոր երեք պայմաններ, զուտ քաղաքական են եւ երկրին բարեկարգութեան պետքը կը շեշտեն. հանգուճաւոր պայմաններ Օձնեցին ալ առաջարկեց (անս Փրոպ. էջ 422, 492, 522. — Հմմտ. Արտակոս էջ 38—9):

Եւ քանի որ Եկեղեցին ու Նախարարութիւնը միասին գործեցին, երեւոյթ մը՝ որ մինչեւ յետին ժամանակներ աիբեց, դարձեալ ուշ դարձընելու պարագայ մ'է, գորանկարելի է աչքէ վերապցնել, երբ կ'ուզենք նախարարութիւնը հետազօտելու ժամանակ անոր ոյժը կշռել, այսինքն՝ եկեղեցւոյ ազդեցութեան շափն որոշել նախարարներու շարժումներուն մէջ:

Այս երեք կէտերու ուսումնասիրութիւնը, որ հետաքրքրական է, սոսմային պատմութեան գանց առած իրողութիւնները վերականգնելու համար կատարելապէս չի պարզեր նախարարական գրութիւնը. ասով նախարարութեան գրեթէ արտաքին յարաբերութիւններուն կը հմտանանք. այս ամէնը կը ջուցընեն՝ թէ գործող մարմիններ կան նախարարութիւն անուամբ, բայց թէ ինչ է այն մարմինը, ինչո՞վ կը սնանի, ինչպէս կը պահէ իւր գործարանաւորութիւնը, եւ ինչ կշիռ ունեցաւ հայոց քաղաքական կեանքին մէջ, այս հարցերը պետք է ուսումնասիրել:

Եւ յիշուի նախարարութեան վրայ ճշգրիտ եւ իրական գաղափար մը չի նկատու. համար հետազօտելու է այն բոլոր հարցերը, որոնք վերաբերութիւն

ունին վարչական կազմակերպութեան հետ եւ հետեւաբար հայ ժողովրդեան հետ. հետազօտելու է հայու ընկերական վիճակը¹, իրաւունքը, Հայաստանի կայուածական կամ հողային գրութիւնը, այսինքն՝ նախարարութեան բուն հիմն ու ծագումը, հայ մշակին կեանքը կամ երկրագործին վիճակը, հայ բարբերը, հետազօտել վերջապէս ինչ որ կը հանդիպի ժողովրդի կեանքին, հարստութեան եւ աղքատութեան շարժառիթները հոգին հանդէպ, ինչ որ ընկերաբանական է:

Անոնք որ ընկերաբանական հայեացքով շինքըներ Հայաստանի հողային գրութիւնը, շին կարող երբեք հասկըցընել մեզ՝ թէ ինչ է նախարարութիւնը: Ասոր համար է որ բազմազանապէս ին-

1 Գարուն ընկերական աստիճանները կամ գասերը բացատրող բառեր կամ ասացուածներ պետք է որ ուսումնասիրուին. — հարստ, սաքսոյ, նախար, նահապետ, քան, քանսփեր, յեռնստ, ազի, քահ, իլիս, սլաք, սլաքսան պոլ, սլաք է շինսան, շասոյ է քոքտ, Ասփն նախարաց, քոքտ է քաստաց, Ասփոքոյն է կրիքոքոյն նախարատ, սփանիլ (սլաք ժաքիլ), զորս սփանիլն անուանեն Արտանի Տանի, սիպահ, քահ, քահ, պոլ, եւն յարանուական բացատրութիւններ շին, ասոնց լուսարանութիւնը կարելի որ եւ անհրաժեշտ է նախարարութիւնն ըմբռնելու համար:

Գալով ամենէն կենսական խնդրին, որ է հոգն, թէ ինչպէս կը մշակուեր, հողային ինչ որեւք կար, պատեքազմի ժամանակ ինչպէս կը մշակուեր, ծառայք ինչպէս կապուած էին իրենց տէրերուն, մշակն իշխանութիւն ունէր հոգին վրայ, հարակալի (Օրբէլ Բ. էջ 309) գրութիւնը ինչ արժէք ունի հողագործութեան մէջ, ուսկից ծագում առած է, ժաքայոյթիւնն ինչ վերաբերութիւն ունի հին երկրագործութեան հետ, երբ լուծուին այս խնդրները՝ անշուշտ յերեւան կու գայ վերոյիշեալ տխուղաններու կամ ընկերական աստիճաններու արժէքն ալ. տխուղոս աստիճանս որու մե ուղիղ կը համեմատի կալուածի ընդարձակութեան հետ եւ բուն նախարարութիւնը հոգասիրութիւնն է:

ծիճեանի Հնախօսութեան մէջ կը գտնենք պատմական անտաշ նիւթեր նախարարութեան նկատմամբ, ուր կը վարդապետուի թէ Նախարարութիւնն եւ Աւատականութիւնը տարբեր գրութիւններ են:

Բաստամեանց իւր Մ. Գօշի՝ «Գաստատանագիրք շայոց, ուսումնասիրած հրատարակութեան Յառաջարանութեան մէջ եւ Ստեփանէ իւր Մովսէս Խորենացու թարգմանութեան Առաջարանին մէջ, ք. Պատկանեանի»՝ հետեւոյութեամբ, թէ եւ համառօտակի, այլ աւելի մտեցած են նախարարութիւնը հետազօտելու գիտական շուղին. Բաստամեաց մանաւանդ իբր իրաւարան շօշափած է ինդիրը՝:

Գէպ ի այն շաւղը քայլ մ՝ առած կը համարիմ, գիտել տայով՝ որ շայաստանի Նախարարութիւնն եւ Եւրոպայի Աւատականութիւնը տար-

* Իմն Մ. Ըմբնի:

1 Աղբաղեալ գիտնական վարդապետն իրաւարանական տեսակետով կը խօսի իւր ընտիր ուսումնասիրութեան մէջ. «Եւ որովհետեւ մի ազգի կեանքի քաղաքական, ընտանեկան եւ այլ տեսակ կողմերը կարելի է յախճութեամբ բացատրել նորա օրէնքների յատկութիւններով» (Մ. Գօշէջ 5), պէտք է որ նախարարութիւնն ալ բացատրելու համար հազային օրէնքներ, օրէնքի ղյժ ունեցող ուսնդութիւններ կամ սովորութիւններ ուսումնասիրուին:

— Ստեփանէն գիտել կու տայ՝ թէ «Պրօֆէսոր Պատկանեան շատ հիմնարարապէս է լուսարանում շայաստանի այս Նախարարական իշխանական կարգաւորութիւնը»՝ Պատկանեանի այս նկատմամբ գրածն իբր մասնաւոր նիւթի մ՝ ուսումնասիրութիւն, հեղինակութիւն մ՝ է անշուշտ, թէ եւ իւր ուսումնասիրութեան տեսակէտն անձանօթ կը թոյ ինչ գործին հետ միասին:

— 2. Բարսեղ պատմական ընտիր տեսութիւններով կը խօսի Նախարարութեանց վրայ Ազատանդեզութիւնը տարբերութեամբ (Գաղափք ԺԱ. գլխուն առաջին մասերուն մէջ):

բեր գրութիւններ շեն իբր կալուածական իշխանութիւն: Ծագումը հոգն է Նախ արարին ևւ Աւատապետին, և իրենց ածումը կամ նուագումը հոգն կախուած է. հոգն է իրենց սյտը, իրենց գործարանաւորութիւնը:

Ինձիճեան երկրի և կալուածներու ստացութեան վերագրելով հանդերձ «նախարարութեան սկզբնաւորութիւնը» (Հնախոս. Բ. էջ 839), երբ կը բազմաթէ Հայ «Տանուտիրական», և բնական «Կալուածական» ի (Յէ՛լք-՛լէ) ի հետ, սակարակացութեան կը յանդի. «Բայց ի պատմութեան ազգին մերոյ իմանաս, թէ պատմութիւն սկզբնաւորութեան այնց կալուածոց-ոչ համաձայնի բնոց մերումն. զի ստացուած կալուածոց այլոց ազգաց եղև զբաւելով և յափշտակելով յառաջին տեսոց նոցին կամ պատերազմաւ և կամ հինա-հարութեամբ: Իսկ Հայաստան աշխարհիս ոչ այնպէս. այլ առաջին բնակիչք գոլով եղև և առաջին տիրոջք, և յորդուց յորդիս ժառանգութեամբ օրինաւոր տանուտեսարք նոյն երկրին» (անդ էջ 84. Ծնթ.):

Նախարարութեան և աւատականութեան մէջ կալուածի յափշտակութիւնն այս կամ այն ցեղին իրարու հետ ունեցած յարաբերութենէն կախուած է. և իսկապէս սս է այն ներքին կոխներուն պատճառը, որ մինչև վերջը նախարարութիւնները թշնամի բրաւ իրարու. միայն ուժի առաւելութիւնն անմիջական պատճառն էր միտին կալուածին վրայ տիրանալու. բաւական էր որ թշնամական ամենաշնչին շարժառիթ մ'ունենային իրենց յարաբերութիւններու մէջ: Աբրուպական Աւատապետներու կոխներն ու յափշտակութիւնները միեւնոյն եղանակով յառաջ եկան, ինչպէս նաև այն բոլոր ազգերուն և ժողովուրդներուն մէջ, որոնք հանդուձաախպ կառավարութեան մ'ենթարկուած էին:

Նոյն իսկ Աղաբաբի կրք եկաւ «ի Հայս» ոչ
զոր եզրիս զլիսայ և ոչ կարգ ինչ, բայց բզբաղ-
մութիւն նախարարութեանց, որոց ի-բ-բ-ի-բ-
տե-ր-տե-ր լի-լ երկրէ ե- ռ-ը-ի-ս ե- զի-ս-ը-ի-ս, ե-
ի-ս-ը-ի-ս ի-ր-ի-ր յ-ս-ի-ր ի լի-ր-ը-ի-ս, շ-ր- ի-ն-ս
կ-ս-ը-ի-ս որ-ի-ս ե- ռ-ը-ի-ս ի-բ-բ-ի-ս ի յե-
ս-ը-ի-ս, որ-ի-ս ե- տե-ր-ը-ի-ս լի-լ յ-ը- ռ-ը-ի-ս»
(Հնախոս. Բ. Էջ 82): Աղաբաբի շէր սխալած.
«յայլ աշխարհս» եղած հոգային տիրապետու-
թեան եղանակը բնականաբար նոյն պիտի ըլլար և
էր Հայոց համար: Եւ Ինձի՞ճեան պայակս ուղիղ
մեկնելով Աղաբաբի մտածութիւնը նախարա-
րութեանց մասին, կը հերքէ իւր «յլ - - - լի-
ք-ի-ս ի-ր-ի-ս եզ-ի-ս ե- - - լի-ս յ-ի-ս» կարծիքը:
Բնիկութիւնն արգելք մը չէր յափշտակութեան:

Նախարարաց բնթացքն իսկ ազայոյց մ'է.
ասոնք կ'ուզէին՝ որ թէ բնիկ և թէ օտար թա-
ղաւորներ չխառնուին իրենց հողին. մնացածը հող
չէր: Ո՞վ գիտէ, Աղաբաբի կարգադրութիւնն ինչ
զգուարութիւններու բախեցաւ. որովհետեւ այն
կարգադրութեամբ ուրիշ նախարարութիւններ ալ
տեսչան՝ ի վրաս հին նախարարներու: Աղաբաբի
նախարարական այժր տկարացրնել ուզեց՝ շացը-
նելով անոնց թիւն ի նպատակ իւր իշխանութեան.
նորը քաղաքականութիւն մը՝ կարգադրութեան
գիմակին ներքեւ, որուն հետեւեցաւ նաեւ Ար-
շակունի նրբամիտ ծրագրոցն՝ Արշակ՝ թեպէտ
ձախող ելք մ'ունեցաւ իւր բոլոր ձեռնար-
կութիւնը, իրք արգիւնը ինչ ինչ տկարու-
թիւններու՝:

1 Գ-ը-ը-ի-ս էջ 168-169. — Աբրիմ Տիգրանի ևս
կարգադրութիւնն, ինչպէս կը պատմէ իտրեմային, ան-
շուշտ այս թարգմանութեան հետեւողութիւն
մ'է. «ե. ի նմանէ լիալ պատանի շորս՝ աղջ սերէ յանուն
մորն իրեանց՝ Ռոսթեան, և. զառաքին մանկանցն զլուխ

Նախարարութիւններ, որ հետզհետէ զերար սպառեցին, նոյն կերպով հողատէրներ եղած էին ո՛չ միայն «այլ աշխարհ», զորս գիտէր Վաղարշակ, այլ նաեւ թէ Հայաստանի եւ թէ Եւրոպայի մէջ:

Երբ Նախարարութեան եւ Աւատականութեան մէջ մտածուած կարծեցեալ խնդիրը բարձուի, առաջինին հետադատութիւնն ինքնին կը գիւրանայ՝ թէ եւ ընդհանուր, բայց իր էական գծերուն մէջ: Արտճետեւ Աւատականութիւնը պէտք է ուսումնասիրել հին գերմանական (germanique) ժողովուրդներու վրայ, որոնք իբր երկրագործ բոլոր հին ազգերու հասարակ կենցաղով ու բարքերով նման հանգրուաններու վրայ կը կանգնին:

Գիւղատնտեսութեան ընդհանուր գծերը նոյն են անոնց եւ Հայոց վրայ. Հայք արար ունին. գերմանք ալ ունին arare¹. Հայ գիւղացեալը,

նահապետ կացուցանէ եւ կարգէ ընդ այլ նախարարութիւնս, զի մի անուանիցին Արշակունիք» (Խոր. Բ. ԿԳ):

1 Ք. Գուշանով էջ 266, 272—273. Հմմտ. նաեւ

Աբարակ, ager (արար. արա). — Նոյն իսկ կ'առաջարկեմ մեր արար(ք) բառն հանել նախարար (նախարարութիւն) կոչումն իբր ծագում տուող այդ գրութեան եւ իբր արտայայտիչ զինակ մը կալուածային (արարային) տիրացեալութեան, իբր արար՝ արարներու, Տան-ու-Տէր (Տան եւ Տէր) բառն կազմութեան օրէնքով եւ բառն հին եւ բուն իմաստով: Միայն Նի — նահ (նահապետ) բառն սկզբնական իմաստ մը պէտք է ենթադրել: Բուշուրովն անխոսք Խարախարակն է լատիներէն praefectus բառն հետ համեմատել նախարարութիւնը, իբր «նիւիւրգիւլ» (Հնիւր. Բ. էջ 77, 83) կամ ըստ Նոյ Հոյ՛ի «նախկին եւ զլխաւոր արարեալն՝ այսինքն յիշխանութեան եղեալն կամ կարգեալն», իմաստով: Նախարարի բառն մէջ արար երբէք չի կրնար յառաջ գալ առնի՛մ կամ առնի՛մ բայէն:

բառ Քսենոփոնի, հող ունի, գարի կ'արտադրե, ք-էն-է-ը կը պատրաստե (Քենեկ. Պատմ. էջ 71. 75). գերման երկրագործն ալ ունի նոյնը (Ֆ. Գուլանժ. էջ 201). Հայք նշանաւոր սրսորդ են, գերման ցեղերն ալ սրսորդութիւն կը սիրեն (անդ էջ 200). Հայք խաշնագարման է, հարստութեան գլխաւոր պարիւրը¹, գերման ժողովուրդը պատուական խաշինք ունի (անդ. էջ 204). Հայ իշխաններ երկար մաղեր կամ գէսեր ունին (Փրպ. էջ 395)², Սուէվ ազատրեալք ալ իրենց ճակատին վրայ կը գանդրեն երկար գիսակներ (Ֆ. Գուլանժ. էջ 206 եւ 252). Հայք արժանիքով, քաջութեամբ եւ այլ բարձր յատկութիւններով պատիւ կ'ընդունին իրենց տիրապետներէն³, գերմաններու մէջ՝ հասակ, զինուորական համբաւ, ճարտարարանութիւնն է որ յարգելի կ'ընծայէ ստորագան իւր թագաւորին կամ գլխաւորին (Ֆ. Գուլանժ էջ 212). Հայք ունին Տաւադէր, գերմանք ունին dominusներ (անդ էջ 252) եւ այլն եւ այլն: Իսկ զինուորական արուեստին մէջ Հայք Հայկի աւանդութենէն ի վեր՝ երկրանդիւնի, ձեւով կամ « յերիս առաջ », (Խոր. Ա. ժա. — Փրպ. էջ 190, 210) մարտ կը մղեն, ազգական նախարարներ իրարու կուսակից

1 Տես մանաւանդ Ռաֆֆիի Ս-է-է-ի մէջ Մերու-ժանի հարստութիւնը: — Հայք լաւ խաշնագարման են, բայց թափառիկ վիճակ մը ունին իբր հոփի - ժողովուրդ:

2 Հմմտ. Մեծն Ներսէս՝ երբ զինուորական մ'էր լաւէր ունէր, զորս կը կորնէ՝ երբ կամթողիկոս կ'ընտրուի. տեսնողներ կու լան (Բուզանդ). — Վասակ « պարսաւալուր »-ով կը զարգարուի (Եղիշէ էջ 106). այսինքն՝ վարսակալներով կամ մայր զարգերով:

3 Հմմտ. Փրպ. էջ 336, 417, 422, 492, 513—515, 522, 532—533, 536, մանաւանդ 538—539. — Եղիշէ էջ 15, 33—35, 89—90, 153:

են եւ օգնական պատերազմի ժամանակ, ծիջող նոյն է գերմաններու սովորոյթն ալ¹ :

Նշանաւոր պատմագէտ մը Գիւսթէ Էլ Գուլանժ՝ documentներով կը հերքէ Աւատականութեան մասին զինքն կանխող քննութիւնները : Հեթ-պեթ-ի-ն-ն-ը (Recherches), 19 տարիներու անխոնջ աշխատութեան մ'արդիւնք, պատմութեան մէջ ամէնէն աննշան նկատուած բառի մը, ուրիշներու ուշադրութիւն խկ չգրաւող կէտերու վրայ հիմնուած միակ դործն է, որ կը պատկերացընէ Աւատականութիւնը՝ քոյրը Հայոց Նախարարութեան, իւր ծագումնն եւ իւր կազմակերպութեան աստիճաններուն մէջ : Ստուգիւ հայ մատենագրութեան հանգումնաարկ լքուած տեղերն են որ պիտի կանգնեն Նախարարութեան պատմութիւնը :

Այս գիտողութիւններն ընելով՝ կ'ուզէի ցուցընել թէ ոչ միայն Նախարարութիւնն եւ Աւատականութիւնը նոյն են եւ հայ եւ գերման բարբերու մէջ ճշմարիտ նոյնութիւններ կան, որուն համոզուիլ լայն ճամբայ մը կը բանայ Նախարարութիւնը քննելու իւր բոլոր գործարանաւորութեան մէջ, այլ՝ թէ տակաւին բաւական կնճառ խնդիր մ'է — առ ի չգոյէ յիշատակարաններու — նախարարական գրութիւնը հետազօտել այնպիսի ծրագրի մը վրայ, զոր դժած է Հեթ-պեթ-ի-ն-ն-ը հեղինակը գերման ժողովուրդներու աւատական կազմակերպութիւնն ուսումնասիրելու համար² : Այսպիսի աշխատութիւնը կը թողունք ժա-

1 Leurs pelotons de cavalerie et leurs triangle d'infanterie ne sont pas formés d'hommes assemblés au hasard; chacun d'eux est composé d'hommes unis par le lien du sang.

2 Նոյն ինքն Գիւսթէ Էլ Գուլանժը Գուլանժի եւ Կեսարի պէս ընադիր յիշատակարաններ՝ խնդիրը մեծնոյն գծուարութեան մէջ կը նկատէ : Ce que nous

մանակին եւ հանդարտ ժամանակ վայելող ձեռն-
հասներուն: Բայց քանի որ նախարարութիւնը
սերտ աղերս մ'ունի մեր ուսումնասիրած նիւթին
հետ՝ իւր քաղաքական շրջանակին մէջ, աւելորդ
չէ դիտել թէ ինչպէս կը գործէին նախարարները
եւ ինչ կապ ունէին թագաւորներուն հետ, կամ
ինչ էր իրենց ոյժը: Բաստամեանցի ընդհանուր
տեսութիւնն այս նկատմամբ յարմար է իմ տեսա-
կէտին.

— «Չկայ Հայաստանի մէջ կանոնաւոր եղա-
նակ պետական կառավարութեան. թագաւորները
բոս մեծի մասին թոյլ են եւ զուրկ կառավարչա-
կան ընդունակութիւններից. երբեմն երկու եւ
երեք ապստամբ թագաւորներ կամ պատերազ-
մուժ են միմեանց դէմ՝ ստնակոխ անելով իւրեանց
ընդհանուր հայրենիքը, եւ կամ իշխում են առան-
ձին առանձին՝ բաժանելով ազգը եւ հայրենիքը.
յաճախական դահրնկէցութիւններ թագաւորների,
երբեմն ժառանգական եւ երբեմն անկանոն եղա-
նակ գահակալութեան. երկարատեւ պարապու-
թիւն գահի. անկումն թագաւորութեան երեքշորս
անգամ. բացակայութիւն կանոնաւոր եւ մշտական
զօրքի. անկանոն եղանակ հարկահանութեան.
անընդհատ ապստամբութիւն նախարարների, եւ
նոցա զինուորուած պատերազմներ կամ միմեանց
եւ կամ թագաւորի դէմ, եւսլին: Ահա՛ յատուկ
գծերը Հայոց ազգի պետական կեանքի նորա բոլոր
շարունակութեան ժամանակ:

Ինչպէս յայտնի է՝ Հայոց ազգը բազկացաւ
զանազան բնիկ եւ եկամուտ ցեղերից (տես իմ
յօդուածը Ար-բ-դէ՛ մէջ, 1872 թ., երես 197 —

tenions à montrer, c'est que la question est plus com-
plexe qu'elle ne semblait, qu'on ne peut pas la traiter
à la légère et en passant, et qu'il faut faire l'attention
à beaucoup de faits de diverse nature avant d'essayer
de la résoudre. p. 515.

208, 249—251, 312—319): Այդ ցեղերը դարերու ընթացքում փոքր առ փոքր խառնուեցան միմեանց հետ եւ գոյացրին մի ամբողջութիւն — Հայոց ազգ, բայց այդ ամբողջութիւնը շատ երկար ժամանակ միայն արտաքին էր, քաղաքական էր: Եւ յիշուի՝ թէպէտ հնագոյն դարերից սկսած՝ Հայաստանի եւ Հայոց ազգի վերայ սկսեցին իշխել առաջ իշխաններն եւ ապա թագաւորները, որոց գերագոյն պետական իշխանութիւնը ճանաչում են իւրեանց վերայ բոլոր ցեղերը, բայց ներքին կեանքի մէջ այդ ցեղերից ամեն մէկը երկար ժամանակ պահպանում էր իւր գատուած, ինքնուրոյն գոյութիւնը գրեթէ իբրեւ մի առանձին քաղաքական մարմին: Իւրաքանչիւր ցեղը ամփոփուած նստած էր մի առանձին եւ բաւական բնդարձակ երկրի վերայ եւ կառավարվում էր իւր ցեղապետներով. եւ մի այդպիսի անջատուած գրութեան շատ նպաստում էր Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, բաժանուած բազմաթիւ լեռներով, որք ամեն տեղ բաւականին արգելում են եւ դժուարացնում են գրացի ցեղերի միաւորութիւնը: Յեղապետները, որք յետոյ նախարարներ կոչուեցան, շատ մեծ գեր էին խաղում պետական ընդհանուր կառավարութեան մէջ, իսկ իւրեանց նախարարութեան, այսինքն՝ կալուածքի կամ գաւառի մէջ եւ իւրեանց ցեղերի վերայ նոքա վարում էին գրեթէ անսահման իշխանութիւն, վասն զի՝ որպէս պարզ երեւում է մեր պատմագրութիւնների մէջ մնացած տեղեկութիւններից՝ նոքա ժողովում էին հարկը, վարում էին գատաստանը, պահում էին սեփական զօրը, եւ այլն: Այդ իրաւունքները եւ արտօնութիւնները հետզհետեւ զարձան ժառանգական եւ անցնում էին հօրից որդուն, բաժանելով շատ անգամ երկիրը աւելի մանր մասերի: Իւ այդ հզօր նախարարների քաղաքական կախումն երկրի բնդհանուր միապետից (միահեծան իշխաններից եւ

յետոյ թագաւորներէց) շատ թոյլ էր եւ արտաքին, եւ արտայայտուիւմ էր գլխաւորապէս հետեւեալ երեք պարտաւորութեան մէջ:

1. Իւրաքանչիւր նախարար պարտաւոր էր ալ թագաւորին հարկաւոր ժամանակ, օրինակ՝ պատերազմի միջոցին, զօրք որոշեալ քանակութեամբ, համապատասխանաբար իւր գաւառի բնակիչներէ թուին, պահել այդ զօրքը իւր հաշուով եւ՝ եթէ կարելի էր՝ անձամբ կատարել զօրապետի պաշտօնը: Իւր ահա այդ առաջին գունդերից կազմուիւմ էր Հայաստանի բնդհանուր պետական զօրքը արտաքին թշնամու դէմ պատերազմ վարելու ժամանակ (եղիշէ [Թեոդոսիա, 1861 ամի], երես 112—113 [Խորենացի վեներաբկ 1843 ամի], եր. 251 եւն, Յովհաննէս կաթողիկոս [Մոսկուա 1853 ամի], եր 93, 97, եւ այլն):

2. Իւրաքանչիւր նախարար պարտաւոր էր վճարել արքունի զանձարանին որոշեալ հարկ (Թովմա Արծրունի, Կ. Պոլիս 1852, եր. 58):

3. Իւրաքանչիւր նախարար պարտաւոր էր մատուցանել թագաւորին բնձաներ գահը բարձրանալու ժամանակ, եւ նորա ու նորա գաւակներէ հարսանիքի առիթով:

Բոլոր այդ պարտաւորութիւնների զանցառութիւնը համարուիւմ էր ապստամբութիւն եւ քաղաքական մեծ յանցանք եւ թագաւորները շատ անգամ զենքով ստիպուիւմ էին նախարարներին կատարել իւրեանց պարտաւորութիւնները (Թովմ. Արծր. եր. 310, 317, եւ այլն. նաեւ այլ պատմագրութիւնների մէջ): — Հմմտ. Մ. Գռշէ Յռլ. էջ 8—10:

Այդ հզօր նախարարները իւրեանց հզօր գրութեան շնորհիւ, մի գրութիւն՝ որ պատմական իմն վաւերացումն ստացել էր, գարեբու բնթացքուիւմ, վարուիւմ էին գրեթէ անսահման իշխանութիւն իւրեանց գաւառի ներքին գործերի եւ կա-

ստաբիլութեան մէջ: Նորա կառավարում էին իւրեանց ժողովուրդը աւանդական կամ ժողովրդական իրաւունքով եւ հին ստաբիլութիւններով, երբեմն երբեմն նոր կարգադրութիւններ անելով կամ բանաւոր պատուերներով եւ կամ գրաւոր հրամաններով: Քայքայ տղա բանաւոր կարգադրութիւնները եւ գրաւոր հրամանները չէին կարող պարտաւորեալ օրէնքի զօրութիւն ունենալ յաջորդող նախարարների համար, որք լիազօր իրաւունք ունէին խափանել դոցա կամ փոխել, եթէ հարկաւոր էր այդ:

Եւ սրովհետեւ իւրաքանչիւր նախարարական կայուածքը կամ նախարարութիւնը ներկայացնում էր բաւականին ընդարձակ գաւառ, որոյ սահմանները էին ըստ մեծի մասին բարձր լեռներ, եւ այդ լեռները խափանում էին գրացի գաւառների բնակիչների մէջ մերձաւոր հաղորդակցութիւնները, մանաւանդ որ չկային յարմար ձանապարհներ, ուստի գաւառների բնակիչները մնում էին զրեթէ բոլորովին անջատուած միմեանցից, եւ մի գաւառի աւանդական իրաւունքը եւ իրաւարանական ու այլ տեսակ սովորութիւնները, մինչեւ անգամ խօսակցութեան լեզուն (բարբառ), շորերը եւ այլն, բաւականին տարբերում էին միւս գաւառներից, կրելով իւրեանց մէջ ինքնուրոյն յատկութիւններ: Այդ պատճառով եւ մի նախարարի բանաւոր կամ գրաւոր նոր կարգադրութիւնը հազիւ թէ հազարից մին անգամ անցնում էր միւս գաւառը եւ ընդունելութիւն գտնում այն տեղ:

Հայկական պետութեան այսպիսի աւատական (ֆեոտալական) կազմակերպութեան պատճառով կենդրոնական գերագոյն իշխանութիւնը արտայայտվում էր միայն արտաքին կերպով: Թագաւորների բոլոր հրամանները եւ կարգադրութիւնները վերաբերվում էին անմիջապէս ոչ թէ ժողովրդին, այլ նախարարներին, որք ի կատար էին

ածում՝ իրեանց զաւանների մէջ, ուստի նաքա
կարող էին պարունակել իրեանց մէջ միայն որ եւ
իցէ արտաքին, ժամանակաւոր բարեկարգութիւն-
ներ կամ հրահանգներ, եւ ոչ թէ արմատական
վերանորոգութիւններ» (Մ. Գօշ. Յօշ. էջ 12—13):

Ահա՛ ամփոփ նկարագիրը վարչական երեւ-
ոյթի մը, որ նոյն էր իւր բոլոր տեսչութեան մի-
ջոցին. այս երեւոյթին պատճառները հետազօտելն,
ինչպէս ըսինք վերեւ, պիտի բացատրէ նախարա-
րութիւնը եւ աւելորդ չէ կրկնել թէ Գիւսթէլի
դրութիւնը միայն, ամէն պարագայի մէջ, կրնայ տալ
լաւագոյն բացատրութիւնը. եւ նոյն հեղինակին
աւատականութեան վրայ ըրած խորին եւ բազմա-
կողմանի հետազօտութիւններն արդէն բաւական
բոյս կը սփռեն հայ-աւատականութեան ալ վրայ:
Արտօհեաեւ Գիւսթէլ ոչ թէ Միջին դարու մէջ կը
հետազօտէ Աւատականութիւնը, այլ Տակիրտտի
եւ Կեսարի հնութեան մէջ, այսինքն՝ ճիշդ այն ա-
տեն, ուր գերմանական ժողովուրդները զեռ հաւ-
ատարիմ սերունդն էին իրենց նախնեաց, հարա-
զատ ցորացուցիչն իրենց հին բարբերուն: Գերմա-
նական ժողովուրդները իբր էրէտ-էրէտներ է-
տրւանէր անկարելի էր՝ որ հիմնական տարբերու-
թիւններ ունենային այնպիսի հնութեան մը մէջ,
ուր ճշգրիտ հանգիստութիւններ եւ նոյնութիւններ
կը դիտուին միեւնոյն կամ նման կենցաղի փիճակած
ազգերու եւ ժողովուրդներու վրայ: Աւելցրնենք մեր
այս գիտողութիւններուն՝ եւ վերեւ մեր ըրած բազ-
դատութիւններուն (էջ 181) վրայ այն բանասիրա-
կան եւ ազգագրական քննութիւնն ալ, որով
Պ. Ա. Շահնազարեանց գիտնականապէս կը ցու-
ցրնէ Սիւնեաց աղերսը Գերմանաց հետ: Այն
քննութիւնը Սիւնեաց վրայ մասնաւորուած՝ ծա-
գումով կը նոյնացրնէ գերմանները Հայաստանի
ժողովրդեան մեծ եւ նշանաւոր մէկ մասին հետ,
իւր ցուցմունքներէն «հետեւի թէ՛ կամ գերմա-

նացիք ժամանակ մի կացեալ 2500 ամօր յառաջագոյն՝ անցին ապա յԷւրոպիա, կամ թէ՛ խառնեալ ընդ բուն բնակս երկրին հայացան¹։ Հասնազարեանի ուսումնասիրութեան տեսակէան իսկ, անշուշտ, բաւական է բացատրելու, հաստատելու այն նմանութիւններն ու նոյնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հայ եւ գերման հին ժողովուրդներու բարբերուն եւ կառավարչական ձեւերու վրայ։ Ինչ տեսութեամբ ալ քննուի, նոյն եզրակացութեան պիտի յանգի։ Նախարարութիւնն եւ Աւստրալիանութիւնը տարբեր կազմակերպութիւններ չեն կրնար բլլալ՝ իբր զուտ կալուածական կամ հողային ծագում ունեցող հաստատութիւններ։

Նախարարական գրութեան հետազոտութիւնն եթէ շատ դիւրին չէ, գոնէ բաւական գիւրութիւններ կան ուսումնասիրելու համար Նախարարութիւններու քաղաքական շարժումը Փարսկացու եւ Եդիշէի պատմական գեանին վրայ։ Այս երկու պատմագիրներու տեղեկութիւններն, յիշուի, զլիսաւորաբար երկու նախարարութեանց (Սիւնեաց եւ Մամիկոնեանց), հետեւաբար անոնց գործակից նախարարութիւններու քաղաքականութեան շուրջ կը զանան. բայց այս քաղաքականութիւնն այն պիտի խնդրի մը հետ կապուած է, ինչպէս է Աւարգանանց պատերազմը, որ անկարելի է մէն մի գէպքին մէջ չտեսնել նախարարներու ձկտումները։

¹ Օրբէլ. Ա. էջ 27. — Հետաքրքրական է գիտնական Աւարգապետին բովանդակ «Սիւնիք» ուսումնասիրութիւնը, ուր նեոնահասութեամբ կը խօսի Սիւնեաց ծագումն, զարգացումն եւ ալ կաթեւոր կեանքու վրայ արգաւորական եւ տեղապրական տեսակէաներով։ Յաւաք է որ մեր գիտուն վարգապետին «չորհոմարս էրկանց պատմութեան» վերջին գրքի մէջ ինչպէս կը հասալն ինքն զայրացած հոգիով մը (անդ էջ 8)։ Անտարակցոս աւելի մանրամասն տեղեկութիւններու պիտի հմտանայինք հին եւ արդի Սիւնեաց նկատմամբ։

Արդ՝ կարեւոր կը համարիմ, կարելի եղածին շափ լայն շրջանակի մը մէջ ուսումնասիրել է. դարու մեծ շարժումին մէջ երկու (Սիւնեաց եւ Մամիկոնեանց) զօրաւոր եւ իրարու հակառակ հասանքները: Ասով ոչ միայն կ'ըմբռնենք բոլոր նախարարութիւններու ճակատագրական դերն հայու քաղաքական կեանքին մէջ, այլ մանաւանդ Աշարղանանց պատերազմին բնութիւնը կարելի է մեկնել Մամիկոնեանց եւ Սիւնեաց բռնած զիրքին մէջ երկրի այն շարժումին հանդէպ:

Գ Լ Ո Ւ Ի Բ .

Ս Ի Ի Ն Ի Ք

Մարդկային տարրեր չեղերու տարրեր նկարագրիւններուն սկզբնապատճառներն են երկրագնդի տարրեր գօտիները. իսկ տեղագրութիւնը, որ ժողովուրդներու, ազգերու քաղաքական եւ կրօնական կեանքը կը շինէ եւ կը դրոշմէ անոնց վրայ իւր կնիքը, միեւնոյն դատույ վրայ կը ստեղծէ անոնց համար յատուկ բարք, սովորոյթ, կենցաղավարութիւն. այսինքն տեղագրական յատուկ նկարագիր մը: Տեղագրութեան այս ազդեցութիւնը ստուգուած իրողութիւն մ'է Հայաստանի նկատմամբ: Հովիտներ, դաշտեր՝ Ըրարի կամ օստին՝ ինքնին կը մղեն բնիկները հող մշակելու, արդիւնք՝ արմրտիք արտադրելու համար. ասոնք են երկրագործ ժողովուրդները: Տափարակներու եւ դաշտերու բնակիչներուն կեանքը միաձէն կախուած է: Իսկ անոնք, որ բարձունքներու վիճակած են, լեռներու մէջ կը բնակին, մեծապէս կը տարրերին դաշտայիններէն. անոնք լեռներու բնաբոյս բերքերու շահագործութեամբ կ'ապրին, արօտներով կ'արած են իրենց հօտերը, բնականէն տիրելու միտում մը կը զգան դաշտացիներու վրայ. ինչպէս իրենց լեռները՝ դաշտերու վրայ: Լեռներ՝ աննկուն ոգի մը կը շինեն

լեռնցիներու մէջ, անոնք իրենց սահմաններու պահպանութեան եւ ինքնապաշտպանութեան համար ինքնաբեր թելադրութիւն մ'ունին սազմական բնօրինակութեամբ մ'օժտուած . լեռնցոյ այս բոլոր յատկութիւնները կը պարտաւորեն այն ժողովուրդը, որ մահու ճգնի անաղարտ պահելու իւր գիրքին բոլոր նիւթական եւ բարոյական ինքնուրոյնութիւնը — երկիրը, բարքերը, բերքերը (արօտ) համոզումները, հաւատալիքները, գաւառարարաւոր, եւն եւնս Ղեռններու ազգեցութիւնն աւելի անփկանդ նկարագիր մը յերեւան կը բերէ լեռնային գիրք սնեցող ցեղերու քաղաքական կեանքին մէջ: Տիեզերական պատմութեան մէջ ոչ մէկ լեռնցի ժողովուրդ կորսնցուցած է իւր բնիկ տիրապետական ոյժը, եթէ ոչ արտաքին անհամեմատելի եւ անբնկճելի զօրութեան մը հանդէպ. որովհետեւ լեռներ անկախութիւն ձեռք բերելու բնական սատարներ են: Հայոց քաղաքական կեանքը միշտ լեռներով շարժուած է:

Միւնիք՝ նախարարական կեանքի այս գլխաւոր եւ հզօր տարրը՝ լեռնային ազգակի մը տակ բարգաւաճած է: Միւնեաց տեղագրական գիրքը, ուր նշանակելի է մանաւանդ իրենց Պարսկաստանի մտաւորութիւնը, որ Արասխով միայն կը բաժնուի անկէ, քաղաքական յատուկ, լու եւս բնական ուղղութեան մը հետեւելու ստիպած է Միւնական նախարարները: Անմուսոյն Շահնազարեան, որ անձամբ պատած քննած է այն վայրերը, կ'ըսէ թէ «Միսական է երկիր լեռնային. զերեք հինգերորդ մասն աշխարհին գրաւեն լերինք բարձրաբերձը սմանք անմատչելիք եւ անբերք, այլք զարդարեալ մշտադաւար անտառօք: Ահեղ խոխովք եւ ծմակք լերանց յիշեցուցանեն տեսողաց զանդունդս երկրի մինչդեռ, բոտ Սուրբ գրոց, տակաւին աներեւոյթ էր եւ անպատրաստ: . . . Չիք գրեթէ ամենեւին գաշտագետին ի Միսական, եւ որք ենն ի Միսեան

եւ այլուր՝ ի լեւոնագաշտից համարի են, (Օրբլ. Ա. էջ 8—9. — Հմմտ. Խոր. Ա. Ժա):

Այսպիսի երկրի մը մէջ էր որ կազմուեցաւ Սիւնեաց «մեծ եւ անուանի» (Խոր. Բ. ք) տոհմին քաղաքական կեանքը. անոնց ծագումն ու զարգացումը փառաւոր եղաւ (Խոր. նոյն անդ. Օրբլ. Ա. Գ.) եւ անկումը, որ մերթ ընդ մերթ կը սպառնար այս տոհմին տեւական յառաջացումը խափանել՝ նոյն իսկ ցեղային ջնջումի վտանգին ենթարկելով (Բուզ. Գ. ծք. Խոր. Գ. իք), իւր բոլոր խժոճութ կողմերով իսկ շիրքաւ հակակշռուել անոնց փառքը (Օրբլ. Ա. Գ). փառք մը, զոր իրենց բնաշխարհն կը ստեղծէր իւր $\frac{1}{2}$ -ընդ- $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ -ընդ- $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ -ընդ- $\frac{1}{8}$, ծնունդին համար, բայց հնարագիտութիւն, խորագիտութիւն, նենգամտութիւն եւ այլ մտային ձիրքեր, մանաւանդ ուսումնասիրութիւն, քաջութիւն, աշխարհակայութիւն, որոնցմով կը ներկայանան մեզ այս նախարարութեան բոլոր երեւելի գէմքերը, արտայայտութիւնն են Սիւնեաց բովանդակ երկրին:

Երկրի այս անկախ դիրքը՝ խրոխտ բնաւորութիւն մը տուաւ Սիւնեաց, որ միշտ անկախութեան կը ձկակեր. Տանուտիրութիւն, իշխանութիւն, գահերիցութիւն, նախարարութիւն, մարզպանութիւն, թագաւորութիւն իրենց բոլոր շքեղութեամբ պերճացաւ սիսական բարձունքներու վրայ, այն $\frac{1}{2}$ -ընդ- $\frac{1}{2}$ եւ $\frac{1}{4}$ -ընդ- $\frac{1}{4}$ ամբողջներուն մէջ, «որ ի մարդկան հնարից հեռացեալ են, բայց միայն թէ Տէր մատնեցէ» (Օրբլ.): Բնական ամօր բները ձեռակերտ բերդերու բազմութիւ շարքերով անուսանբերին այս երկիրը, միշտ կենդանի պահելով այն ոգին, որու վերջին ներկայացուցիչն եղաւ Գաւիթբէկ (ԺԸ գար):

1 Արներ զուրկ չէին այս բնական ստիւեն: Սիւնեաց գոտերը երեւելի գէմքեր կը ներկայացընեն Սահակայի. Բիբեզի եւ այլ մեծաման եւ երկրին ոգտակար գործերու

Այս գիւրջին մէջ բնական ուղղութիւնը քաղաքական գործերու մէջ բացարձակ չէ: Սիւնիք ընդհանրապէս Տիւրքնի կը յարին, այս բնական էր. բայց միշտ անբաւականութեան, անպատմութեան վիճակին մէջ:

Գեւ ի Տիւրքն Սիւնեաց միտումը բացառելու համար, ըստ իս, հարկաւոր է հետազոյց կէտերուն միտ գնել:

1. Երկրին խաղաղութիւնը: Սիւնիք խաղաղ պահելու կ'աշխատին միշտ իրենց երկիրն եւ ասոր համար բան մը չեն խնայեր. այս պարագային մէջ անոնց համար նշանակութիւն շունին նախարարական արիշտահներ. կը վտանգեն հայ ժողովրդեան բարբորութիւնը, նոյն իսկ կը դաւաճանեն Լայպստանի թագաւորին: — Պատմական ոսկեղենիկ հասուած մը, որ՝ հակառակ արիշտահներու՝ զօրաւոր յայտնութիւններով գուրս կու գայ մատենագրաններու անկիւնէն՝ Աեզն Տրդատի ծիրանուշին վերջալոյսը պատկերացրնելու. ի վեր կը հանէ այն ուղղութիւնը, որուն միայն միշտ հաւատարիմ եղան Սիւնիք իրենց քաղաքական բոլոր շարժումներուն մէջ. — իսկ թագաւորն Տրդատ յետ հաւատացն ի Քրիստոս, ամենայն առաքինութեամբ փայլեալ մինչեւ ջլախման արի ծերութեամբ: Այլ քանոյի շարք սմանք հրամանաւ Ըսպհայ խորհեցան սպանանել զՏրդատ, եւ հանձնարմ անորէն զհորդուրէն անսպասել յաշտուին: Ընդ, յորում խորհրդի լեալ էր եւ Աննեկապանն Տրդատայ...: Բայց ոչ գիտէր թագաւորն թէ քանիք կամ ոչք իցեն. վասն որոյ զսննեկա-

մէջ (Օրբել. — Սիւնիւն էջ 7, 14): Կ. Վ. Շահնապարեան ակնաստես կը վկայէ թէ Սէր եւ կանայք նոցա սիրեն զզղեթահութիւն. իսկ քաղաքաւթիւն բայսկ երկոցուն ցեղիցն հաւատարապէս յարմ են առ նոսա կապաւանեացք: (Օրբել. էջ 25):

պանն զայն հարցանէր, եթէ իցէ ինչ ի Գրանս արդարեւ այսպիսի խորհուրդ: Նա իբրեւ լուսւ.՝ զահի հարեալ սրտաբեկ լինէր, եւ որացաւ: ... Բայց ինքն թագաւորն ոչ առնելով զուլ, հեռանայր յարեւմուտս կոյս, մինչեւ ի գաւառն Եկեղեաց, տեղի տուեալ լրոյն այնորիկ: Եւ քանզի բազումք էին ի խորհրդին, ոմանք զկնի նորա զնացին. Եւ Նաւար ոչ գոյն Սիւնից իւղանցն, որոնք եւ ի յորս երկոց երբեմն բնդ թագաւորին լինելով, յորոյն եւ ինչեւ լինէին ինչոք, որպէս թէ յանգէտս ուստեք գիպեալ պատահեաց նեան: Երբ Տրդատ չի մեռնիր այն նեաի սակաւիկ ինչ վերքէն, գաւառաններէն մին՝ Սենեկապանն՝ արբուցանէ զեզ մահու եւ վախճանէ. որ յետոյ յայանի իսկ եղև ի նորին խորհրդակցայն. (Գ. 166 — 167. Հմմտ. 272):

Հապուհի եղերական խորհուրդին գործադրութիւնը շատ քաջալերիչ չեղաւ Հայաստանի կրօնական խնդիրներուն համար, թէ եւ նա եւ իւր յաջորդներն արիւնով շարունակեցին ոյժ տալ իրենց ծրագրին: Հապուհ կրցաւ վախճան տալ Սեզ թագաւորի մը կեանքին քննութեամբ, սակայն եթէ չկրցաւ «միւսանգամ անդրէն զկուսպաշտութիւն հաստատել յաշխարհիս Հայոց», գէթ անվարձ չթողուց զաւանան խորհուրդին զլիաւոր գործողները, նուաճելով ուրիշ նախարարութիւններ եւ անոնց ուժով բարձրացուց Սիւնեաց տունը — «նուաճեաց եւ զազգ նախարարացն, եւ փոխանակ վահանայ Ամատունւոյ՝ Սպարապետ կոչոյց զհաւատարիժ իւր զԱղղինակ (Ա.) Սիւնի (346 — 363) եւ նմա յանձն արարեալ զՀայո, (Խոր. Գ. ԺԲ. — Գ. 167 1/2 նոյն անգ.):

Սիւնեաց համար Պարսկաստանի պէս զօրաւոր դրացիէ մը ոչ թէ ստնակօխ բլլալ, այլ մանաւանդ վարձատրուիլ, տիրանալով Հայաստանի զինուորա-

կան ուժին¹, ամեն նկատում կը գերազանցէր. հող
չէր որ Շապուհի կրօնական գիմակով քաղաքական
գիտումներն ալ իրագործուէին, հող չէր որ իշ-
խանն Սիւնեաց երբեմն Աւսաւորչի գործակցած
ըլլար, եւ ուրիշ մը՝ Ասասի՝ հեթանոսական բար-
քերու հետեւէր (Եղեշէ էջ 48): Այսպէս Սիւնիք
կրնային տեղի տալ Տիւրանի գիտումներուն, նոյն
իսկ շնորհիւ իրենց երկիրներու մէջ թաքչած հե-
թանոսութեան (Օրբլ. Ա. ժե) — զոր արձատա-
խիլ բնելու համար Մեսրոպ իւր առարկելութեան
ամենէն թարմ եւ ամենէն կորովի ոյժը նուիրեց.
— աւելի եւս գիւր կը զգային հայ-պարսիկ քա-
ղաքական խնդիրներու մէջ ազատօրէն շարժիլ:

2. Տիրապետելու ուղին: Ատիարարական կամ
տանուտիրական աշխարհներու մէջ տկարացոյնը
նուսձեւել սեւէ շարժառթով՝ տիրող օրէնք մ'է
կարծես. ուժի առաւելութիւնը, գիրքը, բաւական
է տկար մը, ըլլայ անհատ, ըլլայ ժողովուրդ, նուս-
ձելու համար: Մինչեւ հիմայ Արեւելքի այն ան-
կիւններու մէջ, ուր գեռ կը շնչէ նին տղէնք, յաճախ
կը պատահին, մինչեւ իսկ արիւնոտ խժոժութիւն-
ներ արդիւնք տիրապետելու խրոխտ բախումնե-
րուն: Սիւնեաց երկիրն բնական գիրքը ճիշդ այն
ատեն ծնաւ տիրելու ուղին Սիսականներու մէջ,
երբ Ալէն Սիսակ իրր ժառանգութիւն առաւ (Խոր.
Ա. ժր.) Միջագետքը, որ կը զոյգուի Գեղամայ ճոզե-
ղերքին, Երասխ եւ Կուր գետերու շրջափակին մէջ:
— Զուարթ Գաղմն միեւնոյն ուզուով մէկ մասը
կաղճած է Սիւնեաց: — Բայց որովհետեւ բնա-
գիծ սահմաններ ամբարտակ կը կանգնէին Սիւնեաց
յոխորտանքին ուրիշներու վրայ, պահելով հան-
դերձ ներքին ինքնուրոյնութիւնը, բաժնուեցան ի-
րենց մէջ, Մեծ Սիւնիք, Փոքր Սիւնիք, Հայկազունք,

¹ Սիւնիք ի վաղուց կը վարէին արզեն Արեւելեան
բանակի հրամանատարութիւնը (Օրբլ. Ա. էջ 64):

Սիսակեանք՝ իշխողներու զանազան յարջորջումներ, մանր մասերու բաժնեցին Սիսակի ժառանգութիւնը :

Սիւնեաց կրօնական իշխանութիւնն ալ քաղաքականին պէս տիրող բնութիւն մ'առաւ. երբ Ս. Սահակ ՚ի նոցունց իսկ վայրենեացն, (Ասորին) եպիսկոպոս ձեռնադրեց միեւնոյն ոգւով ասոքուած ծնունդք՝ Անանիան, որ «եկեալ նորոգեաց զերկրտասան գաւառ մեծազիճակ գաւազանի իւրոյ» (Օրբլ. Ա. Ժգ) : Ասի սկիզբն է այն ձգտումին, որ շափազանց կերպով փառասորեց եւ յաւակնեցուց Սիւնեաց Աթոռը : Ի՞նչ գիրք որ բռնեց Սիւնեաց նախարարութիւնը Հայոց Աբբունիքի Հանդէպ, միեւնոյն գիրքը բռնեց իրենց Մեարապոլաութիւնը Հայոց Հայրապետութեան Հանդէպ : Եւ իբր առաւելութիւն՝ Սիւնեաց Աթոռն իւր բնգվզումներուն հիմ կը բռնէր, անշուշտ, առաքելական յաջորդութիւնը Բարթողոմէոսէն հաստատուած : Օրբելեան միշտ կը շեշտէ զայս, — «նախ քան զամենայն կարեւոր եւ յոյժ պիտանի էր ինձ զայս իսկ ցուցանել՝ թէ քան զՀայաստանեաց նախահաւատ երեւեցան ոտքա, (Օրբլ. Ա. ց) — եւ իւր պատմութեան ամէն երեսին մէջ կ'եռայ Սիւնեաց Աթոռին տիրապետական շարժումներն, որոնք անդրազ շեփողուցին Հայոց կաթողիկոսութիւնը, նոյն իսկ զայն վտանգելու սպառնալիքով (անդ ժ. Զ. ԻԸ. ԻԹ. Բ. ԾԲ. ՀԱ.) : Սիւնեաց Գպարցն ալ իբր Աթոռին հետ կապուած հաստատութիւն՝ խիզախ եւ տիրող յառաջգիմութիւն մը ցուցուց իւր հոյակապ ներկայացուցիչներով :

Այս ամէն յառաջացումներուն մէջ գերազանց զեր մ'ունի երկրին բնական գիրքը, այն «ամբածածուկ հաւաքուցք (Եղիշէ էջ 57) : Քաղաքական իշխանութեան յաւակնութիւններով կը յաւակնի կրօնականն ալ. այնպէս որ Սիւնիք միշտ ծայրայեղութեան մղուեցան. անոնց բոլոր

առաքինութիւններն իրենց յազմանակներով՝
 ծայրայեղ են. անոնց բոլոր մտլութիւններն իրենց
 յիշատակներով՝ նոյնչափ ծայրայեղ են՝: Իսկ
 անոնք՝ որ միջին շաւիղ մ'ընտրեցին այս «գազա-
 նամետ, վայրենագոյն, սիւազարարոյ» սոհմի գոր-
 ծիչներու շարքին մէջ, շատ քիչ են թուով, եւ
 հազիւ փուշերու եւ գժնիկներու մէջ ծլած
 վարդի եւ շուշանի նմանութիւն մ'ունին (Օրրլ-
 Ա. Ժբ):

3. Միւսեաց երկրին գրեթէ սահմանակցու-
 թիւնք Պարսկաստանին, ինչպէս բախք վերեւ. —
 Նախարարական կամ աւատական գրութեան մէջ՝
 գրացիութեան կամ սահմանակցութեան խնդիրք
 ամենէն զորաւոր պատճառն է իւրացանչիւր Տա-
 նուարիական վիճակին սրոշ կերպարանք մը տալու:
 Այս փոքրիկ կառավարութիւնները գիտեն իրարու
 ուժին շարք, եւ այն՝ որ ամենէն զորաւորն է, իւր
 կամքին համեմատ կը գործածէ միւսներն՝ նոյն իսկ
 բանի: Գաշնակցութեան, ապստամբութեան, առ-
 պատակութեան գործերու մէջ՝ զորաւորին ոյժք
 կը կազմեն իւր գրացիները: Սահմանակցութիւնք
 միշտ պետութիւններու յարաբերական բոլոր գոր-
 ծողութիւններուն վրայ ուղղակի կը տիրէ, եւ
 Միւսիք, թէպէտ զորաւոր նախարարութիւն մը,
 թէպէտ անկախութեան շունչով սիզացող մը
 անմատչելի բարձունքներու վրայ՝ վերջապէս աւելի
 մտա էր Տիւրանի քան Բիզանդիանի: Այս բնական
 մերձաւորութեան մէջ Միւսիք պիտի ջանային
 հաշտ մնալ Տիւրանի հետ: Գիրքի պահանջն էր
 այս եւ ազգակը Միւսեաց քաղաքադիտութեան:

Անշուշտ միւս կազմէն Գուսնալ կը աննշար
 թէ ինչպիսի ոյժ մը կար իրեն գրացի բարձունք-
 ներու մէջ եւ շահիլ կ'ուզէր զայն՝ իբր առաջին

1 Օրրի Ժ-ն, Սի-սի-ն, ինՏիճեան Հնարաս. Բ. էջ 127.

քայլ մը Հայաստանը նուաճելու, եւ հաւանաբար այս էր գլխաւոր պատճառը՝ որ գահանաճակներու մէջ միշտ բարձր տեղ մը գրուեցին Սիւնիք: Բայց ասոնք ոչ կը հրապարակէին, ոչ ալ Հայաստանը տալու կը միտէին. իրենք կ'ուզէին թագաւորել: Աստակի ջանքն ալ այս եղաւ իւր բոլոր խանդակաթ պարսկասիրութեան մէջ:

Սիւնեաց գիրքը Բիւզանդիոնէն ալ գնահատուած էր. միշտ մասնաւոր համակրութիւն մը կար Պալատին մէջ դէպ ի այս նախարարութիւնը: Հնարամիտ Սիւնիք ասիկ ալ օգտուեցան՝ առանց բռնուելու հռոմէներու քաղաքական ցանցէն: Սիւնիք Բիւզանդիոն կը նային ընդհանրապէս այն ատեն, երբ անբաւականութիւն մը կը զգան, դժգոհութիւն մը կ'ուզեն արտայայտել Գրան: Բիւզանդիոն՝ խնդամիտ կը դիտէր այսպիսի վայրկեաններն եւ փայլուն պատուով կ'ընդունէր պարսկ բաժնին դժգոհները՝ մանաւանդ Սիւնեաց դժգոհները: Պայտին այս ընթացքն իրապէս շէր համապատասխաներ այն քաղաքականութեան, որով նա կ'ուզէր որսալ իւր դուռը զարնողները՝ տկարացրնելու համար Պարսից ոյժը. որովհետեւ Սիւնիք՝ կայսրութեան կ'ապաստանէին միայն իրենց շահուն համար. Բիւզանդիոնի հովանաւորութիւնը կը գործածէին ճիշդ այն նպատակին, որով Շահին զգալի ընել կու տային իրենց տեղը կամ ընդհակառակը հաշտուելու միջոցներ կ'որոնէին. ասի ստղյգ պատրանք մ'էր կայսեր ծրագիրներուն:

Քանի մը նշանաւոր դէպքեր բաւական են ցուցընելու Սիւնեաց ուղղութիւնը.

Սիւնեաց նահապետն « իմաստունն » Անդովկ (Բուզ. Գ. Իա), Մամիկոնեանց փեսան (անդ. Ժա), երբ սախալուեցաւ ընդհարիլ « իմաստունն », Շապուհի հետ (Բուզ. Գ. Ի.), Մեծն Թէոդոսի կ'ապաստանի, անշուշտ Թէոդոսի՝ զօրաւոր Տուն մ'իւր կողմ շահելու համար էր որ բարձր աստիճաններու հասուց

Անդովիլը՝ իբր Գ-տէլ-ոյ շ-տէլի։ Արդ՝ Անդովիլ ծանր շարժառիթով մը՝ կը գիտէ « յաշխարհ Հոսոսոնոց » եւ միայն իւր կեանքն ազատելու համար, առանց սեւէ քաղաքական գիտումի։ Անդովիլ Շապուհի արքունիքն աւերելէ յետոյ, նախ իւր երկիրը կը քաշուի ու կ'ամբանայ Բաղաբերդի մէջ։ Արեւոյ գունդերը սարսափելի կտորած մը կը կրեն։ Շապուհ անծափ կը հրամայէ բանակին եւ երբ պարսիկներ կ'որոշեն « շուրջ դամբոցան աւերել »՝ քանդել Բաղաբերդի հիմերը, Անդովիլ այն ատեն միայն՝ ծարահատ՝ միջոց կը գտնէ փախչելու։ Շապուհի համար խիստ ծանր էր այս հարուածը. սյնակս որ երբ նա վերադարձաւ ի Տիւրան՝ հնոցի մօտրով լեցուն պղնձի սանդ մը գրաւ իր դարպասը, իբր յուշարար իւր անմտաց վրէժին. « եւ որ գայրն ի տեղին յայն՝ կոփէր ի նմա եւ ասէր. « Սէ-նէ-ոյ տէր-նի-նէ ընդ ոյ- շեիէր է իւր լեցնէ, է- կե-նէ է- ի-տէ-ն-տէ »։ Քսան հինգ տարի կոփեցին այս սանդը.

Վ. յ. շարժառիթը թեւեւ բոլորովին տարբեր կերպով կ'ուսանցեն պատմիչք. բայց ամեն պարագայի մէջ Տիւրանի գեղ ներքին ատելութիւն մը կ'արտայայտեն։ Բուզանդի պատմածին համեմատ՝ Անդովիլ իւր գուտար փաստնէնք, որ թագուհին էր Արշակի, պատին անարգել շատրու նախանշարնորութեամբ կ'աշխատի որ Արշակի երկրորդ ամուսնութիւնը յաջողի Շապուհի ազգիան հետ։ Անդովիլ կը յաջողի Արշակն ու ծաղրնել Շապուհէն (Բուզ. Գ. Ի). Շապուհ կը հասկնայ խնդիրն եւ յետոյ իւր վրէժը կը լուծէ անարգ միջոցներով եւ ջարդել ասուով Սիւնեաց իշխանութեան արու սերունդը (անդ. Գ. ԾԵ. ԾԸ). — Իսկ միւս պատմիչներուն համար բարձի գահի խնդիր մ'է այս։ Անդովիլ կը վերադառնի արքայական խրախճածքի միջոցին բարձելու քննութեանն, որով Տ. Գ. Գ. բարձն ցուցին Սիւնեաց իշխանին, սա խոժոռեցաւ եւ « սինն ծաղկեաց յայնմ ուրախարար արքունական ընդունելութեանն »։ Շապուհ իմացաւ Անդովիլի սրանեղութիւնը, փոյթ չբուս. բայց Անդովիլ անփոյթ շինաց (Մ. Կղնկատ. Բ. Ա. — Օրբել. Ա. Թ.)։

և այն միջոցին քար ու քանդ մնաց «աշխարհն ցանկալին Սիւնեաց», ոչ որ կը համարձակէր «զանուն Սիւնեաց ասել», Այս վատթար կացութիւնը սակայն Սիւնեաց մէջ շտահմանափակուեցաւ. Հայաստան վնասուեցաւ մեծապէս:

Անտարակոյս այս վիճակին մէջ կ'ենթադրուի որ Սիւնիք կապուէին Պալատին հետ՝ քանի որ արդէն Անդովկ «Պատրկաց պատրիկ», եղած էր և իւր որդին Բարիկ «մեծամեծ ունէր պատիւ», Թէոդոսէն (Օրբլ. Ա. Ժ), քանի որ սանդիկ կոմիտեները դեռ կը զայրացնէին Շապուհի վրէժը, և ԴՅՆ՝ Բարիկ մը կար՝ իբր տէր Սիւնեաց աւերակներուն: Սակայն չէր Բարիկ, որ «ոչ հանդուրժէր արտաքոյ բնիկ տէրութեան իւրոյ», ծպտած շունչ կ'անուրի Պարսկաստան. կը խոնարհի նոյն իսկ Շահի զօրականներէն մեկուն քով պաշտակ ըլլալ և իւր զարմանալի քաջութիւններով գրանիկներուն հիացումը կը գրաւէ և վերջապէս մեծամարտի մը մէջ տապալելով Շապուհի թշնամին՝ «անհնարին հսկայն Հոնապուր» կը յաջողի վերցընել տալ մեխրալից սանդը, շարաշուք խորհրդանշանը Սիւնեաց բախտին: Բարիկով կը հաստատուի Սիւնեաց բարձն արքունի տաճարին մէջ, «համապատիւ» Բագրատունեաց և Մամիկանեաց (Օրբլ.):

Սիւնեաց յարաբերութիւնը Բիզանդիոնի հետ մինչև Բարիկ Ա. (379 - 400) ըստ ինքեան շունի այն սերտ երեւոյթը, որ բուրբովին բնական է Տիւրսնի հետ. և ճիշդ այս վիճակին մէջ կը գտնենք Սիւնեաց նախարարութիւնը Խ՝ դարուն մէջ, որուն Տէրն է Վասակ Ա. (412 - 452):

Վասակ, ինչպէս պիտի տեսնենք, ոչ Բիզանդիոնի կը միտի, ոչ ալ Տիւրսնի. նա լաւ կը պահէ իւր յարաբերութիւնը Գրան հետ. կը դորձակցի անոր շարժումներուն՝ հայկական թագը յափշտակելու համար: Այս միտումը բուրբովին

տարբեր բան մ'է, իւր երկրին եւ իւր գիւղքին ներշնչումը, որուն զոհեց Աստակ իւր իշխանութեան ներքին անդորրութիւնն ու ինքզինքը:

Բարբիկն մինչեւ իւր սրդին՝ Աստակ՝ Սիւնիք յուսարութեան շաւղին մէջ էին. շինութիւն մէկ կոզմէն, գրական զարգացում միւս կոզմէն աւելի մեծ փառք մը կը պատրաստէին Աստակին. իւր հորեղբայրը Աւաղինակ Բ (401—410) ներքին բարգաւաճումի կը նուիրէ ինքզինքը, եւ այն միջոցին է որ անմահն Մեսրոպ իւր նորագիւտ նշանադիրներն «ի Սիսական աշխարհն, եւս հաստատելու համար հան կ'երթայ եւ մեծ սքնութիւն կը գտնէ Աւաղինակէն, անարգել կը պարայրի Սիւնեաց առարելութեամբ, եկեղեցական եւ վանական կարգադրութեամբ եւ գայրոցներու հաստատութեամբ (Արթիւն էջ 14. — Խոր. Գ. խէ):

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Վ Ա Ս Ա Կ '

** Զի յայտնուած իմաստուն էր,
եւ եւ գիտէր, զայս գործ իմաստնական ոչ գործեցեր:*

Եւեթ Էջ 47.

Աստակ հայ պատմութեան ամենէն փառաւոր ժամանակամիջոցին նշանաւոր գեմբերէն է. այսինքն՝ այն ժամանակին, ուր կ'եսար հայ-

1 Աստակի պաշտման կամ գործողութիւններն աւելի ծանօթ են քան իւր կեանքը՝ կենսադրականը: Բասական ծեր կը թուի նա Աւարգանանց պատերազմի ժամանակ, գրեթէ 68 զարեկան ծեր մը: Ըհա՛ այս հաշուին ժամանակադրական հիմարը:

ա. «Բարբիկ առեալ զտէրութիւն Սիւնեաց ի վաններոց ութերոց ամի Էւաղհայ՝ պարսկց սրբայրի. եւ փարեալ զիշխանութիւնն ամս 21. փոխի յաստատացող (Օրբեւ. Ը. 49): Երգ՝ Էւաղհայ Բ ի թագաւորութեան

կական վերածնութիւնը — ներուի մեղ մասնաւոր
առուժով մը դարձած ել այս բար — գրական
խանդավառ շարժումով մը. իբր հակապատկեր

սկիզբն է 309. Բարիկ տէր կ'ըլլայ իւր երկրին՝ 309+68 = 377,
եւ կը վախճանի 21 տարի յետոյ՝ 398: Վասակ, ըստ
Օրբելեանի, ծնաւ 377--398 քսան մէկ տարիներուն մէջ.
որովհետեւ Բարիկ՝ «յեթ առւելոյ շտի զհալան քերտիսն
Սէնտիցոյ, եւ շինելոյ շտիսն զտիսն զստիսն ի ին-
դոսիսն սան շտաւլինան, ստանոյ ստար զի վասակ սեան,
եւ ի շտիսն զստիսն շտիսն զստիսն (նոյն անոյ): Շտաւլին
ըրած աւերը (տես վերեւ էջ 251—253) Սիւնեաց երկրին
մէջ ինտիգրալի տան շտաւլինան շինելու համար՝ ստանալն
10 տարի պէտք է միջոց առնել Բարիկին, այսինքն՝ մինչեւ
387, որ է Վասակի ծննդեան տարին: Ի շտիսն զստիսն
գուռը կ'ընծայուի (իբր պատանդ?): ստանալն 10 տարե-
կան պէտք էր ըլլալ Վասակ այն տակն, այսինքն՝ 397ին
կը զօրուի Տեփոսն՝ Վասակի մահուան Շտաւլին Գ. (388—399):
Արդ՝ Բարիկի մահուան ժամանակ (398) զեւ Վասակ Գուռն
էր. եւ «Սամ Գնթուանի՝ Սենեկայեան նորին, զնոյ ի
գուռն արքայի, եւ ծանուցանէ զքով գուռին, սակս որոյ
արամաւալ Վասակայ եւ ոչ ինչիսն ի ինչոյ շտիսն որ
տրան ինչոյ, ինչիսն շտի սենեկայեան ինչոսն տը շտիսն
սենեկայեան ինչոսն Վասակայ, եւ առարեւ զնա յաշխարհն իւր
(Օրբել, նոյն անոյ): Վասակի մահուան շտաւլին ինչոսն
մ'էր եւ քրիստոնէականութեան բարեկամը, այնպէս որ շտիսն
նորին յետահար սպաննեցին զանի՝ իբր շտաւլինորոյ իւր
նախնեաց ուղղութիւնը (Մարտի ամսագիր Ե. Հոկտեմբեր
1895 թ. էջ 385). Սա կը ցուի Բարիկի պէս շտաւլին
եւ քաղ նախարարի մը մահուան վրայ եւ կ'ուզէ Սիւնեաց ինչոս-
նութիւնը առնել ինչոսն՝ Սամ Գնթուանոյ ինչոսն ինչոս-
նութեան, առ պարագան կը ցուցնէ որ Վասակ յիսուի մահուան
մ'էր այն տակն 11 կամ 12 տարեկան: Բայց Մարտի Վասակ
իւր կրօնին Շտաւլին այդ բարի արամաւորութեան զեմ ըրած
"ցորտիսն ստաւլին, պատասխանին համար, ինչեւ
ճշմարիտ՝ բայց մանկական պատասխան մը, թաց Գուռն,
մինչեւ որ տարի մը Սամ Գնթուանի եւ 9 տարի ալ Վա-
սակի Վասակին հօրեղբայրը՝ Սիւնեաց ինչոսնութիւնը

քաղաքական աշխարհի թղլլ շարժումին. որուն
զապանակը կը խորտակուի և յախարարներու քմա-
հանդչքին տակ, հակառակ Մեծն Սահակի գորու-

մարեցին. այսպէս կը համեմար 410ին: Առաւ Կրճան մեռած
էր այն ասուն եւ Թաղկերա Ա. կը գահակալուցը
(399-420). այս միջոցին է որ "Վասակ որդի Բարեղոյ,
ասուն է Առաւ-Շապուհոյ զակրուի իւն իւր, եւ վարե ասն
39" (Օրբիւլ, անգ): Վասակ ընկի թագաւորի զը ձեռքով
կը տիրանայ իւր երկրին. հետեւաբար այդ միջոցին Յիս-
րունեն մերազարձած պէտք էր ըլլաւ: Հասանական է որ
Թաղկերա Ա. իւր գահակալութեան աստիճան մեծօրոյցեա
արձակած ըլլայ Վասակը, կամ նոյն իսկ Առաւ-Շապուհի
միջնորդութեամբ կ'արձակուի եւ անոր ձեռքով կը տի-
րանայ: Առաւճապուհ թագաւորեց ըստ Գաւթ ընկածի 391
կամ 392-414 (Պատմ. Տիգ. Բ. էջ 522):

Վասակ 451ին զտեւեցաւ թէ հայոց մարզպանու-
թեանէ, թէ Արեւեկոյ իշխանութեանէ. Մարզպանութիւնը
յանձնուեցաւ Արարմիզը Արշակունին եւ Արեւեկոյ իշ-
խանութիւնը Արարմիզոյան Սեպուհին (Քրոյ. էջ 221 եւ
253. եզրէն էջ 100): Ըստ Օրբիւլեանի 39ը համեմով 451ին
կ'աւանանար 412 իւր սկիզբն Վասակի Արեւեկոյ իշխանու-
թեան. բայց, ինչպէս ասեանք, անկարելի է 410են յետոյ
զննել. 2 տարւան բայցը լեցընելու համար պէտք է Վասակի
իշխանութեան միջոցը զէթ 42 տարի ընդարձակել.
որովհետեւ Օրբիւլեանի թիւերը՝ սասանեան թագաւորներու
գահակալութեան ժամանակամիջոցներուն հետ կապուած՝
աւելի ճիշդ են: 410ին Վասակ անպատճառ սկսած էր տիրել
Արեւեկոյ վրայ:

բ. Հայ նշանադրերու զիւտեն յետոյ՝ Մեծարոյ
Ազուանից նշանադրերու զիւտին ալ կ'աշխատէր. հին իւր
մաս կանչեց "զբնեիսմին սնն ընարհաւոր թագոյման, զոր
անդանդաւ աշխարհոյ ժաման Վասակ Արեւեկոյ տէր
ի ձեան Անանիայի եպիսկոպոսին իւրոյ", (Յար. Գ. Եզ): Հայ
նշանադրերու զիւտը եղաւ 404ին. Մեծարոյ հայն 410ին
կրճար Արայ եւ Ազուանից սահմաններն անցնել: Կը Վա-
սակ այն ասուն զեռ 22 կամ 23 տարեկան երիտասարդ իշ-
խան զը կը նպատակ Մեծարոյին: Անհար է ասկէ աւելի

փայլից պաշտպանութեան, որ իբր Հայր վերմանութեան և իբր իսկափայ Հայրենասեր՝ պահել կը ջանար Արշակունի թագր՝ դեմ գիմաց գրչի տիրապետութեան հետ: Կը ըստ վկայութեան Աորիւնի

փորը տարիք մ'ենթադրել Ասասկի համար՝ ժամանակ բացարձակեան հանդէպ (հմմտ. Պատմ. Տէեւ. Բ. էջ 529):

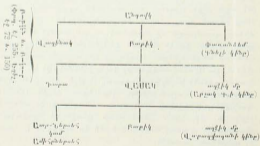
Ասասկի կեանքին ամենէն անգիննի թուականն է մարզպանութեան գրչութիւն՝ 451ին վերջերք: 452ին բանաստեղծ է դեռ (Փրպ., էջ 255). հարկաւ քանի մը տարի ապրեցաւ. գէթ մինչեւ 454 կամ 455 և հոն մնաւ (նոյն անգ). 67 կամ 68 տարեկան՝ 387—455:

Ասասկի մարզպանութեան տարին շատ որոշ չէ: Չամչեան (Բ. էջ 14) կապած է զայն Եղեղիսի (Բ) առաջին հրապարակի հրատարակութեան հետ, 442. իւր թագաւորութեան շրջանը տարին. որով իբր թէ Աեհմհրշապետ հ' Հայոց առաջին մարզպանը՝ ետ կը կոչուի և Ասասկ կը հաստատուի անոր տեղ: Ա՛ջ Փարպեցու. ո՛չ Եղեղիսի մէջ այդպիսի հիմ կայ: Իսրեմացին Աեհմհրշապետի մարզպանութեան սկիզբը միայն կը յիշատակէ (Գ. կդ). այս եղաւ 428ին: — Ա. Ելի հասանական կը թուի Եղեղիսի գահակալութեան հետ կապել Ասասկի մարզպանութեան սկիզբը՝ 438 Օգոստ.: Ասասկ՝ Հայոց մարզպան ըլլալէ յառաջ մարզպան էր Արաց (Փրպ. էջ 247. Եղեղի էջ 105), և Եղեղիս իւր գահակալութեան առիթը բարեկարգութիւն մ'ընելու գիտումով կրնայ Ասասկը Հայաստան փոխադրած ըլլալ՝ իբր Հայ մարզպան մը. կամ թէ նոյն ինքն Ասասկ՝ այս առիթէն օգտուելով կրնայ նեւք բերած ըլլալ Հայոց մարզպանութիւնը: Ասկէ զատ Հոնաց պատերազմը ժամանակի, — զոր կարելի է նոյնացընել Ասամ Երզնէն Քաջած Հեփթաղներու պատերազմին հետ, որ տեղի ունեցաւ Եղեղիսի (Բ) առաջին տարիներու մէջ. — «Եւ Ասասկ ժողովուն էր Հայոց ի խոնարհին Եւ Քնարեանն արտանի ի սրհարհին ի սրհարհ» (Եղեղիս, էջ 104): Այն պատերազմին հաշտութիւնը կըրուեցաւ 442ին (հմմտ. Պատմ. Տէեւ. Բ. էջ 399. — Արարատ ամառիկը Ժ. Հոկտեմբեր 1895 Բ. էջ 388). հետեւաբար Չամչեանի նշանակած թուականին Ասասկ մարզպան եղած էր արդէն իր 50 կամ 51 տարեկան հասակին:

և Խորենացու Մանուկն Վասակն յպատարած է վերածնութեան գործին՝ Մեծն Սահակի աշխատութեան՝ գէթ իւր սեփական աշխարհին մէջ անպատշաճ քաջալերելով գրականութիւնն ու անոր գործիչները՝ իբր շարունակող իւր հօրեգործ Վաղինակի գործերուն :

Արիւն այս քաջ Սիսականին ցուցած «նորոգութիւն» մանրամասն յիշատակութիւնը չէ բրած . բայց անոր իշխանութիւնը մասնանիշ կ'ընէ իբր աստուածային պարզ եւ մը . եւ Արիւն՝ գրական վարդապետ մը՝ իւր յուզումներուն բոլոր թարմութեամբ՝ յատուկ փոյթ եւ հիացում մը կ'արտայայտէ՝ ցորացնելով Սիւնեաց իշխանը շքնաղ շքանակի մը մէջէն . — «Յօրում ժամանակի պարզիւն յԱրսէնի, հասանէր ի գլուխ իշխանութեան Սիւնեաց Սիսականն Վասակ, այդ իւր նորոգութիւնն էն հանճարել է յարմարելու, շնորհաբար իմաստասիրութիւնն Արսէնի : Բարում ինչ նորոգութիւնն ցորացնէր աւետարանագործ վարդապետութեան, իբրեւ որդւոյ առ հայր՝ հպատակութիւն ցուցեալ, եւ ծառայեալ ըստ Աւետարանին վայելչութեան

Վասակ ըստ Օրբելեանի երկու ուսար եւ մկ զուսար ունեցած է . ահա իւր ազգասահմը .

— Գնչ է ի վնճն զնրմայեւն է գործ քերէր, (Աորիւն, էջ 15):

Այոջափ բարձր կարողութեան տեր անձ մը, բնական էր որ բարձր գործերու ալ հեղինակ, պաշտպան ըլլար. ցաւալի է որ Աորիւն «բաղում ինչ նպաստութիւն»-ը չէ ուզած որոշ գծերով կարկառուն ընել. սակայն նկատելով Աւասակի իշխանութեան հասնելու եղևասկան պարագան, կարծեմ, չենք սխալիր՝ երբ քսենք թէ Աւասակ իւր հօրեղոր տեղն զգալի ընել շտալու գիտումն ունեցած ըլլայ իւր «նպաստութեան», մէջ. որովհետեւ գէթ Աւաղինակի նկատմամբ, որ Սիւնեաց մէջ առաջին սատարն եղաւ Մեսրոպին, չի գործածեք մին այն բառերէն, որոնք Մանուկն Աւասակի կարողութիւնը կը բացատրեն: Կը Աւաղինակ Աւասակէն նուազ կարող անձ մը չի ներկայանար գիտողի մը՝ այդ քաջալերուած գործին մէջ: Գժբախտաբար Աւասակի բովանդակ պատմութեան մէջ այս է միայն իւր ամէնէն փայլուն, ամենէն համակրելի եւ ամենուն հասկընայի ձեռնարկն, որ սակայն, անհամեմատելի կերպով կը նսեմանայ եւ ուշադրութիւն իսկ չի գրաւեր այն պատկերներու մէջ, զոր գծելու համար կարծես գոյն երանգ չեն գտներ Աւաղար եւ Կղիշէ՝ մեր ամենէն լաւ նկարագրող պատմագիրները: Ասան զի նկարագրներու այս հակապատկերները այնքան անհամեմատելի են, որ Հ. Ալիշան կ'երկրայի Աորիւնի պատմածին զրայ (Սիւսկան, էջ 11):

Չենք գիտեր թէ Աւասակ ինչու իւր հօրեղորայրը պատուանդան մ'ըրաւ արիւնտա՝ անոր գահը նստելու համար: Սիւնեաց բովանդակ մեծութեանց մօտ մեծ գաւաճանութիւններ, նախճիրներ ալ կը քստմնին (Օրբել. — Կղիշէ, էջ 103). եւ Աւասակ իւր երկրին Ղուսասորութեան նպաստող մ'ըլլալէ յառաջ ոճրագործ մ'է, որչափ ալ այդպիսի բանագործութիւններ ժամանակին տիրող բարքերը նկատուին՝ մանաւանդ նախարարական գործերու

մէջ, Գրեթէ այսպիսի մեծ ազորութեամբ յառաջացաւ նա եթէ ոչ իւր Սիւնեաց իշխանութեան 39 տարիներուն մէջ՝ զանէ իւր մարդպանութեան 10 տարւան ամբողջ ընթացքին մէջ:

Ղասակի մարդպանութենէ յառաջ ապրած կեանքը շատ մութ չէ: Նա հաճախ՝ աշխնքն՝ շատ երիտասարդ, երբ Սիւնեաց Տէրութեան կը հասնի, ետանդոս, արիւնայի, նենգամիտ երիտասարդ մը, որ կ'ուտէ ինքզինք եւ ազատօրէն զործելու նպատակին համար ամէն միջոց կը զօհէ. ասոր կ'ակնարկեն նոյն իսկ իւր ազգականներուն կրկին զանգատները. — «զի ոչ երբեք արգարութեամբ վատակեալ էր ի մանկութենէ» (Եղեշէ էջ 104 - 105):

Պէտք է սակայն դիտել որ Ղարդանանց Պատմագիրները, մանաւանդ Եղեշէ, քիչ մ'աւելի սեւի կը թափանչեն իրենց վրաներ՝ երբ Ղասակին է նկարեչու գեմքը: Պատմական անձի մը զնահատութեան մէջ ծանրակշիռ պարագայ մ'է այս, որուն պատմագիրը մտադիր կ'ընէ արդէն ընթերցողը: Եղեշէի գիտումն է իւր պատմածներուն ամբողջ ընթացքին մէջ «կշտամբումն» (Եղեշէ, էջ 109), զոր պէտք է տարածել ոչ միայն Ղասակի վրայ, այլ նաեւ անոնց վրայ, որոնք նոյն իսկ փոքր ինչ գայթակարէն պատմագրութեան գեղարու մէջ. այսու հանգերէ Ղասակի մասին շափազանցութիւնները շատ քիչ են եւ ակներեւ, աշխնքն՝ իրր նկարագրութիւն մանաւանդ երբ բազմատունի Փարպեցու կշտամբումներուն հետ. Փարպեցի, որ իրր Պատմագիր աւելի բարձր է քան Եղեշէ, եւ որուն պատմածները, գեթ այս նկատմամբ, որչափ ճիշդ, այնչափ մեղմ բնութիւն մ'ունին: Ասկէ զատ Սիւնեաց Պատմիչն Ստ. Օրբելեան, որ ընդ հանրապէս հիացումով կը խոսի իւր երկրին անցեալ եւ ժամանակակից գեմքերուն եւ գեղարուներուն վրայ, շատ ճիշդ կը գտակ Ղասակը եւ երբեք ծայր մը չէ գտած

զանի արգարայրնելու: Առ անշուշտ ծանօթ ըլլալով նոյն իսկ Արքիեւի նշանաւոր հաստատմին, իբր չար է շարժումն, կը գտատապարակ «հանձարեղ», սխալանք այն «ցուրտ եւ ապաշնորհ, պատասխանին առթիւ, — «եթէ զիս առնէ աւեր, մինչ բնական իմ հարցն է ժառանգութիւն Սիւնեաց», —, զոր տուաւ իւր հօր սենեկապան Սամ Վնթուճիին, երբ սա Սիւնեաց Տերութեան Աշտակի անցումը կ'աւետեր Շահին կողմանէ: Շահը կը խոստի եւ նոյն Սամը կը կարգէ «Տէր Սիւնեաց»: հազիւ տարի մը կեցաւ Սամ, մելիխիճոյզ վերջ արուեցաւ անոր կեանքին. անտարակոյս Աշտակն էր գաւազանը: Չհասաւ իւր նպատակին. իւր հօրեղբայրն Աւղինակ եղաւ Տէր Սիւնեաց, որու կեանքին ալ գաւազանեց, ինչպէս ըսինք վերեւ (Օրբլ. Ը. ԺԳ):

Վերեւայ թէ Աշտակ սրշափ ալ ապօրէն միջոցներով տիրացած ըլլայ Սիւնեաց իշխանութեան, իւր գործունէութեամբ հրապուրած է Գուռը. գործունէութիւն մը, որ միմիայն Գուռը շրջանելու կը ծառայէր եւ ըստ ինքեան նենգամտութիւն մ'էր այն: Առ այս նենգութեան մէջ էր իւր անձնական գանձին շահը (Եղիշէ, էջ 104) եւ Հայոց աշխարհին մնաոր, որ հարուստ էր անհունապէս, որուն Պարսիկներն ալ կը զարմանային (Եղիշէ, էջ 19. հմմտ. Փրպ. էջ 416), եւ Աշտակ միամեայ ժամանակամիջոցի մէջ կեղեքած էր գոյն (Եղ. էջ 105): Բայց այսուամ երկրի մ'ապագան միշտ հզօր անհատականութիւններու կը ժպտի: Աշտակ փարած էր այս ապագային իւր էութեամբը: Այս նպատակին մէջ սակայն՝ ինչ ալ եղած ըլլար իւր գործունէութեան եղանակը մինչեւ իւր վճռական ամբաստանութիւնը, զեռ Մոզպետը գովելով կ'ըսէր երեան ի վեր՝ թէ «յսլ ժամս իմաստուն էիր, եւ ես գիտէի. զայս՝ գործ իմաստութեան ոչ գործեցեր. այսինքն՝ այն գործը, որուն համար միացած էին

Եկեղեցւոյ ամբողջ ուխտը, բաւական զօրաւոր նախարարներով, եւ միայն Աստակ գլուխ կը քաշէր իւրայիններով:

Եղիշէի՝ Մոզպետին բերանը գրած երկար ճառը (Եղիշէ, էջ 45 — 47) մերկացրնելով Պատմագրին փայլուն գրուածքէն, բունը ճշգրտիւ ի վեր կը հանէ Աստակի առաջին սխալը Աւարդանանց շարժումին մէջ: Ընդդի գիմադրութեան առաջին փորձին հանդէպ Մոզպետին խորհրդածութիւնները, աւելի գուրգուրանք մը կը ցուցնեն Հայոց աշխարհին վրայ քան վրէժ մը, եւ այս իրենց շահերուն համար: Եւ անդէպ չէ ենթադրել, թէ Գուռն իսկ մոզպետի պէս կը խորհէր: Շայուհի հարածանքներուն արհաւիրքը գեռ կը տիրէր անշուշտ Յազկերտի անյաջող ծրագիրներու փլատակներուն վրայ. ժողովուրդն զգալի կերպով նուազած եւ նուազած էր թէ գաղթով թէ քարգով եւ այս էր Գրան վախցած կէտը: Գուռն այս կորուստին դարման մը տանելու համար բազմակնու թիւը հաստատել կ'ուզէր Հայաստանի մէջ՝ իւր գեներն հետ միասին (Եղիշէ, էջ 21, 35): Յազկերտի հարածանքին սկզբնաւորութեան մէջ իսկ նոյն գիտումը կը շեշտուէր. — « Գեներն իւր ի շէտեմէն, ի ինտեմէն զբոտել ի ինտեմէն յարտաբնէն. ի ի յարտաբնէն ի ինտեմէն ի ինտեմէն, յարտաբնէն ի ինտեմէն ի ինտեմէն մեծողէն ինտեմէն յարտաբնէն »: Այս պայմաններու տակ Պարսիկը ոչ թէ բանութեամբ եւ առաջին պատահութեամբ կ'ուզէր մոզպետնել Հայաստանը, այլ ինչպէս կը ծրագրէ մոզպետը, ի կամ մարդկան ապաստան արտոցեն, զի առ սակաւ ընդկերթին ընդ օրէնս մոզպետնես, սիրով թող վարժուին Պարսիկ կէշտին, ասոր համար ամեն զիջում կ'ընէին, միայն թէ Հայք չելլէին իրենց « ծառայութենէն » (Եղիշէ, էջ 47, 64 — 65, 101 — 102):

Բայց Ալասկի՝ Անդրի անյաջողութեան պատճառը շատ լաւ գիտնալով՝ հանդերձ՝ «չէ՛նչ» ին կը վերագրէ զայն, կը խաբէ Մոզպետը եւ շանսար անոր բարեկամական խորհուրդներուն. ընդհակառակը՝ վրաս հիւր նենգամիտ խորհուրդներն՝ կը յորդորէ զանի համբերել «մինչեւ ես ինձ յիժ ժողովեցից զօր ի թիկունս ամեղոյ, եւ զուխտ եկեղեցւոյդ թերեւս կարացից երկփեղկել» (Եղիշէ, էջ 48, 71). — Ալասկի հիւր մտքին մէջ կարգմած է գործելու ծրագիրք, որուն կարեւորագոյն մէկ կէտին գործադրութեան, այսինքն՝ Հայոց Ազուանից մէջ գանուած այրուծիուն (10,000) հրամանատարութիւնը ձեռք ձգելու համար նոյն ինքն Մոզպետին միջնորդութիւնը կը խնդրէ (Եղիշէ էջ 48) եւ ինքն միւս կողմէ կը սկսի յիժ կազմելու՝ ամէն գասակարգը հիւր տկարութեան մէջ ընկճելով — կարասի (ինչք), օգոքիչ խօսք, սպանալիք սամիկը որտաթափ ընելու, զինեքրուք, լիտի կաքաններ, յայդապաշտօն խրախմանք, երգ՝ ամենն ալ հեթա-նոսական սովորոյթներով, որոնք աւելի անոնց արտօժելի էին, որ Սիւնեաց թաքուն անկիւններու մէջ գեռ հաւատարիմ կը մնային հեթանոսական բարքերու. եւ որովհետեւ ինքն Ալասկի «չոքի՛ն» փարած էր «չէ՛նչ» ին կը մտքին բոլոր գործունէութիւնը մէջտեղ թափեց — «Մարտեաւ անշի՛ն» ընդ իմաստունս, եւ յոյժ ինչոքի՛ն» ընդ գիտունս, յոյժնի՛ն ընդ անմեղս, եւ ի ծառնի՛ն ընդ խորհրդականս. ձեռն էարկ եւ եհան զրազումս ի գնդէն Քրիստոսի եւ խառնեաց ի գունդս գիւաց: Եւ ի քաղաքս յոյլ քեզի՛ն զաղաքս անցեալս եւ ետէսք ի քեզի՛ն զի՛ն միտցելոցն, եւ ետէսք անտեւլ յոյլ քաղաքս եւ եւս եւս յոյլ անտեւլս զքաղաքս յոյլ քաղաքս եւ զքաղաքսն ի զի՛ն անց, եւ զոյլ անտեւլս յոյլ քաղաքսն:

1 Փրոգ. էջ 195. 198. Եղիշէ էջ 57, 71, 72. — Եղիշէի այս առգրքը կարծես կորսնի մասնանիշ ըսած

Այսպիսի յանդուզն եւ արագ գործերու շրջու-
մով այնչափ ափշէցուց նա Մոզպետին միտքը, որ
« չէր նեւ ի՛մնւլ զէլւ իրոշն », եւ պարսիկ կէշտին
բոլոր պիղծ խառնակութիւններով ամէն կողմ
ապականեցաւ։ Քրիստոնէութեան այսբան վաս
հալածու՞մք բնիկ երկրի մը մէջ, բնիկ իշխանի մը
ձեռքով եւ այն ալ եկեղեցիներու, տուներու մէջ,
արանց վրայ, կանանց շուրջ (Աղիշէ, էջ 49) Փոքր
Ներսէի կամ Գեկոսի մը գազան տիպերը կը մար-
մնացնեն « վատշուէր » Աստակին յղացումներով։

Ալ գիմանալու բան չէին Աստակի գործերը.
եպիսկոպոսունք առանց ժամանակ կորսնցընելու
անմիջական վրէժ կը խնդրէին (նոյն անդ)։ միացան
Ապարապետին հետ, եւ իրենց զայրոյթը թափեցին
« սերմն ժանտ » Չանդաղանի վրայ, որ ներքին
խորհուրդները շուտ շուտ կը հասցնէր « նմանույն
իւրու՞մ Աստակայ » (Աղիշէ, էջ 50. Փրպ. էջ 176)։
Չանդաղանի քարկոծումն Արծալի մէջ, առ հա-
սարակ սարսափ ազգեց բոլոր Քաղբուանդի վրայ։
Նենգամիան Աստակ « է իւրիւն », Չանդաղանին
բախտին շփեմակելու վախով կը միարանէր Ապարա-
պետին, եւ անոնք, « որոց մատանեաւ շեւ եւս էր
կնքեալ զԱւետարան՝ կնքէին » (Աղիշէ, էջ 50—51.
Փրպ. 177—181. 227)։ Աստակ անպատճառ զո՞հ
պիտի երթար ուխտապահներու արդար վրէժին,
բայց անոնց ամենէն նուիրական, ամենէն վճա-
կան գթութեան ապաստանեցաւ. կնքեց Աւետա-
րանը։ Անկեղծ մարդիկ, գիտէին Աստակի խաբէու-
թիւնը, « այլ սուրբ Աւետարանին թողին ի գա-
տապարտութիւն՝ »։

Կարողութիւններու տարբեր պատկերն է, նոյնքան սեղմ
ընթանակի մը վրայ գծուած։

1 Աւետարան ամէն ինչ էր նախնեաց համար. քաջ
գիտնալով հանգերձ թշնամիներու զբժու՞մք, երբ անգամ
մը լռէին Աւետարան անունը, կը թուրային, ամէն վտանգ,

Տօթագիրն օրեր ալ անցան այսչափ տաղ-
նապներու հետ, երբ այս նոր ուխտողները՝ Աւե-
տարան կեցողները՝ միահամուռ Արարատ իջան

ամեն փորձանք գիտնալով զիջում կ'ընէին: Այս ամենը
քրիստոնէական այն ծայրագոյն ներդաճումներն է, զոր
գիտցան նախնիք ցուցնել տաղնապատ փայրկեաններու
մէջ ալ: Աւետարանն էր անոնց գաւանանքը. «Քանզի
հայր Թր՝ շահարկ Աւետարանն գիտեմք, եւ ժայր՝ զԱւետարանն
նկիւղիցի իմեզիմք» (Եղիշէ, էջ 51): — Նախնեաց այսպիսի
ընթացքը քաղաքական տաղնապներու մէջ իսկ պէտք չէ
պարզապէս տրեւանելու թիւն մը նկատել: Քրիստոնէական
ըմբռնումի թարմութիւնն է այն, որ մարդը կը մզէր միշտ
անկեղծ ըլլալու իւր գործողութիւններու մէջ, ժամանակի
ամենն անկեղծ քրիստոնէական բարքերէն է Աւետարանի
երգումը: Հոգեխոտական միժմակ մ'է այս՝ եւ գորտուոր
ազգակով մը: Ազգերն ու անհատներ իրենց ամենն թման-
կապին եւ ամենն նուիրական ստացութիւնները, իրենց պա-
տիւք, գրաւական կը դնեն, նոյն իսկ հանրային գործերու կա-
նանաւորութիւնը պահպանելու կամ ապահովելու համար: Աւե-
տարանը նուիրական էր, նոյն իսկ ծանր գործողութիւն-
ներու զտպանակ ըլլալու շափ նուիրական: Գրուածներն հոգե-
խոտական տաղնապը բաւական կը համարուէր իբր պատիւ:
Մեծ նահատակին ոգւով (Առ սուտրիշ) եւ Մեծ Հայրապետին
շուշով (Մահակ) սնած մարեր՝ շէին մոռնար ամեն փայրկեան
թէ իրենք Հայքրիստոնէաներ են, այս համոզումն իրենց
տուաւ յազմանակը: Աւետարանը նուիրական էր եւ
գործնականապէս կը յարգէին զայն: — Ամեն ազգ կամ ժո-
ղովուրդ իրեն համար երգումի յատուկ մեկեր ունի: Հոնք
Հայոց հետ գաղնակցեցան երգումը ընելով «Ըստ խորհի
իւրեանց օրինոցն եւ «յանն սոխն զերթոսն տէրտանիցն»
(Եղիշէ, էջ 60): Հայն Աւետարանի կամ իւրի վրայ կ'երգուէ
ընդհանրապէս: «Իսուս քրիստոսն երգմանն ըրեա հասարակ բան
մ'է նոյն իսկ սոսանին բարքերու մէջ: Քուրք զաւարան-
ներու մէջ զեռ Աւետարանը տեղ մ'ունի: — Երգումի
յատկացումն Աւետարան մը կայ՝ միշտ նշանաւոր եղած
որ եւ իցէ զեպրով մը: Փարպեցին ու զգալի կը յիշատակե
«Աւետարան սոխն», կամ «Աւետարան իրթն», (Փրոպ-
էջ 167, 168, 169): Նախարարներ երգումի համար

(Փրպ. էջ 182). Տոն Աղուանից հաղարայեան ու եպիսկոպոսը Հայոց օգնութեան ապաստանած էին. Միհրնբրսեհ այն տեղ ալ բորբոքած էր վաւասկան կրակը (Եղիշէ, էջ 53—54). Հայք “ուխտակից” էին (Փրպ. էջ 183): Աստակ շարաշար գործածեց այս առիթը եւ հաղար ու մէկ երգումներով Ապարապետը դաշնակից Աղուաններու օգնութեան փութացուց: Ապարապետին երթը դիւրացընելու համար անոր առաջարկները յանձն առաւ առանց դժուարութեան (Փրպ. էջ 184), եւ անոր ընկերակից տուաւ այնպիսիները, որոնք հաւան չէին իւր “շար մտածութեան” (անդ էջ 186): Աստակ Ապարապետը Աղուանք շրկեց ոչ թէ օգնութեան, այլ մասնելու գանձի իւր սակաւածեան գունդով՝ Միհրնբրսեհի եւ Սերուխի “անթիւ բազմութեան”: Ըստ Եղիշէի՝ ինքն ալ իբր թէ “ընդ ծաղուկ” Տոն պիտի անցնէր, բայց մնաց “պատճառանօք” (Փրպ. էջ 183), գարանամուտ եղաւ Սիւնեաց բարձունքներու մէջ եւ այն “յո՛ւրձո՞ւձ—; հաւարցեն” բրաւ իւր մասնութիւնը (Փրպ. էջ 187—189. Եղիշէ էջ 57—58), հակառակ իւր Աւետարանի վրայ դրած կնիքին, որուն աշխուժով

լէ ԽԻԻՆ այդ Աւետարանը (անդ. Հմմտ. եւ էջ 247. — Եղիշէ, էջ 49 եւ 50): Աւետարանի այդչափ գործնական շարգանք մ'ընծայելու հետքերն գեա կը մեան գրեթէ քրիստոնեայ հին ազգերու մէջ: Աստակ շարաշար գործածեց այս միջոցները (Խաչ եւ Աւետարան). մինչ նախնիք պատերազմի ժամանակ նիպակներու հաւասար կը բարձրացընէին զանոնք. Palladium մ'էր այն: Զեթուանցիք այս նպատակին կը ծառայեցընեն գեա իրենց Աստի նշանաւոր Աւետարանը՝ իբր Պահպանի պատերազմի մէջ եւ իբր պատճառաւ երգումի (Տե՛ս Սիւստան էջ 187 եւ 189): Հայաստանի շատ զմեքերու մէջ կամ ուխտասեղիներու մէջ գեա կան տխուրաւոր Աւետարաններ յատուկ գործերու առաջնորդ նկատուած: (Հմմտ. Բուք. էջ 126. Փրպ. 171, 181, 198, 364—366, 403—405, 406, 447. — Եղիշէ 71, 72, 95):

Սպարապետն յաղթանակներ կը կանգնէր Ազուա-
նից մէջ Պարսից ստուար բանակին դէմ եւ Հոները
գաշնակից կ'ընէր Հայոց (Փրպ. էջ 190—194,
Եղիշէ էջ 59—60): Աստակ ալ կը սփռէր իւր շա-
հատակութիւններուն սարսափն ասոյին՝ անտե-
րունջ Այրարատի մէջ — կործանում՝ արքունի
ձմերոցին եւ երկրի ամենէն ամուր բերդերուն, կո-
ղարատում՝ եկեղեցիներուն, բանա՝ քահանաներու,
թէ Սպարապետի կողմնակիցներուն եւ թէ քա-
հանայից բնասնիքներու վայրաժառն փախուստ.
Մամիկոնեանց եւ Աամարականաց զուակներուն
յափշտակութիւն, զորս Սիսականի մէջ պահելէ
յետոյ Տիսրսն զրկեց (Փրպ. էջ 194—197, 223,
229. Եղիշէ 60): Ասոնք էին գրութանին մեծա-
գործութիւնները, որոնք զանխուլ շինացին Ազուա-
նից յաղթականներէն, որոնց յաջողութիւնն ու
անվնաս գարծն այնքան սարսափեցուց Աստակը,
որ զիշէրանց՝ շունչը առաւ Սիւնեաց լեռներու
մէջ. «եւ այնպէս տազնապաւ մերժեցաւ, զգերի
եւ զաւարն զոր առեալ էր յԱյրարատ գաւառէ,
ակամայ զիրան եւս եթող եւ փախեաւ.»: Այրզա-
նանք իրենց գերուած զուակները «Ամենահնար
Վջոյն», նուիրելով (Փրպ. էջ 196), պահ մը սովա-
լուկ, սովաստանջ բրին Մարդպանը իւր ամբոցներուն
մէջ (Եղիշէ էջ 61):

Աստակի այս գրծումէն յետոյ ալ երկպա-
սակութիւնն իւր վերջնական ձեւն առաւ. Հայր
գուրսէն անօգնական մնացին. միայն գաշնակից
Հոները շէին հրապուրուած, բոլոր շրջակայ ազգեր
թակարարուած էին Աստակով. ուրացած, պէտք է
բսել քան իրենց երկցները իրեն գործիք բրու
Աստակ՝ աստիկը շլացընելու համար, եւ իւր ջուխ-
տակ եղբորորդիներուն իսկ շինայեց (Եղիշէ էջ 73—
74): Այս երկպասակութիւնը կատարեալ հնարքն
էին Աստակի օձամբա, բայց անարի գարծուածնե-
րուն, որոնք որչափ ալ շլացուցիշ, որչափ ալ ան-

անկալ, խելացի գործ մը շէին, և այս ամէնը իբր անհաւատարմութիւն, Աստակի ծարպիկութեան բոլոր գիմակներուն տակ իսկ յայտնի էր աւելի շարամբա, աւելի դառն ծերին՝ Միհրանեանի, որ առ երես միայն ղյժ կու տար Աստակին, իբր անարգ գործիքի մը. իսկ Յաղկերա բոլորովին գէշ արամադրուած էր, զոր «անսուտ երգմամբ» յայտարարեց (Եղիշէ էջ 70, 75. — Փրպ. էջ 228):

Արդանանց պատերազմին յաղթական նախատունակ մը կատարած էր քաջն Աստանձար՝ երբ Աստակ նորէն կեղծաւոր հնարքներու կը դիմէր խաբէլու և երկիւղեղեղու համար ուխտապահներու գունդը, ժամանակ եկեղեցւոյ ուխտը (Եղիշէ էջ 82): Բուն պատերազմի ելքին հանդէպ Պարսից կողմն ափշած էր եօթնպատիկ հարուածով (անդ 92, 96) և գեռ Աստակ հնարք կը ցուցնէր իւր «նենգութեամբ». թէ և ժամանակն անցած էր ալ և «ոչ կարէին հաւատալ», բայց «փորձ մ'ալ եղաւ Աստակը շահելու: Արշէնի բնաւնի խօսակցութիւնը, պաղատանքը, գթութեան կոչումն ապարդիւն եղան (անդ էջ 98): Քահանայք պաշտօնապէս Գասն բողոքեցին՝ Աստակը ամբաստանելով (անդ էջ 96): Մուշկան Նիւսարաուուրա, որ պահ մը հեռուեցաւ սրայեալին (անդ էջ 98). վերջապէս նա ալ բողոքեց՝ բոլոր յանցանքը կուտելով «ի վերայ անօրինին Աստակայ» (Փրպ. 214—215. Եղիշէ 99—100): Գուռը շատ ճիշդ կըսած էր Մարգարանին ապականիչ բնութեանքը, որուն հետքերը մտցրնելու համար՝ Արորմիզդ, որ արդէն պաշտան ունէր Հայաստանի մէջ, Մարգարան կը կարգուէր և Աստակ պաշտօնանկ՝ դատի կը կոչուէր. իսկ նոր Մարգարանն ամէն զիջում և շուշանք կը հրատարակէր (Փրպ. 215—216. Եղիշէ 100—103):

Ճամանակակից պատմութեան այս իրողութիւնները, որոնք Աստակի բոլոր քաղաքական

կեանքը կը կազմեն, շատ լուրջ, շատ հանդարտ եւ բազմակողմանի կերպով քննուեցաւ Պարսիկ ատեանի մէջ: Պատաժարական գործադրութիւնն երկարեցաւ «գրագում աւարս» (Եղեշէ, էջ 103), եւ «պարտաւորեցաւ կողմ ուրացելոցն», որոնց վարիչը Վասակ՝ մահապարտ հռչակուեցաւ. պայիկներ զանի մերկացուցին, առին «ի նմանէ զպարզարանս պատուոյ Տէրութեանն զորունէր յարքունուստ», եւ արեւելեան խայտառակութեամբ փոխանակեցին անոր բոլոր պերճանքը: Վասակ՝ իւր նենդամիտ արարքներուն պատրանքը զնդանին մէջ լուծեց. նա հոն տեսաւ իւր ծրագիրներուն ելքը. իւր թաթերով ձեծեց զլուխը (Փրպ. էջ 243—255):

Ասով շի լմնար սակայն Վասակի նկատմամբ յուզուած խնդիրներուն լուծումը:

Տիւրանի դատարանը, եթէ ուղէք քննադատութիւնը, գրական եւ շոշափելի փաստերու, այսինքն իրողութիւններու վրայ յենլով՝ շարդարացուց Վասակը իւր արարքներուն մէջ. արարք մը՝ զոր իւր երկունքին մէջ իսկ Պրան մարդիկ եւ գործին յաջողութեան ամենէն աւելի հոգի տուող մագպեար Հհանեցաւ իրր անխելք գործ (Եղեշէ էջ 47) եւ Յազկերտ յիտաւի նկատեց պայն «անհանձար գործ» (անդ էջ 100):

Վասակի բոլոր ձեռնարկութիւններուն մէջ գրեթէ չկայ իւր քաղաքականութիւնն արդարացրնելու նպատակ կէտ մը, բայց եթէ քանի մը երկրորդական պարագաներ, զորս պէտք է ի վեր հանել իրր մեղմացուցիչ հանգամանք:

Ե.

Գուռը կոչուած բոլոր նախարարներ, ինչպէս նաեւ Վիրք եւ Աղուանք, Յազկերտի ձեռքէն անգամ մ'ազատելու համար, վերջապէս զիջան առ երեսս հաւանիլ անոր առաջարկութիւններուն. բայց Յազկերտ «հայելով յառաջիկայ իրացն ան-

յայտութիւն» պատանդ պահեց «զրգեշին Արաց
զԱշուշայ, եւ զերկու որդիս իշխանին Սիւնեաց
Ալասակայ, զԲարթիկ եւ զԱմիրնեբուհ» (Փրպ. էջ
159): Ալասակ՝ իրենց Տիւրանի մէջ բրած որոշումին
հակառակ, երբ վերադարձան՝ շուղեց անմիջապէս
ուրացութեան ազար օրրել. «Ննայր յարացել նն,
մի՛ վնն որդոսն իւրոց, որո՛ ի որոնն եկն, ե-
տորո-
յիւլ զի ե- իննան իւր իւլ ի իննն զարն մեղին ն-
նարալ», բայց բանագատութեան տակ «ու իւր-
մարտանեցաւ (Փրպ. էջ 177. Օրբլ. Ա. Ժէ):
Պատմագիրը գիտել կու տայ սակայն, թէ արդէն
Աւարգ անանք գիտէին որ Ալասակի «ի փրկութեան
դարձն» խորշիչը երկրորդական կարեւորութիւն
է՛րունը (Փրպ. էջ 175):

Հին քաղաքականութեան մէջ պատանդն
ուշագրութիւն իսկ չէր գրուեր՝ երբ իրական շահ մը
կար պատանդ տուող երկրին համար: Ասկէ զատ՝
հակառակ Փարսեցու մէկ գիտողութեան (էջ 173)
չահուելու միծակին մէջ չէր Հայոց պատանդը:
Նախ, առանց մասնաւոր կէտերու ուշ զնելու,
Գրան ընդ հանուր շարժումը գիտելով՝ կրնանք բռնել
թէ այն միջոցին Գուռը կը զգուշանար ու եւ խիստ եւ
խրտուցիչ եղանակով մը գրգռելէ Հայաստանի պէս
երկիր մը. այս պարագային պատանդը յարաբերու-
թիւններն անկասկած բնելու կը ծառայէր: Եր-
կրորդ, թնայ որ եթէ զուկի սերը անտանելի էր եւ
ասոր համար հարկ էր ամեն ինչ զոհել, նոյնը
պէտք էր բնէին նաեւ Մամիկոնեանք եւ Ամաս-
րականք եւ ուրիշներ, որոնց զուակներն ինքն Ալ-
ասակ Յազկերտին զրկեց (Փրպ. էջ 195): Ալասակ
բրաւ այն դատածանութիւնը, որպէս զի կարող ըլլար
տիրել անոնց ազգային եւ քրիստոնէական զգա-
ցումներուն. բայց Աւարգ անանք չգրգուեցան: Եւ
արդէն ինքն Աւարգան իրրեւ գրաբեւեր, կը զբաղէր
միեւնոյն խնդրով. նախագրութեամբ կ'աշխա-
տէր՝ որ «թէ մի գուցէ զժուար ինչ արանցն ի

աակայն այժ տալ « աամիկ զօրացն բազմութեան », որբ աարուշաններ կործանեցին, « եւ առեալ զկրակարանն՝ վարեցին ի ջուրն զկրակն, որպէս ի գիրկս եղորոբ, ու ժգին գիմարեցին մագերուխմբին (Փրայ. էջ 282. Եղեշէ, էջ 44. Հմմտ. էջ 103)։ Ասասկ եւ Աւարգան իրենց լուծեամբ քաջաւերեցին ուսմին այս նախանձայուզութիւնը։ Նոյն իսկ Մոգպետք՝ կարծելով որ թակարդի մէջ ինկած է, կ'ըսէր. « ադ ՚նէ ալ յայտ է ՚նէ ադ (Ասասկ) է նոց ՚բա՛նէ եւ. եւ այդով եւրարդով ա՛նցողն շոյս ա՛նցս ընթ էւ եւ ընթ շորո։ Արդ է՛նէ այդ այդպէս է, եւ տեղ ՚նէ ՚նէ ունել ՚նէն-՚նէն, որ ինչ պատկաներ գո՛ւ երէն-ընէ յարայնէ. եւ որտէ՛ս եւ զուցանէ՞ . . . որդէս ՚ն է ՚նց ՚նալուցողն ըստ սոսմէն նրա՛նէն, եւ ին՛նս տարդու՛ն ադ-ադն ադ-ացին » (Եղեշէ, էջ 45, 47)։ Եղեշէի այս տեղին շատ կարեւոր է եւ շատ լուր կը բացատրէ Ասասկի կարողութիւնը, որուն վրայ վստահացած՝ Գուռը իրեն կը յանձնէ մագութեան շոյսատանի մէջ հաստատելու էական պատրաստութիւնները։ Մոգպետն առաջին դժուարութեան մը հանդէպ անձարացած կը հարցընէ Մարգպանին՝ եթէ անկարելի կը տեսնես յաջողութիւնը, մի քաշուիր, բսէ գրեմ Գրան որպէս զի փոխէ իւր առաջագրութիւնը։ Ասասկ չի քաջաւերեր Մոգպետի խորհրդին գործադրութիւնը. բնդ հակառակը կը յուսադրէ, հնարք կը գտնէ, կը գողնայ Մոգպետին մտքը — « Բոյց դո՛ւ որ շոթ սե՛ս » (Եղեշէ էջ 48)։ Ասասկ այսպէս ցոյց տուաւ թէ ինքն չէր « ի նոցա բանի », եւ լուր փարած էր մագութեան. այնպէս որ « սկսաւ բաշխել մագս ի սունս նախարարացն եւ մեծամեծ ուսձիկս կարգել, գոհել պատրուճակս, եւ բանարար կնքաւոր մարդկան տալ ու տել միս յագածոյ, եւ երկիր պազանել արեգական։ . . . յանդգնեցան եւս եւ կանայք փշախպանացն յաւուր կիւրակէի անցուցանել զճրագունս եկեղեցւոյն եւ պատասել զհանդերձս հաւա-

տաւոր կանանցն» (անդ էջ 49)։ Աստակ աւելի յառաջ գնաց. «Եւ բովանդակ զիւր բոլոր աշխարհն ապստամբեցոյց յուրացութիւն» (անդ. էջ 71). բան մը՝ զոր դժուար չէ երեւակայել Սիւնեաց երկրին համար։

Այս բովանդակ պատմածին մէջ պատանդի ինդիրը, որուն հանդէպ թէեւ անհոգ չկեցաւ Աստակ (Փրպ. էջ 248—249), բայց երկրորդական է բուրբովին. այնպէս որ սխալ է կարծել, թէ Աստակ իւր զաւակներուն խանդաղատանքով աղէկէկ՝ ափշեցաւ։ Աստակի «հանճարեղ եւ յառաջիմաց» մտքին գէմ տեսակ մը հոյհոյանք է այս. նա իւր «խորագիտութեամբ», կրնար մտնալ այն սէրը, կրնար զանոնք զոհել իւր նպատակին, — ինչպէս զոհեց Սամբ, Աւղինակը, Բարգէնն եւ Բակուրը (Օրբլ. Եղիշէ) — եւ յառաջ մղել իւր քաղաքագիտական ծրագիրը։

Ասկէ զատ՝ Աստակին ուրացութիւնը կատարեալ է. անկասկածելի է այս։ Եւ Աստակ իւր ծրագրին իւր զաւակներէն յառաջ իւր կրօնքը զոհեց, զոր արդէն թողած էր իւր փեսան՝ Աւրաղվազան՝ որպէս զի պաշտպանութիւն գտնէ իւր աներին գէմ յարմար առիթով մը գրաւելու Սիւնեաց Տերութիւնը, եւ թերեւս մարգպանութիւնն ալ։ Աստակ իւր հակառակորդին ոչ միայն բոլոր զէնքերը պէտք էր ունենալ գտնի եթէ ոչ յաղթահարելու, գտնէ հակակշռելու համար, այլ մանաւանդ աւելին պէտք էր ընել, եւ կ'ըներ նա իբր ջերմեռանդ, լաւ եւս կեղծեռանդ մը, եւ իբր «բարեգործ» մը Գրան հանդէպ։ Արօնք, գէն՝ Աստակի պէս մտքերուն համար ամենէն գիւրին անցք մ'է նպատակին հասնելու։

Եթէ նախարարութիւններ տային իրեն այն պատիւը, զոր Գռնէն կը յուսար բնգունիլ, ամենէն չերմ քրիստոնեայ մը պիտի հանդիսանար նա։ Աստակ իւր փառքին կրօնքը կը պաշտէ եւ անոր հաւատարիմ է միայն։ Ոչ քրիստոնէութեան հա-

կամ շնորհակալութիւն յայնքան Սնունդի վա-
 -սի՛ մեռանի յիւրոցն ընկերաց անորժան ճանաչմամբ,
 կամ թէ անունիւն առ իրանքին ապագայութիւն, որքե-
 ՛նիւն անորքէն ի քրոնն որքեան երկուսեան՝ շարաշար կե-
 նոս իրանքիւն ապագային ճանաչման, եւ կամ բնականա-
 նակեայ իրերոց իրանց եւ բնորոշ զիդեմէ՛ր ասն-
 ջին անկնայ, (Փրպ. էջ 173) :

Փարպեցու այս թանկագին յայտնութիւնը, անտարակոյս կը ցուցընէ թէ Առասկը գայրացը-
 նող եւ իւր խոհականութեան բոլորովին հակա-
 աակ ընթացքի մը մէջ յամառումը զօրացնող ազ-
 դակներէն մին ինչ էր, որ այնքան ազդեալներ
 եղաւ իրեն պէս բարձր կարողութիւններու տէր
 դէմքի մը համար, որ դարձեալ պատկառելի բան
 մ'ունի իւր սեւ շրջանակին մէջ :

Երկու խոհական նախարարներու թշնամու-
 թեան ծագումը նշանակութիւն ունի թէ պատ-
 մութեան հանդէպ եւ թէ նախարարական գոր-
 ծողութեանց մէջ : Առասկ այնպիսի կերպով մը
 յառաջ բերաւ "քաջն", Ահհանի մէջ սխի այն
 "մթերքը", որոնք մինչեւ վերջը զօրեղապէս հա-
 բուածեցին իւր փառասիրական ձկուսմաններուն
 ծրագիրը : Առասկ երբ կը գաւէր Ահհանին՝ կամ
 սիւնական յանգզնութեամբ ամէն ինչ նախատե-
 սած ու անարգած է, կամ վստահացած է թէ իւր
 դաւանքը պիտի շտայտուէր : Բայց Ահհան՝
 "ծանր խոհականութեան", տէր անձնաւորութիւն
 մը՝ գիտէր թէ որմէ կը դաւաճանուէր :

Իրաւ է որ այս իրողութիւնն անուղղակի կեր-
 պով կը յիշատակուի, ինչպէս իւր ծագումը,
 Փարպեցու եւ Եզդիշէի կողմէն, բայց ամէնէն աւելի
 վստահութեամբ կարելի է ենթադրել՝ թէ նա-
 խարարական աշխարհի հորիզոնին վրայ իբր թե-
 թեւ երեւոյթ մը շանցաւ Սիւնեաց իշխանին եւ
 նախկին հազարապետին թշնամութիւնը : Այս
 վարկածին ուղղակի հաստատութիւն կը համարիմ

Փարպեցու միջանկեալ կերպով բրած յիշատակութիւնը, զոր յառաջ բերինք: Այս թշնամութիւնը ծագում առաւ՝ երբ Գեղեցապուհ Հայաստան զալով սեղմութիւններ բրաւ, մանաւանդ՝ «անշնչի ու հարստի» ոչնչութիւնը՝ իբրեւ շնորհ վերջիցս՝ հարեալ էր ոչնչութիւնաց արեւմտեան, իբրեւ յարստաց շնորհաց ի վերջոյ նոր. եւ հանեալ շնչի իբրեւ իբրեւ ի վերջոյ նոր. «Քաջն Արհամ Ամատունի»ն էր այս հայրաբարոյ վերակացուն, «չորսոր հարստի» եւ «անշնչի» յարստաց... ի ժամանակին յայնմիկ (այսինքն՝ Ս. Մեսրոպի մահուան ժամանակ՝ 439 Փետր. 17) ի նա էր հաւատացեալ Պարսից զհազարապետութիւն Հայոց աշխարհին (Նոր. Գ. կէ): Աշխարհի նոր համարում անձի մը վրայ կը գրգռուի ամբաստանութիւն մը, որուն հեղինակն է անպատճառ ինքն Աստակ:

Երկրի երկու նշանաւոր եւ պաշտօնական անձնաւորութիւններուն բախումը ժողովրդական է. Աստակ այս գաւանջով ժողովուրդը վերաբրած եղաւ անշուշտ, եւ յետոյ իրապէս ազգային ինքրի մը բորբոքումներուն մէջ պայթումը նախաբարական այնպիսի թշնամութեան մը, որչափ ալ ծանր կշիռ մ'ունենայ իբր հալածում Արքանանց կողմէն, զարձեալ ծանր պատասխանատուութեամբ մը կը պարտաւորուի Աստակ իբր հնարիչ կործա-

1 Ս. Մ. Գարագաշ (Քն. Պատ. Բ. էջ 18, 19)

«Գրգռեաց յարոյց (Աստակ) ամբաստանութիւն ի վերայ նորս, կը գրէ. անշուշտ քերականորէն ուղիղ չէ այն: Եղիչի նշանակած սեղմութիւններուն մէջ քործող Գեղեցապուհն է. «Եղեցաւ որբեր», «արկաներ», «ի ծառայութիւն», «էարկ», «ճանրացոյց», «էարկ ընդ միմեանս», «արար խոսովութիւն», «գրգռեաց յարոյց», «պարսիկ ան» (Եղիչէ էջ 19): Փարպեցիով միայն կը մկնուի թէ անպատճառ Աստակ մասունքը Գեղեցապուհի այդ կարգադրութեան մէջ:

Նարար միջոցներու եւ իբր վրդովելէ երկրին խաղա-
 դութեանը իւր տենչին համար: Այսպէս զրկել
 տալով երկիրն իւր հայրաքարոյ հազարապետ
 գուրգուրանքէն՝ նպատակ ունէր զօրաւոր նախարա-
 րութիւնները տկարացընել. իրեն համար արձակ
 համարձակ գործելու միջոց մ'էր այս՝ առանց բնդ-
 դիմութիւն մը կրելու երկրին պաշտպաններէն.
 Ահա հանի անկումով սակայն շէր կրնար յաջողիլ.
 ասոր համար իւր կողմ շահեցաւ Յունական բաժնի
 Մամիկոնեանները, մանաւանդ Աստակ Մամիկո-
 նեանը, որ «ի իշխանութիւն իւրեանցն» ոչորացի
 էր Ստրին Լայոց, եւ հետագայիս շէր-ցն Լանդոց ի
 սահմանն Պարսից, եւ որոտոյ էր յընդմեջ Արտաշէ-
 րէսի իւրեանց: Երբ որ այս Արտաշէսը Արտաշէսի զոր-
 ծակց ի մեծութիւն շէր-ցն, շէր մեծեցնելն էր իւրեանցն.
 (Եղիշէ, էջ 72): Գարձեալ իւր կողմ գրաւեց զօ-
 րաւոր կուսակցութիւն մը (Փրպ. էջ 195. Եղիշէ
 էջ 57, 71. հմմտ. Տիւրք. Պատմ. Բ. էջ 530) եւ այս-
 պիտի գարձուածներով քակեց այն գաշնակցու-
 թիւնը, որ կնքուած էր Լայոց, Արաց, Ազուանից
 եւ Աղձնեաց հետ (Եղիշէ էջ 72): Այսպէս որչափ
 ծայրայեղութեան գիմեց, ջրատեց գաշնակցական
 ոյժն եւ վնասեց միւս նախարարութիւններուն,
 Արագանաք այնչափ սերտ կապուեցան իրարու
 հետ եւ յառաջ բերին այնպիսի ոյժ մը, որուն
 հանդէպ փչրուեցան ոչ միայն Աստակի բոլոր
 հնարամտութիւնները, այլ մանաւանդ Տիւրքանի
 Շապուհէն ի վեր արիւնով զծուած ծրագիրները,
 որոնց գործադրութեան մէջ կը տեսնէր Աստակ
 իւր փառասիրական նպատակին պակասումն ալ:

Գ.

Ինչ էր Աստակի փառասիրական նպատակը:
 Լայկական թագր ձեռք բերելու տենչը՝ հա-
 սարակ բան մ'եղած էր զօրաւոր նախարարութիւն-
 ներու մէջ՝ Արշակունի գահին բարձուքն ի վեր:

Վասակ ինքզինքն ամենէն յարմարն ու ամենէն արժանաւորը կը համարէր թագաւորութեան: Նա շատ լաւ ուսումնասիրած էր, թէ իշխանութեան մը հասնելու համար ինչէր պէտք էր բնել: Սինեաց իշխան եղաւ նա քսամենելի իրողութիւններով: Թագի համար հարկաւ աւելի լայն քանազոր-ծութիւն մը ծրագրած էր նա իւր մտքին մէջ: Այս ամէնը շատ գիւրին պիտի իրագործուէր, քանի որ արդէն Միհրնեքսէն ալ այս յոյսը ներշնչած էր, միայն թէ Գրան արամազրութիւնները լիապէս կատարուէին (Եղիշէ, էջ 70): Գուռը գիտէր արդէն զօրաւոր նախարարներու ձկտումներն եւ անոնց իրագործումին համար պայմաններ ունէր: «Զօրաւոր հաւատովք», նախարարներ իսկ հաւանաբար՝ առանց ետ կենայու իրենց ձգտումն պիտի չհամանայնէին պայմաններուն, միւս կողմէն պիտի աշխատէին որ Վասակ՝ այն միջոցներով, որոնց իրենք չէին կրնար խոնարհիլ, շտաջողի թագաւորական փառքը յափշտակել:

Վասակ թագի երազներով տողորուած էր երազներ՝ որոնք սակայն իրականութիւն էին իրեն համար. եւ այս մտայն Միհրնեքսէի ներշնչած վտահաւորութիւնն այնչափ զօրացուցած էին իր մէջ թագաւորութեան համոզումը, որ անտարակոյս չէր մտած եր այլ եւս՝ թէ նոյն յոյսը միւս նախարարներ ալ կը տածէին, թէ իսհական անձնաւորութիւնները թշնամի բրած էր իրեն. բաւական էր որ ինքն վտահաւոր էր իւր գործին վրայ, ինքն ալ ունէր ոչ աննշան կուսակցութիւն մը: Վասակին «որոճմունք»ը Հայոց թագաւորութիւնն էր լոկ, զոր շատ լաւ կը հասկնար Վարդան. այս նկատումով էր որ Հայոց Պարապետը շուրջից այլ եւս ուրացութեան կեղծ իբրին տակ մնալ եւ յապաղումը վտանգաւոր նկատեց ամէն կերպով. «գիտելով ոչ միայն լոկ վասն որդւոյն եւեթ զկատումն առն (Վասակայ) ի փրկութեան գարձէն, այլ զ---

եւր — — — — — ձ — — — — — ն — — — — — ի — — — — — ռ — — — — — զ — — — — — յ — — — — — ճ — — — — — լ — — — — — լ — — — — — ճ — — — — — (Փրպ. էջ 175 — 176)։ Այլ Աւարգանանց գործն էր աչքե շփոխեցնել փառասէր Մարգարանին շարժումները ու միշտ հետացրնել անոր աչքէն թագին փայլն եւ ծիրանիին հրապոյրը, որոնք ընդ հակառակն այնքան մտփի կին Ասասկի մտքին։ Ասասկ ինքն ալ կը գիտէր իւր հակառակորդներուն շարժումները, ասոր համար ինչ որ կրնար ընել՝ քրտաւ։ — արմատական փնտա մ'էր ամէն կողմէ անողնական թողուլ Աւարգանանց խումբը՝ յաջողեցաւ. ուղեց Սպարապետին դատմանել՝ իբր թէ յաջողեցաւ այս մասին ալ մատնելով զանի Պարսից բանակին՝ Ազուանից մէջ. Սպարապետն ազատեց իւր կեանքը, Աւարգանանք շփոխուեցան։

Նախարարական այս ընդհարումներ կարեւոր կշիռ մ'ունին Աւարգանանց պատերազմին նախապատրաստական գեպքերուն մէջ. այնպէս որ եթէ Ասասկ յաջողէր իւր գլխաւոր հակառակորդները վերցրնել մէջտեղէն՝ նա հաւանարար կարող պիտի ըլլար կորզել թագը, եւ եթէ միանար Աւարգանանց հետ, առանց այնքան արիւնահեղութեան եւ ներքին փնտնանքու, պիտի սննչանային Տիրանի թուր ծրագիրները։

Արեւելի է մեղմացուցիչ պարագաներ զանել Մարգարանին փառասիրական արարքներու մէջ. — հեշտին է թերեւս անոր մտաւոր ընդունակութիւններու մտգնիտումին ասկի այս, ըսել՝ Հայոց թագաւորական գահը վերանորոգելու գաղափարը, պահ մը մեկդի գնելով ամէն տեսութիւն, բոս ինքեան առարկութիւն չի վերցրնէր. բայց այս չէ Ասասկին ուղածը. նա կ'ուզէ իւր անձն եւ Սիւնեաց իշխանութիւնը բարձրացրնել, զահելով Հայոց աշխարհը Գրան քաղաքական գիտումներուն։ Եթէ Մարգարանը Հայոց ազգը կը մտածէր, անչու շալապոյն խորհուրդ մ'էր այս, որուն գործադրութեան սիրով պիտի աշխատէին Աւարգանանք ալ։

Այս սակայն մասձեւու բան չէ նախարարական գրութեան մէջ: Եւ հակառակ ամէն աննպաստ դիտումներու՝ եթէ ընդհանուր նախարարութեան ազգեցութեան ներքեւ Գուռը դարձրնէր Հայոց թագը, այն իսկ Աստուարականաց իրաւունքն էրաններ միայն իրաւունք ունէին թագ զնելու իրր Արշակունի տոհմ: Բայց տիրաբար խօսելով՝ թագի վերահաստատութեան գաղափարը շատ հեռի է նախարարական մտքերէ՝ իրր համազգային իշխանութեան կենդրոնացում, որչափ ալ տեսական կենդրոնացում մը: Եթէ այս գաղափարը տածէին՝ պիտի շտապալէին Արտաշէս Գ. ի գահը: Թագաւորութիւնը հակառակ է արդէն նախարարական գրութեան, եւ մեր նախարարք թագը մերժեցին ազատ մնալու համար բնիկ թագաւորի մը ճնշումէն: Եւ Աստակի տենչը՝ իւր երկրին ներշնչումը՝ զուտ նախարարական ձկաւում մ'է: Այդ ձկաւումներն են որ դարեր յետոյ Արժրունեաց, Բագրատունեաց մի մի թագ տուին: Աստակ կը գիտէր ապագան եւ այն օրէն կ'ուզէր ձեռք բերել զայն:

Գ.

Ներքին խնդիր մ'ալ յատուկ Սիւնեաց իշխանութեան, իրր երկունք նախարարական բարքերու, ազգային շարժումի մէջ պայթեցաւ: Նախարարութիւնը միշտ վտանգ եղած է Հայաստանի կառավարութեան մէջ. ազգութիւնը տուժեց այն կզգիացած ոյժերու ներքին վրդովումներով: Աստակ իւր սխալ քայլերուն մէջ զերծ չմնաց ներքին շփոթներու ազգակէն: Սիւնեաց Սեպուհը Արարողական, որ փեսայացած էր Աստակին՝ վտանգաւոր թշնամի մ'եղած էր իրեն գէմ: Փարպեցի այս թշնամութեան երկու պատճառ յառաջ կը բերէ. Ա. — «Ըստ հմմտոց ուժն» ասելութեամբ մեծաւ ասէին զկեանք ընդ միմեանս զԱրարողական

նայ եւ զդատեր իշխանին Սիւնեաց. յազազս որոյ
 ծանր քինու հայեր հայր ազջկանն ընդ փեսային
 իւրում, եւ ննորեր առնմամբ ինորքել շէրէնն ի
 իննիւն պատերն իւրոյ, մնչն նալըննն նննր
 զնոյն պառնարննն շարոյ. (Փրպ. էջ 108): Բ. — զն
 ըն իւրեր (Վարազվաղան) նննրնննննննննն
 բննննննննննննննննննննննննննննննննննննն
 ըննննննննննննննննննննննննննննննննննննն
 ըննննննննննննննննննննննննննննննննննննն
 քառուցեալ յերկիրն Պարսից՝ առ Միհրներսեհ հա
 զարապեան Արեաց անկաներ, (նոյն անգ):

Առաջինն իբր շատ լուրջ պատճառ մը չի
 թուիր՝ թշնամու թիւնը մահով վերջացրնելու շափ
 բանաւոր. եւ արդէն պատմագրին համար ալ "ան
 բար" (= զրոյց) մ'է այդ լսկ ժողովրդեան բերին
 մէջ, մանաւանդ Բ. պատճառին հետ բազդատե
 լով, որ աւելի հիմնական է եւ յաջորդ պատճա
 ներով կը հաստատուի եւ սքանչելագէտ կը յար
 մարի Աասակի բարբերուն հետ: Մարդպանին ճա
 խութիւնը դիմանալու բան չէր:

Արդէն առիթ ունեցանք յիշատակելու
 (վերագոյն) Օրբեւեանի այն հատուածիկը, որուն
 մէջ Աասակ ցոյց կու տայ իւր բունն նկա

1 Երկի-կնիկի խնդիր մը պարզապէս, որուն պատ
 ճառն է հաւանարար Վարազվաղանի չղային մկ հիւան
 դութիւնը, եթէ Փարսկեցու "պղեանեալ փրփրէր անզգայու
 թեամբ", "չարալուկ կատանոր զարկուցեալ հեզոյց,, բտած
 ներն իբր ուրացեալի մը հոգեխրտական տաղնապները բա
 ցատրոզ դուտ փոխարերութիւններ, կամ նոյն ինքն պատ
 մագրին կողմ ուրացեալի մը վիճակին՝ Աւետարանի լուս
 նոտներու, պատհարներու նմանութեամբ եզած անար
 կութիւններ շնն:

Օրբեւեան իբր պարզ ասելութիւն մը կը ներկայա
 ցընէ: Օրբեւեան անշուշտ փարպեցիկն կ'աւանտ ցայս եւ
 իւր իծացու մով կը բացատրէ: "Ար եւ աստուայտլու արիւնի
 անկաւ ասելութիւն ի մէջ նոցա, եւ ասեր Վարազվաղան
 զին իւր,, (Օրբեւ. Ա. ժէ):

բարեկամ մը, նոյն իսկ թագի յոյս ներշնչող, կ'ատեր զինքն. այս կարեւոր պարագան Աստակ գիտեր անշուշտ, բայց շահել կ'ուզէր իւր սխերիմին պաշտպանը, որ միշտ կ'որոճար, «չ-տ է ինչ է-
 ք-...-ի-ն՝ ւ-շն է- ր-տ-ի-ն ինչ-մ-ոյ ինչ» (Փրպ. էջ 114): Այս վիճակին մէջ Աստակ անհանգարտ «խուճապէր միշտ. եւ ոչ ունէր քուն ի գիշերի կամ հանգիստ ի տունընջեան» (Օրբլ. Ա. Ժէ):

Պէտք էր ընկճել անպատճառ Աարազ-վաղանը:

Ահա թէ ինչու Աստակ կը դիմէր այնքան մնասակար ծայրայեղութիւններու: Նա չէր կրնար զիջումներ ընել այնպիսի դէպքերու հանդէպ, որոնք ուղղակի անձնական էին եւ այնպիսի զիջումներ, որոնք նուաստացուցիչ էին նախարարական բարքերու մէջ: Աստակ իւր բովանդակ կարողութեամբ զինուեցաւ իւր անձնական թշնամիներուն դէմ եւ որովհետեւ խնդիրը յուզուեցաւ ազգին քաղաքական եւ կրօնական կեանքին շուրջ, Աստակ թշնամարար գործեց հան. այս է իւր անկանգնելի անկումը, անկում մը, որ ընդհակառակն փառքի յաղթանակ մը պէտք էր ըլլալ դարուն ամենէն կարող Անձնաւորութեան:

Ե.

Ուրիշ պարագայ մ'ալ՝ որ Աստակի հակազդային գործերու մեղմացուցիչ տարրը կը նկատուի, է Աարզանի շուն արգելելու համար բրած ճիգը (Փրպ. էջ 166—171) եւ դաշնակցական խնդիրներու մէջ Աարզանանց հետ գործելը (Փրպ. 184—185, 245—250. Եղիշէ էջ 54, 103), իբր թէ Աստակ այդ ամենուն մէջ թաքուն մտածութիւն մը չունենար: Բաւական շուտուցիչ դիտողութիւն մ'է այս անշուշտ, մանաւանդ երբ Աս-

ասկին բերանը կը դրուին սա խօսքերը, « թէ պարտ է փութով զհետ զօրավարին Հայոց Աշարղանայ Մամիկանէի՝ քահանայս առաքել ընտիրս եւ արս աւագս ի տանուտեարցս Հայոց, եւ աղաշանօք դարձուցանել զնա այսրէն. զի «--նշ նշ-- Բեր այ- ՚նէ եւ իորն--բոք եւ ոչ մի ինչ ինչ--ն» (Փրպ. էջ 166—167):

Ասանց նախապաշարուելու Մարզպանին կա- խարդիչ կարողութիւններով՝ եթէ պատմութեան միւս տեղեկութիւններն անվիճելի են, անոր բոլոր դարձուածներն արտաքին պէտք է համարիլ: Աս- սակ եթէ համոզուած էր թէ «--նշ նշ-- Բան մը շի կրնար ընել, ինչու Ազուանը կը դրկէ Աշար- գանը եւ միւս կողմէ Միհրնեբսեհին եւ Սերուխտին ինչ «--նշ զայն, մինչ ընդհատակն ինքն ալ պէտք էր «--նշ ճ--նշ--ն» միանար սպարապետին — կ'առար- կուի որ եթէ Ասսակ ուղեր Սպարապետին կո- բուստը՝ պիտի շարդիլէր անոր շունդէպի յունական բաժինը: Այս է բուն պատճառն որ Ասսակ՝ Սպարա- պետին կորուստը կը խնդրէ. 1. Աշարղան յունական հողին միայ կորսուած պիտի շրջար. ընդ հակառակը միշտ վտանգ մ'էր նա Ասսակի համար. ոչոք էր Բեհ- Կեհեհ ինչ զննել շննել. 2. Ասսակ լաւ կը գիտէր ուրիշ վտանգ մ'ալ, այն է Ժողովուրդն ու եկեղեցւոյ ուխտը, որ Աշարղանին կապուած էին. այս միտքանու- թիւնը շահելու կամ շրջարնելու համար ոչոք էր Բեհեհ Սպարապետը, 3. Աշարղանանը, որոնց մէջ էր իւր ակոյեանը՝ Ամատունին, ասանց Աշարղանի ալ անդրադ պիտի շնորհէին Ասսակը. արդ՝ ոչոք էր Բեհեհ Սպարապետը, որոնք շի իւր ինչ--ն ինչ--ն ինչ--ն, ինչպէս ալ ըրաւ: Ասկէ զատ՝ Բիւզանդիոնէն սղնութիւն խնդրելու որոշումը, որ հակառակ էր Ասսակի ծրարքին, «յալ--ն Բեհեհ զն--ն --նն էր ինչ--ն ինչ--ն ինչ--ն ինչ--ն ինչ--ն ինչ--ն» (Փրպ. էջ 184): Աշարղան անպարտելի խոշորնդ ստ մ'էր. վերջընել պէտք էր զանի. ահա Ասսակին

խորհուրդը: Եւ, ինչպէս բոնք, Աղուանից օգնութեան համար Աստակ ինքն ալ պէտք էր բնկերանար Սպարապետին, բայց ես կը քաշուէր, կը դաւաճանէր. «Թէ ես աստէն պատրաստիմ, գուցէ, ոչ ինչ իմացիւ շարախորհուրդն Միհրնեքսէ՛ զոր զնի՛ն շէտ Ինչ» (Փրպ. էջ 183): Աստակ՝ Արքանանց իրապէս համախոհ պիտի նկատուէր Պարսից կողմէն՝ եթէ յանկարծ Աղուանից սահմաններու վրայ երեւէր Սպարապետին հետ. հետեւարար նենդու թիւն մը պիտի համարուէր իւր բրածն ալ. անպատճառ դաւաճանութիւնը կանխապատրաստուած պիտի բլլար Միհրնեքսէի եւ Աստակի մէջ. ապա թէ ոչ զժուար է մեկնել Աստակին արարքը, որ մէկ կողմէն Սպարապետը ճամբու կը գնէ եւ միւս կողմէն զաղանապէս կը գրէ Միհրնեքսէին, թէ «նշնի լնոսս յեկեյօցդ բնդ Աարգանայ ի վերայ մեր, եւ մի շնոսս շնի, վասն զի շատք այն են՝ զորս ես աստէն պահեցի առ իս եւ զայլս բազումս բնդ այսր բնդ այնր զրուեցի, եւ զա յոյժ սակաւութ է եւ ոչ բազմք» (անդ. էջ 188):

Աստակին այս բնթացքն երկուայրի դաւանք մ'էր, ազգին ազգն օրօրելու, անդին Գուռը խորելու համար. որովհետեւ ոչ ազգին օգտակար եղաւ իւր ամենէն հեռաւեւ խորհուրդներով եւ ոչ ալ Գուռը ճանչցաւ անոր աշխատանքը, նա տիրապէս իւր փառքին համար աշխատած էր Գրան հաճոյքը կատարելով եւ վճառապէս հրաժարելով ազգային միութենէն:

Մարդպանի շարժումներու մէջ զիտուած թաքուն մտածութիւնը կարի հակազգային է մեղմացուցիչ տարր մը նկատուելու համար: Պէտք է խոստովանիլ, թէ Աստակ այնքան ճարպիկ գործեց, այնքան փայլուն եւ նպաստաւոր ցուցուց Գրան իւր գործերը, որ արքունեաց մէջ, բաց ի Միհրնեքսէն՝ որ «յոյժ քորմէր զնոս», ոչ որ կրցաւ հասկընալ զանի. երբ փութիչը վերջացաւ Ինչուի-

Հիշողութեամբ Յազկերտ, «եւ ամենայն իշխանք Գրան զարմացան», Գուսն այն ատեն միայն հասկցաւ ստուգիւ թէ ինչպիսի անձի մը հետ գործ ունեցած էր:

Զ.

Վասակին բոլոր գործողութիւններն ու շարժումները, որ քաղաքական ամենէն իսկատիպ հանձարի մը ազգագուստ լուսնիք կը համարուի, այնչափ սեւ գծերով արձանագրուած են պատմութեան մէջ, բայց ճշգրիտ գծերով, որ տեսակ մ'անել զիրքի մէջ կը ձգեն ընթերցողը բմբռնելու համար թէ ինչ կը գործէ Հայոց Մարդպանը: Պատմածները հակասական երեւոյթ մ'ունենալու շափ ճօխ են, եւ արդի քննադատութիւնը պատմութեան այս սեւ գծերը ուղիղ դատելու կը ձգտի. այսինքն՝ Վասակեանք աւելի լաւ կը ճանչնային ազգին շահերը քան Վարդանանց կողմը: «Այդ տեսութեանց համեմատ Վարդանեանք եւ Վասակեանք երկու հակասակող օտարամուլ ընթացից հետեւողներ են. առաջինը յունասեր եւ վերջինը պարսկասեր: Յունասիրութեան հիմն է կրօնից մերձաւորութիւն. իսկ պարսկասիրութեան հիմն է կրօնից հեռաւորութիւն: Արդ, կ'ըսեն, որ եւ իցէ հպատակ ազգի գոյութիւնը պաշտպանելու նպատակով միջոցը տիրոջի տիրապետողէն ունեցած հեռաւորութիւնն է: Արօնից հեռաւորութեամբ հայր պարսիկէն զատ կը մնար. կրօնից մերձաւորութեամբ հայր յունին հետ խառնուելու վտանգին կ'ենթարկուէր: Ազգային շահը, կ'եզրակացնեն, աւելի լաւ կը հօգար պարսկասեր Վասակ քան յունասեր Վարդանը» (Ե՛լ. ՊԻ՛. ՅԵ՛՝՜՛ 1889 Մ. Ե. Օ. էջ 148):

Այս տեսութիւնը շատ շատ Վարդանանց եւ Վասակեանց շարժումներուն գուտարտաքին կերպարանքին կը յարմարի եւ արամագծապէս կը հակա-

ոսկի այն իրողութեան, որ օգին կը կազմէ Աւար-
 դանանց դասին (այս խնդրին վրայ տես գլուխ 2),
 այնպէս որ Աստակի արարքներու մէջ մեր մատնա-
 նիշ բրած կէտերը թոյլ չեն տար յանգիլ եզրակա-
 ցութեան մը՝ որ ի յառաջագունէ ենթադրութիւն-
 ներու վրայ հիմնուած է, եւ սա պատճառներով. 1.
 Աւարդանանց եւ Աստակեանց քաղաքականութիւն-
 ները հպատակութեան չեն վերաբերիր. Տիւրանի
 կամ Բիւզանդիանի յարելու խնդիր մը չէ դարուն
 շարժումը. 2. Աւարդանանք, նոյն իսկ այն տեսու-
 թեան համեմատ, Պարսիկներէն հեռի մնալով հան-
 դերձ, երբեք չմտեցան Յունաց, որ կրօնի նոյնու-
 թեամբ հայր յունին հետ խառնուելու վտանգին են-
 թարկուէր: Եթէ Աստակեանք ազգային շահը կը
 պաշտպանէին, զէթ Աւարդանանց հակառակ ըն-
 թացքը կարծեցեալ վտանգն անպատճառ յառաջ
 բերած պէտք էր բլլալ. թող որ Յունաց կողմէն ոչ
 թէ օգնութիւն, քաջալերութեան շոր ճիկ մ'ալ
 չկայ: Յոյնք անտարբերութեամբ գիտեցին. եւ եթէ
 իրենց շահաւոր բան մը նկատէին Աւարդանանց քա-
 ղաքականութեան մէջ, անտարակոյս պիտի օգնէին
 Հայոց. 3. Աստակ յարած էր Պարսից գեներն. եւ
 եթէ նա կրօնի հեռաւորութեան քաղաքականու-
 թեամբ կը գործէր՝ ինչու ոյժ կու տար մոզութիւնը
 Հայաստանի մէջ հաստատելու. ինչպէս կրնար ու-
 բեմն այս քաղաքականութեամբ հայր պարսիկն
 դատ մնալ: Մինչ Աւարդան ուժգնութեամբ կու ե-
 ցաւ կրօնի սխերիմին դէմ, կրօն մը՝ զոր Մեծ Նա-
 ռէկը Գրիգոր ասանդեց հայուն, եւ «զոր ուսոյց
 եւ հաստատեաց... կ'ըսէր Աւարդան, Ճմարիտ
 հաւն իմ Տէր Սահակ» (Փրպ. էջ 147, 163).
 Հայոց էն Մեծ Հայրապետը: Աւարդան այս հաւատ-
 քէն Յունաց նշանախեց մը իսկ չզոհելու համար
 միեւնոյն ուժգնութեամբ պիտի կուուէր: Աւերջին
 դարերուն մէջ իսկ Յունաց հետ դաւանաբանական
 յայտնի եւ բուռն կռիւններուն մէջ Հայք շատ նեղ

քաղաքական կացութիւն մ'ունեցան, բայց չգոհուեցան երբեք: Այս տարրեր ինդիք մ'է: Հետեւաբար կրօնից հեռաւորութեամբ հայր Պարսկէն զատ կր մնար, տեսութիւնը պէտք է Աւարդանանց վրայ կենդանացնել: Աւարդանանք շապատամբեցան հպատակութենէն, անոնք ուզեցին որ Գուռը չզուլի իրենց կրօնին. ասի Մամիկոնեանց սկզբունքն է, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Քաղաքական իրարու հակառակ այս երկու հոսանքները, որոնք շարժել կը թուին երկու խումբերը, այնքան նոր գիւտ մ'է, զոր անհնար է նախարար գլուխներու մէջ յղացուած մտածել: Նախարարներն որոշ ուղղութիւն մը չունին յոյն կամ պարսիկ քաղաքականութեան հանդէպ, բաւեալ շատ քիչերն ունէին, եւ իրենց մերթ ընդ մերթ միտումները դեպի այս կամ այն կողմն իբր արդիւնք անբաւականութեան կամ իբր պէտք մասնանկատար պաշտպանութեան, երբեք չի կրնար հաստատուն իրացութիւն մը նկատուիլ:

Նախարարներն երկրին բախար մնաելու համար երբեք ստոյգ եւ համերաշխ եղանակով մը շարժեցին եւ շէին կարող ալ գործել, ասի այնչափ ճշմարիտ, այնչափ իրական է, որչափ Հայաստանի յեռներու գոյութիւնը, որ ծնունդ տուաւ այդպիսի գրութեան մը: Ամեն Նախարարութիւն իւր տեղագրական գիւղին ազդակով պիտի գործէր:

է.

Միւնիք այնպիսի գիրքի մը մէջ, ինչպէս ըսինք նախընթաց գլխուն մէջ, ստիպուած էին քաղաքական որոշ գոյն մ'ունենալ: Արկիբն ամեն նկատուած բարձր սղի մը գրած էր անոնց մէջ, սրտական առիւծներ քաղաքական ոչ մէկ գառազեղի մէջ կրնային զուլուիլ, բայց կը ձեւացնէին զուլուած բլլալ, կանոնաւորապէս գործադրելով Գրան հետ յարարերութեան պահանջները:

Վասակ հաստատրիմ շինաց այս ճարտար
ուղղութեան: Նա ոչ Պարսից կողմը յարեցաւ Ան-
գղիկի եւ Բարսիկի պէս, ոչ ալ Յունաց: Այս Վա-
սակեան ուղղութիւնը յատուկ քաղաքականու-
թիւն մը չէ Վարդանանցին հակառակ: Իւր երկրին
ներշնչումները, որոնք տարօրինակ մտքի մ'երկուն-
քով օժտուած թագի եւ ծիրանիի ազգայն պար-
զեցին իւր աշերուն, շատ հզօր էին: Նա առջի օրէն
զայրոյթով ժայթքած էր, խօսք մը, զոր մինչեւ
վերջը սկզբունք բժաւ իրեն — «^{ՏՆՆԷ ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ} ՏԵՐ»
— : Հեշտ է ուրեմն բմբունել, թէ ինչ ճարտիլու-
թեամբ եւ ինչ արագութեամբ գործեց Վասակ:
Սինեաց Տէր եղաւ նա այնքան շուտ եւ քսումեկի
միջոցներով. Մարզպան եղաւ Վրաց եւ այնչափ
«^{ՔԱՆՆՆ} — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ}», աւարեց անմիջապէս, որոնց միայն
«^{ԵՆՆԷ} ՆԷՆ — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ}» — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ}, կ'ըսէր, — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ} —
— ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ}, — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ} —
— ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ}. (Փրպ. էջ 247 — 248. Եղեշէ,
էջ 105). յետոյ Մարզպան եղաւ Հայոց եւ «^{ՔԱՆՆՆ} —
— ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ}» — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ}. (Եղեշէ անդ), այսինքն՝
սարսափելի հաստատրիւն մը գիգեց այն նպատա-
կին համար, որուն ծրագիրը այնքան որոշ էր իւր
մտքին մէջ: Վասակ ալ միայն թագի կը սպասէր.
որովհետեւ իւր բոլոր ջանքն ու ճիգը ասոր համար
եղաւ: Նա պարսիկ քաղաքականութեան մը շէր
հետեւէր. պարսիկ կրօնը պաշտպանեց այս ծա-
ռայութեան փոխարէն թագով վարձատրուելու
համար. ամեն ինչ սարքած էր, եւ «^{ՔԱՆՆՆ} —
— ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ}» — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ} —
— ^{ՆԷՆ} — ^{ՆԷՆ}» (Փրպ. էջ 243):

Հայ ժողովուրդն եւ Հայ քահանայութիւնը
տարբեր կը խորհէր սակայն. անոնք, որոնց գլուխ
կանգնած էին Սպարապետի եւ Ամասունեոյ պէս
ժողովրդական՝ անձնատրութիւններ, գիտէին
Մարզպանին արարքը. անոր թագի համար ունե-
ցած աննշը հրապարակուած բան մ'էր. գիտէին

նաեւ Պարսից արամազրութիւնն եւ Ղեւոնդ Կրկց՝
 ժողովրդականութեան մարմնացումը՝ լաւ գիտած
 էր իրաց ելքը: Վարդանանց Պատերազմը լրացած
 էր եւ Վասակ շքեղ կարաւան մը կազմած էր դէպ
 ի Տիւրսն, կը կարձէր Հոն տեսնել իւր սիրուն
 մտածականին իրականացումը, երբ կէս ճամբան
 Ս. Ղեւոնդ յուսահատութիւն չունէ մը փշեց անոր.
 «Պարծեցուցանէ՛ գքեղ զեւզ՝ որ պատրեալ սա-
 գրեաց գքեղ նենգել սուրբ Աւետարանին ուխտի,
 թէ՛ որդի մի՛յն թի՛ւրսն թի՛ւրսն թի՛ւրսն ի ճա՛նչ
 ի՛րեն Արեւիկայի տեղ ըստ որդիակի ի՛րս ի՛նչ
 որո՛ցն ըստ, այլ եւ ոչ մի՛ ինչ է որ ի՛րեն որո՛ւ
 ի՛րեն ի՛նչ. բայց թէ արդարեւ դու կենդանութեամբ
 զգլխուխդ ի վերայ ուսոցդ ի Հայս տանիս, ապա ընդ
 իս Տեառն Աստուծոյ շե խօսեցեալ» (Փրպ. էջ
 227—228):

Վասակեան քաղաքականութիւնն բոս ամե-
 նայնի խորթ Արտականին, ըստ ամենայնի մնասա-
 կար ազգային պահանջներուն, Օրբելեանի համար
 «ճնունդ էր շար յուսահատութեան» (Ա. ժէ). եւ
 կ'ըսեմ՝ ճնունդ իւր բնական ներշնչումներուն,
 ճնունդ իւր համոզումներուն մէջ յամառ եւ յամա-
 ուումներուն մէջ խրոխտ եւ խորագէտ մտքի մը, որ
 շատ հեռուէն կ'ընդնշմարէր իւր ծրագրին կառու-
 ցումները, որ շատ մօտէն շոշափեց սակայն անոնց
 փլատակները անհաւատարմութեան բրիչներով
 կուտակուած:

Միւնեաց երկրին այս խորհրդական, հանձա-
 րեղ, յառաջիմաց Քաջը, որ «իմաստուն» էր իւր
 գործերուն մէջ, տապալեցաւ ստորանկումի մը մէջ,
 ուր քսամնեցաւ, տեսնելով որ իր բարձր կարողու-
 թիւններն ու հսկայ յանդգնութիւնները, վճռուած
 իր ազգէն ու ազգականներէն եւ Գոնէն, ուրացու-
 ցած էին բոլորովին:

Մ Ը Մ Ի Կ Ո Ր Ն Ե Ա Ն Բ

*Ձի այր (Մուշեղ)՝ որ ազգու պատահած է իրրեւ զմեզ, եւ նախնիքն զորս իրրեւ զճախնիսն մեր, եւ թարեայ նախնեացն զորս զճազուստութիւնն ճննայ աշխարհն, եկեալք առ մեզ նախնիքն ի նախնեացն մերոց ի վերայ կեցեալք եւ մնաւալք են եւ հոյր արտ ի վերայ հորն իմոց մնաւալք : (Բարս. էջ 206.)

Նախարարական ծանօթ պատմածներու մէջ Մամիկոնեանց արուած տեղը եղական հանգամանք Մ՝ունի, եւ այն խաիրր, որ այս տոհմը կը զատէ միւս նախարարութիւններէն, նկարագիրն է Մամիկոնի ցեղին. «նախնի ազգն, Մամիկոնեանց ՚ի քաջատոհմիկ եւ ի գլխաւոր աշխարհէն՝ մը բերին իրենց արիւնի այն սէզ տարրը, զոր Արտակ բնիկ երկրէն ժառանգած՝ ուսնացուց, սիգացուց Արտականի բարձունքներուն վրայ: Քանի մը զուգադիպութիւններ, որոնք ապահովեցին Մամիկոնեանց բնակութիւնը Հայաստանի մէջ, շատ լաւ յարմարեցան այս ճննացի բնիկներու միասմեներուն, յառաջգիմական ձգտումներուն հետ:

1 Խորենացին կը շփօթէ ճեմօցները (ճեմք) Ձի-նօցներու (Ձիւն, Ձիմաստան) հետ, երբ Մամիկոնի գաղթը պատմելէ անմիջապէս յետոյ՝ «բարձրագոյն Ձիմաստանը կը նկարագրէ: — Ճեմօ այն ազգերէն մկն է, որոնք խորենացոց համար Ձիմաստանն են (Խոր. էջ 342 եւ 571) եւ կողիշէի բացառութեամբ յաւերթոյսէ կամ բարձրագոյն (Եղիշէ էջ 10, 11, 73, 100. — Հմմտ. վերջ էջ 213) եւ Հեմօ ընդհանուր անունով ծանօթ են պատմութեան մէջ: Ճեմօ մտն են Հայաստանի — «Եւ որք ի հրէք իւզմեմ, յայտնութեանն յայտնացն հոգոսոսոց շճեմոց» (Խոր. էջ 306) — Օրբելեանք ալ այս «տեղագիտ» ազգէն ծագում առած են. — Հմմտ. Սերեոս էջ 11-13. — Ըսողիկ Բ. Գ. — Օրբել. Բ. — Ձ. պատմ. Հ. Բ. էջ 67, 167, 614. — Արտական էջ 408:

Թագաւորացն Մամգուն ճիշդ այն ժամանակ վտարուեցաւ հայ հողին վրայ, երբ բնիկ նախարարներ դաւաճանութիւններ կր նիւթ էին Տրդատին դէմ. այս Մեծ Արշակունիին աջ թեւ մ'եղաւ նա՝ ծառայելով անոր իբր նախաճիւղ եւ իբր օգնական: Արևունեաց ապստամբութեան բարձումը եւ գրաւումը հաշակաւոր Աղականին (բերդ) ոչ միայն Տրդատի գահին թշնամիները տկարացուց, այլ եւ հաստատուն բնակավայր մ'որոշեց Մամիկոնեանց (Խոր. Բ. 24):

Այս ցեղին բնիկ իշխանութեան մասին ցուցած հաւատարմութիւնը, ի գործ դրած պաշտպանութիւնը ճիշդ այս ժամանակէն կր սկսի: Աթէ ուրիշ նախարարութեան մը, զոր օր. Արևունեաց պէս բնիկ երկիր մը ժառանգած բլային, երկիր մը՝ որ իւր տեղագրական բոլոր յարմարութիւններով ներշնչէր անոնց ոգի մը, հետեւաբար տեւական ապստամբութեան սկզբնապատճառ մը, անտարակոյս ազգին համար Մամիկոնեանք աւելի ծանր փորձանք մը պիտի բլային՝ իբր նախարարութիւն: Միւս կողմէն անհնար չէր սակայն, իրենց համար բլայ նոր Արևունիք մը, քանի որ անոնց բոլոր երկրին տէր եղան. երկիր մը՝ անսովի բերդերով պաշտպանուած եւ յարմար ապստամբական շարժումներու: Գեթ Մեծն Տրդատի եղբրական վախճանէն յետոյ՝ Մամիկոնեանք կրնային հետեւիլ նախարարական ուղղութեան, որ ազիտաբեր եղաւ երկրին համար. այսինքն՝ դաւել թագաւորի անձին, մասնութիւններ ընել Տիւրանի կամ Բիզանդիոնի, դրժումներ ուխտապահական եւ դաշնակցական գործերու մէջ: Մամիկոնեանց պատմութեան մէջ չկայ այս պատկերներէն եւ ոչ մին: Այս առիթը որոշ ուղղութեան մը հետեւեցաւ քաղաքական գործերու մէջ եւ իբր նախարարութիւն, եւ նշանաւոր նախարարութիւն մը, գիտցաւ շինել ներքին ոյժ մը, որուն շնորհիւ երկար ժամանակ

պահեց իւր գոյութիւնը. Մամգուն Ճենազէն մինչեւ Գրիգոր Մամիկոնեան, միմիայն Ազգին համար (ՅՂ. պատ. էջ 51—52):

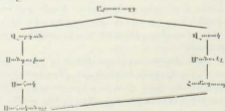
Մամիկոնեանց կրօնական կեանքին մէջ ալ կը տեսնուի միեւնոյն որոշ ուղղութիւնը՝ նոյնչափ հին եւ հիմնական. այնպէս որ ամէն վտանգի հանդէպ, իրենց ժամանակաւոր կամ առ երեսս բոլոր տկարութիւններով միասին, աննուաճ մեալով դիւցազններն եղան այնպիսի շահատակութիւններու, այնպիսի նահատակութիւններու, որոնք մեր ազգային-եկեղեցական պատմութեան ամենէն փոյլուն եւ ամենէն փառաւոր թուականները կը կազմեն: Մամգուն ոչ միայն աջ բազուկ մ'եղաւ Սէփթագաւորին՝ քաղաքական իրերու մէջ, այլ մանաւանդ բազուկ որ եղաւ Հայոց քրիստոնէական լուսաւորութեան ամենէն թարմ ժամանակին օտք դնելով հայ հոգին վրայ, ուր դեռ Առասարչի հետքերը չէին անհետացած: Մամիկոնեանց նախահայրը անտարակոյս շատ սիրով ընդգրկեց կրօն մը, որուն պաշտպան եղաւ Տրդատ, եւ տիրացաւ երկրի մը, որ Հայոց ամենէն նուիրական վայրն էր. Տարօն, բազմիմեքու եւ մեհեաններու դեռ նոր խախտած կեդրոնը. հոն Աշտիշտ էրէտիւնէն, Բեթ-գ-նի, Բեթ-նի Աւիւտիւնէն, Ուլիւտիւն Ուլիւտիւն Բեթիւն Գիւտիւն Գիւտիւն (Ազատ. եւ Ջեն.), հեթանոսական սրբութիւններու այս կեդրոնն, ուր նոյնքան նշանաւոր եղան քրիստոնէականներն ալ (Բուզ. Գ. Ժգ), որոնք դեռ կը խօսին հայ ժողովուրդին Մեծ Նահատակին յիշատակներով:

Շատ խորին տպաւորութիւն մ'ըրաւ անշուշտ հայոց կրօնական կեանքին վերականգնումը Մամգունեանց վրայ հոն, ուր Առասարչի մեծագործութիւններուն թատրը միշտ իրենց առջեւ կը պարզուէր. այս է պատճառը՝ որ Մեծ Նահատակին

անունը, վարդապետութիւնը, ուսուցումը իրենց անխորտակելի յարացոյցը եղաւ: Մեծն Տրդատ եւ Մեծ Նահատակը վախճանեցան, բայց իրենց լուսաւորութեան գործը շարունակուեցաւ իբր երկու զուգահեռական գծերու վրայ: Մամիկոնեանք Տրդատին գերը, իսկ Լուսաւորչեանք Լուսաւորչինը կատարեցին՝ մինչեւ Մեծն Սահակ, որ ազգակցութեամբ ի մի ձուլեց երկու ցեղերը²: Եւ այն յա-

1 Ղաչէ Մամիկոնեան՝ Ղրթանէս Հայրապետին հետ, Մուշէզ՝ Մեծն Ներսէսի հետ, Համազասպ՝ Մեծն Սահակի հետ ձեռք ձեռքի առած աշխատեցան. եւ յաջորդ Մամիկոնեանք, երբ զազրեցաւ Լուսաւորչի սերունդը, շեմողուցին Ընտր յաջորդ զահակալները: Ղարդան՝ Եղեղեփ կամ Տոգիկոսի հետ եւ Ղաչան՝ Գրեա եւ Մանդակունի կամ Տոգիկոսներու հետ մեկնոյն սերտութեամբ եւ ետանդով գործեցին: Արանչիլի է այս երկու ցեղերուն զուգակցութիւնը, անձնական շահու համար աշխատելու ճիգ մը չկայ ասոնց մէջ: Հայրապետն ու սպարապետը մեկնոյն սուղով, մեկնոյն գործունէութեամբ կ'աշխատէին ժողովրդեան համար, իրենց բովանդակ նպատակը երկրի բարօրութիւնն է Հայոց աշխարհի համար նահատակեալը եւ կրօնի համար արին թափողը նոյն են Լուսաւորչի թողանքու համար, շնոս ազատամբս զազգափար մը (Հմմտ. Բուզ. Գ. Ժա):

2 Մերոսոյ Երեցի համար արդէն Մեծն Ներսէսով ազգակցած են Մամիկոնեանք եւ Լուսաւորչեանք (Սոփերը Զ. էջ 14): Ըստ խորենացւոյ (Գ. Ժգ) Ներսէս Կ. Պոլսի մէջ ամուսնացաւ իշխանագունի մը հետ (Հմմտ. Ես-211)՝ Ե. էջ 317-319, Կրնթ. 2): - Ընչա այդ ազգակցութեան աստիճանը.

բացայցր: զոր Լուսաւորչի գործերուն հանդէպ կազմեցին Մամիկոնեանք, Մեծն Սահակի կրթութեան, ներշնչումներու ազգակին տակ առաւել եւս փայլեցաւ: Արդիւնքը յայտնի է:

Ճենազն Մամիկոնի տոհմը այսպէս քրիստոնէական անխառն եւ թարմ տարրներու մէջ խմբուած՝ տուաւ ազգին քաջ, հաւատարիմ, վեհանձն, խոհական եւ բարեպաշտ անձնաւորութիւններ. բաց ի իր նախկին դարու մեծագործներէն, արտագրեց նաեւ վերածնութեան հեղինակներէն մին եւ հերոսներն այն մեծ շարժումին, որ մեր պատմութեան դարագլուխն է: Առաջին կէտը կը շեշտեմ, Մեսրոպի, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ Հայ դպրութեան Առաջին եւ Մեծ Աւարդապետին անուն հետ: Մեսրոպ իբր ծնունդ Մամիկոնեան՝ Լուսաւորչեան ծնունդի մը հետ զուգակցած՝ շատ լաւ պատրաստեցին ինչ որ ազգի մը յառաջգիմութեան, լուսաւորութեան, քաղաքակրթութեան պայմանն է: Իսկ հերոսներուն՝ Մամիկոնեանց՝ նշանակութիւնը բացատրելու համար երկու ցեղերը հարկ չկայ բազդատել իրարու հետ. բաւական է որ մեր ուշագրութենէն չվերցի այս համագործութեան սկիզբը, որ Տրդատի դարագլխով կը նշանակուի:

Մամիկոնեանք, որ Հայութեան մեծագործութիւններն ստեղծելու կոչուած էին, շխերացան իրենց կոչումին մէջ. իբր հայ՝ աւելի քան հայ՝ քրիստոնէայ Հայաստանի բարգաւաճութեան

1 Կորին էջ 6. — Պատ. Տէլ. Բ. էջ 523. — Մ. Լամն (ուսկից նաեւ Պ. Խալաթեան) նոյն կարծիքը պաշտպանած են: «Հայոց Գիրքին հեղինակը՝ բաւական չի համարիր Լամնի յառաջ բերած պատճառարանութիւնը. «Վասն զի Հայեկաց զի զի բնակիչ մի պարզ զի զացի եւս կարող էր Առքով կուտիլ. սակայն այսու ամենայնիւ մեզ եւս հաւանական է թուալ. որ Սուրբ Մեսրոպն ունենայ ընդունելի ընկեր (Հայոց Գիրքը. էջ 388-389):

Համար իրենց տոհմային նկարագրին բոլոր արամագրութիւնները կէտ առ կէտ գրեթէ յաջողեցան գործադրել: Պասպ, որ հակառակ տոհմային պատմագրութեան, շատ բնախր գծերով կը նկարագրուի արտաքին պատմիչներէն, ճշգրտիւ եւ գուրգուրանքով կը յայտնէր իւր հիացումը Մամիկոնեանց մասին, երբ շատ մը քսուներ կ'ուզէին մնասել Մուշեղ զօրավարին՝ հետեւաբար այս Մեծ սպարապետի ցեղին, գժտութիւն ձգելով թագաւորի եւ թագաւորութեան այս անձնուէր պաշտպանին մէջ: Պասպ գիտէր սակայն, թէ Մամիկոնեանք «*պարսպապետացն*» ցեղ մըն էին Արշակունեաց պէս. գիտէր թէ «*պարսպապետացն*» Ասասկ իւր կեանքը դահած էր Հայոց ամենէն լաւ թագաւորի մը Համար. գիտէր վերջապէս, թէ Մուշեղի նախնիքը՝ իւր նախնեաց քով եկած եւ անոնցմէ բարձր տեղ մը գրաւած էին ազգին մէջ եւ միշտ բարեկամ եւ միշտ պաշտպան եղած են Արշակունի գահին: Արդարեւ՝ Արշակունեաց գահը երբ նախարարական քմահաճոյքներու տակ կ'երեբար Մամիկոնեանք եղան միակ նեցուկը եւ իրենց այդ սրտեռանդն զոհողութիւններուն մէջ զօրաւոր հակառակութիւններու հանդիպեցան. գահին թշնամիները իրենց ալ սկսան դաւել. թագաւորութիւնը բաժնուեցաւ հակառակ Մամիկոնեան քաղաքականութեան, եւ սկսան այն տարուբերումները, որոնց մէջ Մամիկոնեանք մտատանջուեցան ամենէն աւելի եւ ամենէն աւելի վտանգ կրեցին:

Հայ պատմագրութեան Մամիկոնեանց նուիրած էջերը, որոնք մէյ մէկ ներբողներ են, թոյլ չեն տար մեզ բան մ'աւելցնել անոնց վրայ. Բուզանդ, Ղազար, Եղիշէ ամենէն բնատանի եւ ամենէն սքանչելի ներբողներ հիւսած են անոնց զիջարդնական քաջագործութիւնները արտայայտող: Մենք պէտք է հետաքրքրուինք սախնդրով՝ թէ այս քաջագործութիւնները ինչ արժէք ունին հայ պատմու-

Թեան մէջ. ուրիշ խօսքով Ե՞ր գարու Մամիկոնեանց հետեւած քաղաքական ուղղութիւնը կարելի է մոլեռանդութիւն մը համարիլ:

Հաստատական պատասխանը շատ դիւրին կու տան անոնք՝ որ Սիւնեաց, լաւ եւս Վասակի հետեւած ուղղութիւնը կը պաշտպանեն՝ իբր ազգօգուտ քաղաքականութիւն մը: — Ըսինք արդէն նախորդ գլուխներու մէջ՝ թէ Սիւնիք հաւատարիմ իրենց երկրին բնական պահանջներուն՝ բոլորովին տարբեր նկարագրի, տարբեր ուղղութեան տէր մարդիկ են. եւ այդ բնական գիւրքին մէջ Պարսից մտատարութիւնն է որ գիրենք կը կապէ Տիւրանի, միշտ ձկտեցնելով սակայն իրենց տեղագրական ներշնչումներուն զործադրութեան, միշտ տիրապետելու, առաջին ըլլալու տենչին: Գիտեցի՞նք նաեւ թէ Վասակ իբր Սիւնեաց ծնունդ՝ հաւատարիմ շմեացիւր նախնեաց ուղղութեան. ոչ միայն Սիւնեաց երկրին եզական հանգամանքները, այլ մանաւանդ իւր տարօրինակ կարողութիւնները շատ հեռուն տարին զինքը. այնպէս որ անոր բռնած բնթացքը գարու շարժումին մէջ կարելի չէ պաշտպանել իբր ազգին նպատակօր քաղաքականութիւն մը եւ ոչ ալ ենթադրել՝ թէ Վարդանանք եւ Վասակեանք իրարու հակառակ երկու ուղղութեան կը հետեւէին. ախ դիւտ մ'է որ արամազծապէս կը հակառակի թէ՛ գարու ոգւոյն եւ թէ՛ պատմութեան իմաստասիրութեան:

Այսպէս գիտելով Սիւնեաց եւ Վասակի ուղղութիւնը, քննենք՝ թէ ինչ սկզբունքով զործեցին Մամիկոնեանք եւ Վարդանանք:

Մամիկոնեանց Հայաստան գաղթէն ետքը երկրին զինուորական ոյժը գրեթէ իրենց ձեռքը մնաց. այնպէս որ Սղաշադեանքն իբր տոհմաձուլ տրուեցաւ իրենց եւ (ցեղ) -աղաշադեանքն բացատրութիւնը Մամիկոնեանց Տուն կը նշա-

նակեր¹։ Անոնք այս ոյժը ամեն ժամանակ խաղա-
զատիրական եւ աշխարհաշէն խորհուրդներ իրա-
կանացնելու գործածեցին՝ պաշտպանելով երկիրը
թէ ներքուստ թէ արտաքուստ։ Իրենց նպատակը
եղած է միշտ երկրին շահը։ Սպարապետութիւնը
շարաշար գործածելու ձկառու՝ շունեցան երբեք եւ
իրենց ամենէն նշանաւոր ներկայացուցիչներն իսկ՝
ամեն յարմարութիւն առձեռն ունենալով հան-
գերձ՝ շղեղձան Հայոց Մարզպանին պէս։ Նախարար-
ական խառնութիւններ, որոնց մէջ կը տատանէր
արքունի գահը, Մամիկոնեան մեծ զորավարներու
ձեռքով կը հանդարտէր։ Վաշէ՛ Փոքր Խոսրովու
ամենէն վստահելի մարդն էր եւ ներքին մեծ
վրդովութիւնները նա խաղաղեցուց (Բուզ. էջ 9)։
Վաշէն էր դարձեալ որ իւր զինակիցներով՝ երբ

1 Բուզ. Գ. Գ. — Չինուորութիւնը՝ իբր ամենէն
զօրաւոր տարրը երկրին՝ Մամիկոնեան սպարապետներու
ձեռքին տակ նախանձելի ոյժ մ'առաւ, մանաւանդ Աշոտ-
յն, որ միշտ հաշակաւոր եղած է նոյն իսկ օտարներու առ-
ջեւ, հրաշքներ գործեցին Մամիկոնեան կրթութեամբ.
այնպէս որ ամեն հայ հեծելազօր կրնար Մուշեղին պէս
ըսել «Բայց ի՞՞քի՛ն ի՞նչո՛ւն է՞նչ, ի՞նչ է՞նչ է՞նչ, ի՞նչ է՞նչ է՞նչ, ի՞նչ է՞նչ է՞նչ»
էրն (Բուզ. էջ 244)։ Չարմանալի կրթութիւն մը առաւ
էր Մուշեղ իւր գունդին. Արշակի եւ իւր հօր Վասակին
կակիծը կը դաշարէին այս տիրաւեր Սպարապետին եւ զի-
նուորներուն ազիրը. Վասակին վրէժը խափելու ընդ (անոյ
էջ 192). իսկ «Ա՜ն Արշալուի Կառն» եւ «Արշալուի զա՛ն ի՞նչ է՞նչ»
եռանդուն ազազակներուն մէջ կենդանացուցին Արշակը։
Շապուհ գարմաճրի մէջ դաժուած էր — «Մուշեղան գունդն
Մուշեղեան, զի ինձ այսպէս թուէր՝ եթէ հօր բոց ի
չնդէն ելանիցէր եւ ի նշանացն, եւ իրբեւ ի հօր հրգեհնի
այնպէս անցանէր ընդ գունդն որպէս բոց ընդ եղեգն...»
Այլ ասէր. երանի՛ որ Հայոց Գնդին տէր ինչէն՝ — Այրուձիին
հօր կազմակերպութեան համար էր որ Բուխանու (Ուրա-
ցոյ) իւր Շապուհ Բ.ի դեմ պատերազմներուն մէջ Հայոց
գունդը օգնութեան կանչելի պատիւ կը համարէր եւ իւր
զօրավարներուն կը հրամայէր. որ Արշակի (Բ) գունդով
փախն գործեն (Պատմ. Տիգ. Բ. էջ 493-494)։

Մազքութք կ'ապատակեին եւ երկիրը Սանտարուկի եւ Բահուրի ապատամբութիւններով կ'երկպառակեր, երկպառակում որուն ոյժ կու տար նենգամիտն Շապուհ, այդ ահագին զօրութեան զէմ զբաւ եւ բնկաւ նոյն պատերազմի շարունակութեան մէջ մեծ սպարապետն Հայոց Վաշէ, եւ լինէր մինչեւ այլորինն մեծ աննորդն, զի քաղաքն մէջ էր Տեմալ զբնակչութեան սակաւ շատ ինքն ինքն (Բուզ. էջ 26—29): Արթնակս կամ թողկոս այդ համաշխարհիկ սուգը կը փարատէր Մեծ զօրավարի յիշատակին տօն հաստատելով եկեղեցւոյ մէջ (նշն նշք): Եւ անոր որդւոյն՝ մանուկն Արաւազգին կը յանձնուէր սպարապետութիւնը. զի որքէ զարտւարեալ էր, եւ ի զարտւարեալ զին. զի նոյն յարգեալն ու զարտւարեալն զի նոյն յարգեալն զարտւարեալն (նշք էջ 28): Խոսքով թէ եւ շունէր իւր հօր՝ Սեզն Տրդատի՝ քաջութիւնը, բայց արժանի զաւակ մ'էր անոր իւր ուրիշ յատկութիւններով. երբեք չնախանձեցաւ Վաշէի խումբին յաջողութիւններուն վրայ, զի ասոնք եղան երկրին ազատարարները եւ նեցուկն իւր զահին (Պար. Տեղ. Բ. էջ 485):

Չբնակչութիւն (Մամիկոնեանք) Արշակի անգթութիւններէն նեղացած՝ պահ մը քաջուեցան «յամուրս Տայոց», անոր տարապարտ կտորածէն ազատելով Ռշտունեաց եւ Արծրունեաց սահմանն մէջ մէկ շառաւիղ: Մեծցուցին մանուկները, պակեցին իրենց ազնիկներով (Բուզ. Գ. Ժբ): Արծրունիք եւ Ռշտունիք՝ Մամիկոնեանց կը պարտին իրենց գոյութիւնը: — Այսպիսի պաշտպանութիւններ կը ցուցնեն՝ թէ Մամիկոնեանք որչափ ազնիւ եւ բարձր զգացումներ ունէին, հետի այն նախարարական ատելութեան, որ շարունակ կը սպառնար իրարու սերունդին զէմ:

Շուտ զգալի եղաւ սակայն պէտքը «Տոհմն զօրավարաց», Արշակ (Բ) գտաւ զանո՞ք. Վարդան

եւ Առասկ Մամիկոնեաններուն յանձնեց Սպարապետութիւնը՝: Առասկ սկսաւ իւր քաջագործութիւնները Յունաց զէժ (Բուզ. էջ 107) եւ Տիւրանի արքունիքին մէջ նախանձախնդրութեամբ փողոսեց իւր բնիկ թագաւորին անարգողը (— էջ էջ 128—129). եւ այն ներքին անվտաւանութեան մէջ, որուն ենթարկեցին նախարարք երկիրն ու զա՛հը՝ ապստամբելով Արշակին զէժ, մանաւանդ երբ Մերութան եւ Առասկան Պարսից կողմ անցնելով՝ զօրավիգն եղան Հապուհի ասպատակութիւններուն, Առասկն էր գիմագրաւողը (Բուզ. Գ. Իգ, Իգ, Խե—Ճա): Այս սարսափելի ընդհարումին մէջ, ուր թշնամիները ներսէն եղան, Հապուհ անձարացաւ եւ զաւանթի գիմեց. Առասկ թոյլ շտուաւ, որ Արշակ բանուի այդ թակարդէն. երբ վերջապէս Հապուհի երզումներէն եւ նախարարներու ստիպումէն բանագատուած Արշակ եւ Սպարապետ, այս միայն Սպարապետ, իւր թագաւորին հաւատարիմը, ընկան Տիւրանի խորխորատին մէջ. զաւաճանն Հապուհ կախարդական արհեստի փորձերէն անցնելէ յետոյ Արշակի հայրենասիրութիւնը, անյուշութեան գատապարտեց զանի Անդմըշն բերդի մէջ երկաթեայ կապանքներու տակ (Բուզ. Գ. Ճբ—Ճգ): Առասկը անմիջապէս մտնել հրա-

1 Բուզ. Գ. Բ. "Նշեցիք արտփելութեան պարտութեանն շրջալուրտութեանն Վարդի Լուսինոյ, Բարձոյ Ըստալի Գլխաւորաւ նիւալին, Իրփառն ուղանալիքս ու շնորհաւ արտփելութեան, լուրհնութեանց անդիմաց Բարձոյ նահապետ, Բալանտոյ, Բարձնուան Բարձաբաբոյ Բարձրոյն Եւրալուրտ Ի Բարձ պարտաւարաց Ի Բառն նախնացն Լուրից Ի Բալանտեան արհիւն, Ի Լուր, Ի լուրտութեան Բալանտոյ Ի Լուրոյ Բարձոյն շրջոյ շրջալուրտութեանն Բալանտութեանն Լուրոյ Բարձոյ, հանապաղ յարձնոյն թա՛մ յարհուլ արհիւն պարտեան Լուրտեան Լուրտեան Ի Բարձ նահապետութեան պարտաւարացն:"

ժայեց. Հայրուհի շատ ծանր հարուածներ կրած էր այս «նշմոք քոտրիկ» մեծ զորավարէն, զոր Աշուտե-կ'անունէր իւր ցաւերու ժայթքումին մէջ — «Գո՛ւ եկէր ի նշմոքիւ որ այլնոք ոչեւ որ որեւէ շնորհ Գո՛ւ եւ այլ՝ որ ի տարեցեցէր շնորհն այլնոք ոչեւ»:

Ի Բուզ. Գ. ծգ. — Հայրուհի եւ Աստուկի այս վերջին տեսակցութիւնը, զոր բոս ինքեան կարելի չէ ջնն-ծու նկատել, կը գնենք այս տեղ ցուցնելու համար Աս-տուկի, հետեւորար Մամիկոնեանց ոգին, որոնք մշտ երկիրը շէն պահել ու զեցին, Պարսիկներն ու Եղնէրը սարի տակ կոխուտելու համարմակութիւն յոյց տալով. — «Եւ եղեւ ի վաղեւ անգր եւ հրաման Հայրուհի սրբոյ, ամէլ զսաս-կեաւ իւր զԱստուկ Մամիկոնեան զզորավարն սպարապետն Հայոց մեծաց, սկսաւ պատուհասել զնա, քանզի էր Աս-տուկ նշմոք քոտրիկ, ասէ զնա սրբոյն Պարսից Հայրուհի Աշուտեւ, Գո՛ւ եկէր ի նշմոքիւ՝ որ այլնոք ոչեւ որ որեւէ շնորհ Գո՛ւ եւ այլ՝ որ ի տարեցեցէր շնորհն այլնոք ոչեւ, ի-զ՞ ի տարեցեցէր, շնորհն ոչեւ: Իսկ Աստուկ տուեալ պատասխանի ասէ. Այժմ՝ քո տեսեալ զնա ան-ձամբս փորձիկ, ոչ ասէր զլափ մեծութեան իմոյ, զի ցոյժմ՝ ինձ տեղ ուրեք եկէ, ինձ որք ոչեւեւ: Բայց փնջ ինձ Աս-տուկի եկէ, ինձ ինչ եկէ. քի՛ տես ի քոյ լիւնն ինչ, ինձ քի-տես ինձ ի քոյ լիւնն ինչ, յարեմ՝ յի՛ տես յիննն, զի լիւնն շնորհ քիտեկէ, յարեմ՝ ինձ տես յիննն, զի լիւնն շնորհ քիտեկէ: Ապա հարցանէր թա-գաւորն Պարսից Հայրուհի եւ ասէ. Ազն տուր ինձ գիտել. ո՞վ են լիւններն այնոքիկ՝ զորս գուն ընդ ունջ տանէր: Եւ ասէ Աստուկ. Լիւնննն ինչնոք, քի՛ Գո՛ւ եկէր, ինձ քի-տեսնն Եւննոց: Այն մինչ տուեալ էր ինձ Աստուկոյ, զքեզ ընդ գետին տանէի եւ զթագաւորին Եւննաց, մինչեւ օրհասութիւն հօրն մերոյ Ներսէսի հանգուցեալ էր ի վերայ մեր, եւ Աստուկոյ զմեզ ի մեռանն շէր թողեալ. միշտ զնորս բանն որբոք, ինձ որք նորս ինչն ու քի, քիտեցոք ուղ ինչ ինչ, քի՛ տես քիտեկն ուղս քոյստ աննոք ի ինչնոքն: Արդ զինչ եւ կամքս արա: Ապա եւ հրաման թագաւորն Պարսից մարթել զզորավարն Հայոց Աստուկ-եւ զմեքին հանել եւ ընդ խոտով, եւ տանել ընդ նոյն-

Վասակ մօրթ ուեցաւ եւ անոր խոտայից տիկն էր
 ալ Արշակի պաշտպանը :

Նախարարական գեղոհութիւններու, քմա-
 հաճոյքներու զոհ գացին թագաւորն ու սպարա-
 պետը : Վասակի համար շատ գիւրին էր միտարանիլ
 նախարարներուն հետ եւ գործել աւելի ուժգնու-
 թեամբ, քանի որ ինքն էր զօրավարը : Բայց նա
 շխտօրեցաւ այն ճամբէն, որ միշտ պատուաբեր
 եղաւ Մամիկոնեանց Տան համար, թէ եւ բանա-
 գործութիւններով պատկուած :

Մամիկոնեանք պարապ չթողուցին գահը .
 Մուշեղ, Վասակի որդին, Յունաց օգնութեամբ
 թագաւորեցուց Պապը՝ հակառակ Շապուհի կոր-
 ծանիչ գիտումներուն . ասկից ծագում առաւ այն
 սարսափելի պատերազմներուն շարքը, զոր Շապուհ
 անձամբ մղեց Մերութանի առաջնորդութեամբ
 Հայոց դէմ, եւ Մուշեղ ազատեց երկիրը անոնց
 արհաւիրքէն : Այս պատերազմները որչափ սաստիկ
 եղան եւ անընդհատ, Մուշեղ այնքան Սպարա-
 պետի կատարեալ վեհանձնութեամբ վարուեցաւ
 իւր թշնամիներու գլխաւորներուն հետ . — Շա-
 պուհի հայ ազատանի տիկիներուն բրած թշնա-
 մանքին մոխարէն (Բուզ. Գ. ծը) ժանուարներով՝
 ողջ անարատ զրկեց անոր իւր գերուած կիները .
 Շապուհ մտոցաւ իւր կրած հաստոյր հարուածներն
 այս վեհանձնութեան հանդէպ :

Իւրդ յԱնդմբն՝ որ Անյուն կոչեն, ուր արգելին իսկ զթա-
 գաւորն Արշակն :

1 Բուզ. Ե. Բ. — «Իսկ թագաւորն Պարսից զարմա-
 ցեալ ընդ բարեբարութիւնն Մուշեղի եւ ընդ քաջութիւնն
 եւ ընդ ազատութիւնն, զի ոչ արար ինչ նմա յազապս
 կանանցն թշնամանա : Եւ էր ի ժամանակին յայնմիկ երթ-
 վարն Մուշեղի, ճերմակ ձի մի . իսկ թագաւորն Պարսից
 Շապուհ յորժամ առնոյր զինի ի մատուան ըմպել, յոր-
 ժամ ու բարութեանն իւրոյ իրախութիւնս առնէր զօրացն
 իւրոց, աւեր . Ճերմակ ձի մի — զիցի : Եւ էա նկարել

Պայ շարժումներու գրգռմով երկար ժամանակ ծուռ աչքով կը դիտէր խոհուն սպարապետին արարքքը. Մուշեղ կը վստահեցնէր սակայն թագաւորը՝ թէ «մեռայց ի վերայ ք... բայց միայն շարժուածն ունկն մի գնիցես» (Բուզ. էջ 194, 198—199): Մուշեղ միեւնոյն վեհանձնութեամբ վարուեցաւ Սեանայրի հետ ալ. ամբաստանութիւններ սաստկացան. Պայ՝ ամօթահար Սպարապետի նրբամիտ բացատրութեանց հանդէպ՝ խանդաղատանքով եւ արցունքով կ'ընդգրկէր իւր զօրավարը եւ առատապէս կը վարձատրէր (—էջ էջ 202—204): Մուշեղի վեհանձնութիւնը քաջութեան մէջ՝ նպաստաւոր եղաւ ոչ միայն իր թշնամիներուն համարումը գրուելու, այլ մանաւանդ օգտուելու անոնց բարեկամութեանն (—էջ է, Ե):

Մուշեղի բոլոր հոգն ու մտածութիւնը արշակունի թագին պաշտպանութիւնն էր եւ թագաւորութեան թշնամիները նուաճելու կը ճգնէր (—էջ է, Բ), երբ Տիրոն եւ Քիւզանդիոն Հայոց աշխարհին համար մտրտ կը մղէին. Պայ կը դաւաճանուէր — Գն-ձեւն ընթրիքի մը միջոցին (Պամ. Տիգ. Բ. էջ 506—509). Վաղէս կը խնդար, Հայք բնկած էին վիճակի մը, ուր Մուշեղի խորհրդով կ'ըսէին թէ «ն իւրեմս նիւննաց ի պարսից ի ճառարնիւն մարնել, եւ իւննիւն մանել զիւրեքն Յունաց. եւ ու զիւրեքն իւննիւն մանել, եւ ու ճառարնիւն իւրեքն իւննիւն» (Բուզ. է, լգ) — վասն զի երկու Տէրութեանց քաղաքական դիտումներն ալ միեւնոյն էին եւ Հայոց համար տարբերութիւն չունէր այս կամ այն կողմը յարիլ: Եունաց գերիշխանութիւնը բնական էր այդ միջոցին, որով-

զատաւ ի պատկեր զՄուշեղ ճերմակաւն, եւ ի ժամ արաբութեան իւրոյ գնէր զաաշտան առաջի իւր. եւ յիշէր հանապազ գնոյն բանս ասելով թէ ճերմակաւն գնէր որքն շէն՝ Հմմտ. Փրպ. էջ 496:

Հեռու թէ Պապը եւ թէ Արքայազատը անո՛ր թագաւորեցուցին. Գուշեղ այս ժամանակաւ որ քաղաքականութեան հեռուեցաւ եւ խորհուրդաւաւ երկիրը ամբայնելու օտար ձգտումներու գէժ (Բուզ. Ե, 19): Գուշեղի սաղմագիտական ծրագիրը շատ յաջող էր, նախարարներ խոշորութեան անոր գործադրութեան. Բաս՝ բաներթուկ Արքայազատին դայեակը՝ «*Անն Ե-՛ր-՛Գ-՛Կ-՛Ե*» ուզեց Գուշեղին փառքը. փառք մը, որ թագաւորական ճիշտութեան մը հասած էր՝ շնորհիւ իւր վեհանձն քաջագործութիւններու: Առջուկքի դաւանանութեան այս մեծ զորավարն ալ դահուեցաւ, մի միայն վեհանձն, քաջ, տիրակեր, քաղաքագէտ բլլալուն համար: Տնեցիք շէին հաւատար որ Գուշեղ մեռած բլլայ՝:

Մանուէլ, որ նոյնպէս պաշտպան էր Արշակունի թագին, նոյն իսկ Արքայազատը իրր ոչ Արշակունի անարգելու շափ յառաջ գնաց, Պարսից կողմ յարեցան Զարմանդութաթի (Պապի կինը) հետ խորհրդակցելէ ետքը: Մանուէլ Տիարունի օգնութեամբ էր որ Արշակը փետայացուց իրեն եւ թագաւոր ըրաւ երկիրն: Նա հակառակ իւր կամքին՝ մահճի մէջ մեռաւ փոխանակ պատերազմի դաշտին. մեծ ցաւ մ՛եղաւ այդ մահը այնպիսի զորավարի մը, որ իւր մանկութենէն ի վեր պատերազմի մէջ անած էր եւ «*Անն Ե-՛ր-՛Գ-՛Կ-՛Ե*»:
Մանուէլ Գուշեղի

1 Բուզ. Ե, 19. - Տես մանաւանդ ի. «Յաղագս» Գուշեղի Պարսպակին Հայոցը, ուր պատմողիբն այնչափ ճիշդ կը խոսի. որչափ Մամիկանեանը ըրած են երկիրն համար:

2 Գուշեղի կոչը սոյն մ՛իսկ չկար. ընդհակառակը Մանուէլի մարտին փոյ այլ սեղ չէ մեացեր. այս պատմաններու մէջ որչափ ալ հակադրական մաս մը նկատենք՝ իրողութիւնն նոյն է, թէ ասանք պատերազմի մարտիկ էին. կրնային ողջ ալ ելնէլ մարտէն եւ կը վերաւորուէին ասանց չբուերու:

նկարագիրն ունէր. մահուան անկողնէն երբ իւր Ար-
տաշիւր սրգեկին տուաւ Սպարապետութիւնն ու
Մամիկոնեանց Տանուտերութիւնը, իրենց տոհմին
նշանաբանը կտակեց անոր. — շնորհաբար նորոգ-
վել որոշեցին Արշակունի, եւ լինել մեծագործ. ջանալ ե-
լուստովն, եւ որով որոշեցին ժողովուն շնորհակա-
նայոց շնորհն առ, որպէս առն շնորհակալն ի մերայ ոչխոր-
ակն ժողովոր մեծանել...: Անունն առնալինն յերկրի
Բողոքոս, եւ շնորհորովն յերկրին շնորհակա-
նակն. եւ յինչն ի մանուկն մի իրկնէն, ոչ
յուստովն յայն, որ շնորհայն որոշ եւ նորոգեց
(Բուզ. եւ լէ — խղ): Մանուէլի մահը թագաւորու-
թեան բաժանումը բերաւ — «յետ մանուն Մ-
նուէլն զբաժնին շնորհ ոչ ի՞նչ իւրոց նորոգեւ ի մ-
երայ ոչխորակն Բողոքոսինն Արշակունի» (անթ Զ, ա):

Մամիկոնեանց մասին ուրիշ մանրամասնու-
թիւնները կը թողունք Բուզանդի եւ Մեսրոպ
Լեւոնցիին: Ինչ որ քաղուած օրէն յառաջ բերինք
պիտի ծառայեն մեզ իբր անցք Աարդանանց խն-
դրին, որոնց ուղղութիւնը Մամիկոնէն կը սկսի.
Մեր մասնանիշ բրած սպարապետներու գործերով
կը հաստատուի. իսկ Աարդանանք եւ Աահա-
նեանք հաւատարիմ նոյնին կը նուիրագործեն զայն
իրենց նահապետութիւններով:

Աշակ, Աասակ, Մուշեղ, Մանուէլ, որոնց
կեանքը գործունէութիւն է համակ, երբեք չեն
կուրցած Տիրոսնի կամ Բիւզանդիոսնի պաշտպա-
նութեան հրապոյրով, ոչ ալ սարսափած են անոնց
պատճախներուն հանդեպ. օրովհետեւ թէ
պաշտպանութիւնը, թէ պատճախը իրականա-
պէս երկիրը ճնշելու համար էր. թէ Շահը թէ
Այսորը կ'ուզէր բացարձակ ճնշող բլաւ. իսկ բա-
ցարձակ տիրապետութիւնը ոչ միայն տեւական
պատերազմի սկիզբ պիտի բլար Պարսից եւ Յու-
նաց մէջ, այլ մանաւանդ նախարարութիւնը թող
պիտի շտար տիրապետութեան մը, որ յնասակար

էր իւր շահուն: Տխրունի ու Յիւզանդիւնի երկու
 հակառակ հասնօքներուն մէջ տարբերուած եր-
 կրի մը համար, յիրաւի, տարբերութիւն մը չկար,
 կրնային որ եւ է կողմ յարիւ վերջնապէս: Բայց
 իրաց այս վիճակին մէջ, քանի որ կանգուն էր ար-
 շակունի գահը, Վամիկոնեանց նպատակը եղաւ
 զայն պահելու միջոցներուն վրայ խորհիւ. ոչ մէկ
 կողմը կրնային թշնամի բնել. ահա այս է պատ-
 ճառը, որ մերթ Տխրունի կը յարին, մերթ Յիւ-
 զանդիւնի պաշտպանութիւնը կը խնդրեն, մերթ
 կ'ապստամբին թէ Շահին եւ թէ Ապստեր գէմ:

Բնիկ իշխանութիւնը պահպանելու համար
 Վամիկոնեանց ի գործ դրած քաղաքական ուղղու-
 թիւնը շատ ուղիղ էր, եւ երկրին շահը մտածող
 ամէն նախարարութեան նպատակն ալ այդ պէտք
 էր բլլալ: Բայց ամէն նախարար Վամիկոնեան
 սպարապետներուն պէս չէր խորհեր: Ասոնք պա-
 տերազմի գաշտին վրայ մեռնիլ կը փափաքէին.
 երկրի անկախութեան, բնիկ թագաւորներու
 կեանքի պահպանութեան, եկեղեցւոյ ազատու-
 թեան համար եւն, եւն, հոգի կու տային.
 Իսկ ուրիշներ իրենց հանգստութիւնը շփոթ-
 վելու համար պատերազմի աշխատանքը հե-
 ոացնել կ'ուզէին Արշակունի գահուն տապա-
 լումով. ասոնք օտարներէն կը վարձատրուէին
 առանց արիւն քրտինք թափելու. Վամիկոնեանք
 երկրի համար վաստակելով բնիկ թագաւորներէն
 կը վարձատրուէին լիառատ. եւ այս՝ նախանձ կը
 գրգռէր, շարախօսութիւններու, մտանութիւննե-
 րու տեղի կու տար: Վամիկոնեանց դիրքը շատ
 վտանգաւոր էր, ոչ միայն երկիրը պիտի պաշտ-
 պանէին Յունին կամ Պարսկին գէմ, այլ նաեւ
 նախարարական հակակիր ոյժին, ներքին յուզում-
 ներուն հանդէպ աննկուն պարտէին մնալ. ասոր
 համար անհրաժեշտ էր քաջութիւն եւ խելք. այս
 ձիրքերուն աւելի եւս պէտք կար՝ երբ անշափահաս

բլլային արշակունի դահակայներ: Եւ Մամիկոնեանք յաջողեցան ցուցրնել, փայլեցնել այս ամենք. իսկ իրենց վարձատրութիւնք եղաւ դաւանք եւ հալածանք — — ուրիշ նախարարութիւններէն, եւ Վարազդատի նման ապաշնորհներէ:

Մեր նպատաւոր հայեացքք՝ արձագանգք չէ պատմութեան, որ ընդ հանրապէս ներքող մ'է: Միտ դնելով նախարարական շարժումներուն, աննպատակ եզրակացութեան մը կարելի չէ յանդիլ՝ Մամիկոնեանները պատկերացնելու համար. եւ այս եզրակացութիւնն է անշուշտ, որ պատմագիրները մղած է ներբողներու մէջ շրջանակել այս դէմքերը. առանց սքոզելու սակայն, թէ անոնց մէջ Վարդան մը կայ, մեղսակից Գնէլի եղբրական սպանութեան, եւ Վահան մը՝ դորձակից Մերութանին, եւ միանգամայն թշնամիներ Արշակունի դահին (Բուզ. Գ, Ժա, Ժե, Ժը — ծ, ծը, ծթ):

ԳԼՈՒԻՆ Ե .

ՎԱՐԳԱՆԵՆԵՆՔ

Վարդանի կամ Վարդանանց դորձերը ժաւարութիւն մը չեն յարուցաներ Վասակի կամ Վասակեանց դորձերուն նման. այնպէս որ եթէ քննական տեսութիւններ կրնան Վասակի արաքքներուն մէջ մեղմացուցիչ պարագաներ մատնանիչ ընել, գէթ Վարդանի կարմրութեան ստուերած բերող էական կէտ մ'ալ չեն կարող ցուցրնել մեզ՝ դարուն մեծ շարժումին մէջ: Ահա այս պարագայն, որ արգէն երանգ երանգ նկարուած է Փարպեցու եւ Աղիշէի գրիչներով, թոյլ շտաբ աւելի բան մ'ըսել իրր ջատագովութիւն:

Բայց մասնաւորապէս ուշագիտ բլլալու պարագաներ կան Ա՞յ դարու այս գիւցայնի գործերուն մէջ, որք ըստ ինքեան հաշտ բլլալով հանդերձ պաշտպանուած դատի ոգւոյն հետ, արգիւնք կը հա-

մարտին կրօնական մտքի նախանձայուզութեան մը : Այս նախանձայուզութիւնը, իբր յունասիրութիւն՝ քաղաքական տեսակետով եւ հանդէպ Աստակեան քաղաքականութեան՝ կը գառապարտուի (վերջ էր. 286—288) :

Այսպիսի գառապարտութեան արդէն ինքնին երեւան եկաւ, երբ հերքեցինք Աստակեան քաղաքականութիւնը, եւ մեր հերքելու բնական պատճառներն այժմ առաւել եւս կը շեշտուին՝ երբ գիտենք Մամիկոնեան քաղաքականութեան ընթացքը, որու վրայ բաւական խտեցանք : Այս մասին մեր գիտողութիւնները ամբողջացնելու համար գիտել կու տանք թէ Աւրգանանց նախորդներն իբր Չերս Հայ-քրիստոնեայցոց շտաբին երբեք այնպիսի յունամուգութիւն մը, զոր քննադատք կ'ուզեն տեսնել Աւրգանանց վրայ : Աւրգանանց նախորդներն ոչ Պարսից կ'ուզէին զահալել ոչ ալ Յունաց : Արշակունի գահին, երկրին, եկեղեցւոյն շահերու պաշտպանութեան համար երկու կողմերուն ալ յարեցան : Արքեպիսկոպոստին միայն մեկուն գերիշխանութիւնը աննշցան եւ շինուեցան միւսին դէմ, եւ փոխադարձաբար : Այս ընթացքը ամբողջ նախարարութեան յատուկ է : Նախարարութիւններէն շատեր իրենց շահին տեսակետով մերթ ընդ մերթ այս կամ այն կողմը կ'անցնէին՝ ապաստանելով ընդ ինքեանց արքային դէմ : Մամիկոնեանը շանեցան այսպիսի շահանդրական գիտում մը, այնպէս որ առանց Մամիկոնեանց մասնակցութեան ալ՝ նախարարք Յունաց գիմեցին (Բուզ. Գ. Իա) : Պատճ որ կայսեր պաշտար մեծցած եւ անոր ձեռքը թագաւորած էր՝ ապրտաստրեցաւ անոր դէմ եւ Շահի կայսին անցաւ (անդ է. 18) : Իսկ Մամիկոնեանք շատ անգամ մարտ ձգեցին ընդդէմ Յունաց, երկու կողմերն ալ շահին կամ, ի հարկին, մին շահիլ միւսին հարստահարութենէն ազատելու համար երկիրը՝ բնական

բերումն է գերիշխաններ ունեցող երկրի մը, եւ որովհետեւ գերիշխան ձեռքեր՝ ամէն պարագայի մէջ՝ բլայ Պարսիկ, բլայ յոյն, գրաւել կ'ուզէին հայոց աշխարհը — ինչպէս որ վերջ ի վերջոյ յաւնդեցան բաժանուիմով տկարացնել — նշանակութիւն չունէր կրօնի խնդիրն ու խախտը: Յոյնը եթէ կրօնի նոյնութեամբ նուաճել կ'ուզէր հայերը, պարսիկը՝ իւր կրօնին ու իշխանութեան տակ միանգամայն կ'ուզէր ճնշել: Բայց այս չէ խնդիրը. Գամիկոնեանք երկու տերութեանց ալ նպատակը քաջ գիտէին եւ չէին զոհուիր ոչ Տիրոսնի, ոչ ալ Բիւզանդիոնի: «Անձամբ փոքրիկն Ալատակի, հետեւաբար եւ Գամիկոնեանց համար երկու լեռներու նմանութիւն մ'ունէին Պարսիկն ու Յոյնը. անոնք կրնային կոխել այդ լեռներուն՝ գետնի տակ անցնելու համար»: Այն բացատրուած այլաբանութիւնը որչափ ալ հպարտ — թերեւս ոմանց համար անհաւատալի — ձեւ մ'ունենայ, բայց շատ ստոյգ է. եւ այսպիսի բացատրութիւն կարող էին տալ նոյն իսկ ուրիշ նախաբարութեանց ներկայացուցիչներն ալ՝ եթէ Գամիկոնեանց պէս փարած բլային բնիկ երկրի փառքերուն եւ վտանգներուն:

Երշակունի գահին նեցուկներն, ուրեմն, ունեցած են քաղաքական ուղղութիւն մը, որ միակողմանի չէ: Թերեւս կրնայ առարկուիլ, որ դեպ ի Բիւզանդիոն մերձեցումներ աւելի աչքի կը զարնեն քան դեպ ի Տիրոս: Գիտել կու տանք թէ Գամիկոնեանց յունական հոգեբու սահմանակցու-

1 Բուզ. Գ. ծգ. — Այսպիսի համոզութեան հանդեպ գոյուար չէ ալ մեկնել այն ձկտու մը Երշակունեաց, որք կը խորհէին «համել զթագաւորութիւն Պարսից յազգէն Սասանայ», որովհետեւ գիտէին թէ «մեր լեալ էր եւ հարցն մերոց այն տերութիւնն եւ այլն, որ ըստ Պատմի մասմիջ Փիտակի հմարցն է (Բուզ. Գ. ի.). բայց Գամիկոնեանց քաջ զորավարներուն համար անհարկն բան մը չկար:

Թիւնք, — ինչպէս էր Սիւնեացք՝ Պարսից —, քրիստոնէական կրօնի կապը, որչափ ալ մերձեցումի էն նպատատւոր պայմաններն ըլլային, նախ շունեցան յունամոլութիւն համարուելու շափ վտանգ մը, եւ երկրորդ՝ այդ մերձեցումներն ուղղակի արդիւնք են միեւնոյն նպատակին, որով կը մտանային Պարսից:

Ինչ որ Աւարդանի նախորդներն բրին գահին հանդէպ, նոյնն բրաւ Աւարդան երկրին հանդէպ, որ այլեւս զրկուած էր բնիկ թագաւորէն: Այս ժամանակամիջոցին՝ ամենէն յառաջ պէտք է դիտել որ Զաղկերտի հալածաւոր պաշտօնական ձեւ մ'առած է, եւ բացարձակ գործադրութիւններ սկսած են գենիմազդէզի լուրջ տարածումին համար, որուն կ'օժանդակեն նոյն իսկ մեր նախորդները: Զաղկերտի կրօնական իրերու բուռն ձեռնարկը, թէպէտ շարունակութիւն Հապուհի (Երկոյնսպեաց) ծրագրին գործադրութեան, նոյն իսկ Հապուհի ձեռքով, զէթ Հայոց համար, պատերազմ գրգռելու վախճանին շհտաւ իւր ամենէն անգութ եւ ամենէն արիւնտ հալածանքներով: Առջեւն մինչեւ Մուշեղ, Մանուէլ, Մամիկոնեանք, պէտք շունեցան ուղղակի կրօնական ինդրի մը հետ զբաղիլ. դեռ թագուն էր Հապուհի քաղաքականութիւնը: Այս պարագան՝ բնդ հակառակը՝ բաւական ծանրակշիւ հանգամանք մը կու տայ Աւարդանանց գործերուն: Եւ դիտելով Զունաց հետ կրօնական կապի անժխտելի դոյութիւնը, պէտք էր որ Եոյնք ինքնին միանային Հայոց հետ քրիստոնէութիւնը հալածողներուն դեմ. ասով՝ Եոյնք ոչ միայն պաշտպանած պիտի ըլլային կրօն մը, որ իրենց ալ կրօնն էր, այլ մանաւանդ իրենց տիրապետական ձկտումներուն գործադրութեան ամենէն յարմար եւ ամենէն արդար (քաղաքականօրէն) միջոցներն ինքնին ձեռք պիտի անցընէին: Զունաց կողմէն զուրկուած այսպիսի անշարժութեան պատ-

ճառներն ինչ ալ ըլլան, իրաւունք կու տան մեզ
բսել թէ Աւարդանանք հետի էին յունամուլու-
թեանէ. նոյն իսկ հակառակ ձգնաժամի այն գի-
մումներուն, որք իւրաքանչիւր մնացին:

Աւարդանանք՝ բնիկ թագաւորէ զուրկ երկրի
մը բախտն վճաելու կոչուած էին: Այս խումբը,
որու զխաւոր գործիչն է Մամիկոնեանց Տունը,
զլախ շվերցուց Տիւրանի այն պահանջներուն հան-
դեպ, որք Հոսրոս-Նիշան կամ Յուսրոս-Նիշան կը
վերաբերէին: Բայց երբ փոխուեցաւ պահանջներու
կերպն ու եղանակը՝ ապստամբութիւնը ինքնին
զհետ եկաւ. արդ՝ այս պահանջներն անհատական
չէին. այս կամ այն նախարարի զեջուժով չէին վեր-
ջանար. անդին ահազին ժողովուրդի մը կրօնական
կեանքի փոփոխումը, եւ ամենէն զօրաւոր տարրին,
այսինքն՝ հայ քահանայութեան փձացումն էր այդ
պահանջը. մէկ խօսքով՝ ազգն ու կրօնը պարսկին
յանձնել: Ասկէ զատ անհատական եւ մասնաւոր
ոյժեր չէին կրնար նպատակ Պարսից ծրագրին
յաջող գործադրութեան: Մատենագրական վե-
րածնութիւնը յեզափոխիչ ոյժ մը դրած էր դա-
րուն մէջ. այդ ոյժը անպատճառ պիտի պայթէր
այն ամէն շարժումի դէմ, որ զէպ ի անկում կ'ա-
ռաջնորդէր: Գենիմազդէզը անկում մըն էր Քրիս-
տոնէութեան հանդէպ, որ մատենագրական վե-
րածնութեամբ տողորուած օժտուած էր: Աե-
րածնութիւնը տիեզերական պատմութեան մէջ
ազգերու յեզափոխիչ տարրն է, եւ եթէ ենթա-
դրութեամբ՝ Աւարդանն ալ գործակցէր Ատտակի,
ոյժի համեմատութիւնն պիտի այլայլէր լսկ, մինչ
ժողովուրդն ու քահանայութիւնը, վերջինը մա-
նաւանդ իբր հեղինակ վերածնութեան եւ շար-
ժող զօրութիւն մը անոր ազգեցութեան տակ,
պիտի դիմադրէր: Սակայն՝ Մամիկոնեանք սկիզբէն
ի վեր կապուած էին բնիկ երկրին. այնպէս որ դա-
րու շարժումին մէջ զգալի էր իրենց պէտքը (Փրոպ-

էջ 144, 166, 168—169, 170): Այդ կայր աւելի եւս զօրացաւ երբ Մամիկոնեանք շատ ծոռնէն շփուեցան վերածնութեան հետ, սնան ատոր մէջ. վարդանանց ոյժը կրկնապատկուած էր ուրեմն: Այս նոր ոյժը երկրի բարւոյրումին եւ բարօրութեան պիտի նուիրուէր՝ եթէ Յազկերտի հալածանքներուն զէմ՝ շգործածուէր:

Վարդանանց եւ վասակեանց արարքներուն ետեւ ծածկուած զարուն այս նկարագիրը՝ ամենէն հաստատուն եւ ամենէն գրական ապացոյց մ'է հերքելու համար յունական կամ պարսկական քաղաքականութեանց տեղութիւնները: Բայ աստի պատմական տեղեքն իսկ բաւական են ցուցնել թէ Վարդանանք զժգոհ չէին Պարսիկ հպատակութենէ. միայն թէ այդ հպատակութիւնը մնար իւր նախկին ձեւին մէջ: Վարդան եւ յետոյ Վահան միշտ միեւնոյն սկզբունքը կրկնեցին Գրան, միեւնոյն բանը պահանջեցին անկէ, թէ մենք կը հպատակինք, կը ծառայենք՝ միայն թէ ազատ թողէք մեր կրօնը մեր հաւատքը եւ արժանիք զնահատեցէք: Եւ Վարդան Շահին առջեւ կը յիշեցնէր իւր նախնեաց հպատակութիւնը եւ իւր հպատակելու պարատականութիւնը (Փրպ. էջ 157): Գուռը անցաւ սակայն իւր պահանջներուն սահմանը եւ Վարդան բողոքեց ատոր զէմ՝ դարձուածով ժր, զոր շքմբանեցին Պարսիկները եւ բնդ հակառակը շնորհակալ եղան — Բայց արդ յայտհետէ այսպէս կամք են, ջանամ զի եթէ ցայժմ գործեալ ինչ իցէ՝ եւ ոչ արժանի անուան կամ գոպութեան, յայտհետէ հնարիմ ամենայն զօրութեամբ եւ ուժով օգնականութեամբն Աստուծոյ՝ զորքն զորքն — յնդնի, զոր ոչ զն — — — զն յեր Արեւոյ, այլ ե — ի վայտի Գրանն է — յայլ — ոչ — — — համբան — յն — զն — — — (անդ):

Բիւզանդիոնի եւ Հայոց մէջ եղած մերձեցումը՝ իբր յունամոլութիւն՝ կարելի չէ Վարդա-

նանց վերագրել: Պատմական վկայութեանց հանդէպ ոչ ոք կրնայ հերքել թէ երկու ազգերու հաւատակցութիւնը քաղաքական իրերու վրայ ալ շաղկեցին: Բայց բոլորովին տարբեր խնդիր մըն է այդ եւ կարող է առարկայ բլլալ բնագործակ եւ հետաքրքրական ուսումնասիրութեան մը՝ երբ մանաւանդ գիտուի թէ Հայկացուններ, զորաւար, իշխան, կայսր, ոգեւայտ Քիւզանդիոնի՝ ժամանակ մ'ալ ոգի տուին, եւ անոր անկումի ժամանակներուն փառաւոր թուականներ գրոշմեցին Քիւզանդական տարեգրութեանց մէջ:

Վարդանանց դարձը՝ մարտիւտի հանդերձ յունամոյական պարսեաներէ, կ'ուզենք ջուլցրնել թէ ինչու համար Յունաց հետ եղած յարաբերութիւնները վնասակար կը նկատուին Վարդանանց ժամանակ:

Հայոց՝ Նոր Հասկմի հետ ունեցած յարաբերութիւնը հին է, եւ Հին Հասկմի աշխարհակալութիւններով կը սկսի: Ազգերու ստօրական յարաբերութիւնն է այդ: Եւ գոթախտաբար, բնական գոթախտութիւն մը, Հայոց համար օտար գերիշխանութեան տիրումն է այդ յարաբերութիւնը: Երբ Քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք եղաւ եւ Աստանդիանոս՝ մեծ քաղաքի մը պատշաճ սքանչելի կէտի մը վրայ շինեց Նոր Հասկմը՝ իբր կենդան քրիստոնէայ պետութեան, զեւ Հին Հասկմի հետաւոր հորիզոններու վրայ գծած գերիշխանութեան սահմաններու յիշատակը մոռցուած չէր. եւ Հայր՝ որ այդ գերիշխանութիւնը ճանչցած էին երբեմն, այժմ իբր քրիստոնէայ՝ աշխարհագրական գծերու վրայ աւելի մտակցած էին Նոր Հասկմին:

Եւ ստուգիւ Քիւզանդիոնը գերիշխանութիւն մը ի գործ գրաւ Հայոց վրայ. բայց իւր տիրողները չէին այլեւս Հին Հասկմի Օգոստոսներն, ոչ ալ իւր զորաւարները Պամիկաններու տիրան ու

խելքն ունէին: Եւ այն ժամանակները, ուր Հսոսմք սկսան գերիշխանական թեւածութիւններ ընել Հայոց վրայ, Տիսրսնէն հօր բազուկ մը կը սպասուար անոնց դէմ: Շապուհ Երկայնակեաց պատուհաս մըն էր Բիւզանդիոնի համար: Հայք այս երկու թեւածութիւններու մէջ տեղ պիտի փոխուէին: Հայք թէ Տիսրսնի, թէ Բիւզանդիոնի փոփոխակի տկարացումներուն հետեւեցան. ոչ յոյնը, ոչ Պարսիկը բացարձակ տիրապետութիւն մը չէին կարող ընել Հայոց վրայ. որովհետեւ ոչ միայն իրարու թոյլ չպիտի տային, այլ՝ ներքին ոյժք, թէպէտ տարակենդրանացած նախարարութիւններու մէջ, անյաջող կրնային ընել այդպիսի փորձեր:

Ըսկէ զատ՝ նախարարութիւնը երկպառակուած յոյն կամ Պարսիկ հոգերու սահմանակցութեամբ, ժամանակ մըն ալ պիտի երաշխաւորէին Հայութիւնը, երբ սո՛ զորաւոր ոյժ մը կը զգար իւր մէջ՝ զոր վերածնութիւնը բերած էր իրեն: Ասորքէս վերջին Արշակունիի հայրը, Ասամ-Շապուհ, նախատեսութեամբ մը սատարեց վերածնութեան հեղինակներուն. այնպէս որ թէեւ Հայք կը զրկուէին իրենց ազգային զոյւթեան պաշտպանէն, վերածնութիւնը կու գար կանգնելու այդ պաշտպանութիւնը: Եւ որովհետեւ այս մեծ գործը հայ քահանայութեան եռանդին արդիւնքն էր եւ գործին կատարելութիւնը ապահովելու համար Եղեոսիոյ դպրոցէն զատ Աղեքսանդրիոյ, Ըթէքի, Բիւզանդիոնի մտէն շփուիլ, ծանօթանալ անհրաժեշտ պէտք մըն էր, Հայք ստիպուած էին յունական յարաբերութիւնները մշակել:

Աշորդանանք այս յարաբերութեանց ամենէն սերտ եւ ամենատաք միջոցին պիտի ընդհարէին Պարսից դէմ, եւ ինքն Աշորդան քանի մը տարի յառաջ Մեսրոպի ընկերակցութեամբ յատկապէս Բիւզանդիոն ուղարկուած էր Մեծն Սահակի կող-

ձևն, այդ յարաբերութեանց պաշտօնական ձևը մը տալու եւ յունական բաժնի մէջ գործադրուելիք աշխատութեան համար կայսերական պաշտպանութիւնը խնդրելու, որ շատ յաջող ելք մը ունեցաւ: Ահա՛ թէ Բնչու Հայք աւելի Տօտեցան Յունաց. այս մերձեցումը քաղաքական նպատակ չունի երբեք եւ միայն Հայոց Ազգայնական Բարձրագոյն Հեղինակութեամբ ի գործ կը դրուի: Եւ երբ միազնեմք թէ Սահակ ինչ դիրք բռնեց այդ յարաբերութեանց մէջ՝ որ քաղաքագիտական կերպարանք մը շանուն, զիւրաւ կ'ըմբռնուի՝ թէ քահանայութիւնն իսկ՝ հակառակ հաւատակցութեան հրապարանքին, հակառակ այն գիմումներուն, որոնց տարբեր գոյն մը կու տան մեր պատմագիրներու եկեղեցականի տեսութիւնները, Բիւզանդիոնի դարձուածներուն խաղալիք չըլլալու բուռն գոյն փորձեր բրած է. քանի որ Բիւզանդիոնի պաշտպանութիւնը անկեղծ չէր:

Մեծն Սահակ, հայրն երկրին եւ պաշտպանը հայրենի գահին, երբ ամբաստանուեցաւ իբր «Յունովք գլխաւ խորհրդովն» (Խոր. Գ, կդ եւ կե), նա արդարացուց ինքզինք՝ ճառելով «յերախափս ծառայութեանն» (նոյն անդ): Գուռը գահեղաւ Մեծ հայրապետին բացատրութիւններէն եւ ի վարձատրութիւն կատարեց անոր խնդիրը (նոյն անդ): Եթէ Սահակ ուզեր Յունաց յարիւ բուրբովն, զայդ շատանց պէտք էր գործադրել՝ երբ անպատուեցաւ Տիտոսնի մէջ եւ յարտունիս գրուուեցաւ իւր բոլոր ինչքը եւ բաժնուեցաւ կաթողիկոսական իշխանութիւնը իւր ընդ գիմնափառ Սուրբակի եւ Շմուկի մէջ (անդ, եւ Յուշիկք Ա. էջ 337): Ընդհակառակը՝ Սահակ սիրով տարաւ այդ ամենուն եւ մտքէն իսկ շանցուց Բիւզանդիոնի պաշտպանութեան գիմնը. մանաւանդ որ Ատախկոս պատրիարքն ալ, որուն հետ յարաբերութիւն ունէր Սահակ, հոյ մըն էր եւ կրնար օգնել հայուն իւր հեղինա-

կուժեամբ: Մասակի մաքըն շատ հեռի էր Յունաց մտանալու քաղաքական նպատակը: Կա չէր կրնար թողուլ Տիւրանը, սր կը յարգուէր գերազանցապէս — առանց նկատելու վերջին անարգանքը, որ արգիւնքն էր մեր նախարարներու քրտեմեան — եւ շահի հետ ունեցած բարեկամութեան շնորհիւ երկիցս կանգնեց Արշակունի գահը եւ երկիցս նախարարական գահամասնակը հաստատել տուաւ: Բիւզանդիան այս տեսակ կապ չունէր Մասակը իրեն քաշելու համար, թէպէտ հրապուրիչ բան մը բնել ուղեց քարձր փառաւորներ տալով Մեւրոպին եւ Աւարգանին:

Կոյնպիսի ամբաստանութիւն մըն ալ եզույտնադէտ Գիւսպաթ ողեկոսի նկատմամբ, իբր թէ նա « բնդ կայսեր խոսի եւ պատուական բնծայիք հպատակե նմա եւ մեծամեծաց՝ որ ի Գրան նորա են. (Փրպ. էջ 342): Գիւս՝ Մասակի նման միեւնոյն անարգանքի ենթարկուեցաւ, թէպէտ անոր բացատրութիւնն « ստոյգ եւ մտացեալբ. գտաւ նոյն ինքն Պերոզ: Գիւս համոզեց թէ իւր երթեւեկներն « ի Հոսոմն. քաղաքական գիտումով չեն, այլ որովհետեւ « յաշխարհին Հոսոմոց» սասած է, հան Բնդ թանգնեց եւ սասածնիցնեց ունի. նոյն իսկ սրեմը (զիտրոտն նմարեցնեց) անկից կը գնեն, ասոր համար կը մտանայ Յունաց. Այլ շնդնեցնեց թանգնեց՝ սրեմն ինքնեց զսորնեցն նմարեցնեց սրեմն զսորնեցն թանգնեց», (Փրպ. էջ 345):

Ահա՛ գարուն քահանայութեան միտումն ալ գեղ ի Բիւզանդիան, որ քաղաքական զսպանակներով չէ բարուած: Չայս կը զգային նոյն ինքն Յոյնք. այնպէս որ վերածնութեան առաջին աշխատութեանց ակնարկելով թէ Թէոդոս եւ թէ Ատաթիոս՝ վիշա կը յայտնեն թէ էր Մասակ յոյն սորնեցնեց արհամարհելով « յասորոց ոմանց» կը փնտաէր « զմաստից գիւսս», կամ թէ ինչու Ասիկ

բերանին շղիմեցին գրոց գիւտին համար եւայլն (Խոր. Գ., ծէ)։ Առյտեր եւ Պատրիարքի յայտնութիւններն զօրաւոր փաստեր են ցուցնելու համար թէ Հայք իսկապէս սրշափ կը զգուշանային Հոսոմոց քաղաքական թակարդէն, եւ թէ ինչ համոզումներով կը մշակէին այն յարաբերութիւնները որ քննադատելի են՝ միայն քննադատելի աշքերու համար։

Գիտելու է որ յարաբերութեանց մասին Եղիշէի տեղեկութիւնները շափազանց են եւ հակասական. այնպէս որ օգնութեան մը համար «եթէ նա (թ.Լոպոս) կամեցայ՝ նմա իսկ մտանել ի ծառայութիւն», յօժարութիւնը ոչ միայն այն տեսակ խոստումներէն է, զորս Հայք շատ բրած են թէ Տիւրանի եւ թէ Բիւզանդիանի, այլ մանաւանդ այդպիսի բացատրութիւն մը շկայ այն նշանաւոր մէջ, որուն ԴՊՏԵՆ(?) անմիջապէս յառաջ կը բերէ (Եղիշէ, էջ 54—55)։ Այսու ամենայնիւ պէտք է խոստովանիլ թէ վերածնութեան ազգակիրն տակ՝ Յունաց հետ բնականօրէն ի գործ գրուած չփութը, Պարսից քաղաքական երկիրը ազգելէ շղաղբեցու, եւ այս նկատմամբ ձեռք առնուած միջոցներ ազիտարեր եզան գրական յառաջդիմութեան՝։

1 Խոր. Գ. 19. 89-ծէ. — Պատմութեան այս կէտերուն վրայ մամուլը ուշագրութիւն գործուցած է Հայապէտ Ա. Կանիբեր. ահա իւր խօսքերը. «Այն գարու կէտերը պարսիկ կառավարիչք կ'արգելուին յունական գրքերն ու յայն զպրութիւնն Մեծ Հայոց մէջ՝ քաղաքագիտական նպատակաւ. վասն զի կը կասկածէին իրենց նպատակներուն Յունական իշխանալու թեան ներդաշնակցելուն։ Յունական գրոց արգելուին խափանեց ու ընկճեց հայ գրականութեան զարգացումն, որ նորածիլ էր դեռ. բայց մասաւորական այս կասկերու իզուելութիւն որ սոյն ցեղը կը կապէր Ա. Պարսոց եւ Աթէնքի հետ, անկախ ազգային եկեղեցւոյ մը կանգնուելուն նպատակեց. Ազգ. Մարտ. Ժ., էջ 21. Հմմտ. Հանքեան 1895 Ապրիլ. էջ 98—99։

Այսպէս Հայք իրենց ամենէն սիրելի եւ ամենէն անմեղ յարաբերութեանց մէջ իսկ, զոր հաստատած էին Յունաց հետ, մէկ կողմէ՝ տեսակ մը միտա կրեցին, եւ միւս կողմէն շահ մը ունեցան եկեղեցւոյ համար: Եւ արդէն պէտք է ուշագիտ ըլլալ որ Հայք այդ շահը գիտեցին. զի արդային եկեղեցւոյ ոգին ամէն նկատումէ բարձր էր հայ քահանայութեան համար եւ իրենց բովանդակ շարժումներուն եւ յարաբերութեանց մէջ ո՛ր եւ է ոգտի կէտ մը իսկ չգոհելու հայականութիւնը (հայկական ոգին) շիրտնցուցին թէ այս եւ թէ յաջորդ դարերուն, առանց նկատելու այն մասնաւոր պարագաները, որք շատ ծանր ծնչումք արգիւնք են եւ տեսականութիւն ալ չունեցան:

Արդ՝ կ'եզրակացնենք թէ Աւարդանանց ժամանակ Յունաց մերձեցումը իւր ամենէն սերտ եւ ամենէն տաք վիճակին մէջ՝ բոլորովին տարբեր հիմ մը ունի — վերջնական: Եւ յարաբերութիւնները բոլորովին տարբեր մարմնի մը կողմէ կը մշակուէին արդէն՝ երբ Աւարդանանց խնդիրը պայթեցաւ: Այս մարմնը (Քահանայութիւնը) ըստ ամենայնի միտքան էր Աւարդանանց հետ եւ գործակից Տիրոսնի գէժ մղումը պատերազմին: Ահա ինչ որ յանդիման պարտաներ կը բերէ Աւարդանանց վրայ՝ իբր յունամոլներու, մոլի նախանձախոյզներու վրայ:

Ահա՛ն, որ Աւարդանանց գործը շարունակեց, աւելի նեղ վիճակի մը մէջ էր. իրական պէտք մը ունէր ամէն տեսակ օգնութեան: Բայց նա առանց Բիւզանդիոնի մտանալու քաղաքականութեան՝ կատարեալ ինքնութեամբ գործեց: Աւարդանանք վերջնական ձեւ մը տուած չէին իրենց շարժումին, թէպէտ Գուռը պահ մը թուլցած էր իւր նկատումներուն եւ առաջադրութեանց մէջ: Անբքին եւ արտաքին թշնամութիւններ չէին վերցած. Ասասկի տեղ Գրիհանը կը մտրակէր Պար-

սիկ ձկառմեները՝ Աւհաննի էր. բնդ հակառակը Տիսրանի բարբառը յշտը գործածեց անոր դէմ. Պերոզ անձամբ մղեց պատերազմը, բան մը գործ Յաղկերա չըրաւ Աւարդանանց դէմ: Այս ծանր եւ դժուարին պարագաներու մէջ Աւհաննի աչք իսկ չդարձուց ոչ Հոնորուսն (Փրպ. էջ 363, 418), ոչ ալ «Հոսոմ տան», որովհետեւ, կ'ըսէր նա, «Պերեաց ուժն եւ ստամբակութիւնն քաջ գիտեմ, եւ շահագործող զիստեմնն էն զիստեմնն»:

Աւարդանանց եւս փորձով գիտէին Հոսոմոց այս նկարագիրը, եւ պատճառն այս է որ պատգամաւորութիւնը չկրկնեցին: Հոսոմը շեն ուղեր սղնեւ արգէն, զի՝ ոչ միայն դաշինք կար Քիւզանդիանի եւ Տիսրանի մէջ, այլ մանաւանդ Յունաց ուղածը Հայոց աշխարհին երկփեղկումն էր — Այն էինն էն ինչ Յունաց շինարարն, լինել զայն (զերկպատակութիւն) ինչպէս ինչպէս, այլ ի յինն ինչ (Աւասակայ) ինչպէս էն ինչ յինն ինչպէս (Եղեղե, էջ 72):

Անհիմն ենթագրութիւն մըն է Աւարդանանց եւ Աւասակեանց գործերը յունասիրութեան կամ պարսկասիրութեան քաղաքականութիւն մը նկատել: Այս խնդիրը կարելի էր բոլորովին մեկզի նետել՝ եթէ մեր պատմութեան ամենէն փառաւոր դէպքին բնութիւնը փոխելու շնորհիւ իրր ենթագրութիւն կամ վարկած:

1 Փրպ. էջ 356, 362, 400, 423, 514. — Մենք Աւհանի բարբառը պատերազմներուն մարդ մը միայն, Աւհանի արքանակը «երանելին Պերպարգոս», որ էր ազգաւ յայն, ընկաւ այն բնդ հարումն մէջ, որ սասանեցուց սասանեանց յշտը. — Աւհանի ակնարկած ինչպէս էն եւ այլ յոսի միջոցներ են որ կը կազմեն Հոսոմոց գիտնագիտութիւնը, սպասելու է պատմութեան վճիռը. Au reste nul scrupule: l'intrigue, le mensonge, la trahison sont armes légitimes ինչպէս էջ 668:

ՎԱՐԴԻԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԲՆՈՒԹԻՒՆՆ
ՈՒ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Մեր պատմութեան ե՞րբ դարբ, Ուլիտտանուանուած, զեռ լաւ ուսումնասիրուած շէ. կամ թէ եղած ուսումնասիրութիւններն այնքան միակողմանի, թերի են՝ որ նոյն իսկ դարուն ամենէն նշանաւոր գէպքերուն նկատմամբ, որոնցմէ է Աւարդանանց պատերազմը, շինուած գաղափարք սխալ եւ անճիշդ գիծերու երեւակայութիւն մըն է: Շեշտելով խնդիրը Աւարդանանց Պատերազմին վրայ, կը դիտենք որ երկու հակառակ ծայրեր կաշկանդած են միտքերը բուն պատմական գեանէն հետի պահելու այդ խնդիրը: Բուն գործունէն կ'ըսենք, որովհետեւ Աւարդանանց Պատերազմին պատմութեան հարեւանցի մէկ կողմն միայն, այսինքն՝ զէպքին ստուգութիւնը ճանչցուած է: Ամեն մարդ գիտէ որ Աւարդանանք պատերազմ են մղած Պարսից զէմ: Երկու ծայրերէն մին է զուտնախապաշարուած մը, որ եւ ոչ քննական ակնարկի մը կը ներէ գիտելու խնդիրը այնպէս՝ ինչպէս որ կը պահանջուի իսկ միւսը՝ ծայրայեղ տենչ մըն է՝ քննադատի խաբողանով ցրուելու ամէն ինչ՝ առանց թափանցելու պատմական այն իրողութեանց, որոնց ներքեւ է բուն իրողութիւնը: Առաջինին մէջ գործող ոգին պարզապէս ազգային այն նախանձաւորութիւնն է, որուն նախնականութեամբ ժողովորդը շաղապատուած կը մտածէ իւր սրտին հետ խօսող խնդիրները, եւ կը կարծէ թէ քննութիւնը կրնայ անանց արժէքը նուազեցնել: Երկրորդը անթափանց հայեացք մ'է իրապէս, որ ստուգիւ ոչ միայն կը նուազեցնէ իրողութեան արժէքը, այլ մանաւանդ կ'այլայլէ դայն. ըսել կ'ուզենք չթափանցեր բուն իրողութեան: Այսպէս են պարսկասիրութեան եւ յունասիրութեան գատուներ, որով

կուզեն մեկնել Աւարգանանց Պատերազմը: Նախորդ գլուխներու մէջ բաւական ծանրացանք այս խնդիրներուն վրայ. այս տեղ կ'ուզենք իրողութեանց բնութիւնը մատնանիշ բնել:

Ե.

Սասանեան Հարստութեան զօրանալը Տիրանի գահին վրայ՝ հակադրեցութիւն ժ'եղաւ Արշակունի գահին տկարացումը փութացնելու համար, եւ այս իբր արդիւնք Պարթեւ Հարստութեան անկումին. որովհետեւ Պարթեւք զօրավիգն էին Արշակունեաց: Բայց երբ Սասանեանք տիրացան անոնց տեղ, ալ տարբեր աչքով կը դիտէին Հայ Արշակունի Հարստութիւնը: Պաշտպանութենէ աւելի նախանձ մը, զօրավիգն բլլալէ աւելի հարուածելու գարձուածներ պաշարեցին անոնց քաղաքականութիւնը, մանաւանդ երբ հզօր արշակունիներու հանդէպ գանուեցան. եւ Տիրանի նկատմամբ «տիրանենդ» Փիսակի ամբաստանութիւններն հաւանարար անհիմն բաներ շէին (Բուզ. Գ. ի): Արեւելի է նոյն իսկ ենթադրել թէ Տիրանի մտածութիւնները ուրիշ Արշակունիք ալ ունեցան:

Սասանեանք զուտ քաղաքական ուժով մը շէին ապահոված իրենց տիրապետութիւնը՝ նոյն իսկ իրենց կենդրոնին՝ Տիրանի՝ մէջ: Մազդէականութիւնը, որ պետական կրօն եղաւ Սասանեանց գահակալութեամբ, ամէնէն զօրաւոր միջոցն եղաւ թէ իրենց երկիրը զսպելու եւ թէ արտաքին տիրապետութեան կամ աշխարհակալութեան համար:

Արտաշէր Բարեկան, Ա. եւ Բ. Հապուհներ եռանդուն հոգածութիւն մը ունեցան մազդէականութեան վրայ, մանաւանդ Հապուհ Բ., որ բաւական ազետաւոր յարաբերութիւններ ունեցաւ Հայոց հետ, սկսած էր ցոյց տալ իւր բմբունումը, իւր գոյնը: Ինչ որ մոգերը, ինչպէս նաեւ Միհրաններուհը՝ Հազարապետ մօզը՝ Յազկերտ Բ. ի ժա-

մանակ բրին, նոր բան մը չէր: Մոգութեան ամբողջ պատմութիւնն է այդ: Շապուհ Բ., որչափ գորաւոր, նոյնչափ « իմաստուն » Շահ մը, մոգերու թելադրութեամբ կը գործէր: Նա մազդէականութիւնը իւր երկրին մէջ ապահովելու համար հերձուածները խեղդեց եւ ներքնապէս զորացնել յետոյ՝ ուղեց հպատակ ազգերն ալ միայնել աստով: Շապուհ յաջողեցաւ իւր պետական կրօնին հերձուածները վերջնել, որոնց պիտի շահնդուրսէր այլեւս՝ իրր սուտ-կրօններու (ag-dinuh), երբ միանգամ ընդ միշտ Ատրապատի անձին մտայ կատարած է—ի փորձով (տեսակ մը քրտն) ճշմարիտ կրօնը յայտնուած հռչակեց (Annalesh. XXII XXXV): Այս տեսութեամբ Շապուհ Քրիստոնէութեան ալ հաշտ աչքով պիտի շնայէր՝ հակառակ Մեծն Աստանդ իմասուն ունեցած իւր ակնածանքին: Յիրաւի՝ Պարսկաստանի քրիստոնէականներ սկսան հալածուիլ (նոյն անոյ) եւ Հայոց Նախարարութիւնը, իրր արդիւնք իւր կազմակերպութեան պահանջներուն, դուրս տուաւ իւր փառատենչիկ ծնունդը՝ Մերութան Արժրունին եւ Ահահան Մամիկոնեանը, կամ թէ բանէք Պարսից կէշար սկսած էր իւր սրտերն ընել՝ իրր զենք սասանեան քաղաքականութեան, որու համար լուսազոյն յաջողութիւն մը պիտի ըլլար անշուշտ հպատակներու կրօնական միութիւնը:

Պարսկաստանի քրիստոնէականները կը նեղուէին արդէն՝ երբ Շապուհ կը պատերազմէր Հայոց հետ Արշակի ժամանակ: Այս պատերազմները, արդարեւ, գրեթէ չունին կրօնական որոշ զոյն մը, բայց շատ որոշ է այդ Շապուհի մտքին մէջ, Նա կը քաջալերէ հոյ արացեալները, մանաւանդ Մերութանի վերադրուած արաբքը մատենագրական փնտցումները՝ գործադրութիւնն է Շապուհի մտածութեան:

Ինչ որ զիտել կու տանք Շապուհի քաղաքականութեան մէջ, ամբողջովին սասանական է:

Հապուհի բրածր հալածանքի փորձ մ'է քրիստոնէից վրայ, զոր իւր յաջորդներն, բարեբախտաբար, շկրցան շարունակել մինչեւ Հայոց թագաւորութեան բարձումը, որուն սկսած էին արդէն հարուածներ տալ այլեւայլ միջոցներով՝ թէ Առամբոս, որ «գլխն վրիժուց խնդրեաց ի մերմէ աշխարհէս» (Խոր.) եւ թէ իւր որդին Յազկերտ Բ., որ «թշնամի եւ հակառակորդ երեւեցուցանէր իւր զհաւատացեալքս ի Քրիստոս» (Աղիշէ) :

Սասանեանց ակնկառոյց սպասածն էր Հայոց թագաւորութեան բարձումը, որպէս զի կարող բլլային իրենց զարաւոր մտածութիւնը ի գլուխ հանել — զրկել հայն իւր ազգութենէն եւ իւր կրօնէն։ Թագաւորութիւնը վերցաւ, բայց ոչ Սասանեանց ուժով, այլ մանաւանդ զօրաւոր նախաբարութիւններու ձեռնառուութեամբ. որովհետեւ՝ նախարարք եթէ ուզէին՝ շէին իսկ թող տար խլրախիլ Յազկերտին, թող որ այդչափ աղէաներու ծամբայ բանալ։ Նախարարաց պատմութեան մէջ միակ այս ժամանակամիջոցն է, ուր ամէն ինչ էին այս մտովի թագաւորները։ Մեծ ոյժ մը կար իրենց ձեռքը, թէեւ թագաւորը վերցած էր, լաւ եւս իրենք վերցնել տուած էին. կայուածական իշխանութեամբ աւելի ձօնացած էին ի մնաս թագաւորին (արշակունի գահին անկումը փութացնող զլիաւոր մէկ պատճառ). այրուծին իրենց ձեռքն էր. գանձն միայն «յարքունիս պարսկաց երթայր»։ Հայ թագաւորին տեղ Մարզպան մը նշանակուած էր Գրանէն. վերջապէս Աղիշէի բացաւորութեամբ «նախարարն Հայոց ունէր խոփուածն»։ Եւ բուն խնդիրը հոս է. թագաւորութեան բարձումը՝ իրականացումն էր Տիրոսնի (Սասանեանց) երազներուն. իսկ նախարարներուն համար թագի, ձերանիի արշալոյսը։ Այսպէս Տիրոսն եւ նախարարութեան մէկ մասը, լաւագոյն եւ ժողովրդական մէկ մասը, իրարու պիտի բնդհարէին արիւնստ եւ բուսն

յարձակումով մը. Ճեպցած մասը Տխարանի կողմը պիտի տաշէր շլացած աշքերով եւ բնականաբար պիտի հակառակէր այն մասին, որ թէ Տխարանի թողլ պիտի շտար իւր երազներուն իրականացումը անանել եւ թէ պիտի խորտակէր թագի ծիրանիի անշունքը փառասէր խումբին մէջ:

Ահա՛ մէկ կողմէն Տխարանի գիտաւորութիւնը, որ շատ լաւ կը բացատրէ թէ ինչ էր Աւարգանանց Պատերազմին բնութիւնը, եւ միւս կողմէն նախարարներու գիրքը այդ գիտաւորութեան հանդէպ եւ շարժումները (Հմմտ. Թշճճ. Խտ., էջ Թ—ԻԲ), որք բոլորովին սարքեր սրտաքին մը կու տան բուն խնդրին:

Բ.

Աւարգանանց Պատերազմը միշտ նկատուած է 1. Համաշխարհիկ եւ 2. զուտ կրօնական. եւ ամեն անձը, որք Ա՛ր գարու մտոյ կը խոսին երեսելի գէպքերը կ'անուանեն Արանական պատերազմներ:

1. Համաշխարհիկ չէ այս պատերազմը: Պարսկահայաստանի մէջ միայն կը յուզուէր խնդիրը (Փրպ. էջ 3) եւ այս բաժնին նախարարները երկու կուսակցութեան բաժնուած էին: Հազիւ 12 նախարարութիւններ մասնակցեցան պատերազմին, եւ հակառակ կողմին՝ Պարսից՝ յարեցան 7—9 նախարարութիւններ (Փրպ. էջ 195. Եզիշէ 57): Բայց առաի Աւարգանան հոգիներու բանակ մը կրցաւ կողմել Աւարգան, այսինքն՝ Հայոց զինուորական ղեկին կեօր (Քնն. Դտճ. Բ. էջ 49), եթէ իշտէն թիւ մը չէ այդ: Փարպեցին թիւ շնշանակեր. իսկ Բուզանդին մէջ (էջ 147) կայ այդ թիւը, որ թէպէտ Բուզանդեան Բ՛ն-շէշէն չէ, դարձեալ շաբաղանց կը թուի. եւ հասանաբար նոյն թիւն է որ Եզիշէին մէջ կը ցոլանայ Պատմագրէն եղած զուգադիպութեանը մը արդեօք. հին Ասասկ Մամիկանեան, հաս՝ Աւարգան Մամիկանեան: Գիտելու է նաեւ

որ կանոնաւոր զինուորներու բանակ մը շէ 60.000 ը: Աւարդանանց խումբը կազմող 12 նախարարութիւններու ժողովուրդներն են, որ կը յորդորուին Աւարայրի ճակատը գորացնելու (եղիշէ էջ 43—44): Իրարու վրայ 5000 հոգի (զինուոր) կ'իյնայ 12 նախարարութեան իւրաքանչիւրին, որ դժուար կրնայ արգարանալ զէթ համեմատելով իւրաքանչիւր նախարարութեան ուժին, որով կը կազմուէր հայկական կանոնաւոր բանակը (տես Այբօրոք Շիրակացիին բնծայուած զինուորական տախտակը): Իսկ Աւարդանանց զոհք, քանի ծ'անգամ եւ այլեւայլ կէտերու վրայ բաշխումներէ յետոյ, կը յանգի 1036ի Շատ պարզ է ուրեմն՝ որ Աւարդանանց Պատերազմը նշանակութեամբ, սկզբունքով «միջ» է, ուր ինքն ժողովուրդն ալ կը գործէ, եւ սչ զինուորական առաջնորդական ճշտուած հաշիւներով: Ազգովին շէ թէեւ այդ պատերազմը, բայց իրապէս ազգային է:

2. Ի յեփնէսն ուսումնասիրելով թէ Գենչապուհի բրած սեղմումները Հայաստանի քաղաքական իրաւասութիւններու մէջ եւ թէ Աւահանի դաշինքը Ազղարշի հետ, յստակօրէն կը տեսնենք՝ թէ ինչ բանի վրայ կը դառնար ինդիրը: Որովհետեւ, դարձեալ կը կրկնենք, առանց Աւահանի գործերո ուսումնասիրելու կարելի չէ բժնունել թէ ինչ գոյն ունէր Աւարդանանց Պատերազմը (տես վերը, էջ 228—229): Ահա Աւարդանանց Պատերազմը գրգռող վերջին շարժումները. — Յաղկերտ Բ. երբ շտաբովը հայերը, ինչպէս նաեւ միւս քրիստոնէայ ազգերը, իւր քաղաքական թակարդին մէջ ձգել խոստումներով, դահով եւ այլն, յայտանի միջոցներ ի գործ կը գնէ: Գենչապուհիս գայ Հայաստան եւ եկեղեցականներն ու միայնակեացները տուրքի կենթարկէ, հարկերը կը ծանրացնէ, նախարարները իրարու դէմ կը գրգռէ, եւ «շարագոյն» Տայ Հաղարապետին (= Այբօրոք) տեղ պարտիկ կը

գնէ, կը ջնջէ Հայոց սեփական գաւառաւոր: Այս բոլոր սեղաններու մէջ խիստ գիտուններ կան: Հայոց Եկեղեցւոյն գեմ, բայց ամենուն ալ նպատակը զուտ քաղաքական է: Տիրան իւր քաղաքական գիրքը գործցնելու համար է որ հպատակ ազգերու մէջ պետական կրօնը հաստատել կը ջանայ: Ասոր բնական հետեւանքն էր՝ զպշիկ Հայոց Եկեղեցւոյն կամ Քրիստոնէութեան: Բայց ամենէն աւելի այժ կու տայ Հայոց անտեսական վիճակը վատթարացնելու: Ընդհեղ է կը Թանրացնէ շարժումը կերպով եւ Ընդհեղ կը յափշտակէ գոյն: Ահա երկիր մը, ազգ մը՝ փճացնելու ամենէն գիւրջն, բայց ամենէն ազիտաւոր միջոցը եւ այս է գաղանկը, որ Աարդանանց եւ Աահանեանց բանակը կը շարժէր: Չկայ այդ շարժումներու մէջ ինչ որ կրօնականով հասակըցնելի կ'ուզէն: Այս բոլոր խնդիրներու մէջ կրօնը, եկեղեցին այնչափ բաժին ունի, որչափ ազգային կազմակերպութեան պայմանները, ազգային ինքնավարութեան իրաւունքը, քաղաքական յարաբերութիւնները Գրան հետ, անտեսազիտական վիճակը: Հայոց՝ իւր քրիստոնէոյ ազգ մը՝ մարմնակէն սխալ է կրօնական եղբակացութեան մը յանդիկ: Ազգային, այսինքն՝ ներքին ինքնութեան կռիւն է այն, եւ հայ ազգին ինքնութիւնը իւր կրօնական եւ քաղաքական իրաւունքներով կը բացատրուի:

Աւ քանի որ Աստուծոյ քաղաքականութեան նշանաբանը եղաւ իրենց գերիշխանութիւնը Ծանշոց բոլոր քրիստոնէոյ ազգերը — եւ ոչ միայն հայերը — իւր պետական կրօնի ուժով ի մի նուրիկ, եթէ Հայք ոչ քրիստոնէոյ ազգ մը եղած բլլային գարուն նախարարական գրութեան մէջ, Աստուծոյ մեկնոյն կերպով պիտի գործէին: Տիրանը պիտի շահանգութէր որ այն փոքրիկ ի մզաւորները այնքան ազատ իրաւունքներով գործնային, ասի

իրական վտանգ մին էր իրեն գեմ: Ասոր համար էր որ երբեմն նախարարական գահերու թիւք բազմապատկեցին. ոյժերը ջրուելու լաւագոյն միջոցն էր այդ: Այս քաղաքականութիւնը նոյն իսկ հայ թագաւորներն ալ փորձեցին (տես վերը, էջ 232—233): Արդ՝ եթէ հայք նոյն գրութեան մէջ գեռ քրիստոնեայ եղած շրջային եւ Տիւրան սկսէր գործել մազգէականութիւնը հաստատելու համար իւր հպատակներուն մէջ, այս առթիւ մղուած պատերազմները ինչ գոյն պիտի ունենային:

Արեւելի շէ ուրանալ Աւարդանանց Պատերազմին մէջ քրիստոնէութեան հրաշալիքը: Բայց քրիստոնէութիւնը Հոյոց մէջ կը հալածուէր, միայն Հոյոց ազգային ինքնութիւնը ատով ջնջելու համար: Գարուն պատերազմները ուրեմն, մղուեցան ազգային ինքնութիւնը պաշտպանելու համար, որուն պիտի միանար կրօնն ալ: Եւ հայ եկեղեցականութիւնը այդ պարագային մէջ ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան յորդորելու համար բնական էր որ յանուն կրօնի կոչու՛մ բնէր: Արդի մտածումներով զուտ քաղաքական իրաւունքներու գաղափար ներշնչել անկարելի էր ժողովրդեան մը, որ արդէն տեսակ մը ազգային-ստրուկ եղած էր զանազան նախարարութիւններու տակ անպամահատուելով: Քրիստոնէական բմբռնումը աւելի գիւրամատչելի էր ռամիկ մարերու ինքնապաշտպանութեան մասին: Գարու նկարագիրն է այս եւ ամէն ժամանակի համար գրեթէ ճշմարտութիւն մը: Ազգային, քաղաքական ինքիւրներու մէջ գահիճներն են, որ գիտեն ստոյգը. ժողովուրդը ենթադրութիւններ կ'ընէ եւ իւր հասկըցողութեամբ կը մեկնէ քաղաքական երեւոյթները: Առաջնորդողները միշտ ժողովրդեան սիրելի եւ իւր ամէնէն թանկագին զգացումներուն կոչու՛մ կ'ընեն ինչ ինքզրի մէջ ալ գործեն, բաւական է որ ժողովրդական ոյժը շարժումի դնեն: «Քրիստոսը կը թշնամանուի», այս բաւական էր ս եւ է

Հաւատացեալ ազգի մը Քրիստոնէութիւնը բոլորովին գրգռելու համար: Գիտե՛նք Խաչակրութեան պատմութիւնը: Արօնական գրգիռը, շրջելու համար մելեոանդութիւնը, նշանաւոր էջերունի պատմութեան մէջ: Հայու համար այսպէս չէր սակայն. մելեոանդութենէ բոլորովին տարբեր բան մը կը տիրէ ժողովրդեան զգացումին մէջ: Գարու բմբռնումը եկեղեցւոյն նկատմամբ, միեւնոյն է ազգի համար ալ: Այս տեսակետով իսկ անհնար է զուտ կրօնական գոյն մը տալ գարու պատերազմներուն: Ազգային-եկեղեցական ձուլուած բմբռնումը, նոյն իսկ մեր սա քննադատական ժամանակին մէջ, դժուար է իրարմէ զատել: Ե՞րբ գարն այդպէս կ'բմբռնէ: Իւր լուսաւորութիւնը թէ կրօնական թէ մատենագրական՝ դեռ թարմ եւ գործօն՝ այդ ամէնը Քրիստոնէութեան կը պարտէր հայը. ազգը ատով զօրացած էր իւր քաղաքական անկումներուն մէջ:

Գ.

Ամենաւ առիթ ունեցանք մտանանիշ բնելու Հայ-եկեղեցականի դերը ազգային շահերու մէջ (տես վերեւ էջ 176—177): Եկեղեցին նշանաւոր գործիչներ տուաւ ազգին շահերը պաշտպանելու համար: Սկիզբէն ի վեր աշխահական եւ եկեղեցական ներկայացուցիչներ գլուխ դիւի կուտան պաշտպանութեան գործին մէջ: Այս համագործութիւնը բարացուցականն է այն բմբռնումին, որ ազգն ու եկեղեցին կը միացնէ: Հայ եկեղեցականը միշտ պաշտպան կանգնած է ազգի շահերուն, նոյն իսկ թաղաւորութեան ժամանակ. Պապ պատերազմ կը մղէր, Ներսէս Խորհուրդ կու տար. Մուշեղ Մամիկոնեանի զէնքերն կ'օրհներ Նպատի վրայ, կը քաջալերէր հայ բանակը: Սահակ՝ Արտաշէսի դահին համար կը մտածէր, կ'անարգուէր: Ծանօթ են Մանգակունին, Օձնեցին, Թ՞րբ գարու կաթողիկոսներ եւ այլն եւ այլն, եւ գա-

բուսակիրը Աշտարակեցին եւ անկէ ի վեր մեր եկեղեցւոյն գլխաւորներն են որ կ'աշխատակցին պաշտօնապէս ազգային գործերուն: Եւ ո՞ր գնեմք հայ եկեղեցականի խոնարհ բայց ստուար եւ ընտիր դասակարգի զո՞հոյս թիւնները ներքին դատաներում եւ դեռ հիմայ . . . : Արօնական ո՞ր մզեռանդութիւնն է այս ամէնէն լաւ գործիչները դրդողը: Եկեղեցականը բացարձակապէս շխատուի քաղաքական գործերուն. այս լաւ. բայց տարրեր խնդիր մ'է ո՞ւր: — Չծանրանանք, սակայն, այսքան ակններեւ գործերուն վրայ, որք զուտ ազգային իրաւունքներ են, եւ այդ իրաւունքներն են մեր ազգին եւ մեր եկեղեցւոյն շահերը:

Աւարդանանց Պատերազմին բնութեան մասին մեր տեսութիւնը վերջացնելու համար, ինչպէս բոլոր վերագոյն, պէտք է դիտել Առհասարակ գաշինքը Աւարդի հետ:

Մտադիր կ'ընենք նախապէս թէ Առհասարակ միանակ չէ այս նշանուոր գաշինքին մէջ, որ մեր պատմութեան ամէնէն փայլուն մի ժամանակամիջոցը կը փակէ: Մանդակունին, Գուինի պարիսպներուն վրայ այն պեղարգ կռուոյն (Փրպ. էջ 441—442), մեր ամէնէն Մեծ Սպարապետին խորհրդակիցն էր: Առհասարակ շարունակեց իւր հօրեղբոր գործերը միեւնոյն ազգային գեանի վրայ եւ իւր դիւցազնական յաջողութիւնները սա գաշինքով կ'ըրեց:

Ա. «Արեւոր է՝ ոչ արեւի եթէ գհայրենի եւ գրնիկ օրէնս մեր (այսինքն՝ գգրիտանէութիւն) ի մեզ թողութիւն: — Հայր մո՞չ շրնել, ո՞չ ալ մո՞չ շրնէ համար զո՞ն եւ ոչ արեւ շնորհել, հետեւարար եւ կրակարանները (Ատրուշան) վերցնել Հայոց աշխարհէն եւ համարձակութիւն տալ Հայ-քրիստոնէին բոլոր պաշտամունքին:

Բ. Արեւնիքի գնահատում. այսինքն լաւ եւ վատթարը, պիտանին ու անպիտանը, տոհմիկն ու անտոհմիկը ծանշնալ եւ ըստ այսմ պատուել:

Գ. Շահն անձամբ պիտի քննէ եւ պիտի գտակ. հրամաններն ինքն իւր բերնով պետք է խօսիլ եւ ոչ «այլոց բերանով» (Փրպ. էջ 492—494. Հմմտ. էջ 416, 417, 422—423, 481, 511, 513, 531):

Առաջին հայեացքով թերեւս զուտ կրօնական բան մը նշմարուի այս պայմաններու մէջ. բայց հիմնովին քաղաքական հանգամանքներու արդիւնքն է այդ: Աշահանի ապստամբութիւնները, իբր շարունակութիւն Աւարդանանց Պատերազմին, բողբ մ'է Հայոց աշխարհին ազատ-իրաւասութիւններու սեղմումին գէժ: Պերոզ՝ գոռոզ, բայց ոչ այնչափ քաղաքագէտ սասանեան մը, այնքան գէշ փարուեցաւ հոյ այրուծիուն հետ — որ Արեւելքի զինուորական փառքն էր այն առեւն — այնքան փար դարկաւ Հայոց մատուցած ծառայութիւնը Արեւաց իշխանութեան եւ ի գործ դրաւ քանդակ մը Հայոց զինուորական պատուին ու քաղաքական իրաւունքներուն գէժ, որ զայրացուց Աշահանեանները: Գիտելու է որ այս ամէնուն երկար ժամանակ համբերեց Աշահան. իւր բոլոր հնարագիտութիւնը թափեց հասկոյնելու համար գրան թէ՛ իրենց քաղաքական իրաւասութիւնները պետք է յարգուին, եթէ սասանեանք կ'ուզեն Հայաստանի վրայ գերիշխանութիւնը ստանալ: Աշահան մինչեւ իսկ զիջաւ. « Ի՛նչ ո՛ւն է ի՛նչ քան », որպէս զի կարենար յաղթել թէ՛ ներքին թշնամիներու զուսձանութիւններուն, թէ՛ գրան էն ի՛նչ քան (Փրպ. էջ 354. Հմմտ. էջ 357, 360, 421): Եթէ ինչոք լի կրօնական բլբար, գժուար է բացատրել Աշահանի Ի՛նչ ո՛ւն է, որ շատ ազատ մտք մը կ'ենթադրէր որանչելի Մամիկոնեանին մէջ, այնպէս որ նա կրնայ հաշտեցնել կրօնը պետական պահանջներուն: Բայց երբ տեսաւ որ հակառակ իւր ամեն զիջումներուն գէտ Գուար կը քաջախիբէ Հայոց աշխարհին իրաւասութիւնները կոխկռտող փառերը,

փաստքի, գահի համար մեզ աջողները. մանաւանդ
երբ քաղաքական յանցանքներով կ'ամբաստանէին
զինքն՝ իբր թէ խորհի երթալ առ կայսր եւ կամ
յաշխարհն Հունաց եւ տուեալ զոսին՝ կամի խն-
դրել զունդ եւ արարել, երբ տեսաւ որ քրիս-
տոնէութիւնը քաղաքական շրջանակներում կ'ա-
նարգուի, այսինքն՝ Գուար կը նախատէ յայտնա-
պէս քրիստոնէութիւնը՝ Հայ եւ Ասորի գունդե-
րուն վրայ, մանաւանդ հայ գունդը, որ բնդ հակա-
ռակն միշտ գոգուած էր նոյն գրան մէջ, (Փրպ. էջ
336, 417, 513, 515. Բուզ. էջ 207) եւ այս իսկ
քաղաքական նպատակի մը համար, Առհասն կը
վճռէ զարարել (Փրպ. էջ 363, 364. Հմմտ. էջ 494):

Առհասնեանք զինուորական եւ քաղաքական
նոր կարգադրութիւն մ'ըրին նախապէս (Փրպ.
էջ 369), բողբեղու համար գրան շարժումներուն
դէմ, որոնց նպատակը շատ շաւղիակին: Հայոց
պատրաստութիւններն ու պատերազմները Ատր-
դանանց օրէն ի վեր կողիացած շմաղին, գիտելը
որ Սասանեան գերիշխանութիւնը ճանչցող բոլոր
քրիստոնէայ ազգեր միեւնոյն սեղմումները կրե-
ցին. բայց առաւելապէս Ախք եւ Աղուանք կա-
պուած էին Հայոց շարժումներուն. իսկ գրան հան-
դեպ Հայաստանի բարբոթած գիճակը աճապի նշա-
նակութիւն ունէր, սրշապի այդ աշխարհին զնն-
ման ու օրհն (Փրպ. էջ 416, 482—486 եւն):
Ահա՛ բուն հիմք այդ պատերազմներուն, որ կրօնը
միջոց մըն է լինի քաղաքագիտական ծրագիրներու
գործադրութեան եւ այս երկու կողմին համար ալ
նոյն է: Պարսիկը իւր պետական կրօնը կ'ուզէ բնդ-
դրել տալ իւր բոլոր քրիստոնէայ հպատակնե-
րուն, որպէս զի կենդանացումը շխախտի կամ
շտկարանայ զանազան ազգերու իրաւասական պա-
հանջներով: Իսկ քրիստոնէայ ազգեր՝ հետեւա-
բար Հայք, բռնը մանաւորաբար, կը պաշտպա-
նեն իրենց կրօնը, իրենց ազգային եկեղեցին, որ-

պէս զի չկորսնցնեն իրենց ազգային-քաղաքական իրաւունքները: Երկու կողմէ ալ կրօնի գրօշին տակ կը յուզուին խնդիրները, բայց երկու կողմերն ալ իրենց քաղաքական ծրագիրները կը գործադրեն:

Վահանի առաջարկած դաշինքն, որեմն, զոր բնդունեցաւ «մտացի եւ աշխարհաշէն ն Նիխոր եւ Բարեբարն», Վաղարշ (Փրպ. էջ 487 եւ այլն, եւ 480), հաստատուած են ազգային-քաղաքական իրաւունքներու ծրագրին վրայ, որուն գործադրութեան համար անհրաժեշտ էր յարգել ազգային եւ քաղաքական պաշտօն, պատիւ շտալ անոնց, որք իրենց կրօնը կը կորսնցնեն:

Պատմական այս դարագլուխը կը պարտի՛ք Վահանին (484 կամ 488), եւ իրաւամբ կը համարինք զինքն յաջողցնող այն մեծ դատին, որուն համար իւր տոհմն սպասեցաւ գրեթէ: Հայաստանի գրեթէ-բացարձակ կառավարութիւնը՝ Վահան իւր ձեռքն անցնելով՝ իբր Սպարապետ-Մարզպան (Փրպ. էջ 546--547), զօրեղապէս շեշտեց թէ ինչ էր այնքան բուռն ապստամբութիւններուն հիմք, զոր արիւնով գրին Վարդանանք:

Վահանի դաշինքը հայոց համար իրական ծրագիր մ'եղաւ միշտ: Ըմեն գերիշխան կառավարութեան (ոչ քրիստոնեայ) հանդէպ, անխախտ է ատոր սկզբունքը, ազգային շահերու պաշտպանութիւնը, այնպէս որ երբ «բարբարոսաց» (Աբաբք) արշաւանքներուն եւ պատերազմներուն ալ թափաքեցաւ Հայաստան, Հայք պինդ կեցան իրենց ազգային շահերու պաշտպանութեան վրայ. եւ Օձնեցին, Ը՞ դարու այն խորհրդաւոր դէմքը, կարծես Վահանի դաշինքն էր որ կը ներկայացնէր Հաշմին՝ իբր պայման հպատակութեան (Աիրակոս, էջ 38—39): Ըյս կարեւոր ժամանակամիջոցին մէջ, ուր արարական բռնութիւնը ամեն ինչ կը փծացնէր, հայ ազգին շահերը վերահաս վտանգի մ'առջեւ կը դնուէին յայանապէս Մազգէական-

նութիւնք՝ Սասանեանց պետական կրօնք՝ քաղաքադական նպատակի մը համար իւր մէջ ձուլելու կը ձգնէր ոչ-Մազդէական ազգերը: Ընդ գարուն միեւնոյն ուղեգծի վրայէն կը քալէր Մահմետականութիւնը, Արարի լափիչ արշաւանքներու սոսկումին տակ: Հայք այդ նոր պատուհասին դեմ ալ զինուեցան՝ պաշտպանելու համար իրենց ազգութիւնը: Արարք քրիստոնէութեան ջնջումով կ'ուզէր իւր ծրագիրը գործադրել. Հայք այդպիսի քաղաքականութեան մը փորձը առած էին. պէտք էր միեւնոյն կերպով յարմարիլ բոնապետին հետ: Օձնեցին կը յաջողի, յարգել կու տայ իւր ազգին իրաւունքները: Օձնեցին դէպքը կը շեշտեց հերքելու համար լոկ կրօնական գոյնը Աւարգանանց եւ Աահանեանց պատերազմներուն մէջ: Այդ պատերազմները կրօնաքաղաքական են, ինչպէս ըսինք գործիս այս մասին սկիզբները:

Պատմութեան մէջ դէպքերու բարացուցականը կը նմանի բժշկութեան մէջ այն ախտանիշներուն, որք հիւանդութիւն մը կը ցուցնեն, բայց ոչ բուն հիւանդութիւնը: Արօնական գոյնը Ենդ գարուն քաղաքական պատերազմներուն արտայայտիչն է, բարացուցական է: Քրիստոնէութեան հակառակ կրօններ՝ երբ պետական են՝ հպատակներու կրօնին պիտի բախին միշտ: Սասանեանց պետական կրօնը անցուց իւր շրջանը: Իսլամականութիւնը Ընդ գարուն սկսաւ. այն ալ անցուցած պիտի ըլլար իւր շրջանը, եթէ խալիֆայութիւնը չէր քացած ըլլար Արարիոյ մէջ:

Գ.

Արօնաքաղաքական պատերազմները, զորս հետզհետեւ մղեցին Աւարգանանք եւ Աահանեանք, պէտք էր որ իրենց բնութիւնը արտայայտող արդիւնք յառաջ բերէին: — Աահանի գաշինքը կ'երաշխաւորէ արդէն զայդ: Ենդ գարուն պատե-

բազմները հիներուն պէս չէին. քրիստոնէութիւնը, սեփական մատենագրութիւնը, իբր վերածնութիւն՝ զգայապէս փոխեցին բժժանումները: Պարսից քաղաքականութեան համար կրօնը թէ եւ բուն պատճառ մը, բայց ուզակի չէր յուշում զո՞րդարուն՝ հայոց զէմ մըում պատերազմներու մէջ: Մեր ուսումնասիրած դարուն՝ կրօնը միջոց մ'եղաւ երկու կողմերու համար քաղաքական կամ ազգային շահերը պաշտպանելու:

Հայք երբ թագաւոր ունէին, աւելի զօրաւոր էին. հետզհետեւ վերջին թագաւորներու ժամանակ այդ զօրութիւնը սկսաւ նուազիչ բնական պատճառներով: Բայց քրիստոնէութիւնը երբ իրեն հետ բերաւ նոր ոյժ մը՝ Հայաստանեայց Ակեղեցին, որ ժողովրդական կեդրոն մ'եղաւ, եւ երբ իբր անմիջական արդիւնք Քրիստոնէութեան, Հայք ունեցան սեփական, ազգային մատենագրութիւն, ու աւելի զօրացաւ ժողովրդական կեդրոնը: Նասարարական առանձնահումքերը, այնքան տարբեր իրարմէ անձնական շահերու բժժանումով, վտանգ մ'էին արդէն երկրին համար, եւ Սասանեանք կը յաջողէին իսկ իրենց ծրագիրը իրագործել, եթէ անոյին բուն ժողովուրդ մը պատրաստուած չըլլար՝ ինքնապաշտպանութեան նոր ոյժ երով, որուն գլուխ կանգնած էր սկիզբէն ի վեր երկրին պաշտպան սերունդ մը, Մամիկոնեանց Տունը: Աւերածնութիւնը սերտիւ կապեց հայր իւր երկրին. նա ծանշցաւ իւր իրաւունքները, տէր եղաւ իւր լեզուին, իրեն յատուկ համայնութիւններուն, իւր բոլոր սեփականութիւններուն, բարբ, սովորոյթ, կրթութիւն, եկեղեցի եւն: Քրիստոնէութեան այս արդիւնքը նոյն ինքն Քրիստոնէութիւնը պահելու միակ միջոցն եղաւ Հայաստանեայց Ակեղեցւոյ մէջ՝ ազգային բժժանումներով: Մեր Ակեղեցւոյ այս նշանակալութիւնը շեշտուեցաւ Ե՞ր դարու պատերազմներով, որք տակաւին կը խօսին մեզ իբր մեր

պատմութեան ամենէն կենդանի, ամենէն փայլուն եւ ամենէն հայկական եղելութիւնները: Պատե-
րազփին գիւցազունքը եւ նպատակը թելադրիչ ոյ-
ժեր եղած են Հայոց համար: Ամենէն մեծ բարոյա-
կան արդիւնքն է այս Ա՛ր՛ գարու պատերազմնե-
րուն, որ տեսական եղած է:

Հայաստանեայց Ակեղեցին, եւ Ա՛ր՛ գարու
Հայաստանեայց Ակեղեցին, իբր «Մայր» (Աղեղէ
էջ 51) կամ կեդրոնական հաստատութիւն մը,
ամէն թեւարկութիւն բրաւ երկրի շահերուն, իւր
հիմներուն վրայ ամրացաւ, պէտք է բռնել, արդա-
բացուց իւր ազգային կոչումը: Թեւեւ այս բոլոր յաղ-
թութիւնները, յաջողութիւններն ու արդիւնքը
հիմնական եղան, ազգն ճանչցաւ իւր նոր ոյժերն
ալ գործածելու եղանակը, բայց վերջնական կամ
վճռական չեղան. որովհետեւ գէթ Ձ՛ր՛ գարն
չկրցաւ նախորդ գարու փայլը անաղարտ պահել.
կարծես Ասհանի յիշատակներուն կախարդանքը
թուլցած էր, եւ հետզհետէ վնասական կրակը
սկսաւ Հայաստանի մէջ ասդին անդին միտալ, թէ եւ
ալ առաջուան բոցը շունէր:

Մանդակունի Հայրապետն, սկանառես դա-
րուն բոլոր եղելութիւններու, երկրին վատթար
եւ լաւ վիճակին, ու բախութեան արցունքով ողջու-
նեց Ասհանի յաղթանակներն Գրեինի Ակեղեցւոյն
մէջ, սքանչելի պերճախօսութեամբ պարզելով
Հայ. Ակեղեցւոյն նշանակութիւնը: Այդ յան-
պատրաստից խօսքերը, որք բնութարանով կու-
գան կը հնչեն արդէն շինուած գաղափարներ ար-
տայայտելու, թէ իբր քրիստոնէական ներդա-
մութեան արտայայտութիւն, թէ իբր Հայաստա-
նեայց Ակեղեցւոյ նշանակութեան բացատրու-
թիւններ, իրաւի պատմական մեծ արժէք
ունին: Ծերունի հայրապետը բացատրելով Ակեղե-
ցին թափանցիկ փոխարեութիւններով բացարձակ
ներողամտութեամբ ի միութիւն կը հրաւիրէ գա-

նոնք, որ մէջ մէկ պատճառներով հեռի մնացած էին այդ ազգային մեծ սօնի արիւնսա նախատանակներէն: Մանգակունի մարմնացումն է, այն դազափարին. որով մենք կ'ըմբռնենք այսօր մեր եկեղեցին: Մանգակունի եկեղեցւոյ ծոցէն ելած, աշխատած անոր համար եւ անոր ազգային ոգիով հրաշարի արդիւնք մը ձեռք բերած էր: Գրեթէ այդ մեծ օրումն խանդավառութիւնք, թէ փողոցներու եւ եկեղեցւոյ մէջ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ նշանակութեան բացատրութեան սօնք եղաւ:

Ե.

Վարդանանց պատերազմը դարաւոր բախումի մը պայթումն էր: Տեսնէք թէ ինչպէս Շապուհ մազկէականութիւնք իբր ճշմարիտ հաւատա եւ պետական կրօն հռչակելէ յետոյ՝ ազանդները ընթելով ի մի ուղից ձուլել հպատակ ազգերը: Ազանդներ, մանաւանդ երբ զօրաւոր են, կը իշատեն պետական յոյժք: Քրիստոնէայ Հայաստանը մեծ եւ զօրաւոր ազանդի մը կեդրոն կը նկատուէր ստանեան քաղաքադատութեան հանդէպ: Գրան այս նկատումին ժշակու մը ծնունդ տուաւ Վարդանանց եւ Առհարանանց պատերազմներուն տարիներ յետոյ:

Արիչ շարժասիւթներ այ կը ցուցուին սակայն: Պարպեցու պատմածով Վարպովայան՝ Աստակի փեւան՝ է գրգռողը: Ազիշէ ուղղակի Յազկերափն կը փերագրէ: Արեւմտեան պատմագիրներու համար բոլորովին տարբեր պատճառ Տ'ընդունելու (La Perse էջ 286): Այս փերջներ ծանօթ չէ մեր պատմութեան: Յազկերա Բ. ի ժամանակ երկու հայ թագաւորներ (Տիգրան եւ Արշակ) ունինք, որոնք իբր թէ իրարու սահմանները գրաւելու համար յեղափոխութիւն մը հանած ըլլան եւ այլն:

Ազիշէի պատմանը ճիշդ է թէ Յազկերափ կողմէն սկսաւ հալածանքը. բայց ինչպէս ցարդ ըսուածներէն կ'երեւի, ուղղակի Յազկերափն յղա-

ցումբը չէ այդ, այլ՝ սասանեան քաղաքականութեան նոր զարկ մը Յազկերտի կողմէն: Ջ. Կ. Կ. յայտես կը կոչուի Յազկերտ մեր պատմութեան մէջ, հազիւ թէ «որ եւ է գովելու արժանիք ունեցած լինի» ըստ թ. Նեոլտէքէի (Արշ. 1895. Հոկտ. էջ 387), թէ եւ արեւելեան պատմագիրներու համար, բաց ի հայերէն, արգարատէր մ'էր նա (La Perse էջ 321): Եւ քանի որ թէ Փարպեցին, թէ Եզիշէն Յազկերտի ժամանակ տեղի ունեցած դէպք մը կը պատմագրեն, բնականաբար անոր պիտի վերագրէին ուղղակի, մանաւանդ որ շատ լաւ տրամագրուած չէին Յազկերտի նկատմամբ:

Իսկ Վարազդիազանի Գրգիռը զուտ երկրորդական արժէք մ'ունի. այնպէս որ կարելի չէ այնքան մեծ շարժումի առիթ մ'ընդունիլ զայն (տես վերը էջ 280—281):

ԳԼՈՒԽ Է .

ԿԱՐՄԻՐՆ ՎԱՐԳԱՆ

Ամէն մտքի ծանօթ եւ ամէն սրտի մօտ անուն մ'է Վարդան: Պատմութիւնը մէկ կողմէն, իսկ եկեղեցին միւս կողմէն կենդանացուցած են Վարդանը. համազգային յարգանքի եւ երախտագիտութեան այն բարձր նուիրականութեան մէջ, զոր երբեք կրնայ ստեղծել ամէնէն լուսաւորեալ դարու ազգ մը իւր մեծ անձնաւորութեանց յիշատակը անմահացնելու համար: Եւ ժողովրդական անանգութիւնը, որ այդ դիւցազն դէմքը իւրիշով կախարդած՝ ոսկի-գունդ խորհրդանշանի մը պէս սերունդէ սերունդ կը ցոլացընէ, չէ՛ յղացումը այն հսկայ արձաններուն, որոնք այժմ կը յաջորդեն յուզարկաւորութեանց շքեղ շնայլ բամբիւններուն, համաշխարհիկ ցոյցերուն, այլ՝ զգացումը հայ սրտին՝ զարնանային Տղմուտի նման եւ յղացումը

Հայ մօրին՝ Հանգոյն ծագկալից դաշտերու բնական,
իրական երանգապնակին:

Հայ ժողովուրդն ու Հայաստանեայց Ազգեզե-
ցին և Անոր կենդանի յիշատակարանք:

Այսպիսի անձնաւորութեան մը կեանքն
հարկաւոր է իւր գործերուն շարք. — ուր ծնաւ,
ինչ կրթութիւն առաւ, ինչպէս յառաջ գիտեց
գրասկսելը, քանի՜ տարեկան նահատակուեցաւ,
ինչ է իւր արժանիքը:

Յարգ ըլլա տեսած պատմական աղբիւրներ
եթէ յիշին շինգոհացընէր մեր հետաքրքրութիւնք
այս մասին, գեթ շատ թանկագին են ասանք ևւ
բաւական՝ չուցընէլաւ այն միջավայրը, ուր կարգուե-
ցաւ Սպարապետին նկարագիրը. նկարագիր մը, որ
հասարակ է Մամիկոնեանց երեսելի գեղջերուն՝ ևւ
որ կարծես ժառանգական եղած է անոնց համար:

Ի նաւայ է որ Մամիկոնեանց թէ պատմական կեան-
քին ևւ թէ առանին կենցաղագրութեան մասին հարկաւոր
եանթմութիւններ ոչ միայն շին համեմատութիւնաց ան-
պարտելի քաջութեանց պատմութիւններուն հետ, այլ մա-
սանց գրեթէ կը պահտին: Իբր բացառութիւն, բայց
բոլորովն թերի, կրնանք յիշատակել Ն. Արատապը Մամի-
կոնեանը, Վերուժանի գեժ մշտցին կուտղ վառվառն
մանուկը, որուն գլխու մագերը «ըստ մանկութեան սրինի, ըստ
լրտնից (բաւ սովորութեան) Հոյոց քերթեւել էր... Ե-
ցըսան թաշեւել էր քերթեւելու (Եր. զ. Ե. Ի. Գ). — 2. Մա-
նուկ ևւ կուտ Մամիկոնեանները, որք գեւ երիտասարդ
քաջութիւններ գործեցին Պարսից քանակին միջ Քուշանաց
գեժ, ևւ յետոյ սաստիկ կոտորածէն հետքուն պրծան. Շահը
ըստպաւ «գի վնաս միայն տեսանէր ոչ թէ կեւալ յամենայն
ըստպն իւրոց, վնասեց զանոնք Պարսկաստանէն գեւ ի
իրենց ընալխարհը. «Եւ եին հեթեոսք ելլեին եղբարսն. Ե-
թին ելլեանն քեժ անհեթեոսք, ելլեանն անջեւոյք որդե-
սիւյաւանք: Մինչդէռ քեւոյն ի Քանդակի, ու իւրիք
Մանուկն քեւու, զի սթեան ցոտեք էր. ապա կուտ եղբարս
Իւր սթեանեւ ասեւել բոտանք, Եւ սոտն սոտն իւրա-
սեք էրեքը ըստ անին ըսելով որն ընհեթեոս ընտրե-

ուրիշ Մամիկոնեաններու, տարբեր բան մը կայ, Մեծն Սահակի մատով գրուած :

Ե՞րբ ծնաւ այս մեծ սպարապետը — հարցում մը, որուն կարելւորութեան հանդէպ ջլատիչ ամուսնութեամբ մը կը լսեն պատմագիրներ: Ո՛չ Ղազար, ոչ ալ Էղիշէ ակնարկութիւն մ'իսկ չունին այս նկատմամբ: Արիւն միայն կը յիշատակէ զանի իբր անդրանիկ զուակ, որ Մեծն Սահակի յատուկ խնամքը կը վայելէ (Արիւն էջ 13): Խորենացիէն ալ կը տեղեկանանք, թէ Մեծն Սահակ աշխատող մըն է իւր թոռան համար եւ թէ Ղարզանի կարելւոր գործերու կը մասնակցի:

Խորինացին է սակայն որ՝ պիտի առաջնորդէ մեզ դէպքի մը, որու հետ կապել կ'ուզենք Ղարզանի ծնունդը: Այդ պատմական դէպքն է Համազասպի սպարապետութիւնը՝ Սահակ ասպետի մահէն «նոյն յետոյ» կամ որ նոյն է բնել Մամիկոնեանց՝ նախարարական «նոյն յետոյ» գահը բարձրացումը:

Խորենացու մէջ Ղարզանի ծննդեան ժամանակը սերտիւ շօշափող պատմական դէպքերուն գլխաւորները միայն նկատի կ'առնունք, իբր հիմ մեր կայմելիք ժամանակագրութեան, որուն բազմապատկեան եզր կ'ընտրենք Նեոլտէքէի «Սասանեանց ժամանակագրական ցուցակն», (տես Լ-յ-ց գիրք էջ 348—349, ծնթ. 43 եւ 46):

Հայտնայ Մովսէսի Իգոր Սրբոյն Արտանայ, ու Եղիշէն «նոյն յետոյ» եւ «նոյն յետոյ» Մեծն Սահակի ծնունդը (Մատթ. Եջ 343, 338, 372, Հմմտ. էջ 444—452): — 2. Սիւնեաց Տիկիները՝ իրենց Բիւրեղներով եւ քերզազու հիներով (Սահակագուխա, Մարիամ) Օրբել: — 3. Երծրունեաց Տիկիները, որոնց մէջ պակաս չէին Հրանուշներ եւ Մեծ Տիկին Հոփոսիմներ (Քմմ. Երծր.):

Արդ՝ Խորենացին կ'աւանդէ թէ՛ «գաղարուսն եղևւ ուստերաց նորա (Մեծին Սահակայ) ունելով զուստր մի Սահականոյչ կոչեցեալ, որ ասաց յառաջնանքին շատապէս Մովսէսին: Եւ ի մեռելէ յետ Ստրոնտիսն շատ Սահակայ ասացայի, եւ զկնի կապանաց նորա՝ եզրոր նորա Վաւազայչոյ: . . . . Վասն որոյ առեալ ի նմանէ (ի Վաւազայչոյ) թուղթս, ի Բաղնիշոյ քաղաքն (Սահականուշի կնոջն Համազասպայ)՝ ինքն շոգաւ առ Արտաշէր Պարսից արքայ, որ յետ եւթանասուն ամի թագաւորութեան հօրն (Հապտայ Բ.ի) կալաւ զտէրութիւնն ամս շորս, (Խոր. Գ. ծա):

Այս պատմածին համեմատ շատ որոշ է թէ 1. Սահականուշի եւ Համազասպի ամուսնութիւնը եղած է արդէն Խոսրովու թագաւորութեան ժամանակ. 2. Սահակ ասպետ մեռած է դարձեալ Խոսրովու ժամանակ. որովհետեւ Սահակն ինքն անոր կը գիմէ իւր փեսան՝ Համազասպը՝ նոր վախճանածին տեղ հաստատել տալու համար. 3. Մեծն Սահակ իւր առաջին գիմումը կ'ընէ Խոսրովին եւ յետոյ Վաւազայչոյ հին:

Անփիճելի է որ այս գիմումներու միջոցին Համազասպ ամուսնացած է զայդ կը ցուցրնէ ոչ միայն պատմածի ընթացքը եւ Մեծն Սահակի միջամտութիւնը, այլ մանաւանդ Սահականուշի Բաղնիշոյ. թախանձանք մը, զոր կ'ընէ իւր հարսնացած Տան բարձրացումին համար: Այս ամուսնութիւնը անհնար կը թուի ինձ հեռացնել Խոսրովու ժամանակէն, աւելի եւս ճշդելով՝ Սահակ Ասպետի մահուան թուականէն:

Արդ՝ Խոսրով, ըստ Գաթրճեանի, կրնայ թագաւորած ըլլալ 381—391 (Տէր. Պար. Բ. էջ 520):

Սահակ Ասպետ մեռած է, ըստ Նորայրի. 388ին (Քն. Բ. էջ 20—21):

Վ. Բամբուլի թագաւորած է, զարձեւալ ըստ Գաթրճեանի, 391 կամ 392—414 (անդ էջ 522):

Բաղդատելու վայս թուականները՝ Նեոլտէքէի ցուցակին հետ, կ'ունենանք սա՛ ժամանակագրութիւնը.

Շապուհ Բ.	369—379	
Արտաշէր Բ.	379—383	} Խոսրով Գ. 381—391
Շապուհ Գ.	383—398	
Վ. Բամբուլի Շահ Գ.	388—399	} Վ. Բամբուլի 391 կամ 392—414
Յազնիբու Ա.	399—420	

Մէկ կողմէ Խորենացու՝ Նեոլտէքէի հետ համաձայնութիւնը Շապուհ Բ. ի՛ և Արտաշէր Բ. ի անմիջական յաջորդութեան և թագաւորութեան տիրոջութեան մասին, միւս կողմէ՝ Վ. Բամբուլի Արտաշէրի հետ յարաբերութեան մէջ գնելով՝ յառաջ բերած անհամաձայնութիւնը — անշուշտ Խորենացին իւր մէջ — վերի վայր կը խրամատէ թէ ՊատմաՏօր և թէ իրեն հետեւող պատմագիրներու ժամանակագրութիւնը, և կ'ունենանք թուականներու բաց մը, ուր կը կորսուին Խոսրով և Վ. Բամբուլի, մանաւանդ վերջինը, որուն ծանրակշիռ գեր մը կ'ընծայուի Համագային Սպարապետութեան բարձրանալու կարգադրութեան մէջ:

Ինչպէս կը տեսնուի մեր բաղդատած թուականներէն, Վ. Բամբուլի ո՛չ միայն չի կրնար գործունենալ Արտաշէր Բ. ի հետ, այլ ինքն՝ Վ. Բամբուլի Շահի ձեռքով միայն թագաւորած կրնայ ըլլալ, որուն հետ, յիշուի, բարեկամ էին (Սոր. Գ. ծա) թէ Վ. Բամբուլի և թէ Մեծն Սահակ:

Եթէ Նեոլտէքէի՝ Արտաշէր Բ. ին տուած 379—383 տարին, ուրիշ ցուցակներու համեմատ 381—385 ի բարձրացնենք, Վ. Բամբուլի զարձեւալ յարաբերութիւն չի կրնար ունենալ Արտաշէր Բ. ի

Տեա, որ թագաւորեց «մա շր»՝ եթէ՛ գէթ
 Շապուհ Գ. ի (383—388) Տեա համաձայնէր
 Վաւաճապուհի թուականը, կարելի էր ըսել թէ՛
 Արտաշէր (Բ.) Խորենացու համար Շապուհ (Գ.)
 է. այսինքն՝ անուանակոչութեան պարզ սխալ մը,
 որ մանաւանդ շատ կը պատահի Սասանեան թա-
 գաւորներու, որոնցմէ շատեր Շապուհ կոչուած
 են մեր պատմագիրներէն. եւ որովհետեւ Արտաշէր
 Բ. շր- Գ. ի, իսկ Շապուհ Գ. ինչ Գ. ի թա-
 գաւորեցին, մէկ տարուան տարբերութիւնը կարելի
 էր հաշուի շահուել, կամ, աւելի ճշգրտութեամբ
 հաշտեցնել Նեոլտէքէի թուին Տեա, որ Շապուհ
 Գ. ին 4, իսկ յաջորդին (Արման) 11 տարի կու տայ.
 մինչ Խորենացին՝ Արտաշէր Բ. ին 4 կու տայ, իսկ
 յաջորդին (Արման) «մա Գ. ի»: Բայց զժրատաբար
 Խորենացին ոչ միայն շատ ճիշդ կը նշանակէ թէ՛
 անուանակոչութեամբ եւ թէ՛ ժամանակագրական
 կարգով Արտաշէրի (Բ.) շր- եւ անոր հօր
 (Շապուհ Բ.) եղբունուն թագաւորութիւնը,
 եւ ասիկ զատ, ոչ միայն Շապուհ Գ. ի թուականին
 ալ շի համաձայնէր Վաւաճապուհի թագաւորու-
 թեան ժամանակը, այլ մանաւանդ Խորենացին
 Բ. շր- Գ. ին ինչ «մա Շապուհ Գ. ի» եւ Արտաշէր Բ. ին
 «մա Շապուհ Գ. ի» յաջորդ կը նշանակէ Վաւաճա
 «որ եւ Արմանն կոչեցաւ ամս տասն», որ է նոյն ինքն
 Վաւաճա-Արման-Շապուհ Գ. ի:

1 խոր. էջ 515. — նման անճշգրտութիւն մ'ալ այս ժա-
 մանակամիջոցին. մասն Խորենացու Գ. ի. գլխուն, ուր
 յիշուած Շապուհը, «որ էր ցասամբ ընդ Խոսրոփայ», եր-
 իշն-Կոչն է, ինչպէս կը տեսնուի մեր բաղդատական ժա-
 մանակագրութենէն, յարաբերութիւն չի կրնար ունենալ
 Խոսրոփու Տեա, եթէ նոյն իսկ Խորենացու շնչանակած Շա-
 պուհ Գ. ին ալ ըլլայ այն: Այդ տեղ կը յիշուի նաեւ Արկա-
 դես, որուն Տեա բարեկամական յարաբերութիւն ունեցած
 է Խոսրոփ եւ Շապուհի ցասումը «ընդ Խոսրոփայ» այս բա-

Առանց նախապաշարուելու Պատմահօր պատ-
ճեններով՝ հիմնուելով՝ Նեօլտէքէի՝ եւ Գաթրը-
ճեանի թուականներուն վրայ, կը գիտենք որ Խոս-
րով յարաբերութիւն կրնայ ունենալ Արտաշիր Բ-ի,
Շապուհ Գ.ի եւ Առամ-Արման-Շահ Գ.ի հետ,
մինչեւ ասոր երրորդ տարին (388+3 = 391
կամ 392): Կը գիտենք նաեւ, որ Սահակ Ասպետ
կը վախճանի Շապուհ Գ.ի վերջին եւ Առամ-
Արման-Շահ Գ.ի առաջին տարիներուն, այսինքն
388ի օգոստոսին:

Արդ, ինչպէս տեսանք, Խորենացին կ'ըսէ թէ
Մեծն Սահակ դուստր Տ'ունէր «Սահականոյշ
կոչեցեալ, որ տուաւ յամուսնութիւն Համա-
զասպայ Մամիկոնենի,» եւ թէ Սահակ «ի մե-
ռանել... Սահակայ Ասպետի՝ ի տեղի նորա զնա
(զՀամազասպ) աղաչէր կարգել Խոսրովայ... եւ
զկնի... Առամ Շապուհ,» ուրեմն Սահակ Աս-
պետի մեռած ժամանակ՝ Համազասպ «բոլոր
էր» է Մեծն Սահակի. այսինքն 388էն
յառաջ:

Այս ամուսնութիւնը 388էն՝ որչափ ալ ետ
մղուի, զոր օր. մինչեւ 384—386, կարելի չէ նոյն
համեմատութեամբ վարդանի ծնունդը համա-
նայնեցնել: Ըստ իս 387ը ամենէն հաւանական
թիւն է Սպարապետի ծննդեան:

Ասկէ կը հետեւի, որ Մեծն Սահակի Առաջին
երթը ի Տիօբոն 388էն, այսինքն՝ Ասպետի մահէն
«նիշն-դէ» յետոյ պէտք է փնտռել. ոչ թէ Ար-
տաշիր Բ.ի ժամանակ ըստ Խորենացու, այլ 388ի
օգոստոսին՝ Շապուհ Գ.ի վերջին, իսկ Առամ-
Արման-Շահ Գ.ի առաջին տարիներուն եւ շատ
չատ 389ին. այսինքն՝ «նշն» Առամ-Արման-Շահի

րեկամութեան համար եղած պիտի ըլլայ ըստ Խորենացու.
արդ՝ Երկազէտութեան օրէք 395—408. այսինքն՝ Խոսրովու
մահուանէ շուր տարի յետոյ:

ժամանակ (388—399) եւ իւր կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին: Այս ժամանակամիջոցին պէտք է գնել նաեւ Առամշապուհի միջամտութիւնը եւ Սահականուշի թախանձաւքը: Կրճան-Շահի բարեկամութիւնը Հայոց պաշտօնական անձնաւորութեանց հետ, զորաւոր հաւատարմ' է այսպիսի կարեւոր խնդրի մը անմիջական կարգադրութեան. ասոր կը նպաստէ ոչ միայն ժամանակագրութիւնը, այլ մանաւանդ զայդ կը հաստատէ այն գահնամակը, զոր Առամ-Գոռ (Ե) նորոգեց, երբ Մեծն Սահակ երրորդ անգամ գնաց ի Տիրոն':

Այսպէս հակառակ խորենացու պատմածին, որուն վաւերական ձեւ մ'ալ տուած է յերէ-բո-ւո-ւթ պատճեններով, ոչ Մեծն Սահակ յարաբերութիւն ունեցած է Արտաշէր Բ.ի հետ, ոչ ալ Առամշապուհ: Արտահետեւ Մեծն Սահակ վախ-

1 Մեծն Սահակի երթն ի Տիրոն երէք անգամ կը յիշատակէ խորենացին, չաւ եւս՝ Մեծ Հայրապետին երթ երէն երեքին յիշատակութիւնը միայն պահուած է պատմութեան քչ.

Ա. երթ. — 388 կամ 389, Առամ-Կրճան-Շահի ժամանակ, որ հրամայեց «բոլորն Համագապոյ, որ է տոհմ Մամիկոնեան, ի վեր մատուցանել, զի կարացեն ունել զՀինգերորդ գահ նախարարացն Հայոց, եւ ի զի անի ի բու մ'զրեւն» (Խոր. Գ. 3ա):

Բ. երթ. — 414. Յարկերս Ա.ի ժամանակ. — «Յայնմ ժամանակի երթեալ մեծին Սահակոյ ի Գուռն արքային Պարսից Յարկերսի խնդրել զկապեալն խորով... Եւ Յարկերսի հաւանեալ՝ կատարէ զհայցուածսն. տալով նմա զտէրութիւնն՝ արձակեաց ի Հայսն (Անդ. ձե):

Գ. երթ. — 428, Առամ-Գոռ Ե.ի ժամանակ. — «Յայնժամ՝ արքային Պարսից Առամայ կոչեցեալ ի Գուռն զթագաւորն Հայոց զԱրտաշէր (զԱրտաշէս Գ. 422—428), եւ զմեծն Սահակ, եւ խնդրէին ի նմանէ ամբաստանել զԱրտաշէր. եւ նա հրամարեր բնաւ ասել ինչ չար կամ բարի» (Անդ. Կդ. Կե):

ճանեցաւ « յառաջնունի ամի Յագիերաի (Բ) որդւոյ
 Վ. Բամայ (Է) . . . ի կատարել ամենան Նաւասարդի »
 (Կորիւն էջ 25, Փրայ. էջ 103. — Խոր. Գ. կէ)
 այսինքն՝ 438 սեպտ. 7. (Նաւասարդ. 30) ԳՇ:
 — Յագիերա թագաւորեց 438 օգոստ. 4. իսկ
 Սահակ 51 տարի կաթողիկոսութիւն բրաւ.
 Տեաւեարար գահակալած կ'ըլլայ 438—51 —
 387ին կը գահակալէ: Միւս կողմէն գիտենք, որ
 Արտաշէր Բ. թագաւորեց 379—383. այսինքն
 Մեծն Սահակ կաթողիկոսացած է Արտաշէրի մա-
 ճուանէն շոքոս Կոնստանտին: Միեւնոյն ժամանա-
 կազրութեամբ Վ. Բամ-Շապուհն ալ գուրս կը
 մնայ Արտաշէրի ժամանակէն, եթէ նոյն իսկ Վ. Բամ-
 շապուհի թագաւորութիւնը, ըստ ոմանց, զնենք
 389—410ին, եւ ոչ թէ 391 կամ 392—414ին:

Ամփոփելով ցարդ ըսուածները կ'ունենանք
 Տեաւեալ ժամանակագրական ցուցակը.

Ամուսնութիւն Սահականուշին Համա- գասպի Տեա	384—386
Վախճանու մը Սահակ Ապետին	388
Ա. Երթ Մեծն Սահակի ի Տիւրան	389, որ

ատեն Վ. Բամ-Արման-Շահ Գ. հրամայեց՝ « զազն
 Համագասպայ, որ է Տոհմ Մամիկոնեանց, ի վեր
 մատուցանել, զի կարացեն ունել զՀինգերորդ
 գահ նախարարացն Հայոց » (Խոր.):

Այս բոլոր գործողութեանց միջոցին, այսինքն
 387—388ին Համագասպարդէն ունեցած
 էր իւր անդրանիկը. որովհետեւ Սահականոյշ էր
 իւր ինքնակալ իւր հայրը, Տիկին եղած էր Համա-
 գասպին եւ անպատճառ իւր կուրծքին վրայ կը
 գգուէր իւր Վ. Բամ-Շահը:

Ըստ այսմ՝ Քաջն Վարդան ինքնուր
 տարեկան նահատակուած է Աւարայրի գաղտում
 (451 Մայիս 26 ՇԲ): Եւ քանի որ Վարդանի
 ծնունդը կը կապուի Համագասպի ամուսնութեան

հետ, մեր նշանակած ինքնուրույն երեւոյթներու, լաւ եւս ճշգրտով, ինքնուրույն ուրիշ տարիներու հաշիւը հաստատուն է:

Վարդան կամ Վարդկան, հաւանաբար, ծնաւ Տարօն: Համադասոյին եւ Սահականուշին ուրիշն է Վարդան. զի ինչպէս շեմայեակ, իսկ իրերէն՝ Համադասոյ կամ Համադասոյեան՝ հօրը անունով (Հմմտ. Խոր. Գ. ծա. ծր. — Փրպ. էջ 103, 168, 211, 314. — Եղեշէ էջ 90, 99):

Ըստ Հ. Վ. Ալիշանի՝ ինչպէս յիշուած զի ինչպէս ըստ Վարդան իւր նահատակութեան ժամանակ (Յուշիկք Ա. էջ 266): Շատ փափաքելի էր գիտնալ բազմահմուտ հեղինակին հաշիւը, որմէ զրկած է իւր պատմաբանաստեղծական գրուագր ի կարմիրն Վարդան:

Պէտք է գիտել սակայն, թէ պատճառաբանուած՝ ժամանակագրական հաշիւներէն զատ դեռ կան պատմական ուրիշ հիմեր ալ, որոնք թոյլ չեն տար յինքնուրույն սահմաններուն վրայ փնտռել Սպարապետ ինտարիքը. տարիք մը՝ բնանաւորած եւ փոռաւորած երկար տարիներու գործունէութեամբ:

Վարդանի կեանքին երկու գլխաւոր կէտերը անվիճելի են իրր ժամանակագրական թուականներ. մին՝ երթն ի Բիւզանդիոն Ս. Սեբարուի հետ, եւ միւր՝ իւր մարտն ու նահատակութիւնը Արտաշ: Վարդան երբ զնաց Բիւզանդիոն՝ կայսրն էր Թէոդոս Բ. (Փոքր), որ գահակալեց 408—450 Յուլիո. իսկ Պատրիարքն էր Ատտիկոս, ծագումով Հայ, 406—426:

Ըստ Խորենացու «ընդ նոյն աւուրս», այսինքն՝ 419ին, երբ Յազկերտ Ա. ի որդին Շապուհ «գրառեամ անարգարար» թագաւորելէ յետոյ Հայոց վրայ, փախաւ ի Տիրօն, իւր հօր հիւանդութեան լուրով, որուն մահը շուշացաւ, «թագաւորեալ ինէր Պարսից Վսամ երկրորդ» (Վսամ-Գոռ Ե.

չօշափէ: 19ամեայ ժամանակամիջոցը անընդհատ պատերազմներու բնթացք մը կը ներկայացուի մինչեւ Աւարայրի յաղթութիւնը. այս հաշուով Պարսից զէմ՝ մղուած ճակատներուն սկիզբը կ'ըլլայ (451 — 19 =) 432. այսինքն՝ Առամ-Գոռի ժամանակ կամ Արշակունի զահին բարձուձէն գրեթէ անմիջապէս ետքը, երբ 42—43 տարեկան էր Աւարդան: Եւ ստուգիւ Աւարդան գէթ այսչափ յառաջացած տարիք ունենալու էր, որ կարող կ'ըլլայ նախարարներն իւր գլուխը ժողովել, կամ թէ նախարարք կը հնազանդին իրեն եւ կը սկսի բնագիմուսթիւնը:

Երէնդ. — «Եւ նորա (Աւարդանայ) խօսակցեալ զամենայն այսպէս բնդ բնտանիս տանն իւրոյ: Պարսիցն էր նա եղբորն Հայեմի էր. «ժամանակն որ զարեւել շէր իրանիս, էր մի յարազելը» (Փրպ. էջ 164):

Մտանէին զառաջեալ, պատմին երանելւոյն Աւարդանայ տեառն Մամիկոնէից եւ Հայոց սպարապետին, էր սուրբ էր զբարձն էր զհայեմի էր Հայեմայ, զարեւել էր իրանի ժամանակն նախապէս . . . յառաջ բերեալ եւ զԱւարդանն Երզնան՝ ունէին առաջի երանելւոյն Աւարդանայ էր զբարձն նորա . . . Եւ զայս անիւնն բնա լնիւ . . . Աւարդանայ նախքէն էր զբարձն էր զ. (Փրպ. էջ 168—169):

«Եւ պատրաստեալ ճանապարհին Յունաց կազմին զիշխանն Տանն Ամատունեաց Ահան, որդի էր զարեւել էր իրանիս էր սուրբ Սեպուսն Հայեմի զեղբորն . . . Արարեւոյ ի Մամիկոնեան տոհմն, եւ զերանելին Մերհուստան . . . յարազելին սուրբ. (Փրպ. էջ 185):

Քանզի բարձրիւնն էր իրանիս Հայոց, նորա էր զարեւել, սուրբ էր սուրբ Սեպուսն էր զեղբորն Տարոց, զարեւելն սուրբ էր. (Փրպ. էջ 216):

Արջնահազի պատերազմը, ուր Հմայեակ կը գործէ իբր զորավար եւ կը նահատակուի (Փրպ. էջ 219—220. — Եղեշէ էջ 99):

“Եւ զՀամագասպեան զիւր եղբայրն թողոյր Քրէն-դ-ն, (Փրպ. էջ 211). կամ “Յանձն առնոյր զգունդն Երրորդ, եւ Նիշ-ի-կէն իւր զքաջն Արշալիք եւ զՀարազատ եղբայր իւր զՀամագասպեան. (Եղեշէ էջ 90):

Աւարդանի եղբայրներն, ուրեմն, փորձառու եւ տարիքոտ մարդիկ են: “Սեպուհն, Հմայեակ խոհուն եւ գործան անձնաւորու թիւն մըն է — Աւարդան կը խորհրդակցի անոր հետ, կ'անայ անոր խորհուրդներուն: Հմայեակ՝ իբր պատգամաւոր կ'ընկերանայ ուրիշ “մտացի եւ խորհրդական” անձնաւորութեան մը, այսինքն՝ գիրքով եւ գլխով իրեն յարմար մարդու մը. այնպէս որ պատգամաւորութեան Բիզանդիոնէն վերադարձն յետոյ, երբ Աւարդան ընկած էր արդէն Աւարայրի մէջ, կը տեսնենք որ ահագին Բ-դ-ն-ի-ն մը Հմայեակին կը գիտէ: Հմայեակ այսպիսի գիրք մ'ունենալու համար, անշուշտ, ոչ միայն գլուխ, այլ մանաւանդ պատկառելի տարիք պիտի ունենար՝ իւր մեծ եղբոր 63 տարիներու համեմատութեամբ:

Նոյնպէս Համագասպեան, Աւարդանի եւ Հմայեակի կրտսերը, որ կը մասնակցի իւր եղբայրներու խորհուրդներուն եւ գործերուն, մանաւանդ իբրեւ Քրէն-դ-ն կամ Նիշ-ի-կէն կը գործակցի Աւարդանին, այսինքն՝ Աւարայրի պատերազմին սգին կազմող ամենէն գործունեայ Բ-ն-դ-ին կամ -ն-դ-ին, Համագասպեան կ'ըսենք, քաջ զորականի մը տարիքն պէտք էր ունենայլ. այսինքն յետեւին Քրէն:

Գիտելու է նաեւ խորհնացու սա պատմամբ.

— “Այան որոյ թողու (Մեծն Սահակ) զՄերոսոյ ի վերայ վարդապետութեան կողմանն արեւմտից (Յունաց), եւ ու նա զՄեծն-ն-ի-ն զՀմայեակի եւ

չէ-՛մ-չ-մ-դե-ն շէ-դ-բ-բ-ն Վ-ար-դ-ան-յ Ս-տ-ր-տ-ե-լ-ու-ի :
 Լ-ր-մ-յե՛ն զննել շէ-ն-դ-բ-բ-ն թ-ր-թ-թ-թ-ն-ն, ե- ի-թ-թ-
 ու զն-ն-թ-թ-թ-ն ե- ու ը-ն-թ-թ-թ-ն յ-ն-ն-ն-ն-ն-ն,
 լ-ր-ն-ն-ն-ն, զ-ն-ն-ն-ն, (խոր. Գ. ԺԲ) :

Մեծն Սահակ այս կարգադրութիւնը 420—
 421ին բրաւ, երբ Մեսրոպ եւ Վարդան վերագոր-
 ձան Բիւզանդիոնէն եւ Սահակի գործունէութիւնը
 յունական բաժնի մէջ պաշտօնական կերպարանք
 մ'առաւ :

Արդէն գիտենք որ Հմայեակ եւ Համագաս-
 պեան 451ին նահատակուեցան. ուրեմն 421էն
 մինչեւ 451՝ երեսուն տարի ապրած են. այս անփե-
 ճելի է : Էւ որովհետեւ 421ին Մեսրոպի մատե-
 նագրական եւ քրիստոնէական ձեռնարկներուն
 սատարողներ կը նշանակուին, նոյն իսկ լ-ր-ն-ն-ն-ն :
 զ-ն-ն-ն-ն արտօնութեամբ, գեթ այն ատեն
 Հմայեակ 28—30 եւ Համագասպեան 25—26 տա-
 րեկան պիտի ըլլային : Այսպէս՝ երեսուն անփեճելի
 տարիներուն վրայ գումարելով 28—30 եւ 25—26
 հաւանական տարիները, Հմայեակ ապրած կ'ըլլայ
 58—60, իսկ Համագասպեան 55—56 : — Այս
 հաշուով՝ իրարու վրայ գրեթէ 3 տարի կը հե-
 աանան Սահականուշի որդեծնութեան տարիները :

Մեծ Սպարապետի եղբայրներուն իսկ գիրքն
 ու գործունէութիւնը որոշ ժամանակամիջոցի մը
 մէջ, կը ցուցնեն թէ Վարդան վաթսունէն աւելի
 աւարայրեան գարուններ տեսած զօրավար մըն է .
 քաղ-՛ս պատերազմներու մէջ մտած, քաղ-՛ս վերքեր
 եւ սպիներ առած՝ երբեմն փոթորկալից խիտ
 եղանակներու, երբեմն ալ ծիծաղկոտ ամիսներու
 մէջ՝ երբ «գարնանային էր ժամանակն եւ դաշտքն
 ծաղկալից :» Ա՛րշափ մեր սրտերուն յարմար բան
 մ'էր քաջին տարիքը՝ իւր էն մեծ գործին պէս՝
 երիտասարդ արձանագրուած գտնել պատմական
 էջերու մէջ :

Արդարեւ Արարգանի գաղափարն ու թիւնները ոչ թէ 50, ոչ թէ 60, այլ՝ 40 գարուններ ծծած կարիճի մ'աննուան կորովին մարմնացումներն են։ Եւ սակայն ինչ աւելի սքանչելի, ինչ աւելի կատարգիշ քան այն գարուն մ'աշխոյժը, քան այն սիրտ մ'եռանդը, եւ քան այն երիտասարդութիւնը՝ համակ գորով, որ այեւորի մը մէջ կը վառի, կ'եռայ, կ'արտափայլի։

ԳԼՈՒԽ Ը.

§ 1. ԱՆՐԳԻՆԻՆ ԿԹԹՈՒԹԻՒՆԸ

Այս խորագրին տակ մտանանիչ բնեւ կ'ուզեմ այն առանին գաստիարակութիւնը, զոր տունին Արարգանի՝ իւր Մեծ հայրը՝ Սահակ, եւ մայրը՝ Սահականոյշ, որ անտարակոյս արժանի գուսարն էր իւր Հօր։

Իշխանացուններու կրթութիւնն առ հասարակ, մանաւանդ ուղղման խտական հրահանգներ՝ ժամանակին բարձունով, ձիավարութիւն, նետասնդութիւն, որս, յանձնուած էր անփնչներու, քաղցիւններու, լաւութիւններու, քաղցիւններու։ Աւերջիններն մանաւանդ ամէն վայրկեան կ'ընկերանային կամ կը հետեւէին իրենց յանձնուած իշխանիկներու, նոյն իսկ պատանդի ժամանակ. գայեակներ՝ իբր խնամակալ՝ ամէն խնամք, ամէն հսկողութիւն անձնագոհութիւն իսկ շէին խնայեր. ասանք միշտ բնաիր խորհրդականներ եղած են իրենց իշխանիկներուն։

1 Պատմութեան պահած քանի մը թանկագին հետքեր կը ցուցնեն թէ քաղցիւնը յիշանա կապուած էին իրենց խնամքը վայելող նախարարներուն, նոյն իսկ թագուորներուն։ Առանց ուրանալու շար կամ գուսանան գայեակներու գոյութիւնը, կը տեսնենք Գրատամանա մը

Մամիկոնեանց մէջ սակայն դայեակներէ աւելի ծնողքի դաստիարակութիւնն իւր յատուկ գրոշմն ունի. այս կէտը զօրեղապէս կը շեշտենք մանաւանդ՝ երբ խնդիրը Մեծն Սահակի թոռներուն վրայ է:

Մեծ Մարգր՝ արդէն ուսեալ, գիտուն, քաղաքագէտ, կենցաղագէտ անձնաւորութիւն մը՝ ծնելասէր գուրգարանքով կը գգուէր իւր ծերութեան միսիթարութիւնները, եւ այս ճիշդ այն ատեն, ուր Հայ գրականութեան ծաղկումը սփոփանք մը եւ ամբում մը բերած էր պատուական ծերին խոնջանքներուն: Անոր թոռները, մանաւանդ Ալարգան, բարեբաստիկ զուգադիպութեամբ, ազգի մը համար ամէնէն նշանաւոր դարագլուխ համարուած՝ սկեղէն ժամանակի մը բարիքը վայելեցին. իրենց պատանի ծաղկումը՝ գրական ծաղկումի մէջ զարգացաւ, բնիկ մասենազրութեան մ'ամէնէն հարազատ դաստիարակութիւնը անոնք առին՝ նոյն ինքն հնարիչ վարպետներու ձեռքով:

Պատմական կեանքի մ'ամէնէն հետաքրքրական մէկ կողմն է այս, որ երբեք պատահած ըլլայ տիեզերական պատմութեան ամէնէն նշանաւոր դէպքերուն: Խնդիրը այն չէ, որ Ալարգան ճակատագիրը հարուածող այս դէպքին մէջ մեծ, բարձր կը կանգնի, իւր կեանքը նշանաւոր կնիք մ'ալ կը կրէ, որովհետեւ Մամիկոնեան տոհմն ուրիշ ներկայացուցիչներն ալ նոյնքան մեծ, նոյնքան բարձր եղած են առանց բաժնական վեճանգին թարմութիւնը ծծելու, այլ՝ Ալարգան դարուն արժանի ծնունդն եղաւ: Ծնունդ մը՝ կրօնի եւ գրականութեան ամէնէն տաք երկունքին մէջ, ուր իսկ գտաւ իւր սնունդը, աջոզակ, հզօր, կարալ, հաստարիմ, Արշակի մտա՝ Անյուշ բերդ մէջ, եւ Խորը՝ Կամարականաց մտա (Բուզ. Ե. է. — Փոսպ էջ 434, 437, 454-55 եւ այլն):

բոզ ձեռքերով ջամբուած : Ղարզան՝ անմիջապէս նուիրուելու պատրաստուած սիրտ մը զգաց իւր յանձքին տակ :

Այդ պատրաստ սիրտը Մեծն Սահակ գրաւ իւր թոռան մէջ. այս մեծ մարդը, որ համակ սիրտ մ'էր իւր ազգին համար, այն Տիպար եկեղեցականը, որ բռաւ. ինչ որ շիրջան բնել երբեմն ամբողջ նախարարական ոյժը կամ թագաւորը, մանաւանդ անոնք, որ իւր ժամանակին հանդիպեցան եւ իրմով թագաւորեցին : Մեծն Սահակ մարմնացումն է սրտի եւ մաքի բովանդակ ոյժերուն, կրօնի եւ ազգութեան բոլոր թափանցիւթեան. մարմնացումը Մեծին, Նուիրումի, Կորովին, Գորովին, Պատկառանքին, Ազգութքին, սրբ պահեցին զինքն միշտ երիտասարդ եւ հասուցին «ի յերկար ձերութիւն» : Այս մարմնացումի մէկ ցոյքն է Ղարզան՝ Մամիկանեան արիւնի մէջ մարմնացում :

Մեծ Հայրապետը՝ Մեծ Ղարզապետին հետ հայուն գրական կեանքն ալ կազմակերպելէ յետոյ՝ կարծես Մեսրոպին թողուց զարգացումը ու բարգաւաճումը այն գործին, եւ ինքն իւր աշքը գարնուց — — — կրթութեան այն Տոհմին, որ ազգին համար պարզեւ մ'եղաւ սկիզբէն ի վեր եւ որ քիչ յետոյ հրաշքներ պիտի գործէր : — Ինքեւս Մեծն Սահակ ալ, Մեծն Ներսէսէն յետոյ, իւր արիւնը միացուց Մամիկանեանց, այս Տոհմին հայրենագործութեամբ փոխարինելու այն կարուստը, զոր քիչ յետոյ պիտի ունենար հայ արքունի հարկունն՝ արշակունեաց ծիրանիին սեւացումով՝ մրդկայոյզ միժին ամպերէ քշուած վերջալուսի պէտ : Մեծն Սահակ կը տեսնէր զայդ կը տեսնէր արցունքի եւ հեկեկանքի սղոթերգին մէջ որ (Փրպ. էջ 54—56) թէ արքունի մականը, թէ քահանայական «բնիկ հայրենի», ճոկանը ճակատագրապէս կ'իյնային. մին՝ շխանդնելու համար, իսկ միւսը՝ ուրիշ ձեռքերու յանձնուելու համար :

Այս նախատեսական յափշտակութիւններու տաղ-
նապին մէջ էր՝ որ, ինչպէս կը սիրեմ՝ հաւատալ,
իւր ձեռքով նարտեց Համազասպի եւ Սահակա-
նուշի գլուխները: Օրհնեալ պատկ. սրշափ արգեօք
արցունք թափեց պատուական ալեւորը՝ երբ իւր
սրտարուխ օրհնութիւնները տուաւ անոնց, երբ
Երջանկին օրհնեցն յմեջեց եւ Երկնքի գութը
մաղթեց ծաղիկ ամոլներու. նա՛ որ միշտ կը խոսովէր,
կու շար տեսական նախազգացումներով բնկու-
գուած «ժամն շինեցայ. . . արու սրգի» (Փրպ.
էջ 86), եւ միայն իւր Սահականուշէն կը սպասէր
բողոքի մ'ընծիւղելուն. եւ ահա՛ Վարդկան, զերգ
վարդ կը բացուէր. կը ժպտէր Սահականուշի առա-
գաստը իւր Հօր գերարտօսը սրբելու եւ Անոր
մատյուգումները հանդարտեցնելու համար:

Այս վիճակին մէջ ուրեմն, շատ բնական
էր որ Մեծն Սահակ իւր թոռնիկներու տար
կրթութիւն մը, որ յարմարէր իւր ամենէն մեծ
նպատակին: Եւ երբ Արիւն գիտամօք մատնանիշ
կ'ընէ սա պարագան, թէ Մեծն Սահակ — — — էլ
Մամիկոնեանց կրթութեան ոյժ կու տար, գիւրին
է քմբունել՝ թէ Վարդան ինչ ոգւով գործեց
յետոյ: Մեծն Սահակի ոգին կը զուպանակէր
Սպարապետի բարոյական, ճշմարիտ քրիստոնէական
ոյժը: Նա արդէն ազգին նուիրուած էր: Վարդան՝
երկար տարիներ՝ մինչեւ 428՝ շնչեց իւր ճշմարտ
— — — անոր հովանաւորութեամբ գործեց, պաշտօն-
ներու բարձրացաւ: Միշտ յեղեղեց թէ ինքն
օրշափ պարտական էր Անոր:

Վարդան՝ բնտիր առիթներ ունեցաւ ցուցը-
նելու թէ իւր հաւուն — — — էլ — — — իրեն տուած
կրթութիւնը այնչափ հաստատուն էր որչափ իւր
առաջադէպն հրահանգները: Աւսած էր նա քրիս-
տոնէութիւնը եւ պարծանքով կը յայտարարէր
զայդ. — «Քն — — — ինչ. ոչ զլորդ — — — ինչ է ե-
լ — — — Ա — — — էլ, շոք — — — էլ — — — էլ»

յն ճշմարէտ նուն ի՛ Տէր Սննի, Բերժեցի յննէն. —
 «Յոյժ նստաւ եր եւ ընդել իրոց լնրդդդդդդդդն»
 ---ել իրդդդդդ ի ---ըք նոյրդդդդն ի Սննիոյ
 ի նստն իրդդ. — «Ձի եւ ինն ինի տեղեի եր ի
 ճննի---ննն իրդդ ---ըք իրդդդդն» ևն (սևս
 Փրպ. էջ 136, 146—147, 149—150, 163. —
 Եղիշէ էջ 81)՝:

Վարդանի մէն մի խօսքը կը մատնէ թէ
 ինքն Հայրապետի թոռ մ'է: Ի՛նչ պարզութեամբ
 արդեօք կ'ուսուցանէր Արքայան ձերունին իւր
 նոր թարգմանած Ղևտարանը իւր թոռնիկին. և
 ի՛նչ ազդեցութեան տակ կը իւրացնէր զայն

։ Հատարի մասին կարեօք գիտեցիք անհրաժեշտ
 են միշտ քրիստոնէին համար. Վարդան անշուշտ աւելի
 խմայրով հմայած էր անոնց: Հին ժամանակները՝ յայտնի
 է որ գրէլ-կարգալ, տեսակ տեսակ հմայութիւն՝ մանաւանդ
 կրօնական իրերու վայ, բարձր գասակարգին մատչելի էին:
 Մեր նշանակած պատմական էջեր կը ցուցնեն թէ Վար-
 դանի հմայութիւնը զուտ քրիստոնէական, բարեպաշտ և
 անկեղծ հմայամանք մ'ունէր. և անշուշտ այդպէս պէտք
 էր ըլլալ: Յետին զարերուն սակայն, քանի կրօնական
 պարզ հաստատելիքներ զուանարանական կնճիւղներով
 իրթնացան՝ բարձր գասակարգի անենաւորութիւններ
 քրուեցան այդ բնագանցիկ հոգիքն. որովհետեւ ստի-
 պուած էին ժողովներու մանակցիլ. ըստ կենալ կամ
 ազեա երեւնալ ծածր էր: Ըստ երեւոյթի բիւզանդի-նի
 մէջ աւելի մոլեկրծացած էր և անկից կ'ազդէր մեր իշ-
 խաններուն. կայսերը հան աստուածարաններ էին: Մեր ու-
 սուսեօսիրած զարուն՝ Թեոօս Բ. գիճոց մը, կրօնամուշ
 քահանայ մ'էր և վաս կառավարող մը: — Հոյ իշխաններու
 մէջ ունեցածք իշխան մը՝ Սմբատ Ապետ Բիւզաս, որ
 իրը յոյն աստուածարան՝ Ստեփանոս Սիւնեցին, հոյ մորով
 եկեղեցականը, պապաննեցուց իւր բնագանցական գեճին մէջ.
 յազմութիւնը իշխանին էր և Ստեփանոս Բիւզանդիոն կը
 գիւմր փութով յոյն աստուածարան մ'ըլլաւ (Օրբլ. Ե.
 լա. — Հմտ. գերեւ. Ե. գիրք էջ 152—153): — Դեռ կարծես
 մեր ակունքին կը խօսին հոյ աստուածարան ամբարներու
 պատգամները (?):

Վարդկան. Ի՞նչ զգածումներ կը պարարեին ապագայ սպարապետին սիրան ու հոգին:

Վարդկանի մօր՝ Սահականուշի՝ մայրենի գուրգուրանքն ալ անշուշտ առանին զատարարակութեան խմորն եղաւ: Արդարեւ անոր կեանքը անծանօթ է պատմութեան, որովհետեւ մեր պատմագիրները եթէ բոլորովին զանց կ'ընեն նոյն իսկ պատմական անձնաւորութեանց կեանքը, գեթ հայ Տիկիներէն պատմականները հազիւ կը գրաւեն անոնց ուշադրութիւնը՝ անունի մը յիշատակութեամբ, եւ այդ՝ նշանաւոր պարագայի մը մէջ: Արեւելեան ազգերու արհամարհանքը կնոջ դէմ եւ կիներու սքոզուած վիճակը թէ տան եւ թէ բնկերութեան մէջ՝ նոյնութեամբ կը պատկերանայ պատմութեան մէջ ալ: Միայն Բուզանդն է որ մեր մատենագրութեան մէջ՝ հազիւ բացառութիւն մը կրնայ նկատուիլ, երբ կանացի դէմքեր կը ներկայացնէ իրենց ներքին կեանքով: Իսկ Փարպեցու, Թովմայի եւ Օրբելեանի յիշատակածները հազիւ ուշադրութիւն գրաւողներ են: Ո՛րչափ բան տուժած է հայ կնոջ պատմական կեանքին ուսումնասիրութիւնը՝ պատմագիրներու այս անքաւելի զանցառութեամբ:

Բայց Մեծն Սահակի միամօր գուտարը կրնանք դնել անոնց շարքին մէջ, որք +մըչբ են, եւ շեն նմանիր անոնց եւ անոնց արկիներու: Նա ալ, անտարակոյս, եղաւ Վին մը "անանի Եւստիւսէն Եւստիւսէն լուսնի մարտի մասով": Փարպեցու ամենէն հզօր եւ ցոլացուցիչ բացատրութիւններով:

¹ Եւստիւս ալ գրուած է այդ անունը (Հնոց Նորոց էջ 91): Սահականուշ է ճիշդը, թէեւ լակ Անուշ ալ կայ՝ իսկ Եւստիւս կամ փաղաքշահան անուն մ'է կամ պարզապէս սխալ մը. լուսնի շփոթում մը Վարդանի գուտար Եւստիւսի հետ (տես քիչ ետքը ԳԼ. Թ. § Վարդանի Գեորգեանը):

գերն ու դիրքը, որու արժանիքին գրաւականն է արդէն Մեծ Սահակի փեսայացուքը, հայ զորավարութեան սանձին իրեն յանձնուիլն ու Մամիկոնեան Տոհմին իրմով բարձրացուքը Ե՞ր գահին: Համազասպ նշանաւոր Մամիկոնեաններէն է ուրեմն, եւ հարկաւ իւր սպարապետի բնտիր յատկութիւններէն բան մը գրաւ իւր Վարդկանին մէջ, որ քիչ յետոյ իւր տեղը պիտի գրաւէր: — Համազասպ անշուշտ շատոնց Տանուտերն եղած էր իւր Տոհմին. սաոր թուականը կարելի չէ որոշել. իսկ իւր սպարապետութիւնը տեւեց 26 տարի, 388 կամ 389—414 կամ 415:

Յայտնի չէ թէ Վարդան՝ իւր հօր գերեզմանին վրայ թափած արցունքով սղոցեց իւր մօր շիրիմն ալ, կամ թէ Մեծն Սահակ այս ամոններէն որուն խամբիլը սղոցայ առաջին անգամ: Արովհետեւ Սահականոյ իւր [հեռու] միայն կը յայտնուի պատմութեան մէջ:

Վարդանի եւ իւր եղբայրներու ազգական մարզանքներն, որք յետոյ այնքան նշանաւոր էջեր լեցուցին պատմութեան մէջ, կը սիրեմ Համազասպին տալ: Համազասպ վարժեցուց եւ հսկեց անոնց վրայ. այս այնչափ բնական է որչափ Մեծն Սահակի — — — — — հոգածութիւնը միւս մարզանքներու վրայ: Կէ անտեղի չէ ենթագրել թէ զորավար Տոհմի մը պահանջն պիտի ըլլար իւր հարազատները օտար զորքերու հրահանգին շենթարկել, դէթ բոլորովին: Մեծն Սահակի մասնաւոր խնամքը միակողմանի պիտի չըլլար. Համազասպն ալ կը հսկէր իւր զաւակներուն վրայ, «որք», Փարպեցու՝ Վարդանի եղբորորդիներուն մանկութիւնը բացատրող խօսքերով, «նշու յիւսիս ի սին ժամկէտն ինն՝ ամենայն տեսանող մտաց երեւելն զնորսիս եւ զարձանսն. . . լուսնիս. . . յամենայնի, եւ ոչ ոք չի կրնար ի խորհրդի. մարտարեւն ի մարտն զիւրս, ի ներսն իննն թեղեց-

խնայելու և պահպանելու, յոր՝ ինքնաշարժ և նախադրուհի, յերկուցուհի յեռուց զնախնայելու, և յառնայն ինքնաշարժ և նախադրուհի և զնախնայելու. զորոց յանկարացուցանելին Բազմապարտ շնորհակցան զարարել, ինքրելով հանդուհ զի՞նչ այլ և այլ որոց, և ի՞նչ այլ դարձանք և մեծագին զնորոց ինքրելու զարարելու և զնախնայելու որոց: Նուստ շնորհակցան զնախնայելու մեծայն Տանապետուհի Հայոց, նուստ զարարելին յառնայն ասան զարար և զնախնայելու՝:

Հմայեալի սերունդին այս բնախօսական և և մասաւորական կենդանի և աշխոյժ նկարին մէջ՝ Փարպեցու արտայայտիչ գրչէն ելած՝ իբր միեւնոյն տոհմի նկարագիր, ամենայն իրաւամբ կրնանք գիտել Վարդանը, Հմայեալը և Համադասպեանը: Եւ Վարդանը՝ այնչափ թեթեւաշարժ և նախասպան իւր պատանեկութեան որսի մարդանքներուն մէջ, որչափ իւր ծերութեան՝ Տղմուտի ամբերուն վրայ, ուր որն ի բուն նիզակ կը շարժէ, սուր կը շողացնէ, փրին կը տեղայ և տեղալ կու տայ իւր անզուգական փեսին՝ Արշաիր Ամասրականին, «ի հաստատածութիւն և յանվրեպ դիպողութիւն անն վտահեալ», ինչպէս երբեմն Աուրի ամբերուն վրայ (Փրպ. էջ 190—192):

Վարդանի մասաւոր զարգացումը գէթ հասարակ պիտի բլար իւր սաղմականին, և բաց ի հայերէնէ, որուն հարկաւ գրականութեան ալ զրազեցաւ Սահակի ուղղութեան տակ, շատ վարժ էր անշուշտ յոյն և պարսիկ լեզուներուն:

§ 2. ՎԱՐԴԱՆ ՍՏՐԱՏԵԼԱՏ:

Առթիւ ունեցանք յիշատակելու (էջ 348) թէ Մեծն Սահակ՝ իւր թոռն ու Մեծ Վարդա-

1 Փրպ. էջ 335, 337—338. — Ճշգրտա նկարագիր արեւելեան արգի քննարկներու (սթեւան) կամ օրաներու, որ այսչափ հնութիւն ունի:

պետր Բիւզանդիոն զրկեց 420ին՝ կարեւոր պաշտօնով մը: Այս թուականը Աւարգանի կեանքին նշանաւոր մէկ կէտը կ'որոշէ. կէտ մը զործունեութեան, որ կապուելով թէ ազգային եւ թէ մասնենագրական պատմութեան զեպքի մը հետ. նոյնչափ յատուկ նշանակութիւն մը կ'ունենայ:

420էն յառաջ Աւարգանի նկատմամբ բան մը չէ աւանդուած. գիտենք միայն թէ Մեծն Սահակ — — — իննամբ կը տանէր իւր թոռներու կրթութեան: Բայց անտարակոյս գէթ երկրի ներքին զործերու մէջ՝ իբրեւ սպարապետի Տանգուակ՝ բաժին մը կամ պաշտօն մ'ունէր: Ս'չ միայն իւր Տոհմին գիրքը, ոչ միայն Մեծն Սահակի հովանաւորութիւնը՝ թոյլ չեն տար անգործ ենթադրել Աւարգանը, այլ մանաւանդ տարիքը, որ բաւական յառաջացած էր 420էն յառաջ: Արդէն Մամիկոնեան Տոհմին Տանուտերութիւնը Աւարգանին անցած պիտի բլար՝ իւր հօր Համագասպի վախճանումէն յետոյ. թէպէտ այս մասին չկայ ո եւ է յիշատակութիւն, բայց այն տակն Աւարգան հասուն երիտասարդ մ'է 27—28 տարեկան եւ իբր անգրանիկ՝ Տանուտերութիւնը իւր ժառանգական իրաւունքն էր: Աթէ պատմութիւնն ապերախտ գտնուած է այսպիսի անձերու կենսագրական նոյն իսկ ամէնէն էական պարագաներուն հանդէպ, գէթ միթիթարական է տեսնել՝ թէ երբ Աւարգան յանկարծ կը կանգնի պատմութեան շէնքին վրայ պաշտօնով մը, շատ կարեւոր եւ շատ պատուաւոր թուական մը կը բացուի իւր կենսագրութեան մէջ: Այդ պաշտօնն է Բիւզանդիոնի (420) եւ Տիւրոնի (422) երկու նշանաւոր պատգամաւորութիւններու մասնակցութիւնը:

Բիւզանդիոն զրկուած պատգամաւորութեան կարեւորութիւնը բժբռնելու համար՝ բաւական է ուշ գնել ժամանակին, պատգամաւորութեան նպատակին եւ պատգամաւորութիւնը կազմող ան-

ձերուն: — Գիտենք ժամանակը, ուր քաղաքա-
 կան տաղճապներ անկուժ մը կը բերէին հայկա-
 կան գահին, երբ գրականութիւնը իբր ամբիշ
 գարման՝ նոր ոյժ մը կը բերէր ազգին. Առամ-Գոռ
 վրէժ կը լուծէր. Եւ ձեռն Սահակ ճակատագրական
 ցաւերուն հետ ներքին բան մը կը զգար՝ գրչի
 իշխանութեան բերած յաղթական սփոփանքը, որ
 Հայութեան սփոփանքն եղաւ: — Գատգամա-
 ւորութեան նպատակը այս անկուժ-կանգնուժ
 վիճակին մէջ՝ կանգնումը աւելի լայն խորիխի մը
 վրայ հաստատելու գիտաւորութիւնն է: Քաղա-
 քական երկու իշխանութեանց ճնշումին տակ
 ուժասպառ քակուած երկրի մ'ազգութիւնը
 անքակ պահելու քաղաքագիտութիւնն է: Եւ
 Եւ ձեռն Սահակ այդ կանգնումը հաստատուն բնելու
 եւ բաժանումը ներքնապէս միացնելու նպա-
 տակը յառաջ վարելու համար կ'ընտրէ միայն
 երկու անձ՝ մին եկեղեցական, միւսն աշխարհական:
 Եւ ձեռն Սահակ երբ իւր պատկանած գաստկարգէն
 մարդ մը միայն կ'ընտրէ եւ այս ճիշդ այն ատեն,
 ուր նշանաւոր եւ կարող եկեղեցականներ պակաս
 չէին, շատ յայտնի է որ Եւսրոպի ծանր զբաղում-
 ներով գրաւուած ժամանակէն, մէկ մասին պատ-
 գամաւորութեան յատկացումը՝ կը շեշտէ ինչ որ
 մենք բռնել կ'ուզենք: Յիրաւի, որչափալ Եւսր-
 գապետին ընտրութիւնը պատգամաւորութեան
 բնութեան կը ծագէր՝ իբր գլխաւոր գործիչը
 գրականութեան, որուն ներկայութիւնը աւելի
 կշիռ պիտի տար պատգամաւորութեան, այսու
 հանդերձ ի զուր կազմուած պիտի շքար ուրիշ
 պատգամաւոր մարմին մը: Եւ սակայն ճիշդ այս
 պարագան է որ մասնանիշ կ'ընէ պատգամաւոր
 անձերու արժանիքը, եւ Աւարգան՝ երբ կ'ընկերա-
 նայ Եւսրոպին, կը ցուցնէ թէ իբր աշխարհական
 ինքն Սպարապետը պէտք էր ընտրուէր եւ ոչ ուրիշ
 մը: Ար հանդիպինք պատմութեան մէջ թէ պատ-

գամաւորութեան համար ինչպիսի անձնաւորութիւններ կ'ընտրուէին — կամ՝ «ի Ռոմա» (Ռուզ. Գ. Իա) կամ Աւհան Ամատունիի պէս «Տոբի եւ իւրիւրիւն» իշխաններէն եւ Սեպուհներէն (Փրպ. էջ 184—185) եւ այլն: — Արգարեւ ազգ մը ներկայացնել կայսեր եւ խօսիչ անոր հետ՝ դիրք կը պահանջէ. այսինքն՝ բնաբոսական եւ հոգեխօսական կատարելութիւններ, տարիք, ցեղական արժանիք (մանաւանդ այն ժամանակներուն համար), ճշտութիւն, տեսք եւ այլն, վերջապէս ինչ որ պէտք է պատգամաւորութիւն մը պատկառելի բնծայելու համար:

Վարդան՝ Մեքրուպին, այս Մեծ մարգուն, զուգակշիռ անձ մ'է. եւ այն պատգամաւորութիւնը որ այս զոյգով կը կազմուի, Մեծն Սահակի ամենէն յաջող կարգադրութիւնն է. յաջող ամեն կերպով. պատգամաւորութիւն մը, որուն թէ խնդիրը կը պատուուի եւ թէ անձնաւորութիւնները: — Մեքրուպին կը արուի Անուշիտ կամ Եղիշիտի կամ Անուշիտ Վարդանի զարգանին՝ Սարգսի:

1 Կորին էջ 16. — Խոր. Գ. 3 է. — Կորին շիշեր Վարդանը, եւ բովանդակ պատիւը Մեքրուպին ընծայուած կը պատմէ: Անշուշտ այս վերագրելի է Կորինի մնացրական սփին, որով գրեթէ Մեքրուպի գործերն միայն կը նկարագրէ: — Աւելորդ չէ այս ակզ գիտել, թէ ինչ է Մեքրուպին արուածը: Կորին կը գրէ. «հրաման ելածէր լայնընդ Ռոմաւորսէ գործիս Անուշիտ անուն լայնընդ. իսկ խորենացին յանուշիտ լայնընդ զՄեքրուպին. եւ զարձեւը՝ «Եւ զառաքեալս ի քէն զՄեքրուպ յեւեպրոսէս լինել Եղիշիտիս»: Ասոնք իրարմ տարբեր բացատրութիւններ են. «Հայոց իմացո գործին հեղինակը՝ «հաւանակաւ» կը համարի «որ նա անուշիտ Վարդանիս զարգանս յար ԿՈՉՈՒՄԸ, ինչ որ լայնընդ լայնըն իմացո զ 8189, 000»

Ի՞նչ է Աւարդանին արուած պատուա-
տիճանը. — Ստրատիլատիսն (= Սպարապե-
տութիւն, Չորափարութիւն) ուստի եւ Ստրատիլատ
(Στρατηλάτης = Սպարապետ, Չորափար) յու-
նական բառով, զոր Խորենացին այս առթիւ
միայն կը գործածէ, այսինքն՝ երբ Աւարդանի
նկատմամբ կը խօսի: Թէ՛ Փարպեցին, թէ՛ Եղիշէ

(եջ 391): Այս հասանալանութիւնը բաւական տարօրինակ
կը թուի. որովհետեւ Եկեղեցիաւորացիս կամ Եկեղեցի
Հայոց Եկեղեցւոյն յատուկ տիպարս մը կամ կոչում մը
չ'որ կամ զօրեկոտը տար Մեծարային: Հակասակ պարա-
զային՝ եթէ մեր եկեղեցւոյն յատուկ կոչում մ'իսկ են-
թացրուի այդ. «Աստուծոյն ստանալէ յետոյ զայն՝ Ի՞նչ
ըսել է «Այստէ կոչոյն իբրեւ զ' Եկեղեցւոյն ստանալէ. — Բայց
արդէն մեր եկեղեցին չունի այդպիսի կոչում՝ ըմայ Եկեղե-
սիաւորացիս, ըմայ Եկեղեցի (= Ακοίμητος. անքն, ան-
հանգիստ): Յերաւի՛ Սահակ «ըստ նմանութեան ժամատակա-
տոյն Ստրատիլատի (= Σουδαίοι, տակաւ, ճիւղ) կոչմ' մը
հաստատեց Հայաստան (խոր. Գ. թթ), բայց պարզ
կրնաւորական գրութիւն մ'էր այդ եւ իւր գաղտնաւորով
վերջացաւ (անդ կէ), այնպէս որ զբուսած աշակերտներու
հաստատած գաղտերն ալ անձանով կը մնան: Բնականա-
բար Մեծարայ այդ կարգէն չէր:

Երկու կերպով կարելի է մեկնել Մեծարային արուածը.
կամ Մեծարայ պարզ կրնաւոր մ'էր երբ թիւ զանգիսն զնայ
եւ հոն յեռնագրութեամբ Եկեղեցւոյն (Աստուծոյն խաչ-
վաչ, Եկեղեցւոյն, մանաւանդ իբր անուն զտարուս
բունայեկաց առ Եղիս) կոչուեցաւ «այսինքն՝ Քարազիւր
կամ Մեծ Աւարդապետի իշխանութիւն առաւ, որ զժուար
չէր, քանի որ զեռ եկեղեցական աստուծութիւն, խախը շար
քրիստոսնեայ եկեղեցիներու մէջ, եւ կամ պարզապէս իբր
պատուանուն մը կամ տիպարս մը կամ պատիւ մը արուեցաւ
Մեծարային. ինչպէս մեր՝ Հայոց արդի Երջեպետեպետու-
թիւնը, զոր Հայոց կամ զօրեկոտը կու տայ իբր պատիւ, ա-
ռանոց ձեռնադրութեան: Ըստ իս այս երկրորդ մեկնութիւնը
աւելի հիմնական է, եւ Խորենացու «յոսմէն կոչուողն
գրեցոս, բացատրութեան պէտք է տալ ձեռնադրութիւնը:

չունին այս յունարանութիւնը՝ Ամենն աւելի գործածական արուեստագիտական (technique) բաներն են Սպարտիս, Չերմէր:

Սարաւելատ՝ Նոր Հասկմի սեփական պաշտօնեայ մ'էր, որուն պաշտօնն ալ Ստորին կայսրութեան կառավարչական բաժանումներուն կամ զինուորական կարգադրութեանց համեմատ կը շարժուէր: Այսպէս (Գ. դար.) կայսեր քաղաքային տան մէջ (maison civile) պաշտական պաշտօն մը կայ (service du palais). Երբ պալատը ճամբորդ է (palais en voyage) քանի մը պաշտօնեաներ կ'ընկերանան, որոնց մէջ Stratores (Ecuyers) = անասնաբուհի կան՝ Comes stabuli (Ամս ախոսի) մը ներքեւ (Մ. 24): Straterներ յետոյ կ'ըլլան Comites rei militaris (զինուորական կոմսեր), (անդ էջ 168): Եւ Գ^ր դարէն մինչեւ Ը^ր, երբ կայսրութիւնը սարսափելի փոքրացածութիւններ կ'անցնէ, քաղաքական եւ զինուորական փոփոխումներ միասին կու գան: Ե^ր դարուն Բիւզանդիանի ամենէն կարեւոր պատուի տիրացուներն երկու էին՝ պատրիսիան (Patrice) եւ Ամեն

1 Բուզանդ Սարաւելատութիւն կը գործածէ յաճախ, եւ երբ արդիւնք թարգմանութեան (?) բառը նշանակութեամբ փոխադրուած է հայերէնի մէջ: Ասկէ զատ Բուզանդի թարգմանիչը (?) հաճոյք կը զգայ յունարէն եւ հայերէն նշանակիչ բաները շարել քով քով: Գոր. օր. "Այնպէս Ստրատիս-թիան ողորդեալ-թիանն զբաշտուեալ նիւսիս, եւն, այս շապլարանութեանն՝ բառ մը միայն կը բաւէր թարգմանելու յունարէնը: Շապլարանութեան օրինակներ Հմմտ. Բուզ. էջ 52-53, 68-69, 76, 177. եւ այլն: - Կ'ենթադրուի որ ասորերէնի ազդեցութիւն մ'ալ եղած ըլլայ շապլիլու այս նկեր: Միայն բազմատարութիւնը բնագործ հետ՝ պիտի չուրէր թէ հայ թարգմանիչը ինչ գեր ունեցած է այս մասին:

---⁷ի-ն (Comie), որ երեք կարգի բաժնուած էր Աստանդինեն ի վեր (---⁷ էջ 26, 167, 665):

Պատրիկուսիւնը Հայ իշխաններուն քիչ անգամ կը տրուէր Գ⁷ — Ե⁷ դար: Անդսկ միայն Պ---⁷ի Պ---⁷ի կոչուեցաւ (Օրբել. Ա. էջ 75), իսկ յետին դարերուն կը շաղկուտայն ամեն օտարազգիներուն, որք Բիւզանդիոնի գերիշխանութեան տակ են (Ծ---⁷. էջ 654—655. Հմմտ. Յուշիկք Ա. էջ 419):

Ամսուսիւնը, որ քաղաքային եւ զինուորական պաշտօնեաներու զանազանութեան համար կը տրուէր, Ը⁷ դարուն կ'ըլլայ Ստրատելատ---⁷ի իբր զինուորական պաշտօնեայ, իսկ պաշտօնեայն Stratège (սարատելատ), միեւնոյն ժամանակ երկրին կառավարչական բաժանումներն ալ ՚ի-ն (thème) անունը կ'առնեն. անուն մը՝ որ մէն մի գաւառի բանակին ալ տրուեցաւ (Ծ---⁷. էջ 201, 264—265): Թե՛ն կը կառավարուէր Ստրատելատ (անդ էջ 654), որ թէ ի---⁷ն էր եւ թէ շր---⁷ն շնանակելի իշխանութեամբ մ'օժտուած, եւ որուն յարաբերութիւնը ուղղակի կայսեր հետ էր (անդ 665): Այսպէս՝ բանակը ՚ի-ն երու մէջ բաժնուած էր Ստրատելատ հրամանատարութեան տակ: Եբր կայսրութեան Արեւելքի կամ Արեւմուտքի բոլոր այդ այժերը միացուէր գլխաւորի մը ներքեւ, այդ գլխաւորը կ'անուանուէր Արեւելքի կամ Արեւմուտքի Գեթուլի---⁷ (Domestique) կամ Հր---⁷ (Archégète) եւ կամ Ստրատելատ (Stratelate) Ծ---⁷. էջ 671:

Այս է Արարգանին տրուած պատիւը իբր արտղոս եւ գեռ իւր արտղոս վիճակին մէջ եւ ոչ իբր պաշտօն: Ստրատելատը կայսրութեան մէջ Հին Հռովմի Պրետորի---⁷ (Praetore) կը համապատասխանէ:

§ 3. ՎԱՐԳԱՆ ՍՊԱՐԱԿԵՏ

Սպարապետութիւնն և «խնայանքն ի ինչոքն» (Բուզ. Գ. Բ.)՝ — Վարդան իւր Տոհմին Տանուտէրն էր արդէն և Սարապետութիւնն պատիւն ալ ունի այժմ (420)։ Բայց այդ Տանուտէրութիւնը պէտք էր օժտուէր Հայոց Սպարա-

պետութիւնն (Այսօր) Սպարապետ և «ժողովուրդն ինչոքն» (Բուզ. Գ. Բ.)՝ մինչ այսօրն զերազոյն, հրամանատարն է Արտիս (այսօրն Բազրատունքը)։ — Չենք գիտեր թէ որչափ ասին Սպարապետութիւնն ու Ապետութիւնը բաժնուած մնացին։ Վարդանաց պատերազմ ժամանակ գիտենք որ Վարդանն և բանակին վարիչը, որ մայն զինուորն էր բազմաւոր. ընդհակառակը այսօրն յամախ Վարդանին ձեռքն է։

Վարդանի հօր Համազասպէն յառաջ, ինչպէս կ'երևի խորհնացու պատմածէն, Ապետութիւնն ու Սպարապետութիւնը միացուած էր յանձին «բազմաբանակն Հայոց Սահակայ Արտիս» մինչ յառաջ զաս էր Սպարապետութիւնը և յատուկ Բանակնանց, որք Տուն Սպարապետութեան կոչուեցան։ Միացումը ժամանակը հասանաբար Արտաշիւէն (Մանուէլի որդի) յետոյ պէտք է փնտռել, ուր արժանաւոր մը չկար կամ եղբուն ալ շատ փոքր էր. իսկ փոքր յաջորդ մը մայն Տանուտէր կրնար ըլլալ և Չորափարութիւնը ուրիշ մտաւոր ազգակների մը կը արուէր առ ժամանակեայ կերպով (Հմմտ. Բուզ. Գ. Ժա.)։ Ապետին անցած է ուրեմն, Չորափարութիւնը այս պայմաններէն զուրս, բանի որ Բանակնանց մը կար։ Եւ թերեւս Բանակնանցը գրկուած էին այդ իրաւունքէն ժամանակ մը, բան մը որ շատ կը պատահէր (Հմմտ. Խոր. Գ. Ժա. — Փրպ. էջ 537—539), և Բազրատունեայ յանձնուած էր Սպարապետութիւնը։ Եւ երբ Համազասպ Սպարապետ եղաւ Ապետն անմիջապէս յետոյ, հասանաբար Ապետութիւնն ալ մասին արուեցաւ իրեն, բանի որ իւր յաջորդը Վարդան թէ Սպարապետ և և թէ Ապետ, այսօրն Այսօրն հրամանատարը։

պետութեամբ ալ, որ քանի մը տարիներ յառաջ գահնամակոյ տրուած էր Համազասպին (տես էջ 344—347); երբ Մեծն Սահակ Գուռը կոչուեցաւ 428ին, Արտաշէս Գ. ի վրայ յարուցուած ամբաստանութեան առթիւ, Ղաամ Գուռ, Արեւոյ Հաղարպետին բերնով կ'առաջարկէր իրեն թէ «եւ զթոռն քո Ղարդան կարգեսցէ ի վերայ Հայոց գուգահաւասար թագաւորին եւ համապատիւ» (Խոր. Գ. կդ), այն պայմանով որ ինքն Սահակն ալ միանայ ամբաստանողներուն: Այս խոստումը հաւանաբար Վարդգանութիւնն է՝ միացած Սպարպետութեամբ, ինչպէս յետոյ տրուեցաւ Մեծն Ղահանին (Փրպ. էջ 546). Վարդգանութիւն, որու անմիջապէս վերն է Հահնշահը, ըստ Աւետայի քաղաքական կազմակերպութեան, որ նոյն մնաց Սասանեանց ժամանակ ալ եւ տրուեցաւ կառավարիչներու այն մեծ աշխարհներուն, որք Տիւրանի գերիշխանութիւնը կը ճանչնային. զոր որ Վարդգանութիւն Հայոց, Վրաց, Կուրեանց (Փրպ. էջ 247, 369) եւայլն: Մեծն Սահակ շարաստանեց իւր տխտացեալ ոչխարը, զրկուեցաւ իւր կաթողիկոսական գահէն, եւ Ղահ-Միհր-Հապուհ՝ Հայ թագաւորին տեղ առաջին Վարդգանն է որ զրկուեցաւ Հայաստան (428—9): Հայոց աշխարհը Վարդգանութիւն եղաւ. Ղաամ Գուռ այս առաջին պատիւը պիտի ըներ Ղարդանին, որ ընկերացած էր իւր հաւուն, եւ անձամբ կը դիտէր այն դարձուածները, որք տակնուվրայ կ'ընէին Արշակունի գահը, որու անկախութեան համար արիւն թափած էին իւր նախնիք:

Ամբողջ երկը տարիներ անցան այդ տխուր պատահարներու վրայ, երբ 431—432ին կարգադրութիւններ եղան Մեծ Հայրապետին գիմումով. այնպէս որ «~~Գարդան~~ ~~Հարդան~~ ~~Գարդան~~ զթոռն նորա զՂարդան Սարատելասն է Տեր--~~Գարդան~~ ~~Գարդան~~ ~~Գարդան~~ Մ--~~Գարդան~~ ~~Գարդան~~ ~~Գարդան~~ է Նայ», (Խոր. Գ. կե.): Այս

պատմածին համեմատ Ալարզանի Տէրութիւնը, հաւանաբար սպարապետութիւնն ալ միասին, նախապէս անգամ մը հաստատուած էր որ Առամ «~~Գ-ընէ-լ հ-ար-տէլ-լ . . . արչ-ի շայս~~»։ Շատ հաւանական է առաջին հաստատութիւն մը, որուն նկատմամբ, թէեւ կը լուէ պատմութիւնը, բայց անդէպ չէ 422ին դնել զայն, որ ասեմն Ալարզան գնաց Տիւրքն թէ հաշտութիւն եւ թէ Արտաշէս Գի թագաւորութիւնը ինդրելու համար (Խոր. Գ. ծր)։ Այս ժամանակը որչափ հաւանական, նոյնչափ ստոյգ կը թուի սա պատճառով, որ Ալարզան երկու տարի յառաջ Բիւզանդիոնէն պատուուած զինուորական տիրոջսով մը, երբ ներկայացաւ Առամին՝ սա հաստատեց իւր նախորդներուն կնիքով տրուած իշխանութիւնը. մանաւանդ իւր կողմէն նոր գահանման մ'ալ չնորհեց, որու պատուական եւ պատմական մէկ մասը հասած է մեզ (տես Այբ-բ-ք) եւ երբ թագաւոր մը տուաւ Հայոց, անտարակոյս է որ Սպարապետն ալ միասին տուաւ։ — Եւ 422ին՝ Արտաշէսի գահակալութեան առթիւ հաստատուած Սպարապետութիւնն է, որ Արտաշէսի գահընկէցութեան առթիւ (եթէ հաճէր Սահակ, բսնք եւ Ալարզան) պիտի պերճանար թագաւորին զուգահաւասար եւ համապատիւ փառքով մը։ Մեծն Սահակ իւր թոռան փառքը բնիկ թագաւորի ծերանիին մէջ չտեսաւ. թէպէտ ինկաւ Արտաշէս, թէպէտ ինքն Սահակ եռամեայ զրկանքէ յետոյ գարձեալ մնաց բնդգիմափառի մը դէմ, բայց Ալարզան «~~Գ-ընէ-լ հաստատուեցաւ իւր հայրենի Տէրութեան մէջ~~» (431—2)։

Աերջին դարերու պատմագիրները Ալարզանի Սպարապետութեան համար միեւնոյն ժամանակը (431—2) կ'որոշեն կարծես երբ մատնանիչ կ'ընեն 19ամեայ պատերազմներու սկիզբը (տես էջ

349—352): Այդ պատճառները թեթի են՝ պետք է գիտել որ այս պատմագիրներն անշուշտ խոսքենացուն կը հետևին, որ Գրչիւնը հարգարար

1. Այն պատմագիրները կը սարբերին իբրև՝ վարդանը ներկայացնելով իբր Մարզպան, իբր Սարգսիւտ, իբր Սարգսիւտ՝ 5, 15, 17 սարի պաշտանագրութեամբ. — «Յեա Արտաշէի թագաւորի՝ Սպարապետ Հայոց եղև Վարդան, որդի Համարասպայ՝ թառն սրբոյն Խահակայ ի դասերէ նորա Շուշանայ (?): Սպարտապետոց զմե կը իկոց սրբոյն Հայոց ի Գրչիւն թեթարտի եւ հարտապետ ի Արտաշէ Պարսից սրտայն, (Հնոց ի նորոց, էջ 91—92). Հմեա Ս. Ենեցի էջ 70, թե Շուշան, թե կը կամ ժե սարբեր, թե թեթարտի սուսմը իբր պարտն նկատել պարզապես սխալ են (տես նախորդ գլուխը): — Չամչեան Առջեկի 19 սարբերուն համար կ'ըսէ թե «զայս ոչ է մարթ սլապոյ իմանալ, բայց եթէ զկնի շորից ամաց անկմանն Արտաշէի ի թագաւորութենէ՝ եւ զկնի դարթի սրբոյն Սահակայ յայնարհէն Պարսից հանգերն Շմուէլի, յորում ժամանակի Սպարապետութիւն բազմագակ զբուն Հայոց մեծաց սուսա ի Արտաշէ սրբոյն Վարդանայ, որ նախ մասինն յանայ կը կարգեալ սարտակչաա ի թեթարտ կայսերէ՝ ի գնալ նորա հանգերն Սարտապետ ի Վ. Պարսի. եւ զի զայս ընդհանուր սպարապետութիւն վարեաց սուրբն Վարդան ի բամնին Պարսիցն (Թ. էջ 459). — Չնոյ կրնար ընդունիլ մեկնութիւն մը որ կանայական է բոլորովին: Երբէն տեսանք թե Վարդանի սուսմը սխալաւ մ'է լոկ Վարդան՝ Պարսից հայտասկ Եանայ բամնին սարտակչաա եղան չէ. 1. Վարդան իբր Պարսից հայտասկ սուսմով տեսչով (Տարան), որս Տերն է ինքն, Վարդան, կ'ըսենք, իբր նախարար, Տարանի հանգեց պաշտանական անն, չէր կրնար սուսա բամնի մը զինուորական պաշտան ընդունիլ. 2. Երբէն Եանայ բամնին մէջ կային Սարտակչեանք, որք Սպարապետն էին Սարբին Հայոց: 3. Վարդան եթէ Եանայ բամնին սպարապետն է (սարտակչաա) ի նշակա կրնայ յետոյ Պարսից բամնին ալ սպարապետութիւն ընել, այսինքն՝ մէջ զինուորական պետ երկու սարբեր Տերութեանց բանակներուն: — Ս. Ենեցիի եւ սրբիներուն տեղեկութիւններն ալ սխալ են. Վարդան՝ Սարգսիւտն չէ՝ եղան (տես Չամչ. Պատմ. Հայ. Թ. էջ 458—459):»

Թիւ 2 աւանդած ատեն կը լուէ առաջին հաստատութեան մը նկատմամբ. եւ որովհետեւ Վարդանի բուն գործը՝ իբր Սպարապետ՝ Արտաշէսի անկումէն յետոյ կը սկսի, այսինքն՝ նոյն ատեն Վարդան պաշտօնապէս երկրորդ անգամ Սպարապետ կը ծանշցուի Գոնէն, Խորենացու այս վերջին պատմածը միայն հիմ կ'ըլլայ յաջորդ պատմագիրներուն: Ընդհակառակը՝ եթէ Վարդան միայն 432ին Սպարապետ եղաւ եւ թէ դարձեալ հաստատութիւնը՝ հասկցուի իբր հաստատութիւն Թէոդոս Բ-ի տուած Ստրատելատ **պարտաւն** եւ ոչ իբր առաջին հաստատութեան մը կրկնումը, կարելի է ենթադրել, որ երկիրն առանց Սպարապետի մնացած ըլլայ Համազասպի վախճանէն (415) մինչեւ Արտաշէսի անկումը, այսինքն իբր 16 կամ 17 տարի: — Բուրբուրովն անհաւանական է այս. 1. Այդչափ երկար ժամանակ երկիրն առանց Զօրավարի չէր կարող մնալ. 2. Միւս կողմանէ չկայ ուրիշ անձ մը, որ լեցնէ այդ բնդ հատը:

Սպարապետութիւնը Սահակ Ապետէն յետոյ Մամիկոնեանց Տոհմին տրուած էր. իսկ Մամիկոնեանց համար ժառանգական էր այդ՝ ինչպէս Տանուտերութիւնը: Արդ՝ երբ մեռաւ Համազասպ չկար ուրիշ Մամիկոնեան մը, զէթ այդպէս կը ջուլջոյնեն ծանօթ պատմութիւններ, բաց ի Ս. Սահակի թոռներէն. հետեւաբար Վարդան միայն կրնար իբր անդրանիկ ժառանգել թէ Տանուտերութիւնը, թէ Սպարապետութիւնը:

Թօսմայ Արծրունին միայն Վարդանի սպարապետութեան մասին պատմածներ ունի, եւ այն խառնիխուռն եւ սխալ: Արծրունեաց Պատմիչը սպարապետ մը կը ստեղծէ կարծես Համազասպի եւ Վարդանի մէջ՝ երբ կ'ըսէ թէ Ս. Մաշտոց վախճանեցաւ (439) եւ նախարարներ Օշական փոխադրեցին Սուրբին մարմինը՝ ի ձեռն Վահանայ Ամատունեոյ, որ էր ի ժամանակին **պարտաւն**

Հայոց, (Գար. Ա. Գլ. ժա.) : Թովման իւր ձեռք
 ունենալով հանդերձ խորենացին՝ ճշտութեամբ
 շօրինակեր զայն, եւ սխալ մ'ուզողելու պէս անոր
 նշանակեալսն սպարապետով կը փոխէ. —
 «Քաջն Ասհան Ամատունի... Ի նա էր հաւա-
 տացեալ Պարսից զՀայոց աշխարհիս, (Արսիւն էջ 27 — Խոր. Գ. կէ.) : —
 Թովման հազարապետութիւնը հասկըցած է այն-
 պէս ինչպէս կը հասկնանք այժմ. այսինքն իբր
 զինուորական հազարապետ (chiliarque, զին զոչ) :
 եւ ասի առիթ տուած է իրեն սպարապետ՝ ուրիշ
 զինուորական բառով մը՝ փոխել զայն : Բայց Աս-
 հանի նշանակեալսն քիչ մը տարբեր է : Այսպէս
 Եզրիշէն երբ կը պատմէ Գենչապուհի ի գործ զբաժ-
 սեղմութիւնը, առանց տալու Քաջ Ամատունիին
 անունը, կը յիշատակէ անոր պաշտօնը եւ կը բա-
 ցատրէ իմաստը. «Քանզի որ նշանակեալսն աշխարհին
 էր՝ իբրեւ զնոր քիչ մը տարբեր նշանակեալսն էր
 զնոր նշանակեալսն» (էջ 19) : Բուզանդն ալ միեւ-
 նայն կերպով կը մեկնէ. «Գենչապուհի նշանակեալսն
 էր զնոր նշանակեալսն» (Բուզ. էջ 67). այսինքն՝ ճիշդ քիչ մը տար-
 (intendant) պաշտօնը, որ լոկ քաղաքային հան-
 դամանք մ'ունի : Եւ յիշատակուի զնոր անունը
 կրնայ նոր կոչուիլ. նա որ աշխարհի ներքին գոր-
 ծերուն իմամը կը տանի, նախնեաց բառով Կենչապուհի
 (աշխարհատես), երկիրը կը շէնցնէ (աշխարհաշէն),
 գիւղեր կամ շէնքեր կը շինէ (շինակաշինութիւն),
 այս էր Ասհան Ամատունի նշանակեալսն կամ
 նշանակեալսն, զոր նշանակեալսն ի գործ կը դնէր
 եւ ոչ Թովմայի իմացումով Սպարապետութիւն մը,
 որ Մամիկանեանց կը պատկանէր : Ասհան Ամատու-
 նիի պէս հազարապետներ Պարսիկներն ալ ունէին
 թէ Տիւրան եւ թէ իրենց գերիշխանութիւնը
 ճանչցող աշխարհներու մէջ (Հմմտ. Այբբ. 419) :
 — Հմմտ. վերը էջ 132 :

Թովմայի միւս սխալն ալ՝ իբր թէ «յետ
 մահուանն Մեծին Սահակայ Բագրատունւոյ սպա-
 րապետի ասպետի եւ զօրավարի Հայոց, հար-
 արեւել էր Թեոփոսի կոչելը շարժողութեանն
 Հայոց Համազասպ Մարտիրոսի եւ որդւոյ իբր
 Վարդան» (Գար. Ա. գլ. ժա.) : — Մենք
 հաստատապէս գիտենք, որ Համազասպի Սպա-
 րապետութիւնը շատ կանուխ հաստատուեցաւ,
 այսինքն երբ Վարդան գեա. արշ. էր (388) :
 Միւս կողմէն կամ Թեոփոս՝ իբր թէ Առա-
 ջինը, կամ ուրիշ կայսր մը չէին կրնար Հա-
 մազասպին տալ իշխանութիւն մը, որ միայն
 Շահին անկ էր, քանի որ Մամիկոնեանք Տիրսնի
 իշխանութեան ներքեւ էին : Այսորը շատ շատ
 կրնար պատուել, ինչպէս ալ պատուեց Վարդանը :
 Աւելի այլանդակ սխալ մըն է Համազասպի եւ
 Վարդանի զուգակցումը. կարծել կու տայ ընթեր-
 ցողին թէ Վարդան սպարապետ ըլլալու շափ
 հասուն երիտասարդ մ'եղած ըլլայ Համազասպի
 սպարապետութեան ժամանակ (?) :

Վարդան իւր սպարապետութեան միջոցին
 պահ մը ստիպուած է թողուլ երկիրը եւ Մոկաց
 ամուրները քաշուիլ : Ըստ Թովմայի այդ դէպքը
 տեղի կ'ունենայ Հայոց թագաւորութեան բար-
 ձումէն անմիջապէս յետոյ՝ երբ Պարսիկ մը,
 Մշկան շերտի, (ըստ Յովհ. Աթղի. Մարտիրոսի)
 կը զրկուի Հայաստան : Թովման՝ Ահհ-Միհր-Շա-
 պուհր չի ծանշնար. եւ յայտնապէս կը շփոթէ Ա-
 հան Ամատունիին տեղը գրաւող Մշկանին հետ՝
 ժամանակագրական խոշոր սխալներով : Ահհ-
 Միհր-Շապուհ 428ին զրկուեցաւ, այսինքն նոյն
 ատեն վերցաւ Արշակունի գահը. իսկ Մշկան
 449ի վերջերք. երկուքին ալ պաշտօնը իրարմէ
 բոլորովին տարբեր : Արեւի չէ որոշել Վարդանի
 քաշուելու ճիշդ տարին. բայց ամէն պարագայի մէջ
 սխալ է Թովմայի նշանակած ժամանակը, որով-

Հեռու Շահապիվանի ժողովին կանոններուն պատմական մասը, որ Թովմայի պատմածին Հեա կրնայ նշյնացուիլ, տարբեր ժամանակ մը կ'որոշէ, այսինքն՝ ժողովի գումարումէն (445 Նաւասարդ) յառաջ¹: Եւ որովհետեւ կարելի չէ, որ ՂԵՏ-

1 Ահա այդ պատմածները թէ Երծրուհին եւ թէ Շահապիվանի ժողովին կանոններու սկիզբը գտնուած պատմական մասէն.

— “Իսկ Ղարզան . . . խոյս տուեալ զնաց զհողմամբքն Մոկաց, ի խախտն Տորոսական լեքինն, ի լեւուրս Զերմանորոյ, եւ բնակէ յամրոցին, որ այժմ Զոզայլ վան անխեզեզ ամբութեանն զեղջկարանէն: Եւ քանզի յեամահունն մեծին Սահակայ Բագրատունոյ սպարապետի ասպետի եւ զօրափարի Հայոց, հաւատացեալ էր Թեոզոսի կոյսեր զսպարապետութիւնն Հայոց Համապասպ Մամիկանէի, եւ որդւոյ իւրում Ղարզանայ, երկեաւ Ղարզան ի մարդպանն բնակել յամրորու, այլ այնք ազապաւ էանց զնաց յամուրսն Մոկաց, եւ կոյր Թայր ի նախախնամութեանէ Աստուծոյ այցելել աշխարհիս Հայոցն, եւ այլն (Գոյր. Ե. դլ. մա): Թովմայի պատմածին ստուգութիւն կը համարիմ Պարպեցու սա թանկագին առդերը (էջ 148-149. ուր նախարարներ եւ սեպուհներ՝ Ղարզանը առ երեսուրացութեան հասանցնելու համար իրենց բոլոր ճիգը թափելէ յետոյ, “յանհնարին արամութիւնն ընկղմած, յհոշէին առ Բնբանս զիշխանն Մոկաց Երտակ, եւ զնա առաւել փութացուցանէին՝ անձանձորթ խանդաղատանօք նստել առանձինն եւ խոսել ընդ Սպարապետին իւրեանց՝ Տեառն Մամիկանէից Տոհմին: Եւ նա Ինքն էր այդ հոգեւոր, Կոյր իւր Կուլ, եւ Տէրն Մամիկանէից Ղարզան սոսուելաւ զիւր Կոյրսն զՍեբեղ զՍեբեղն: Երտակ շնորհուեցաւ իւր բարեկամն: Ղարզանին սերը այս համեստ, մտացի եւ քաջ անէին նկատմամբ անչուշա շատ բարեկամական բան մ'ունի Մոկաց ամուրներուն ասպնջականութեանէն Թայրս: ”

— Շահապիվանի ժողովին (տես Ե. գիրք էջ 59-61) պատմութիւնը քիչ մ'ուսուցիկ գրուած է. այնպէս որ այդ պատմական նախարարներ երբեք չեն համապատասխաներ սահմանուած կանոնները: Գրեւելու է միայն որ երկրին մէջ

Միհր-Շապուհին գալուօտք պատճառ տուած ըլլայ նոր մրդովումի, գէթ պատմագիրները կը լռեն այդ մասին, հետեւաբար, ըստ ամենայն հաւանութեան, Վասակի ժամանակ՝ (անմիջական յաջորդ Վեհ-Միհր-Շապուհի) եղած պարսկական բռնութիւններու եւ Պարսից քուշանաց գէտ միշտ պատերազմներու միջոցին (431—442) տեղի ունեցած ըլլայ Վարդանի քաշուիլը. գէթ այս միջոցին Վարդանի անունն իսկ չի յիշատակուիր Եղիշէի մէջ:

§ 4. ՎԵՐԳԵՆԻՆ ԳԵՐԴԵՍԵՆԸ

Մամիկոնեանք շուտով աճած ուսնացած էին, գէթ այսպէս մինչեւ Մանուէլ: Ըլ հետզհետեւ սեռական սպառում մը կը տիրէ. այնպէս որ շատ անգամ Սպարապետութիւնը ուրիշ ձեռքերու կ'անցնի պատրաստ կամ հասուն մանչ ժա-

կեցեցական կամ կրօնական անկարգութիւններ սկսած են երեւան գալ եւ Մամիկոնեանց զերբ զգալի եղած է՝ իբր նախանշախնդիր Տուն մը քրիստոնէական բարգաւաճութիւն. — «մանուանգ զի շէր ի ժամանակին յայնմիկ ի յիսանութիւն եւ տէրութիւն ի ձեռն ազգին Մամիկոնէից, զի զւղւղւ ի նուսիւղ ի հաւաղաբիւ ելն հմիւղիւղ զընդիւղն ի քուշանս ի կրեանց առեւտուց Վարդան Մամիկոնեան համազգարն իւրեանց հանդերձ եղարբք, այլ կային իբրեւ ի գառաղիլի արգելեալք եւ ակն ունէին ի վերուստ սցնականութեան. քանզի շարահմար ազգն Պարսից ի կասկածանս կային եւ յերկիւզի եւ ոչ տային զընթանութիւն ի ձեռս նոցա» (Վանանշէրտ 2 երգր. Գարեգինուց Մատենագարանին):

— Շահապիվանի ժողովի Կանոններուն սկիզբը դրուած այս յառաջարանը քոչորովիս նամատուս է Կանոնագիրքի ինչ ինչ օրինակներու մէջ, որոնցմէ նաեւ մը տեսած իմ Մուշի Ս. Կարապետ Վանքի ձեռագիրներուն մէջ: Նոր Ժ. Հ. 1907:

աւանդ մը շրջալուծ համար: Միեւնոյն սպասուծք Մեծն Սահակի սերունդին մէջ սկսած էր արդէն, մինչեւ որ բոլորովին «~~Գ-Գ-Գ-Գ-Գ~~ էլի» խորեւնացու բացատրութեամբ, եւ գուտար մը, Սահականոյշ, մնաց մեծ սերունդի ամենամեծ Հայրապետին: Արիւ սպասող Տոհմերու արիւնախառնութիւնը թէեւ ժամանակ մ'ալ վերակենդանացուց մամիկոնեանը, այլ՝ աճեցուն եւ առատ ճիւղարու մը շունեցաւ Համազասպէն եւ Հմայեակէն յետոյ: Անտարակոյս պատճառն այս է որ Համազասպ երեք մանչ միայն թողուց: զէթ ազլիկներն, եթէ կային, անձանօթ կը մնան պատմութեան, եւ այդ երեք մանչերէն՝ միայն երկուքին՝ առաջինը երկու գուտար միայն ունեցաւ, երկրորդը Վարդանի եւ Հմայեակի՝ նկատմամբ գիտենք որ շորս արու զուակ, իսկ կրտսերն՝ Համազասպ՝ երեք չէ ունեցած սերունդ, եթէ ունեցած ըլլար՝ զէթ մանչերն պիտի յիշուէին իւր եզրօր կործնեանը: Վահանի, Վասակի, Արտաշէսի եւ Վարդի հետ՝ թէ իրենց մանկութեան ժամանակ, թէ Վահանի պատերազմներու մէջ:

Վարդան թերեւս իւր եզրայրներուն ամենէն

1 Թէ Լուսարջի եւ թէ Մամիկոնեանց Տոհմերուն սպասուծք, շատ ստոյգ է որ արգիւնք եղաւ մերձաւոր ազգախառնումն: Իրարանչիւր սոսժ իւր ժառանգական իրաւունքը ուրիշ ջեղերու մէջ շտարանելու կամ շքրուելու համար կը սահմանափակուէին իրենց սահմային արիւնի շրջանին մէջ: այս կերպով ազգախառնութիւն սպասուծք արտանդին է, որ շուտով կը յայտնուի:

2 Ահա՛ Համազասպի ազգահամարը.

$$\begin{array}{c} \text{Համազասպ} \times \text{Սահականոյշ} \\ \hline \begin{array}{ccc} \begin{array}{c} \text{Վ-Գ-Գ-Գ} \\ \text{Վ-Գ-Գ-Գ} \end{array} \times \begin{array}{c} \text{Գ-Գ-Գ-Գ} \\ \text{Գ-Գ-Գ-Գ} \end{array} & & \begin{array}{c} \text{Հ-Գ-Գ-Գ} \\ \text{Հ-Գ-Գ-Գ} \end{array} \times \begin{array}{c} \text{Գ-Գ-Գ-Գ} \\ \text{Գ-Գ-Գ-Գ} \end{array} \\ \hline \begin{array}{c} \text{Հ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ} \\ \text{Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ} \end{array} & \begin{array}{c} \text{Վ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ} \\ \text{Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ} \end{array} & \begin{array}{c} \text{Հ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ} \\ \text{Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ} \end{array} \\ \hline \text{Վ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ} & \text{Վ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ} & \text{Հ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ} \end{array}$$

դժբախտն եղաւ իւր առտնին վշտերով. եթէ իւր կրօներն Համազասպ երբեք չունեցաւ սերունդ, իւր ունեցածն ալ բանագործութիւն մ'է ամբողջ:

Չենք կրնար հաստատուն ժամանակ մը նշանակել քաջ սպարապետին ամուսնութեան: Ամէն պարագայի մէջ Մեծն Սահակ՝ իւր թոռան պսակն ալ օրհնեց, ինչպէս օրհնած էր Համազասպինը, միշտ զէմ՝ յանդիման տեսնելով այն բոսոր առագաստը, որու բոլոր կենդանութիւնը վարդացած էր Սահականուշով եւ ալ «արուզաւակ», չունենալու սեւ երկունքը կը մտածէր հսն. երկունք՝ զոր սրտի արտփներու, արցունքի անհատնում հեղումներու մէջ միայն կրնար արտայայտել. եւ այն ալ տեսիլներու կամ արհաւիրքով կամ սփոփանքով տենդացած: — Ամուսնութիւնը հասանաբար 407—413 եղաւ՝ երբ 20—25 տարեկան էր Վարդան: Իւր կենակիցն է Գոռոր կամ Գորգի՛ կամ Գիգի՛ (Կորիւն. — Խոր. — Ասողիկ): Չենք գիտեր թէ Մեծն Սահակ ո՞ր տոհմէն ընտրեց իւր նուն. նա որ իւր կեսրայրի մահով միայն կենդանացած է պատմութեան մէջ, նման անոնց՝ որք մեծ կեանքերու անշուկ զօրավիգն եղած լոկ անոնց վախճանին հետ յայտնուելու արդար յաւակնութեամբ կը պատկերանան պատմական հանգրուաններու վրայ. — Գոռորիկ, «--- -- -- -- -- էր էլ էն էն էն», Տիկինն Մամիկոնեանց, Տիկնոջ մը կատարելութեամբ կը փայլի երբ Մեծն Սահակի տենչալի նշխարքը կը պատէ, կը պատուէ, Բագրեւանդէն (Բլուր գիւղ) բերելով ի Տարան «ի բնիկ գիւղն իւր (Սահակայ) սեփական յանուանեալն Աշտիշատ» (Փրպ. էջ 104—105), զոր քիչ յառաջ «սուրբ այրն Աստուծոյ Սահակ», «եւ որ ինչ միանգամ էր իւր, թոռներուն կտակած էր «ի ժառանգութիւն եւ զաւակի նոցա մինչեւ «ցյաւախտեան» (Փրպ. էջ 103—104): Ահա ինչ որ գիտենք այս Մեծ Տիկնոջ մասին:

Վարդան երկու դուստր միայն ունեցած է՝
 — Վարդէնի եւ Վարդանայ: Ճարտնաիրենք կամ
 Վկայարանութիւններ անդրանիկ կը ճանչնան Վար-
 դենին, որ կը գրուի նաեւ Վարդնի, Վարդա-
 նանի, Վարդանի, իւր հօր անունով: Վարդանու-
 հին, որ «ըստ իմաստ», կամ իւր գեղեցկութեան
 համար կոչուած է Շուն կամ Շունիկ՝ Տիկինն
 եղաւ Վրաց: Մամիկոնեանք շատոնց ազգակցած

է Ասոցիկ (էջ 80) եւ Ս. Անեցին (էջ 71) Մովսէս-
 անուն արու գաւակ մը կու տան Վարդանին. «Էւ տանու
 զապարապետութիւն Հայոց Մանգնուս որդի Վարդանայ
 անս 20», Սամուէլի համար մարդան է Մանգնուս: Երչա-
 տակարան մ'աւելի յառաջ կ'երթայ. «Էրչեւ այս ի մամու-
 նակս մարդպանութեան եւ սարաւետութեան Վահանայ
 որդու Մովսէսի որդու Վարդանայ, կամ որդեւ տեւ
 էր Քորս: Այսպիսի յիշատակութիւն մը չունի Փարսկեցին, որ
 Մամիկոնեանց տունը լաւ ճանչցող մամանակակից միակ
 պատմագիրն է: Անակիտի տալ մ'է այդ: Աստ Չամէլեանի Մենն
 Վահանի ահմատունն պէտք է ըլլայ Մանգնուս. «Փոխանակ
 ասկից Վահան Մանգնուս կամ Մանգն, այսինքն Մամի-
 կոնեան՝ եղբորորդի Վարդանայ, եղեալ են Մանգնուս որդի
 Վարդանայ. գուցէ նայելով ի տալարի յիշատակարանս
 ինչ, (Ք. էջ 459-60). Հմմտ. Պատմ. Հայ. Գրչ. էջ 299-300.
 — Գրուիմ անյազմ [Մանգր. նախնեաց] էջ 102:

Այս բոլոր տարածւոյութիւններն ու ենթացում-
 քիւնները պիտի հերքուին, եթէ Եղիշէի ստիպուելը «Փո-
 խանակ յեսս կայելոցն՝ որ էին գհեւ իշխանին Սիւնեաց,
 զՆաբոս կամ ՋՈՒԳԻՍ կամ զՆաբոսի որդի ի տեւի նոցա
 մարտիներ, իս զՆաբոսեղիս որդի տան նոցա» (էջ 77)
 հակասականն է. մը չունենային. որովհետեւ, եթէ Վար-
 դան յիշուի որդի (չտարիներ) ունի, եւ ոչ թէ միայն
 Մանգնուս մը, որք պատերազմի մտնելու եւ գուեղ կտա-
 վարելու շարհ հասած են, անպատեալ պիտի յիշուին
 զէթ նահատակներու ցանկին մէջ: Փարսկեցին մանաւանդ
 խանդաղատանքով պիտի արձանագրէր անոնց անունն ու
 գործերը: Արդի ընդհանուր բացատրութիւն մ'է եւ իւր
 ազգակիցներու կամ համազգիներուն կ'ակնարկէ. իրք
 իբրայնք (իրենները): —

էին Վրաց բղեշխութեան հետ՝ Աշուշայի եւ Անուշ-
Վռամի ամուսնութեամբ: Փարպեցին՝ թէ իւր
պատմութեան եւ թէ իւր թուղթին մէջ արժանա-
պէս եւ սքանչացումով կը դրուատէ այս ամուսնորը,
որք ամեն խնամք, ամեն հոգ տարին Մամիկոնեան
որբերու համար, որոնց հետ էր եւ ինքն Փարպե-
ցին: Աշուշա եւ Հմայեակ քենեկալ էին.
«*Երնէն լն Անուշ-Վռամ, ինչպէս ակներեւ է,*
երկց էր քան «*Ինչոյն Չուիկ. ասոնց խնամքով*
պահպանուեցաւ Մամիկոնեան Տոհմը, որ արդէն
սպասելու վիճակին մէջ՝ շատոնց պիտի հասներ՝
եթէ Աշուշա, Անուշ-Վռամ եւ Չուիկ իրենց
անձնուիրութիւնը զանային:

Վարդան իւր Շուշանիկը ամուսնացուցած է
Վրաց Բղեշխ Վազգէնի (Աշուշայի որդի) հետ: —
Շուշանի կեանքը ամուսնութենէ յետոյ՝ եղբեր-
դութիւն մ'է ամբողջ. ոչ մէկ զրիշ կրցած է,
ինչպէս կ'երեւի, պատկերացնել այն պայծառ
դէմքը, որ Աւփրէթի եօթնամեայ խաւարին մէջ,
չղթոյ կապանքներու տակ, զորս Վազգէն իւր
ձեռքով կը կնքէր, լախտերու կտտանքին եւ
վայրագ քարշումներու մէջ, անօթութեան խա-

1 Չարմանակի է որ Փարպեցին միայն անգամ մը
կը յիշէ Վազգէնը «*անդրե՞ն անուանելով զանի. եւ չ'ակ-
նարկեր իսկ թէ Վարդանի փեսան էր նա. Փարպեցին որ
ամենէն մարդ ղեպքեր գիտէ յետու իւր պատմութեան:*
— Շուշանի բերանը սա խոսքեր կը դրուին. «*Եւ ոչ ոք
ի՞ օրն-իսն ոչ հոյս ոչ եւքոյս, եւ ոչ ոչ ոք արեւորոյս,
որ ընթանիքոր հոգոսոցի ինքն ի՞նչ*» (Աւփրէթ Թ. էջ 25). այս
կը ցուցնէ ոչ միայն թէ Վարդան զաւակ չունէր, այլ մա-
նասանդ դեռ այն ժամանակ, այսինքն՝ Աւարայրի պատե-
րազմն քանի մը տարի յետոյ, Վահան պատանեակ մ'երգեաւ:
Վահան անպատճառ փեժ պիտի լուծէր եւ Փարպեցին պիտի
չմտնար զայն: Փարպեցու բոլորովին լուռ անցնիլն ալ ասով
կը մեկնուի որ Շուշանի կրած տանջանքն ու մահը Վա-
հանի գործունէութեան ժամանակ շարտահեցաւ:

ծառույթներու, ծարաւի ծիւրույթներուն եւ իւր Տիկնութեան կոխկոտուածներու ներքեւ միշտ շուշան մնաց՝ համեատ եւ հասաւտ: Ամէն բանէ զրկուած՝ գանձ մը միայն կրցած էր պահել իւր մօտ, «Աւետարան մը փոքրիկ, որ նախնւոյն իւրոյ էր Սրբոյն Սահակայ: Սանդուխտի եւ Հաիփսիմի տանջանքներն շունին՝ ինչ որ կայ Շուշանիկի եօթնամեայ կրածներուն մէջ եւ այն իւր կենակցին ձեռքով, զոր կարելի է միայն զգալ՝ մնացած յիշատակարաններու ընթերցումով»: Արովհետեւ Շուշան զգացումի նահատակ է. նահատակ իւր հաստատամտութեան, որու հանգեպ գազան Աւագէնի մտածումները ոչնչացան. գազան իւր էութեամբ, «գազան շար եւ անընդել»:

Այս բանագործութեան պատմութիւնը շատ պարզ է: Աւագէն՝ Աւարդանանց նահատակութենէ յետոյ՝ լոկ իւր «լիտի եւ անառակ» կրքերուն մղումով ուրացաւ. եւ «ինդրէր կին պարտիկ ի թագաւորէն». առաւ Շահի զբրանչը: Շուշան կործանում մը զգաց երբ լսեց այդ զեպքը՝ պղծութիւնը իւր կրօնին եւ պղծումն իւր առագաստին. այս բաւական չէր սակայն, ուրացողն՝ իւր կինն ալ ստիպեց. Շուշան շնեակեց իւր գոյնը Աւագէնի հրաշնչումներուն տակ. Աւագէն սղոթեց, միջնորդ ձգեց, ի զուր. կախարդանքի դիմեց, այդ «գիւական ցնորքն», ալ չբկցաւ բժաւորել անոր պայծառութիւնը. ամէն փորձ բրաւ խամրեցընելու համար սպիտակութիւնը, բայց նա իւր հօր կարմրութիւնը տեսած էր: Աւագէն սկսաւ իւր զաւակներուն վրայ բռնանալ եւ իւր գուստրը «ըստ պարսկաց օրինին հանգերձեալ էր ի կնութիւն առնուլ»: Շու-

1 Ս. 47+ Թ. — Ուխտանէս Հա. Բ. ԳԼ. ԿԵ. — Աւագ Սրբոյ (Իսահատար) Հա. Գ. էջ 63—67. — Իսկ Հ. Արշակունի զրուարդ (Յ. — շի) Ե. էջ 266—267 եւ 273—404) ի Շուշան-Աւագէնի՝ լուսագոյն գրուածն է այդ զգացում մը արթնընկելու:

չան իւր գաւազներուն հողերով ալ կը վտանգուէր, « աւազէր ողորմ ողորմ գծնունդ որովայնի իւրոյ . եւ զվայրենութիւն առն ամբարշտի »: Վաւաշտան Վազգէն զանոնք « արեւոյնէն է շարանի-
 նէն ինչո՞ւն Պարսից, զի նոնքն զարի-
 ինքն յարստէն: Ծանոյնէն է Տիմոթէն երէն
 Գարսի Վարդանայ է, որ շարիտոյն Պարսից, ե-
 լուն յոր օրինոց իրարէն է արեւելն զն մնալն յհուն,
 զի ուննէնոցն զարեւել զարեւոյն, որ-
 դէն զնոյն էր զիւրանէն »: Ահա Հուշանի յան-
 ցանքը: Նա կտառուեցաւ, տանջուեցաւ, ցտեցաւ
 արցունքով եօթը տարի շարունակ, բայց չթուլցաւ
 երբեք՝ գէթ իւր հօր կամ հօրեղբոր պէս ինքզինք
 ազատելու համար. նա սրշափ անպարտելի մնաց,
 բզեշին այնչափ եւ առաւել զայրացած կը նախա-
 տէր « զնորն նորն », որոնց ոգին կը կենդանացնէր
 Հուշանը: Նա Մեծն Սահակի եւ Մեծն Վարդանի
 դուստրն էր, Տիկին մը Հուշանի պէս մաքուր. Հուզեց
 զինանիւ « դեռն զնիւննիցն », այնպիսի սաղմի մը
 մէջ, որուն ասպարէզը չէր տարածուեր Տղմուտի
 փերուն մօտ, այլ Յուրտաւի աննշոյլ Աւերէթին
 մէջ. մեռնիլ իւր հօր նման, որուն զարմն էր ինքն
 Չարմանային. այսինքն՝ Վին մը որ իւր մէջ կը
 խտացնէ իւր Տահմին բոլոր առնացի եւ բարոյական
 ոյժերը. — « Ընկու զի (Տէր) զի . . . նոնքնէն
 է է նորն ինչ ուրից, որ զիւրեցն զիւրն »: այս
 եղաւ « Վարդանանին ծաղկին », արեւ տեսաւ-

1 Վազգէնի նման քրիստոնեաներ « ուրացութեամբն
 զոռոգացեալ ամբարհաւանէին ի ժամանակին, քան թէ ի
 բանութենէ պարսիկ զորագլխոցն զորժոցն » (Պար. էջ 359):
 Այսպիսի ուրացութեանց յամախումբ, որ կրակ ու բոց գար-
 նուց Մեծն Վահանը, որուն սիրտը իւր մանկութենէն
 ցաւած էր անշուշտ. « անօրէն » Վազգէնի անգութ վար-
 մունքն իւր հօրեղբոր ազնկան վրայ, որ վերջապէս յաջողե-
 ցաւ զաշնագրութեան մէջ իրր պայման գնել, որ ուրացողներ
 չպատուուին Գոռնէն:

կանք, որու առջեւ միայն կը ծուկը իւր շուշան գլուխը :

Շուշան, «Սուրբ թագուհին», ըստ ոմանց նահատակուած է «յամի Տեառն 458, է հասնի էքը + — — — — — է — հինդ — — —» (Ան-կ-տար լուր + սրբոց Գ. էջ 66) ուրիշ հաշիւի մը համեմատ «երեւի հանդիպեալ յամի Տեառն 474 կամ 476» (Ս-ի-է-է-է + Թ. էջ 60) : Թուականները վկայարանական են, եւ ինչպէս կ'երեւի, բուական ալ տարբեր : 458ը աւելի յարմար է մեր հաշուին, որով Աարգանի համար մեր նշանակած տարիքը կը շեշտուի . Շուշան 45 տարեկան նահատակուած է . ծնունդը կը հանդիպի ուրեմն (458 — 45 =) 413ին . եւ որովհետեւ Աարգանի ծնունդը նշանակեցինք առնուազն 387, ամուսնացած 20 — 25 տարիներուն մէջ . այսինքն՝ ամուսնանալու ամենէն յարմար տարիքը Սեծ սպարապետին համար (տես էջ 344 եւ հետեւ .) ամուսնութիւն մը, որուն առաջատար շքիմազեցաւ իրեն, ինչպէս սեսանք քիչ մը յառաջ :

Աարգան անշուշտ վայելեց իւր թոռները՝ երեք ուսար եւ մէկ գուսար, զոր իրեն կին առնուլ կ'ուզէր դազանն Ազազէն «ըստ պարսկաց օրինին» : Շուշանի մրքիւս սիրար բերկրանքով մը լեցուեցաւ իւր կապանքին մէջ երբ լսեց թէ իւր երեք որդիներէն մին կեր եղած է Աուրին . ազատուած էր նա իւր ուրացող հօր որոգայթէն : Իսկ ուրացողը Ասիսթանդին փառասիրութեան զոհուեցաւ 481 — 482 (Փրպ. էջ 358 — 359) : Ահա՛ Աարգանի առանին կեանքի մէկ կողմն ալ, որու վիշտն սակայն իւր շիրմին վրայ տարածուեցաւ :

Սպարապետին միւս գուսար՝ Աարգանուշի կեանքն անձանօթ է . ներս ամուսինը կը ճանշնանք միայն եւ երեք հարազատները : Աարգանի բանակին աջակողմեան զորադրուին, իշխանն Արշարունեաց Արշաւիր Աամարական, որ «էր եւ փեսայ Զօրաւարին Լայոց օրոյն Աարգանայ Տեառն Սա-

միկանէից, ունեյով գուտար նորա ի կնութեան,
 (Փրպ. էջ 190, 338): Արշաւիր գարուն մեծ գէմ-
 քերէն է, Փարպեցու սքանչացած մէկ գէմքը, որ
 պատիւ կը բերէ իբր փեսայ Ապարապետութեան
 Տոհմին: Արշաւիր անխանջ գործող Մ^Կէ, մասցի
 բնաիր պատերազմիկ մը, մանաւանդ քաջ նետա-
 ձիգ մը (անդ էջ 192): Կենդանի ազբիւրը Աւար-
 գանանց պատմութեան (անդ էջ 305): Ինչպէս
 իւր որդին Ներսէ՛՛՛՛ Աւհանեանց գէպքերուն (անդ
 էջ 411): Արշաւիր, որ մինչեւ վերջը պաշտպան
 կեցաւ Աւարգանանց դասին, գատախազն եղաւ
 Աստակին Տիրանի փութիչին ժամանակ (անդ էջ
 244—250): Աւարգան երեք թոռներ ունեցաւ Աւար-
 գանուչի եւ Արշաւրի ամուսնութենէն. Ներսէ՛՛՛՛
 Տէրն Շիրակայ, Հրահատ եւ Սահակ. հարազատ
 մարմնացումները իրենց հօր քաջն Արշաւրի. քա-
 ջութեան, անձնուիրութեան, հաւատարմութեան
 տիպեր. ինչպէս իրենց հայրը Աւարգանին, իրենք
 ալ աջ բազուկն եղան Աւհանին՝ միեւնոյն պատե-
 րազմի շարունակութեան մէջ: Կամսարական հա-
 րազաններու փարու մը Մեծն Աւհանին, ճիշդ իրենց
 մանկութենէն կը սկսի: Ասոնք Հմայեակի զուակ-
 ներու հետ մտքի եւ մարմնի միեւնոյն կրթու-
 թիւնն առին. ասոնք ալ քաջ նետաձիգ «քիչե-
 ջո-ցոլ», նման իրենց հօր, «թեթեւաշարժք եւ
 նախասպանք», աջողակ, շնորհայից, Չուիկի զու-
 ակներուն պէս. ասոնք են որ «նմանեցո-ցեւ
 նեւանց է յաւանան էր ինչն է զարդն էրանն»
 Կամսարութեան Արշաւրայ Տէրն Արշաւրանեաց, որ
 է «պարտն է իրենց էին ձեռնարք քարէր մը-
 քիչոյն Աւարգանայ, էրարել է նորանմէկը ըստ
 իրենց ինաստութեան էս արտեպի ընայն» (Փրպ.
 էջ 337—338):

Աւարգանի այս թոռներու մասին Փարպեցու
 նուիրած էջերն սքանչելի են, մանաւանդ երբ մեր

գերագանց պատմագիրը Երախտադիտական շեշտ մը կը դնէ անոնց հետ իւր անձնական յարաբերութիւնները շոշափելով: Աստուարականք իրենց ճշմարիտ բարեկամութիւնը նուիրած են Փարպեցուն (Փրպ. էջ 570—571, 591):

Ահա ուրիշ մէկ կողմնանկարն ալ Աարզանի առանին կեանքին, որ մխիթարական է, իբր հակապատկերն անոր, որ կ'երկարի մինչեւ Աւփրէթի գնդանը:

Ար անանուի որ շատ գոթբախտ եղած է Աարզան իբր տէր ընտանիքի մը, գերզաստանի մը: Հաւանական է որ ազգային գոթբախտ ժամանակի մը մէջ իւր առանին գոթբախտութիւնն ալ սղարաց Աարզան իւր Յշմարչի հաւուն պէս, «որո շոշափ», շունենայու գոթբախտութիւնը: Տոհմի մը համար մահացում է այս վիճակը եւ եթէ Աարզան նախատեսուա այդ ազգար, գեթ կը սիրեմ հաւատալ որ իւր աշքերը բերկրանքի նշոյլ մը ցոլացին. քանի որ Աահան մը, Աասակ մը, Արտաշէս մը, Աարգ մը կար գեռ. . . :

Պ Լ Ա Ի Խ Ժ .

ՎԼԲԳՒԸՆԻՆ ԸՐԺԱՆԻՔԸ

Աարզանի գնահատումը իւր գործերն են: Պատմութիւնն բնդարձակ էջերով ներբողած է Եզգին եւ Եկեղեցւոյն այդ գիւցազնը. իսկ ժողովուրդը շատ լաւ կը զգայ Աարզանը:

Ապարապեան իւր գործերուն մէջ, որոնց համաշխարհիկ շրջանակ մը դժամ է հասարակաց զգացումը, ունի այնպիսի թերութիւններ, որոնցմով աւելի կը բարձրանայ մեծ անձնաւորութեանց արժանիքը, մանաւանդ գինուորական ասպարէզի մէջ, ուր Մամիկոնեան բոլոր գորավարներ, իրենց բոլոր թերութիւններով կրնան մրցիլ աշխարհի մեծ

գորավարներուն հետ. սա պայմանով որ նկատի առնուին այն ժամանակամիջոցներն ու միջավայրերը, որք իրարմէ կը զատեն զանոնք:

Վարդանի թերութիւնները դուրսէն կու գան եւ այնպիսի թերութիւններ, որք չեն մնասած գործի մը, որուն գլուխ կանգնած էր Վարդան. այնպէս որ կարելի չէ Վասակի հետ բաղդատել զանի, եզր ունենալով Մարգարանին մտաւոր տարօրինակ յատկութիւնները, յաւելունք եւ կարծեցեալ քաղաքականութիւնը: Վասակի մտքին յատկութիւնները զօրեղապէս շեշտեցինք: Վարդանի այդպիսի տարօրինակ կարողութեան մասին պատմական ուղղակի վկայութեան մը չգոյութիւնը, ինչպէս գոյութիւնը Վասակի նկատմամբ, պատճառ մը չէ հասարակ միտք մ'ենթադրել Վարդանի գանկին մէջ եւ իւր գործերն ու յառաջացումները համարիլ լոկ ոյժի արդիւնք, բան մը՝ զոր Վասակ չկրցաւ ցուցնել անձնապէս: Վարդանը նկատել իբր խոշոր մարդ մը (չ-դ-դ-դ-ը) հակառակ է գործի ոգւոյն, որու վարիչն է նա: Մենք չենք կրնար հասկնալ թէ անձ մը, թող իւր տոհմային եզական յատկութիւնները, որ մեծն Սահակի պէս քաղաքագէտ, հայրենասէր զէմքի մը ձեռաց տակ մտքի եւ սրտի կրթութիւն առած, Սահակ-Մեսրոպեան գործերուն անձամբ մասնակցած, երիտասարդ հասակէն արդէն Տանուտէր իւր Տոհմին եւ Սպարապետ հայկական բանակին, Սպարապետ եւ զարուն յատուկ շարժումի մը, որուն մէջ իրեն համակամներ ու համամիտներ ունի հեղինակ անձնաւորութիւններ, ինչպէս Վ. Ամատունի, Ա. Կամսարական, Արտակ Մոկացի, Յովսէփ կթղ., Սահակ Ռշտունի, Ղեւոնդ երեց, եւն եւն, այսինքն՝ ամբողջ եկեղեցին եւ կարող մի մասը ժողովրդեան, չենք կրնար հասկնալ թէ այսպիսի անձ մը լոկ ոյժի բեռ մ'եղած ըլլայ: Այս տեսակ աննպաստ տեսութիւն մը Վարդանի մասին,

Վասակի նկատմամբ կազմուած խոր նախապաշարութի մ'արդիւնք է: Վասակ, զուրկ չէր այնպիսի պայմաններէ, բայց ասոնք նման չէին Վարդանի պայմաններուն: Վասակ իւր նենգամտութեամբ շինեց զանոնք, իսկ Վարդանի շուրջը ինքնին շինուեցան: Մարդպանն ալ կշռած էր Սպարապետին արժէքը, պէտք էր փճացնել զայն, եւ Վասակ՝ այդ իւր պահ մը կատարեալ համակամութեան եւ համակրանքին ետեւ դուռնք մը ուղեց զարբնել. զայս՝ ինքն Վասակ գիտէր միայն:

Ըսինք թէ Վարդանի թերութիւնները դուրսէն կու գան. — որովհետեւ չկայ սպարապետին մէջ ինչ որ կը գրդէ Վասակը. այդ ինչ կարելի է բացատրել մտքի եւ սրտի ձուլուած խոտոր յղացումով մը՝ շուրջ, որ բարի է անձին տեսակէտով, իսկ շար բնդ հանուրին համար: Վասակի գործերն ու շարժումներն այդ նպատակին լարուած են: Վարդան շուրջ չէ: Այս հայեացքով պէտք է գիտել այն շուրջը, որոնց պատմութիւնք կ'աւանդեն Արծրունին (տես վեր եւ էջ 375—377) եւ Փարպեցին՝: Վերջինս, որ Սպարապետի բերնէն ուղիղ տեսութիւն մ'արձանագրած է, շատ լաւ կը բացատրէ այն թերութիւններուն պատճառը, որոնց համար ըսինք թէ դուրսէն կու գան: Վարդան կ'ըսէ թէ նախարարներ նենգած են իրենց Տոհմին, որ ամէն ժամանակ ինքզինք զոհած է թոշի ընկերին համար. մենք կը թողունք կ'երթանք, որովհետեւ «ցանկ յետ ճշտւել է շինել յետ, եւ շինել անկէն է թոշ անելով՝ մեր մէջն ուրիշ»:

1 Փրպ. էջ 162—171: — Վահան եւս մտաքը գրած էր «երթալ ըստ աշխարհ էլանել եւ կորնչել»: Բայց չընաց թիչդ այն նկատու թերով, որով Վարդան եւս գարնաւ (Փրպ. էջ 514): Լորի գրայր եւ Եղբորորդի՝ Երկոսն ալ իրաւունք ունէին եւ երբեք ստուերած չի բերեր այս իրենց արժանիքի մեծութեան:

դարձեալ է իշխանութեանը եւ իւրաքանչիւր Վ. յս առ-
 մէնք դուք շատ լաւ գիտէք թէ պատմութեանն
 եւ թէ ծերերէն լսելով: Աւարդան այս տաղանայ-
 ներուն մէջ, որք մանաւանդ աւելի նշանակութիւն
 պիտի ունենային տոհմական սպառուսի տեսակե-
 տով, չգեղեցիկաւ հանդէպ այն ձայնի, որ զինքն
 գործի գլուխը կը հրաւիրէր. «Բայց որք է եր-
 ֆանոր հրաւիրի՞ն Աւարդանի՞» ու ինչեւ ը-
 շարէ՛ ի մեր գրիչ, եւ ու մեք իմք. «Մեքն,
 բայց որք է թէ մեքն-մեք զերիք եւ իմք երի-
 տան-մեք, որք է իմք» (Փրպ. էջ 170—171):

Այդ առարկութեան եւ յետս կոչումի ոյժն
 ինքնին կը յայտնուի՝ երբ միտ դնելք թէ վար-
 դան նախարարական գրութեան մէջ կը գործէ եւ
 իւր խօսքն կ'ուղղէ նախարարութիւններուն, որք
 իրենց շահը մտածելու բնականութեամբ ամէն
 միջոց կրնային արգարացնել: Եւ որովհետեւ այդ
 գրութեան մէջ ազգին տէրը շէ այս կամ այն
 տոհմը, այլ՝ տոհմերու, ազգերու ամբողջութիւնը,
 հետեւաբար ազգին սպառնացող վտանգներուն
 դէմ կուրծք տալ համայնքին պարտքն էր: Հա-
 կառակը փճացում մ'էր սեւէ նախարարական սե-
 բունդին համար: Մասնաւոր տոհմի մ'արժէքն
 համերաշխ գործունէութեան մէջ կը գնահատուի.
 ահա թէ ինչու Մամիկոնեանք միշտ բարձր եղան
 եւ յատուկ զիրք մը գրաւեցին ազգին մէջ թէ
 թագաւոր-նախարարութեան եւ թէ լոկ նախա-
 րարութեան ժամանակ, եւ ահա թէ ինչու Աւար-
 դան կը բարձրանայ Աւարդանանց գործին բարձրու-
 թեան մէջ:

Աւարդան իրապէս քաջ մ'է, քաջ իւր թե-
 բութիւններով. քաջ մանաւանդ սրտով եւ մարտով:
 Աւարդան մարմնացումն է երկու նշանաւոր Տոհմե-
 բու (Աւսաւորչեան եւ Մամիկոնեան) նկարագիր-
 ներուն: Աւարդան գործեց ինչպէս գործեցին իւր
 փառաւոր նախնիքը. գործեց ինչպէս աւանդեց

իրեն իւր «Տէմբիտ հիւսն»: Նա իւր գործերուն նա-
 չատակն է «նոր-նոր-չւ»: զոր անշուշտ ողբաց նոյն
 ինքն Վասակ: Ար հաւատամ որ ողբաց սրտագին
 այն մարդը, որուն դաւեց երբեմն. մինչ եթէ համա-
 ձայնէր անոր՝ Վարդանանց, պիտի ապրէր Վար-
 դան դեռ եւ գործն ուրիշ արագութեամբ մը
 պիտի վայլէր: Վարդան պիտի ապրէր, Վազգէն
 պիտի շուրանար, Վիրք եւ Աղուանք պիտի հան-
 դարտէին: Հանձարեղն Վասակ զգաց այս վշտերը,
 մեծ կորուստի մը վիշտերը, զոր Գուռն ալ կրճանչնար
 եւ իւր դառնութիւնը կը թափէր Մարգարանին
 վրայ, իբր դաւածանի վրայ. — «Երգ մեկեցուցեալ
 շէտ-տ-ի-տ-տ եւ զայնպիսի ոչ-տ-նի ծառայն մեր
 զքաջն Վարդան եւ զընկերակիցս նորա՝ ԽԱՐԵՑԵՐ
 նամականիւ առ կայսր եւ առ նորին սպարապետն.
 Երգ մեկեցուցեալ նե՛նԳՈՒՎ զայնպիսի տ-մ է- ոչ-
 տ-նի է- ի-տ-տ-ի-տ-տ մեր զՎարդան եւ զայլ բն-
 կերս, եւ դարձեալ գումարեալ զՆա գորու յԱ-
 զուանս՝ ի վերայ պարսկաց գումարտակին համար-
 ձակեցուցեր երթալ, նե՛նԳՈՒԹԵՒԵՆԱՄԲ ՄԱՏ-
 նԵՆԱ զաշխարհն Արեւայ կորուսեր, եւ կտորածի
 այնչափ իմոց ծառայից եղեր պատճառ: Զի շոյն-
 ոչ-ի թ-տ-ոյ մի շիբր, որչի- շՎ-ր-տ-ն, է- ի-տ-ր է-
 ի-մ Հ-ն-ոց որ-տ-ոյ Բ-ն-ն-թ-մ-թ յնիւն հ-նիւ ի-միւն,
 -միւն-յն Արեւոց -տ-մ-մ ի-տ-նի է- շոյնի հ-նիւն,
 միւն-ոյ -յո-րիւն յն- հ-նիւն: Եւ արդ գուրնդ քո ձեռն
 զայնպիսի ծառայն սպաներ, է- շիբ է- շոյն-տ-նի
 -շի-տ-ն մի (զՀայաստան) ի-տ-տ-տ-եր, եւ գու իշխեցեր
 լրբաբար առ մեզ՝ իբրի- ունի-տ-տ տ նե՛նԳ-տ-տ-ր Գ-ր-
 թոյտ՝ գալ եւ զմեզ տեսանել: Բայց զայս գիտեա,
 զի յայսմ հետե Արեւեաց Տէր շես. է- շոյն-ն
 -միւն-ոյն շոյն է-ր-նից-տ-ր է- ի-տ-տ-րեցեք, կու-
 տեացի ի վերայ ՉԱՐ զվրայ քո», եւն (Փրոպ.
 էջ 251—252):

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Վարդանն ու Վասակը, Վարդանանց գործերն ու Վասակեանց շարժումները կատարելապէս իրարու հակապատկերներն են: Բայց այս հակապատկերները չեն պարսկական կամ յունական քաղաքականութեան հակառակ ցորացումները. զայդ ապացոյցներով կրկնելու առիթն ունեցանք:

Դրապէս համոզու՛մք գոյացնելու համար այս մասին, պէտք է շարունակել անցնիլ Պերոզի ժամանակ, ստորին քան Յազկերտ. անցնիլ վատ թէ ողոս Բ. Էն Մարկիանոս, Անաստաս. անցնիլ Պերոզէն յետոյ Վաղարշ-Բալաշի ժամանակ՝ տաղանդաւոր Շահ մը: Համոզուելու համար պէտք է շարունակել Վարդանանց գործը, եւ դիտել Վահանը՝ գերազանցապէս նոր Վարդան մը, օժտուած մտաւոր ամէնէն բարձր կարողութիւններով, որուն քով կը նսեմանան Վասակի հնարամտութիւնները, դիտել Գդիհճոնը, գերազանցապէս քաջ նոր Վասակ մը, հաւանաբար շուրկ անոր մաքին տարօրինակ կարողութիւններէն. շարունակել վերջապէս եւ դիտել Վահանեանց գործը, անփրկւոյ յառաջնադաս մը Վարդանանց գործին, աւելի ամփոփ շրջանակի մը, բայց Կ-ը-ը ձեռքի մը մէջ, բառին ամէնէն զօրաւոր իմաստով: Ըսել կ'ուզենք Մամիկոնեանք կը շարունակեն գործը միայն իրենց ոյժով:

Արդ՝ կը տեսնենք որ Վարդանանց գործը առանց պարսկասէր կամ յունասէր քաղաքականութեան կը պսակուի եւ այն՝ Պարսից գերիշխանութիւնը ճանչցող «պիտանի աշխարհի» մը մէջ. այսինքն՝ հոն, ուր Վարդանանք գործեցին: Աւր այն կարծեցեալ յոյն քաղաքականութեան ազգակեր, որով Վարդանանք իբր թէ կը շարժէին. ս'ը պարսկասիրութենէ մտրակուողներ: Եթէ Վարդանանց եւ Վասակեանց շարժումները հակառակ քաղաքականութիւններու արդիւնք էր, ինչո՞ւ

միեւնոյն շարժումի շարունակութեան մէջ միայն Վահան մը կը գործէ: Ուր են Վասակեանք. — Գղիհոն մը կայ միայն, ուրիշ քանի մը սինլիքորներու հետ, որ Պերսոյի բանակին մէջ կը յօխորտայ. շատ շտեւեց սակայն, Վահանեանք շուտով շամփրեցին զանի: Իսկ Վասակի հարազատները՝ Վահանի հետ միացած քաջագործութիւններ կը ստեղծեն. պէտք է բսել՝ իրենց հօր մեղքը կը քաւեն: ԅառաջիմաց հօր, անշուշտ՝ յառաջիմաց զաւակները հասկցան իրենց հօր սխալը. գիտցան ազգին համար գործել:

Վահանի գործերը անվիճելի հեքքումն են այն դատումին, որով Վասակ եւ իւր ձկտումները կը պաշտպանուին իբր ազգին շահը բնդ գրկող նշուշ մը (tactique): Հինգերորդ դարու այս շարժումին վրայ դատում Տ'ընելու համար պէտք է գիտել զայն իւր ծագումին, իւր շարունակութեան, իւր ելքին մէջ: Վարդանանց գործը նշուշի վերջներ, որովհետեւ ժողովրդական բան Տ'ունի այդ. նշուշ համերաշխութիւնն պէտք էր բլալ: Մասնաւոր (Տոհմերու) նկատումները մի մի վտանգներ էին, կրնային գործին վնասել սեւեկ իշանակով մը, ինչպէս Վասակի նկատումները վնասեցին ուշացնելով Վարդանանց գործին ելքը, որուն մէջ «Քաջ Սիսականն» գիտնալով վատացաւ:

Վարդան բաց ճակատով գործեց, Վասակ նենդամտութեամբ սողոսկեցաւ. Վարդան հաւատարիմ էր առաջագրուած դատին, Վասակ իւր փառքին իրականացումը կ'երազէր հան. Վարդան հասկրցուած էր սխտապահներէն, Վասակ իւր դարձուածներուն մէջ կը լկուէր. Վարդան Աւետարանի հանդէպ կը պատկառէր, Վասակ ատրուշան կը բռցափառէր. Վարդան կ'անտար հանրութեան ձայնին, Վասակ իւր տենչին միայն կը ձկտէր. Վարդան Հայոց աշխարհին փառքը կը տենչար, Վասակ թագին սեւեւում էր. Վարդան կը

յարգէր Մարգարանին առաջարկներն իբր երկրի Մեծին, սա կը դաւէր սպարապետին. Վարդան «ողջախորհուրդ» մ'է, Վասակ «չւր-ուր-ն-ւր-դ» (Փրպ. էջ 186). Վարդան կը քաջալերէ, Վասակ վարանքով կը մխայ. Վարդան Արտազն մէջ կը շահատակէ, Վասակ Արտաշէրի փիղերուն ետեւ կը խորասուզի, Վարդան բանակ կը շարժէ, Վասակ հրամանի տակ կը խլրտի. Վարդան կը նահատակուի հանրութեան համար, Վասակ իւր փառաւանջիկ պատրանքը կը լուծէ. Վարդան կարմրած է պատերազմի դաշտին մէջ, ժողովրդեան սրտին մէջ, Վասակ Տիւրանի ղեղանին մէջ գառն արցունք կը թափէ. Վարդան սրբացած է իւր «չւր-ուր-ն-ւր-դ», Վասակ «-ւր-ուր-ն» կը մեռնի. Վարդան յարացոյց եղած է զգացումի, քաջութեան. Վասակի բարձր կարողութիւնները միտադնած են արհամարհանքի տարափին տակ. Վարդան ամէն սրտի վրայ դրոշմուած է, Վասակի գերեզմանին տեղն իսկ չերեւցաւ. Վարդան «նորահրաշ պսակաւոր» մ'է¹, սուրբ

¹ Վարդան մեծ սուրբ մ'է մեր Եկեղեցւոյն մէջ. ժողովրդական այն մեծ համակրութեան արգիւնքն է այդ. զոր արդարացուց Վարդան իւր կարմիր արիւնով: Եկեղեցիներ շինուեցան Անոր յիշատակին թերեւս շատ հին ժամանակներէն ս'սեալ. Առասպաթի «Կոստան», Եկեղեցին (Վ. Ա. Շ. Օրբէլ. էջ 299—300), Վանի Հուկափանքի (Հայկափանք ?) Եկեղեցին Ս. Վարդանի նուիրուած են: Աւերակ Եկեղեցի մ'ալ կայ, հին վանքի մը մնացորդ. Ուշուանեաց մէջ, Ձեմէ քրդարնակ գիւղի մտաբլակին վայ, Ս. Վարդան անունով: Եւ գեւ ս' գիտէ որչափ շինուած եւ աւերուած են, քանի որ ժողովրդեան մէջ կենդանի մնացած է Վարդան Վանկի թիմուրի գէմ կ'առիւ աալու շափ աղաւաղուած: Եղեղէի Պատմութիւնն իսկ «Վարդան-ճիւղ», անուանեցին (Թորոս Աղբօր Մասն Բ. էջ 334 տե՛ս վերեւ Ա. Գիրք. ԳԼ. Բ.): Ընդ սուսերամերկ պատկերը քանդակեցին թանկագին մանրաուս փի մը վրայ (տե՛ս Եկեղանին «Արարանն Սկեւապ», դրուարժ ՍԻՍԻԼՆԻՆՆԻ մէջ):

Տ՛է, Աստակի յիշատակն իսկ շեղաւ. «առաջի սուրբ սեղանոյն» . Արքայան Անմահ է, Աստակ կը կշտամբուի :

Արքանէն յետոյ Ահա՛ն մը, Աստակէն յետոյ Գղիհոն մը. Եկեղեցին է յաղթապանձը, իսկ քանդումը՝ Մոխրանոցներուն. Ազգն տեսակ Տ՛իներնութիւն կը շնչէ, սինյիքոր մագացածներ սմբած են ինքնին :

Քաջը գծեց յաղթանակի այս հիմը իւր «Արքագոյն արեամբ» . Արշակունեաց ծիրանիին տեղ իւր կեանքի ծիրանին ծաւալեց. գարունը նախանձեցաւ իւր երանգներով այդ Արամիրին : Գարեք կը պանծան է Աբշիշն Աբշիշն :

Ո՛ր բանաստեղծական երեւակայութիւնն արգեջը սրաի գգացածը բացատրելու համար Արքանին անունը արշալուսով գունաւորեց : Քաջին երեսասարգական առոյգութիւնը, վառ խանդը արտայայտող ժողովրդական կոշիւ՛մ Տ՛է Աբշիշը թէ գգունքի կամ փաղաքշական անուն մը. — Արեւելեան սովորութիւն Տ՛է այնպիսի անուններ գնել մանաւանդ արբունքի հասած երիտասարգներուն, որք անձին կամ հոգեխօսական կամ բնախօսական նկարագիրը ցոյցանեն իւր ամէնէն նրբին գծերով : Ժողովուրդը շատ վարպետ է այս գիտութեան մէջ, թէ եւ գերզաստաններու մէջ եւս կը դարբնուին այդպիսի յորջորջումներ նոյն իսկ տղուն երեխայութեան ժամանակ. ասոնք են փաղաքշական կամ գգունական բուսած անուններ : Արգէն տեսնէք Աբշիշն, զոր գեղեցկութեան համար իրր Շուշան կը գգուէին. այսպէս են անշուշտ թո՛ով-

— «Սիբոյ Աբշիշն Զրշիշոյն» ասնը թերեւս Գիւրգ կամ ողբկան հաստատեց անմիջապէս, ինչպէս սովորութիւն էր (Բուգ, Գ. ժա). եւ «Աբշիշիւն» ներքոյը կամ սրբազան գիւցաղներգութիւնը, հասանարար նոյն ինքն Գիւան է երգողը :

մայի եւ Օրբէլեանի Գեղեղնի (Արծրունեաց), Գ-Բ- (Աստակ), Ս-Վ- (Գրիգոր) Սիւնեանց փաղաքշահանները: — Պարսիկներ ունէին Միւր, Արեւ, Հ-Շ-ը, Արք եւ այլն անուններ, որ թէեւ շատ անգամ անարժան անձերու ալ տրուեցան, շատ հին ծագում մ'ունին եւ նկարագիր արտայայտող յորջորջումներ են: Պարսիկներն Հայ քաջերը խրախուսելու կամ անոնց նկարագիրը բացատրելու յորջորջում մ'ունէին, զոր մեր պատմագիրները լ-բառով պահած են. — լ-քաջ. — լ-այր, լ-բարիկ, թէպէտ սովորական դարձած է յետոյ այդ բառին կիրարկումը:

Լսած եմ եւ գիտեմ սա Գրեղ, Գրե (զրզըլ, զարա) ոչը թուրք անուանումները. — Արեւելքի յատուկ է հզոր կենդանիներու անուններ սալ քաջերուն, Առիւծ (Արուշ), Այծեամ (Ճէյրան), եւ անարդական կամ թոյլ կամ խորամանկ բնաւորութիւններ ալ արտայայտող անուններ, շուն, ազուէս, ոչխար, աւանակ, եւն եւն — որք ուղղակի նկարագիր կ'արտայայտեն, կամ կը գործածուին իրր փաղաքշահան, զոր օր. Գրեղ Եղիա — արդի բացատրութեամբ՝ Գրե — եթէ շեմ սխալի իրր կըրտ (շուտ բարկացող, կարմրող) բնաւորութեան մ'արտայայտիչ տրուած է անձի մը, յետոյ փոխանցուած իւր զուկին իրր տոհմանուն: Արք օղւն՝ շատ անգամ փաղաքշահան, բայց ջաջուռ, ճարպիկ երիտասարդներուն կ'ըսուի. ոչը օղւն՝ գրեթէ փաղաքշահան է, որմէ շինուած է ոչոջ յատուկ այրանունը:

Այսպէս թէպէտ եւ անհաւանական չէ Ար-Վ-ը քաջ Սպարապետիս փաղուց տրուած ո՛ր եւ է յորջորջում բնդունիլ, բայց աւելի հաւանական կը համարիմ այդ գերազանցապէս արտայայտիչ կոչումը իրր կենդանի անդրադարձումն իւր թափած արեան: Արեւիչը ո՛չ Փարպեցին ունի, ո՛չ Եղիշէն. մանաւանդ Եղիշէն սիրով պիտի նկարէր այդ իրա-

Ժողովրդական անանգութիւն մ'ալ պէտք էր
Սպարապետին ջորիին կը վերագրէ .

“Սպարդան (Ս. Վարդան) խեծած պէտք էր զորին,
Գնաց խասաւ Մասիս սարին,
Զբռն զօշուն զլիսին ժողովեց,
Մասայ ստքին երեք օր կառեց,
Լանկ թիմուրի զօշուն ջարդեց, եւն

(Ծրագիր Հոյ. Աշտ. Գ. Խալիլեանի 1887.
էջ 58. — Հմմտ. Ծրագիր Հանդէս Նոր Շրջան
1895 Հոկ. 15. թիւ 17, 608). — Անանգութիւնը
որչափ ալ Սպարապետը պարմիր ջորիի վրայ՝
Լանկթիմուրի դէմ կը հանէ, փոխանակ իւր ինչ
վրայ Յազկերտ Բ. ի դէմ հանելու, բաւական է
այս զրոյցն ալ ցուցնելու համար, թէ պէտք էր
Սպարապետին յետոյ տրուած կարմիր կոշուճ մ'է,
Արովհետեւ ես կը սիրեմ հաւատալ, որ Վարդան
“ճիշտ-միջի”, էր քաջն Մուշեղի պէս: Ճերմակածիւն
աւելի բնափր եւ պատմական ձիազարժ մը շէր կրնար
մտածել Վարդան իրր յարացոյց:

Ե Ր Ր Ո Ր Գ Գ Ի Ր Ք

Գ Լ Ո Ւ Ի Ը .

§ 1. Ս Ա Ս Ա Ն Ե Ա Ն Ք

Սասանեանց տիրապետութիւնը կամ Հարստութիւնը նոր էջեր բացաւ թէ քաղաքական եւ թէ կրօնից պատմութեանց մէջ: Այս Հարստութիւնը իւր կրօնական եւ քաղաքական բմբռնումներուն ամենէն տենդոտ ժամանակին մէջ սկսաւ քրիստոնեայ Հայաստանի հետ շփուիլ. բնկճելու շփում մը: Քաղաքականութիւնը կրօնն է Սասանեանց համար. այս է պատճառն որ իրենց բոլոր պատերազմները կրօնական դիմակ մ'ունին: Արտաշէր, Սասանեան հաստութեան հիմնադիրը, գերազանց մեզ մ'է մեզերու ցեղէն. պետական կրօնի գաղափարը նա յղացաւ. նա պատրաստեց այն ծրագիրը, որուն հաւատարիմ մնացին իւր գրեթէ բոլոր յաջորդները. բացառութիւնը շատ քիչ է: Արտաշէր Սասանեան գահը հաստատելով, մեզութիւնը հաստատեց. մեզեր, որ մինչեւ այն ատեն սրմբած մնացած էին, իրմով զօրացան շուտով եւ սկսան ծանրակշիռ հեղինակութիւն ունենալ պետական գործերու մէջ: Արտաշէր՝ պետական կրօնքին իւր բոլոր հպատակներէն բնագրկումին մէջ կը տեսնէր Սասանեան հարստութեան ապա-

գան, եւ մեզեր միշտ նոյնը շեշտեցին Արաաշիրի յաջորդներուն առջեւ — «Արքայ քաջ. Աստուածքն ետան քեզ զաւրութիւնդ եւ զսագթութիւն, եւ ոչինչ կարօտին նոքա մարմնաւոր մեծութեան, քոյց ելի ի մի տէն-դոչնէն զտէնայն ոչքն էն ոչին, որ էն ի տէրութեան տու» (Եղիշէ էջ 9, 16): Արաաշիր այդ սկզբունքով գործեց եւ իւր սկզբունքները առածներ եղան. նա կտակեց իւր յաջորդին. «Գիտցիր, զաւակս, որ կրօնն ու թագաւորութիւնը երկու քոյրեր են. մին առանց միւսին չի կրնար կենալ. որովհետեւ կրօնը խորիսին է թագաւորութեան եւ թագաւորութիւնը կրօնի պաշտպանն է. — «Կրօն հաստատուն կայ առանց թագաւորութեան, բայց թագաւորութիւն առանց կրօնի ոչ երբէք» (Annales G. p. XXV. — Պտժ. Պարտից էջ 51):

Շապուհ Բ. աւելի յառաջ գնաց. նա նոյն իսկ պիտի շահնգութեւր իւր կրօնի ազանգներուն (տես Բ. Գիրք. Գլ. 9.), թող ուրիշ կրօնները. մանաւանդ Քրիստոնէութիւնը, որ բաւական նախանձելի բարգաւաճումով մը կը յառաջանար եւ այնպէս Տիւրանի մէջ. Շապուհ Գեներմազզէի հանգեց կը հաստատէր ուղղափառութիւնը գրեթէ այն ժամանակները, երբ Նիկիոյ Ա. ժողովը քրիստոնէութեան հերետիկոսները կը հարուածէր:

Սասանեանք, որ իրենց «իշխանութիւնն տէնէ տէն» վարէին, Շապուհով (Բ) սկսան բուն գործին. այսինքն՝ «մարանչել բնդ այնասիկ, որ ոչ բնդ նովին օրինոք մտանէին» (Եղիշէ էջ 7): Հայք յիշող այդ օրէն սկսան տարբեր աչքով գիտել Տիւրանի շարժումները. զգացին որ ապագան արեւնոս պիտի բլար: Այդ տագնապներուն առաջին պայթումը պսութեաց, երբ Յազկերտ (Բ) սկսաւ «թշնամի եւ հակառակորդ երեւեցուցանել իւր զհաւատացեալ քսի Քրիստոս» (նոյն անդ): Որովհետեւ մազդէզները կը հաւատային թէ, որ «ոչ

Մազդէական (Mazdeïsme), Ջրադաշտական (Zoroastrisme)։

Մազդէականութիւն կ'ըսուի կրօնի պաշտելութեան բուն առարկային՝ Մազդէ (Maz-dáo = մեծ-գիտունը։ Կերպողն աստուածը մազդէականութեան Ահուրա Մազդաօ. Ahura = Տէր) անունով։ Ջրադաշտականութիւն կ'ըսուի այն մեծ օրէնսդրի կամ մարգարէի, Ջրադաշտ կամ Ջրադեշտ անունով (Zarat-ushtra, Գիւն կամ Գիւն-ճիւն -- ճիւն ունեցող), որ բարձր անցեալի մը մէջ օրինակ բաժն է Ահուրամազդայի կրօնը։ Իսկ Մաճիզմ (Magisme) կ'ըսուի այն պաշտօնեաներու անունով, որք քուրմերն կամ քահանաներն են մազդէական կրօնի։ Այս երկույթը բաւական է բացատրելու մոգերու դերը Պարսկաստանի կրօնական ճակատագրին մէջ։ Մազդէականութիւնը միշտ ունեցաւ նոյն պաշտօնեաները. բայց Մաճիզմը Պարսկաստանի ժամանակ՝ Արտաշէս Բարեկանով՝ միայն սկսաւ նշանակել Մազդէականութիւն կամ Ջրադաշտականութիւն։ Արիմենեանց ժամանակ հազիւ նշանակուի թիւն ունէին՝ թէ եւ աստուած Պարսկաստանի ամեն կողմ։ Արիմենեաներու (Արիմեն եւ Գարեհ) ժամանակ մոգերու գլխաւոր գործն էր երազ մեկնել։ Արիմենիքի մէջ այսպէս յառաջ քայլելով պահ մը դահի ալ տիրացան. Գարեհ ընկճեց զանանք. իսկ Քսերքսէսի ժամանակ նորէն սկսան հեղինակութիւն ստանալ. Արշակունեաց ժամանակ աւելի ընդարձակուեցան. Պարսկաստանի տիրապետութիւնը մոգութեան անկախութիւնն է. մոգեր ալ իրենց գլխաւորէն միայն կը վարձային. Արիմենիքի մէջ մոգերու այսչափ յառաջացումը կը բացատրուի իրենց կրօնական հեղինակութիւնով. անանք իբր աստուածներու պաշտօնեաներ կ'աստուածացրնէին Շահերը, անկարելի բան չկար ասոնց համար բաւ մոգերու շոգորթի վարդապետութեան։ Շահեր նախա-

պաշարուած իրենց բնծայուած գիրքէն, շացած կրօնական գործիչներու այս գերազանց շողորթութեամբնէն, շատ անգամ կոյրդկուբայն գործի կր ձեռնարկէին: Շոյել, շողորթութեւ բարացուցականն է մագերուն:

Մագեր մարական ծագում ունին. իրենց կենդրոնն էր Ռաղա (Ragha) կամ Ռի (Rai) Զրագաշափ ծննդավայրը, զոր կը միտիմ նշխարներէլ Փարպեցու Ռեւանէն հետ. «յԼպար աշխարհի, մերձ է շէշն շոյուց՝ որ անուանեալ կոչի Ռեւան» (Փրպ. էջ 305): Մագր՝ Զրագաշտականութեան մէջ արտաքին (գուշակ, աստղագէտ) իմաստը շունի. հին հեղինակներ, ինչպէս նաեւ Եղիշէ տեղ մը (էջ 16. — Հարէ CXC) գէշ մեկնած են, այսինքն՝ իբր բղձապատում:

Մագերը ծագումով մագ են. այսինքն՝ մագ կը ծնանին: առանձին ցեղ մը կը կազմեն անոնք ինչպէս հրէից Ղեւտականը, կամ Զրագաշտականութեան արդի ներկայացուցիչներուն (Փարսիներ) Մովսէսական ցեղը: Մագական ցեղին ամէն անգամը քուրմ չէ, բայց ամէն քուրմ մագ է՝ (Annales G. LXXIII—LXXIV):

Մագերը իրենց հեղինակութիւնը կը պարտին ոչ միայն Արտաշէր Բարիկանին, այլ մանաւանդ այն աշխատութեան, որով Աւեստան վերակազմեցին: Հելլենականութիւնը Աղեքսանդրի աշխարհակալութիւններով ուրիշ կերպարանք մը տուած էր Զրագաշափ կրօնին եւ Աւեստայի հին լեզուն ալ անհասկնալի եղած էր նոյն իսկ մագերուն (Հարէ XXXIV). վտանգը ծանր էր՝ երբ Սասանեանց ժամանակ սկսան կազմել իրենց կրօնական գիրքը, զուտ մագական էր եւ Զրագաշափ անունով խորհրդանշանեցին: Սասանեանց Աւեստան 21 գրքերէ կամ Նասկներէ (Naska) կը բաղկանար իբր մնացորդը Աղեքսանդրի այրածներուն: 21էն երեք գիրք մնացած է այժմ եւ այս

երեքէն Անտիոքը միայն ամբողջ կը համարուի: Այս գիրքը Սասանեանց Աւեստային հաղիւ բեկորը կրնայ համարուիլ, ինչպէս Սասանեանցն ալ իրենց նախորդին: Միայն Գարեհ Աշտասպեանի ժամանակ 12.000 կովու մագաղաթներու վրայ գրուած էր Աւեստան: Սասանեանց եւ մոգերուն ճիգը եղաւ իրենց գտածը հաւաքել եւ կազմել կրօնական գիրքը, որ սակայն թէ քանակութեամբ եւ թէ մանաւանդ որակութեամբ բոլորովին հեռացած էր հնագոյնէն: Նոր Աւեստայի թէ լեզուն եւ թէ բովանդակութիւնը մոգական է եւ կրօնական վերհաստատութեամբ Նոր-Չրաշապուհնէն: Բիւն էր որ կը տիրէր կամ մոգութիւնը՝ մեր մատենագիրներու ծանօթ կոչումով (Հմմտ. Հարլէ GXC. — Annales C. chap. V—VI):

Հաղիւ շորս դար տեւեց մոգութեան վերականգնումը՝ 226—652: Արաբական սուրն ու հուրը փճացուց ամէն ինչ (Պտմ. Պարսից էջ 74: — Հարլէ XXXVI—VII Annales A. chap. II): Հին կրօնի արդի ներկայացուցիչները, որ Փարսի կ'ըսուին (ուսկից՝ Փարսիսմէն, Parsisme), 1881ին հաղիւ 16.000ի կը հասնէին պարսիկ տիրապետութեան մէջ: Հետզհետէ ծանրացող իսլամական ճնշումին տակ ստիպուեցան Հնդկաստան ապաստանիլ եւ նոյն տարին 89.837ի կը հասնէր հնդիկ-Փարսիներու թիւը (Annales նոյն անդ):

Հելլենականութիւնը եւ Արաբականութիւնը՝ եղծ իչ ազդակներ եղան Պարսկաստանի կրօնական կեանքին համար, որուն դարմանը անկումն էր ալ: Հելլենականութիւնը նոր բժբունումներ, միթոսներ բերաւ բուն Չրադաշտականութեան. Արաբականութիւնը բոլորովին վերցուց Մոգութիւնը, որ Չրադաշտի անունով խորհրդանշանուած էր եւ ըստ ինքեան հեռի էր անկէ: Իսկ Քրիստոնէութիւնը՝ Հելլենականութենէն մինչեւ Արաբականութիւնը տարածուող ժամանակամիջո-

ցին՝ նպաստեց Մագդէականութեան: Միայն, պէտք է խոստովանիլ, որ եթէ Շապուհ շփոխեր իւր ընթացքը Քրիստոնէութեան հանդէպ ըստ ամենայն հաւանութեան Առստանդիանոսէն պիտի կրէր լաւագոյն հարուածը:

Ա-ե-դ-ը Ջրագաշտական կամ Մագդէական կրօնի սուրբ գրքերուն ամբողջութիւնն է. Սասանեանց 21 նուսխաները, զոր մոգերը յօրինեցին, կորսուած են. անոնցմէ երեք գիրք միայն կայ այժմ. 1. Ա-ն-դ-ի-դ-ը (Vandidâd)՝ մաքրութեան օրէնքներուն գիրքը, որ 22 գլուխներէ կամ Ֆ-ը-հ-ը-դ-ներէ (Fargard) կը բաղկանայ. 2. Յ-շ-ը (Yasna) կամ Yacna՝ զոհագործութեան կամ Յ-շ-ը-ն-ը գիրքը, որ 72 գլուխներէ կամ Հ-երէ (Hâ) կը բաղկանայ. 3. Ա-ի-շ-բ-եր-է-դ (Vispered), որ Յաշնայի յաւելուած մ'է, լաւ եւս Յաշնա մը, որուն մէջ քանի մը գլուխներ ընդլայնուած են¹:

Այս գրքերն են որ կը կանոնաւորեն մագդէական պաշտամունքի արարողութիւնները: Արկու Ա-ե-դ-ը կայ. մին մեծ Աւեստա, որուն կցուած է Ջէն-դ-ը կամ Ջ-ն-դ-ը (Zend), միւսը պաշտամունքի համար պատրաստուած՝ Ա-ն-դ-ի-դ-ը-Ս-դ-է (Vendidâd-Sâdê, Պ-ը-շ-Ա-ն-դ-ի-դ-ը): Ասոնցմէ զատ ունին Խ-դ-ը-Ա-ե-դ-ը (Khorda-Avesta. Խ-ը-դ-է = կտոր, մանր, փոքրիկ) կամ Փ-ը-ն-ի-ն Ա-ե-դ-ը, որ կը բովանդակէ հաւատացեալներուն աղօթքը կամ թէ Աւեստայի Անտիտատէն, Յաշնայէն, Աիշբերէտէն գուրս ուրիշ մասերը: — Թանկագին ուսումնասիրութիւններ արտադրեց Եւրոպա այս գրքերուն վրայ, որք դեռ կը զբաղեցնեն երանա-

¹ Le livre Vispered n'a pas d'existence en lui-même: On ne le récite, on ne le l'offre jamais seul: il ne répond à aucune réalité liturgique: ce n'est qu'une notation abrégée d'un service. (Annales A. p. LXVII).

կան գիտութեանց վարպետները: Ամենէն ծանր
եւ գլխաւոր խնդիրներէն մին այս գրքերուն լեզուն
էր: Եղիշէի մէկ հատուածը (էջ 112) զօրաւոր
հեղինակութիւն մ'եղաւ Տարմշթեթերին՝ լու-
ծելու այդ խնդիրը: Մինչեւ հիմայ մազդէական
կրօնի սուրբ գրքերը Զ-ն-դ-Ա-ե-ր-ս անունով
ծանօթ է:

§ 3. ԱԻԵՍՏԱՅԻ ԼԵԶՈՒՆ ԵՒ ԵՂԻՇԷ

Սասանեանց ժամանակ Ա-ե-ր-ս բառը
կը նշանակէր եւ դեռ կը նշանակէ կրօնին սրբա-
զան բնագիրը. իսկ այն լեզուն, որով գրուած էին
անօնք, կ'ըսուէր Աւեստայի լեզու: Այս լեզուն
գործածական չէր այն ժամանակամիջոցին, յորում
Սասանեանք Աւեստան եւ անոր վարդապետու-
թիւնը Պետութեան գիրք եւ Վարդապետութիւն
ըրին: Սանսկրիտի ազգական լեզու մ'է այդ եւ
չատ մօտ ազգական հին պարսկերէնի, այսինքն՝
այն լեզուին որ կը տեսնուի Ա.քիմէնեանց պաշ-
տօնական արձանագրութիւններուն վրայ եւ որ
Պարսկաստան գաւառին՝ հարստութեան (Dynastie)
որրանին՝ յատուկ գաւառաբարբառն էր (Dialecte):
Քայց երկու գաւառաբարբառներուն բանասիրա-
կան բաղդատութիւնը կ'ապացուցանէ, որ անօնք
ոչ թէ միեւնոյն լեզուի երկու ժամանակները կը
ներկայացնեն, այլ երկու զուգահեռական եւ ան-
կախ ձեւեր. ուրիշ խօսքով՝ Աւեստայի լեզուն
ուրիշ գաւառի մը բարբառը կը ներկայացնէ եւ ոչ
թէ Պարսկաստանինը: Ընդհանրապէս շէն-դ (zend)
անունը կու տան այս գաւառաբարբառին. սխալ
անուանում. որովհետեւ բառը, ինչպէս պիտի
տեսնենք, երբեք լեզու չ'նշանակեր: Առաջար-
կուեցաւ հին Բ-ի-ր-ի-ի-ն (vieux-bactriens) ա-
նուանել զայն, սա ենթադրութեամբ որ Քալի-
արիայի՝ Զրադաշտի առաջին հետեւողին Վշտաս-

պին երկրի՝ լեզուն պիտի ներկայացնէր . . . ձրի ենթադրութիւն մ'է այս . մենք գործածական բառը (terme) պիտի պահենք միայն պիտակ արժէք մը տալով անոր :

Երկար ժամանակէ ի վեր մեռած էր Աւեստայի լեզուն, որուն հասկըցողութիւնը կը պահուէր թէեւ աստուածաբանական դպրոցներու աւանդութեան մէջ, բայց կորուստի վտանգին մէջ էր : Այն ատեն սուրբ գրքի թարգմանութիւնները ժամանակին լեզուովը՝ պեհլեւի (pehlevi) ըրին, այսինքն՝ այն ձեւը զոր Աքիմէնեանց հին պարսկերէնը առած էր հինգ դար վերջը : Այս թարգմանութիւնները հին բնագրին բնծայուած աւանդական իմաստը կը ներկայացնեն եւ որ կը նշանակուի զէնք անունով, բառականօրէն « ծանօթութիւն » : Ար կարծուէր թէ այս աւանդական բացատրութիւնները գրքի հետ միեւնոյն աղբիւրէ բղխած ըլլային, այսինքն՝ անձնապէս Ջրագաշտէն : Ասի բացարձակապէս հարկաւոր կեղծիք մ'էր ոյժ տալու համար սասանեան թարգմանութիւններու . վասն զի գիրքը մեռած լեզուով մը խմբագրուած եւ մէկէն ժողովուրդի յարգանքին ներկայացուած ըլլալով, պէտք էր որ այս թարգմանութիւնները, դարերով առաջ եղած սկզբնագրին հասկըցողութեանը վերանալու համար, կռթնէին աւանդութեան մը, որ հնազանգութեան բռնագատէր : Նոյնպէս պահուեալ են թարգմանութիւնը երբ սրբազան բնագիրներու ամբողջը նշանակելու գէ, Ապաստակ-Ջէնք (Apastak u Zend), « Ա-է-է-է-է-Ջէնք », ձեւը կը գործածէ . այսինքն՝ սրբազան բնագիրը եւ իւր հրամայուած ու սրբազան բացատրութիւնը . [Ջէնք երբեք չնշանակեր բնագիր կամ լեզու] : Երբեք տեղ մը չտեսնուիր որ Ջէնք անուն գիրք մ'եղած ըլլայ իբր Աւեստայի մեկնութիւն . բայց անպատճառ կային բաղմաթիւ գործեր, որք կը մարմնաւորէին

աւանդական Չէն-թը եւ այս գործերէն է որ ելած են թարգմանութիւններ ու մեկնութիւններ, որք հասած են մեզ: Այս տեսակ գործերէն կային արդէն պարթեւական ժամանակամիջոցին. վասն զի Ե՞ր գարու հայ մատենագիր մը, Եղիշէ, նշանաւոր հատուածի մը մէջ կը յիշէ Պաշտ-ի կամ Պաշտ-ի կրօնական գրականութեան այն ճիւղերուն մէջ, որոնց տիրացած պէտք էր ըլլալ մեծ քուրմ մը (այսինքն՝ Գեշ-ի կամ Մ-ի): Արդ՝ այս Պաշտ-ի բառն է որ միջին դարուն եւ արդի ժամանակամիջոցին, ամէն հին բանի համար կիրարկուելով մինչեւ իսկ Սասանեանց լեզուն ալ նշանակեց, եւ Սասանեանց ժամանակ իսկ կը պահէր իւր սկզբնական իմաստը եւ կը կիրարկուէր Պաշտ- կամ Պարթի- (Parthava) լեզուին եւ գրականութեան մէջ, (Annales A. chp. II. — C. p. XCIV—V):

ԳԼՈՒԽ Բ.

§ 1. ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Գենիմագղէղի հիմնական վարդապետութիւնը երկու սկզբունքներու վրայ՝ մին Բ-ի եւ միւսը շ-ի՝ հաստատուած է. եզնիկի բացատրութիւնով Երկ-ի-ի-ն (Dualisme) կ'ըսուի կրօնական այս դրութիւնը: — Ահ-ի-ի Մ-ի-

1 Աւետայի երկարմատութենէն բոլորովին կը տարբերի քրիստոնէութեանը: Աւետայի վարդապետութիւնով Չարը ինքնագոյ է, չար իւր գոյութիւնով եւ արարիչ չարերու: Մինչ քրիստոնէութեան մէջ չարը ի սկզբան Աստուծոյ բարի արարածն էր եւ յետոյ չարացած է. բացարձակ չէ քրիստոնէական վարդապետութեան չարը ոչ ալ իւր ոյժերը հաւասար են Աստուծոյ ոյժերուն: Յորը փորձող սատանան՝ Չարը՝ Աստուծոյ թոյլատուութեամբ գործեց: Աւետայի Չարը չկրնար բարի ըլլալ, իսկ քրիստոնէական ըմբռնումով կարելի է. «եթէ կամին եւ դեպ

(Ahura = Տէր. Maz-dâo = Մէծ-գիտանը. այսինքն՝ Ահն-գէտ Տէր) գերագոյն աստուածն է, նոյն ինքն Որմիզդը, արարիչը երկնի եւ երկրի եւ ինչ որ բարի է, լաւ եւս Բարիին արարիչը: Նա Ամենակարող է եւ Ամենագէտ: Ա՛րսուի նաեւ Սպենտա-Մենիյին (Spenta-Mainyn), Բարերար ոգի կամ Բարիի ոգին, կամ Մենիյին Սպենիչտա (Mainiyn Spénishta), Յոյժ Բարերար ոգի, ոգիներս — մենիչտա Բարերարը: — Անրա-Մենիյին (Angra Mainyn), Ահարման կամ Ահրիման. Չարի ոգին կամ «Աործանիչ ոգի», նոյն ինքն Արհմն կամ Հարաման (Խարաման): Չարի աղբիւրն է Արհմն եւ միշտ «ընդդէմ» կը գործէ Որմիզդին. ընդհանուր բացատրութիւնով՝ «ամենայն ինչ զոր Որմիզդն առնէր բարի էր եւ ուղիղ, եւ զոր ինչ Արհմն գործէր չար էր եւ թիւր» (Եզնիկ՝ Վերք Բ. — Եղեշէ էջ 20—21): Որմիզդ բարձրագոյն երկինքը անասնման լոյսի մէջ կը բնակի, լոյս մը որ իւր թէ կայանն է եւ թէ մարմինը: Հարամանը կը բնակի անասնման խաւարի մէջ:

Որմիզդ մինակ չէ. անոր օգնականներն են վեց առաքինութիւններու անձնաւորումները, որք Աշտ-Սպենտա (Amesha-Spenta) կամ Աշտ-Մենիյին կը կոչուին, եւ Եղեշէի (էջ 27) ասացուածով խումբ «Եօթներորդաց աստուածոց» (Haft Amshaspand)՝ Որմիզդը միասին հաշուած: Ասոնք են 1. Ահն-Մանօ (Vohu Mano) = «Բարի մտածում», (Bonne Pensée), իմացական եւ բարոյական իմաստով. իմացականութիւնը կը ներկայացնէ Խրատա (Khratu), իսկ բարոյականը՝ Ահշտի (Akhshiti. հաշտութիւն, խաղաղութիւն): Որմիզդի խորհրդականն է Ահն-Մանօ եւ դրախտի իշխանը,

բարի լինին, եւ եթէ կամին եւ հրեշտակք շար լինին» (Եղեշէ էջ 24. — Եզնիկ): Այսինքն՝ պարզապէս «նշնիչտան» — թիւն հեռեւանք է շարութիւնը:

իսկ երկրի վրայ արգարութեան պահապանը¹։
 2. Աշ-Վահիշտ (Asha Vahista) կամ Արշտ-Վահիշտ (Areta Vahishta, Արտ-շտ ?) = Կատարեալ Սրբութիւն կամ Առաքինութիւն²։ Կրթակի վրայ կ'իշխէ եւ Ատար (Atar. Կրակի Ատուած) կը կոչուի։ 3. Խշաթրա Վերիյա (Khshathra Vairya) = Թագաւորութիւն, որ իւր բաղձանքը կը կատարէ. Վեհազոյն Կարողութիւնը, լաւ կառավարութեան Ոգին։ Մետաղներու վրայ կը տիրէ (Խորհրդանկար — emblème — եւ գործի պատերազմական թագաւորութեան)։ 4. Սպենտա Արամայի (Spenta Aramaiti), Սպանդարամետ = Կատարեալ մտածում, Սուրբ իմաստութիւն։ Միակ իգական Ամշասպանդն է. նէ երկրին նմանցուած է, որովհետեւ երկիրն ալ իգական է՝ Կին մը. երկիրը Որմիդդի թէ աղջիկն է եւ թէ կինը։ 5. եւ 6. Հաւրվատ (Haurvatât) եւ Ամորատ (Amoratât.) Ամիր. էօմր ? = կեանք). Առողջութիւն եւ Երկրի կեանք։ Ասոնք ջուրերու եւ բոյսերու վրայ կ'իշխեն ուսկից կը վտարեն հիւանդութիւնն ու մահը։

Արհմն ալ համաշափօրէն վեց Գէ-ն (Daêva) ստեղծեց վեց Ամշասպանդներու դէմ մաքառելու համար. Ա+է-Մանօ, Ինդրա, Սաւրա, Նաօնհայիա, Տաւրա, Չայրի (Akem-Manô, Indra, Sauru, Nâonhathya, Tauru, Zairi)։ Ասոնցմէ զատ դեռ կան բազմաթիւ ոգիներու խումբեր, որք ընդարձակ տեղ մը կը գրաւեն Պարսից կրօնական բմբռնումին մէջ եւ «Արտ-շտ է-Գէ-ն», ընդհանուր ձեւերով կ'ակնարկուին մեր մատենագիրներէն (Եղնիկ. Փրպ. Եղիշէ)։

1 Հայերէն ձեւն է հաւանաբար Եղնիկի Մահիւն, որ իբր Գէ-ն շանստուած է։ Մեր մատենագիրները Գէ-անունով կը մկրտեն ուրիշ կրօններու ոգիները. նոյն իսկ Եղիշէ Գէ-ն-շտ-ն-ն կ'անուանէ մաղդէականութիւնը. (Եղիշէ էջ 71)։

§ 2. ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

Եղիշէի մէջ՝ Գէնիմազդէզի բարոյականը կազմող տարրներէն Ամուսնութիւն, Քաջութիւն, Աշխատութիւն, Երկրագործութիւն, Եւայլն, միայն ընդհանրիկ կազմութիւնը կամ մասնաբաժնի շեշտուած է: — Հայք կը պախարակուին, “զի հանապազ ի կանայս ոչ մերձենան” (Եղիշէ էջ 35. Հմմտ. էջ 21). Իսկ Գէնիմազդէզը կը հրամայէ զի “Արճեցին եւ արճելցին օրէնս, որք մասնաբաժնեան... քոխանակ ընդ ինձ միայն՝ բարոյս կանայս արճեցին, զի մճեցեալ բարոյսցի ոչքո Հայոց: Գործերս հարանց լինիցին, եւ որք՝ եղբորց. մարտիկցեան յորդոց՝, այլ եւ թոռանս՝ ելցեան յանկողինս հարանց” (անդ էջ 40. — Հմմտ. Խոր. Գ. ծե. — Պատմ. Պարսից էջ 89—90): Ամուսնութիւն անարգ էր Պարսից մէջ. ընդհակառակը շատ զաւակ ունենալ, բեղմնաւոր որդեծնութիւն մեծ արժանիք մը կը համարուէր. Շահը կը վարձատրէր բազմորդի հայրերը: Աւել աւել խմբել իբր պայման կը նկատուէր այդ կեանքին համար, իսկ ծովը՝ նոյն իսկ թեթեւ կերակուրներ ուտելը՝ մեղք: Ամուսնութեան բուն նպատակն է օժախը շմարել. կեանքի երջանկութիւնը կը կայանար զաւակներ եւ բազմութիւն զաւակներ թողլու մէջ. Պատճառն այս էր որ ծնողական ամուսնութիւնը կը թոյլատրուէր. հօրմ՝ ամուսնութիւնը իր ազնկան հետ եւ եղբորը՝ իւր քրոջ հետ, բարձր արժանիքի գործ մ'էր: Ամուսնութեան տարիքը 16 էր եւ բազմակնութիւնը անհրաժեշտ պայման մը, ոչ միայն օժախը տեւական ընելու այլ մանաւանդ բազմամարդու-

1 Օձնեցին իր “ընդդէմս Պարսիկեանց” ճառին մէջ հայր-պապանքի մասին կ'անուանէ այս միացումը — “Ընդ խաւար զխաւարայինս կատարելով ծանակութիւնս, ի պարսիկեան հայր-պապանքի մասին վայր վաւանդեալ խորին խոհերս” (Օձնեցի Մանգր. էջ 37-38):

Թիւնը ապահովելու համար (Հարլէ CLXXI. Annales B. էջ 61. — Պարսիկ Ամուսնութիւն Հմմտ. Փիլոն էջ 269—275):

Տարմշթեթէր յատուկ գլուխ մը նուիրած է ցուցրնելու համար թէ Հվեթուդու (Hvaetvadata) կամ Խէթուդու (Khetuk-das), որ դեռ հիմայ Փարսիներու մէջ կը նշանակէ երկրորդ աստիճանի ամուսնութիւն, Գենիմագդէզի ջնջումէն ի վեր բարձրու վրայ հաստատուած է եւ ոչ կրօնի վրայ: Նահապետական կեանքի գրութիւնը, շահը միջոց մ'եղած են արիւնը մաքուր եւ ամփոփ պահելու միեւնոյն գերդաստանի մէջ: Խէթուք-դաս Սասանեանց ժամանակ քիչ օրինակներ ունի. ըստ Տարմշթեթերի միայն Աւաւար ամուսնացաւ իր աղջկան հետ: Նէօլտէքէ՝ Յաղկերտ Բ.ն ալ կը յիշէ, եւ Եղիշէի տեղեկութիւնները կը ցուցրնեն որ աւելի համարիւն ամուսնութիւնը սովորական բան մ'էր Սասանեանց ժամանակ: Մենք տեսանք Ազդգէնը, «որ ըստ պարսկաց օրինին հանդերձեալ էր ի կնութիւն առնուլ», իւր աղջիկը (տես Բ. գիրք. էջ 382). իսկ մօտաւոր ամուսնութիւնը եւ ամուսնալուծութիւնը Գ^ր դարուն կը տիրէր հայ բարձրու մէջ (Բուզնդ. Ե. լա. — Annales A. էջ 126—134):

§ 3. ԾԷՍ, ՕՐԷՆԲ

Եղիշէի տեղեկութիւններն ընդհանուր են Գենիմագդէզի ծիսական եւ օրինական տրամադրութիւններու մասին: Զահագործութիւնը մազդէական պաշտամունքին էական տարրներէն մին է. կրկնակ ձեւի տակ կը գործադրուէր՝ աբի-ն-որ եւ ն-բի-ն գոհ: Առաջին ձեւը կը յիշէ Եղիշէ «ցլուք սպիտակօք եւ գիսաւոր նոխաղօք առատացոյց զգոհս կրակին», (էջ 11. Հմմտ. Ագաթ. էջ 30). — «Եւ ահա մատուցանեն երկրպագութիւն

արեգական, պատուեալ զնա զոհիւք եւ ամենայն
օրինօք մոգութեան» (Եղիշէ էջ 38): Յուլը՝
անասնական բնութեան անձնաւորումը՝ Արմզդի
ստեղծած առաջին կենդանի արարածն է. անոր
ոգին անմահ է մազդէական ըմբռնումով եւ կը
հսկէ կենդանիներու եւ մարդոց առողջութեան:
Յլագոհը ամէնէն յարգին էր նախնական Իրանի մէջ.
նոյն իսկ հարիւրեղնեան զոհեր առատ էին: Չրա-
դաշտ խափանեց արիւնաւոր զոհը, թէեւ Աւես-
տայի մէջ մնացած է մտի կտորներու նուէրը, որ
ամբողջ կիզումով չէր: Եղիշէ հռետորական ձեւով
մը կը խօսի արիւնաւոր զոհերու մասին: Փարպե-
ցի՝ «նուէրս ազգի ազգի բազում խնդութեամբ
մատուցանէին աստուածոց իւրեանց» (էջ 154)
ունի ճիշդ այն տեղ, ուր Եղիշէ (էջ 38) արիւնա-
ւոր կը նշանակէ:

Յաշուր անարիւն է արդէն եւ այս էր բուն
սովորականը: Անարիւն զոհի գլխաւոր նիւթն է
1. Հօմա (Homa = հոյզ), դեղնածաղիկ եւ վա-
րակոտ (nouveux) ցօղունով տունկ մը իրանական
լեռներու վրայ: Բուսական նուէրներու գլխաւորը
կը համարուի Հօման, որուն սպիտակն ալ կայ՝
նշան անմահութեան: 2. Աւրվարամ (Urvarâm,
ուրվար = տունկ) նռնենիի փոքրիկ տունկ մը, որ
հօմայի հետ լեսուած պղնձէ հավանի (havân =
սանդ) մէջ Պարահօմա (Parahoma) հեղուկը կու-
տայ. 3. անուշահոտ փայտեր եւ խունկեր կրակի
նուիրուած. 4. Դարուն (Darûn) անխմոր կլորիկ հաց
մը հին ֆրանքոնոցէն մեծ, որ կարագով եւ մսով
միասին կը նուիրուի: Աենդանական նուէրներ են
1. միս (gost Աշուր?). 2. կաթ (չիճուկ jiv կամ
jivan). 3. միեազդա (Myazda), որ ծաղկի եւ
պտղի նուէր կը նշանակէ այժմ սովորական լեզուի
մէջ, ընդհանուր առումով յաղէւի իմաստ ունի,
այսինքն՝ կատարելապէս յազուած դարուն, միս
եւ կաթ: Այս միսն էր որ Յազկերտ իւր ճոխ սե-

ղանին վրայ դրաւ եւ պատուեց քրիստոնեայ զինուորականները, «զի թերեւս հաւանեացին» — «եւ զի» շահեւ, շուր «շ երբեք եր օրեն» — «եւ + բի» — «նէից»: Իբրեւ ոչ կալան յանձին ամենեքին, ոչ ինչ կարի ստիպեաց, այլ հրամայեաց՝ նոցա մատուցանել զսովորական կերակուրն» (Եղիշէ էջ 17. — Հմմտ. էջ 40) «պատրուճակք մի մեռցին — նյաշ. եւ էջ 49 — եւ բռնաբար կնքաւոր մարդկանն տալ ուտել միս յաշածոյ»):

Անարիւն զոհերէն Հօճան, ամէնէն պատուականն ու հաճելին, կարելի է Եղիշէի «Հայ» — «նյ զնդ» — «ի մի շահեցին» բացատրութեան մէջ գտնել: Իմ բանասէր վարդապետը, Տ. Եղիշէ Գուրեան, կ'ենթադրէ որ հայը ոչ թէ խմոր նշանակէ այն տեղ, այլ հայ՝ հայացած մէկ ձեւն ըլլայ հօճոյին. հայ՝ որ յետոյ կրնայ հայս եղած ըլլալ Մ եւ Ս մետրոպեան տառերու շփոթումով¹: Իմ կողմէն հայդի աղաւաղուած ձեւ մը պիտի նկատէի հայը, քանի որ հօճա կը նշանակէ SUC = հայշ (Հարլէ էջ CLXVI) եւ այն ատեն շահեցել ուրիշ առում մ'ալ պիտի ունենար, այսինքն հօճա եւ «բժշտ» — «ի» հետ (խառնել, լեսուլ) պատարաստելու, մանաւանդ սանդահարելու (եղանակով) գործողութիւնը². ասոր պիտի նպաստէր

¹ Այս շփոթն ու աղաւաղումը թերեւս արդարանայ՝ ենթադրելով գաղափարողներու աղիտութիւնը, որք կրնային՝ իբր անտեղեակ մազդէական պաշտամունքի ներքին արամադրութիւններուն՝ անիմաստ գտնել այս տեղ հայը կամ հայը եւ ուղղել հայս ծանօթ բառով: Բայց կը խոստովանինք որ ենթադրութիւնը չէ ստուգարանութիւն:

² Հօճոյի սանդահարումը եղանակով կ'ընէին. այսինքն սանդահարողը իւրաքանչիւր հարուածին սանդիտոսներ բարձրացնելու եւ իջեցնելու ժամանակ պղնձէ սանդին կողերուն կը դարնէ եւ միօրինակութենէ տարբեր եղանակ մը կը ներդաշնակաւորէ: Ասոր հետքն է անշուշտ որ դեռ գաւառներու մէջ սանդ գործածողներ այլեւայլ նիւթեր սանդահարելու ժամանակ սանդը կը հնչեցնեն եղանակով եւ

Քանդակի անհրաժեշտ գործածութիւնը հօժանի պատրաստութեան միջոցին: Միւս կողմէն սակայն, հայ բառին ծանօթ իմաստը պահել, այսինքն՝ բաղարջ զանգուած ալիւրի եւ ջուրի, եւ մեկնել ուղղակի արհեստի (անխմոր, բաղարջ հայ) վրայ, որու պատրաստութեան ժամանակ պէտք էր գործածել Փանդակ կամ Փարան (Partidâna կամ Pâdan կամ Penona), երկտակ քող մը սպիտակ կտաւէ դէմքի ստորին մասը՝ քիթն ու բերանը՝ սքողելու համար, որպէս զի շունչով չպղծուէին նուիրական առարկաները, ինչպէս՝ կրակը, կերակուրները եւ այլն: Արովհետեւ մազդէական բմբռնումով մարդէն արտադրուած ամէն ինչ պիղծ է. շունչն ալ պիղծ կը համարուէր:

Մաքրութիւնը մարդու համար ծնունդէ յետոյ ամէնէն մեծ բարիքն է (Ղանտիտատ): Օրինական անմաքրութիւնը բնախօսական պատճառներ ունի. ամէնէն պիղծ բանն է դիակը. մարդու բոլոր արտադրութիւնը պիղծ է. ասոնք տարախօսիկ հիւանդութիւններու պատճառ են. ասոր համար էր որ քրիստոնեայք կ'ամբաստանուէին. «զջուրս պղծ էք եւ զմեռեալս ի հող թաղելով զերկիր ապականէք եւ քրտիկար՝ շառնելով ոյժ

անգիտակ իրենց ըրածին: — Չանգիւլ (ուստի Չանգակ?) թերեւս նմանաձայնական հին նշանակութիւն մ'ալ ունեցած ըլլայ, իբր զինչ զինչ ձայն հանել, հնչել:

1 Գրտիկար այս տեղ անպարզաբար կը նշանակէ մազդէական կրօնի օրինական մաքրութիւններէն մին: Եղիշէ ուրիշ տեղ մը տարբեր իմաստով կը գործածէ միեւնոյն բառը. «Ես սպանանել (Ղասակ) զՏօրեղբայր իւր զՂաղինակ եւ յինքն տարաւ զտէրութիւնն (Սիւնեաց) Իբրեւ Գրտիկար յարհարչի» (էջ 106): Լանկլուա թարգմանած է այս կտորը. *ministre fidèle de la cour* (Coll. II. p. 228): Փարպեցու բացատրութիւնները հանգունատիպ պարագաներու մէջ կ'արդարացնէ այդ իմաստը. զոր օր. «պատուէին զնա (զՂասակ) «բղէ» շնոր (զայր)? հասարակ»

տաք Հարամանայ» (Եղիշէ էջ 35)։ Գենիմազդէզի տրամադրութիւնով մեռելները պիտի շնորհուէին

Է- Բ-րէ-ճ-րճ, (Փրպ. էջ 229). — «Եւ արդ ինքն (Աասակ) զարդարեալ աւարիկ ուրիշ Բ-րէ-ճ-րճ նորի» (անդ էջ 249)։ Նոյն Բ-րէ-ճ-րճի հետ, իմաստով կը նոյնանայ նաեւ «Վ-ր-ի-ր-ի» (Հմմտ. անդ էջ 251). — «որ թէպէտ կայր ինչ Վ-ր-ի-ր-ի առնն (Աասակայ) — ուրիշ, եւ ջանայր ցուցանել ի ժամուն, եւ այն ոչինչ էր օգուտ» (անդ էջ 253)։ — Այս իմաստով մեկնեց բանասէր մ'ալ (Բզմշ. 1895 Յունուար էջ 5-6 +րթի-րը նոյնացնելով Kerba (= գործ) աւետական բացատրութեան հետ։ Տարմշթե-թեր Յաշտից գրքին (Հ- 72) Kerfemuzda բնագիրը կը թարգմանէ «Bonne oeuvre, récompense», Բ-րէ-ճ-րճ, Վ-ր-ի-ր-ի-ր-ի-ն (Annales A. էջ 441). արդ, ըստ այսմ, ինձ կը թուի, պէտք է իմանալ թէ Աասակ Սիւնեաց Տէրութիւնը առած ըլլայ իբր վարձատրութիւն։ Աարձա-տրութիւնը իրաւցնէ Բ-րէ-ճ-րճի մ'արդիւնքն է, եւ Եղի-շէն է որ այդ լուրջ երգիծանքը կ'ընէ իւր կողմէն իբր թէ լու, բարի գործ մ'եղած ըլլար հօրեղբայրը սպաննել տալը. եւ մենք գիտենք որ Աասակ «յարտանի» էր երբ Սիւ-նեաց Տէր եղաւ (տես Բ. գիրք. ԳԼ. Գ)։

Իսկ «+րթի-րը շառնելով ոյժ տաք Հարամանոյ» ճիշդ նոյն իմաստը չունի. +րդ այս տեղ պիտի նշանակէ այնպիսի գործ մը, որ արժանի ըլլայ վարձքի եւ ակարացնէ Հարամանի ոյժը. արդ՝ Kerba նոյն Յաշտից գրքին մէջ սապէս կը բացատրուի. «Kerba mazhd, Բ-րէ-ճ-րճ-ի-ր-ի-ն — րճ-նի-ր-ի-ր-ի-ր-ի-ն կ'ընէ մեղքի-ր-ի-ր-ի-ր-ի-ն +ր-ի-ր-ի-ր-ի-ր-ի-ն — հ-ր-ի-ր-ի-ր-ի-ր-ի-ն — րճ-նի-ր-ի-ր-ի-ր-ի-ն հ-մ-ր։ Եւ երանի թէ ինձի գային կատարելապէս երկրի եօթը Քարշվարներու (Karshvare) բոլոր արդարներուն բոլոր բարի գործերը. որչափ հեռուն երկիրը տարածուի, որչափ գեաեր երկննան, որչափ արեւը կը բարձրանայ» (Annales B, էջ 345)։ — Իրանական աշ-խարհածնութեան մէջ Քարշվար երկրագունդի եօթը մա-սերու բաժանումն է. — Քրտիկար այս տեղ պիտի նշանակէ թերեւս այն բարի գործերէն մին, որ երկրի մաքրութեան պիտի նպաստէ. զոր օր. երկրագործութիւն։ Այսպէս կամ այնպէս Բ-րէ-ճ-րճ՝ քրտա՝ միշտ ընդհանուր իմաստ մը կ'ունենայ, եւ +րթի-րը գէթ այս տեղ բուն իմաստը չունի,

տի թաղուէին. պարսիկները գիակը գիշակեր
 թռչուններու եւ գազաններու յափշտակել տալէ
 յետոյ Գոմէ (Dakhma) ըսուած յատուկ շի-
 նուածներու մէջ (տես յատակագծերն ու շինուածքը
 Annales A), ոսկերոտին միայն կը թաղէին գո-
 րակներով (Պամ. Պարսից էջ 25) անկոխ անա-
 պատ վայրեր: Մեռելը թաղել՝ կը նշանակէ եր-
 կիրը թունաւորել. երկրի ոգին՝ Սպանդարամետ՝
 կը սարսի թաղումէն: Մեռել թաղուած հող մը
 մաքրուելու համար 50 տարի պէտք է. ամէն մի-
 ջոց ձեռք կ'առնուի երկիրը պղծութենէ աղա-
 տելու համար: Գիակիզութիւնը ոճիր մ'է. ոչ
 միայն կրակը, որ սուրբ է եւ սրբիչ, կը պղծուի,
 այլ մանաւանդ Արմիզդ շի հաճիր: — Զուրի
 մաքրութիւնը պահպանելու ծայրայեղ խնամք
 տանիլ պէտք է. Զուրի մէջ թքնել, միղել, գիակ
 նետել, լուացուիլ անոր մէջ՝ պղծելու պատճառ-
 ներ են. ըստ Հերոդոտոսի ուրիշներուն իսկ թոյլ
 չէին տար ընել Զուրի, ինչ որ կ'արգիլէր իրենց
 օրէնքը: Չեռքի լուացումը Գոմէ-ի պիտի ըլլար՝
 Զուրէն յետոյ առաջին մաքրիչը. — “Չեռք ա-
 ռանց գոմիզոյ մի լուացին” (Եղիշէ էջ 40):
 — Գոմէ-ը, լաւ եւս կոմէ-ը (gaomeza կամ gômêz,
 Աովի մէզ) “ժողովրդական բժշկութեան կը վե-
 րաբերի. իբր գերազանց ապանեխական մ'ընդու-
 նուած էր եւ է դեռ ոչ միայն Պարսկաստանի,
 այլ նոյն իսկ Հնդկաստանի մէջ, ուր կը գործածուի
 իբր դարման բորոտութեան, եւ ինչպէս կը զրու-

հետեւարար խնդրական է. քանի որ բոլորովին տարբեր
 մեկնութիւնով դարեր յառաջ նշանակուած է իբր լու-
 ցոմէ փոքի ստորին մասերուն: Բոլորովին անիմաստ չէ
 այդ մեկնութիւնը, գէթ տարբեր եւ ճիշդ, շատ ճիշդ,
 իմաստ մը հանելու կռուան շունինք: Այս տարբեր իմաստ-
 ներէն կարելի է եզրակացնել, թէ Գոմէ-ը ընդհանուր ա-
 ում մ'ունի իբր բարի գործ, այնպէս որ խարամանը տկա-
 րացնող ամէն գործ բարի է Արմիզդին համար:

ցուի առաջին անգամ Ճէմշետի համար գործածուած է այդ իբր դարման միեւնոյն ակտին (Annales B. XII): — Զուրբ (ap, ապ) Արմիգի արարածն է, սուրբ եւ մաքուր. երկիրը կը բեղնաւորէ. պէտք է զօհաբերութիւններ ընել անոր: Կրակը մարել ջուրով, հողով՝ աններելի է (Հմմտ. Պտմ. Պարսից էջ 21—24). Զուրն ու հուրը այնքան նուիրական էին որ Շապուհ անոնց վրայ կ'երգնուր (Բուզ. էջ 130):

Կրակը ամէնէն գերազանց մաքրիչն է. անոր պաշտօնեաներն ու երկրպագուները պարտին Փանդամ գործածել. շունչով շպղծելու համար, կրակը պէտք է սնուցանել հոտաւէտ կամ ազնիւ համարուած եւ չոր փայտերով, ուր կը մնայ թիւ եւսկոյր վառել: Հայաստանի շատ տեղերը զուրկ են փայտի անտառներէ. ստիպուած են քակոր կամ թրիք վառել, ինչպէս այժմ. ծանր մեղք մ'էր այս Գենիմադդէզի տրամադրութեան հանդէպ. ասոր համար էր որ մոգերը կը հրամայէին « ծիւղք եւ քակորք ի կրակ մի եկեսցեն » (Եղեշէ էջ 40): Կրակը մշտավառ պէտք է ըլլայ սեղանի վրայ. ասի տեւական կռիւն է դեւերու դէմ: Կրակը (Atar, Atur, âdar, atash, Ատր, Աթաշ՝ Կրակի Ոգին) Արմիգի որդին է, միակ իւր բնութեան մէջ, բաղմապիտի ձեւերով կը ներկայանայ: Եղեշէ (էջ 54) ասոնցմէ կը յիշէ Ահրամ — Կրակը՝ (Bahrâm, հայերէն ձեւը Առամ — vram — Յաղթութեան ոգին, Հմմտ. Annales B. էջ 559)՝ Յաղթութեան կրակը, իր ամէնէն մաքուր եւ ամէնէն զօրաւոր վիճակին մէջ Մաքրութեան հետ միացած կրակն է: Տասն եւ վեց տեսակ տարբեր կրակներու կենդրոնն էր այդ: Ամէն գաւառի մէջ պէտք էր գտնուէր Առամական կրակը իբր Դեհպետ (Dahyupat):

Խորենացի եւ Ասողիկ «Բնագրութիւն» հոսր անունով կը ճանչնան միեւնոյն կրակը (Խոր. Բ. հէ.

— Ասողիկ 84—85) — Գենչապուհ որ զշնամու-
թիւնն շատացոյց եւ շորճըպ-իւն հարն վառեաց
ի Ռշտունիս. եւ ստիպէր զքրիստոնեայս կրակի
երկիր պագանել. յաղագս որոյ բազումք մեռան,
— Արմզղական հուրը 16երէն մին է. բայց յաղ-
թութեան կրակն է Առամականը. բնականաբար
այս կրակը պիտի ըլլար Ռշտունիքի մէջ վառուածը:
Եթէ շիթ մը չէ այս մեր հեղինակներու կողմէն,
կամ նոյն իսկ Պարսիկներէն Չ^ր գարուն, պէտք
է ենթադրել որ իրենց հմտութիւնը ցուցընելու
համար մին միւսին տեղ գործածած ըլլան:
Պարսիկները ո՛ր որ յաղթութիւն կը տանէին հոն
անմիջապէս կը վառէին Առամական կրակը յատուկ
Ատրուշանի մէջ իբր Յաղթութեան նշանը:

Արակի պաշտամունքին վայրերը մեր մատենա-
գիրները Ար-շ-ն¹, Ար-ի-ր-ն², Ա-ր-ն³, Մ-ի-
ր-ն-ց կոչումներով կը ծանօթացնեն: Մեծ գո-
հերու կամ գոհաբերութիւններու վայրն էր կրակի
մեհեանները կամ Գ-ր-ի Մ-ի-ր (Dari Mihr =

1 Ար-շ-ն ոչ թէ հաստատուն շէնք մը, ինչպէս
մեհեան, այլ կը նշանակէ կր-ի-ր-ն (յատուկ հանդու մը)
ուղղակի կը համապատասխանէ Արշաշ-ն բառին: Օրբե-
լեանի տեղեկութիւնը, «Եւ հրամայեաց թագաւորն հրո-
վարտակս գրել առ իշխանսն Հայոց, եւ ընդ նմին ար-շ-
ն եւ փ-շ-ի-դ-ն եւ փ-ր-ն առաքեալ... Եւ մեծաւ
պարգեւօք արձակեցան յաշխարհս իւրեանց ածեալ ընդ
ինքեանս ար-շ-ն եւ վ-ր-դ-դ-ն օրիւնց» (Օրբե-
լ. ԳԼ. ԺԷ), շատ ճիշդ է. Ատրուշաններ (= Աթաշտան) կրնային
փոխադրուիլ կամ բերուիլ: Այս կրակարանները միշտ պա-
տրաստ կային մօզերու (շրջուն) քով, միասին կը տանէին
ո՛ր որ կ'երթային: — Գիտելի է նաեւ Օրբե-
լեանի Փ-շ-ի-ր-ն, որ Բիլն-դ-ն կը նշանակէ (Հմմտ. Բուզ. Գ. Ժգ.
— Փրպ. էջ 390). բայց Օրբե-
լեան իբր կրօնական պաշտո-
նեայ կը ներկայացնէ, թէեւ Աւետայի մէջ շկայ. թերեւս
Եղիշէի (էջ 49) յիշած Փ-շ-ի-ր-ն արդարացնէ Օրբե-
լեանը, մանաւանդ երբ ենթադրենք զանո՛ք Բիլն-դ-ն կամ
ար-շ-ն մոզպեաներու:

Միհրի Գր-ը կամ Ադարանը. — Գր-ը Արեւել-
քի մէջ կը նշանակէ Ապարանք. Սարաւոյթ, Պա-
լատ): Եղիշէի համար Գր-ը Բի-րէ է այս նշանա-
ւոր տեղը: Երկու տեսակ կրակի մեհեաններ
կային. Ար-ը Բ-ը կամ Ա-մ-հ-ն կը եւ
Գր-ը Բ-ը կամ Ա-դ-ը (Adaran = կրա-
կարան):

Գենիմագդէզի օրինական տրամագրութիւն-
ներուն կը պատկանի կենդանիներու խնամքը
չունը եւ աքլոր, որ մեծ դեր ունին Աւեստայի կրօ-
նի մէջ, շեն յիշուած Եղիշէի մէջ: Յիշուածներն
ալ սակայն կարեւորներէն են. Շնջիք եւ ա-
ղուէք եւ նապաստակք մի մեռցին, (Եղիշէ էջ 40):
Շնջուրը (udra upâra, sag-i abi, = շ-ն ջրէ),
որ ջուրի մէջ եղած գեւերուն դէմ կը կռուի,
մեռցնողը ծանր տուգանքի կ'ենթարկուի. ի մէջ
այլոց՝ նա իւր մեղքը քաւելու կամ իւր հոգին
փրկանաւորելու համար պարտի մեռցնել 10.000 օձ
(— կրօնական գերագոյն դործ մ'է օձ մեռցնել
մանաւանդ երբ փոքր են. ինչպէս նաեւ Արհմի
արարածները), 10.000 քարք (kahru), 10.000
կրեայ, 10.000 ցամաքային գորտ, 10.000 ջրային
գորտ, 10.000 մրջիւն՝ ցորենի գողեր, 10.000
մանր թռչնաւոր մրջիւն, 10.000 մողէզ, որ տիղմի
մէջ կ'ապրին, 10.000 խառնափնդոր ձձի, (Աւն-
տիտատ Փարկարգ 14): Ըստ Եղիշէի «Օյ+ է-
մ-ղէդ+, Գր-ը+ է- մրջն-ն+, է- որ այլ է-ս ի-ն-ն-»

1 Եղիշէի Գր-ը Բի-րէն, ինչպէս ըսինք. Միհրէի
Գր-ը է, որ պիտի յազէր Մ-լղէր-ն Մ-լղէր Ռ-րը:
Գարիթի բով սմանք Տիր աստուծուն Գուար կամ Ապա-
րանքը հասկըցան (Սո-է- Սոնդիղէ էջ 97). Աւեստան շունի
այդպիսի դուռ մը — Հայերէն Բի-ր կամ Բիւր փոխադրու-
թիւնը երկու կերպով կարելի է մեկնել. Միհրէի բուն
ձեւն է Mithra, Mibr. այս ձեւը Բի-ր կամ Բիւր ըլլալու
համար կամ Մի-ր-ին ճը ինկած եւ առաջնակուցութիւնով
եղած Բիւր (Եղիշէ Բի-րէ), կամ Հ եւ հ ընկած:

վերջինը փոխելու, փոխելու. այլ ինչ՝ ընդհանուր էն ընդհանուր է փոխելու քեզ քեզին ընդհանուրը. (էջ 40):

Արժուանեաց պատմագիրը ուրիշ զտպարով մը կը մեկնէ թէ ինչու օրինական կերպով պէտք էր փճանային այդ կենդանիները. «դէպէտեղ լինել պատերազմ Արմզղի ընդ Հարամանուոյն. եւ ի սաստիկ սովոյն ելեալ Արմզղի յաճէր ընդ վայրս ի խնդիր կերակրոց. եւ տեսեալ զուարակ մի՛ գողացաւ եւ տարեալ մեկուսի յաղեաց զնա եւ կարկառեալ քարամբք՝ մնայր երեկոյինն, զի տարցի անյայտաբար զգողառնս առ իւր, եւ լցցէ զսովառնութիւն իւր: Եւ եկեալ երեկոյին խնդայից՝ ակնունէր առ ընուլ կերակրոյն, եգիտ ապականեալ եւ գիշակեր. զի մոզէն էն ինչիւրայն, ամբարն էն քեզնէն է ինչն էն ինչն զորն ընդ: Արդ յայսմ հետէ ըստ նեպուկի գեաղջն կապճահամար ժժմակք յամենայն ի դուռն արքունի ի սաստակումն եկեացեն. զի սոքա մնասակարք առ սաստուծոյն եղեն», (Թվմ. էջ 27):

§ 4. ՔՐՄԱԿԱՆ ԿԱՐԳ

Գենիմադդէզի կրօնական կարգ (caste)ը նախահայրէ մը կը սերի. ամենն ալ միեւնոյն ընտանիքի անդամ են, ամենն ալ համարիւն: Այդ առաջին կրօնական պաշտօնեայն է Աթրաւան կամ Մագիւ (Athrauan, Magu), այսօր Մագիւ (Մագիւ, Մագիւր-պետ Magûpat). հայերէն փոխադրութիւնով Մագիւ: — Մոգպետ մը կրնայ ամուսնանալ աշխարհականի (beh-din) աղջկան հետ. փոխադարձը ներելի չէ, եւ մոգպետին հետ ամուսնացողը օւշի, (اوشى), կը կոչուի քրմական ցեղի կիներուն տիտղոսով:

Մոգպետի տղան մոգպետ մը չէ, ոչ ալ ipso facto իրաւունք ունի մոգութիւն ընելու: Նախ պարզ աշխարհական մ'է (beh-din) նա կամ

օ-լի մը, այսինքն՝ զբաղաշատական մը կամ մազդէզ մը. յետոյ շէրդէր (herbed) եւ ապա Մ-դ-դ-դ: — Մոզպետ կոչումը նոր է. Ջրադաշտի ժամանակ նուիրապետութեան գլուխն էր, 1. Մ-դ-դ-դ-դ Մ-դ-դ-դ կամ Մ-դ-դ-դ-դ Մ-դ-դ-դ (Maubâdan Maubed). այդ ձեւը պահած են Եղիշէ եւ Կաղանկայտուացին: Մովպետան Մովպետ նոյն է կրօնական նուիրապետութեան մէջ, ինչ որ է Մեծ թագաւորը կամ Շահնշահը քաղաքականին մէջ, որմէ յետոյ կու գան 2. Մ-դ-դ-դ-դ-դ-դ-դ-դ (Magû-andarzpâ)՝ մեծ գաւառներու կամ Սատրապութեան մէջ, 3. Ռ-դ-դ կամ Ռ-դ-դ-դ (Rat, Ratu)՝ գաւառներու մէջ, 4. Մ-դ-դ-դ-դ՝ քաղաքներու մէջ. 5. քաղաքային դատարաններ կամ դատարան (dâtobar. داور):

Ասոնցմէ Մ-դ-դ-դ-դ-դ Մ-դ-դ-դ-դ Ռ-դ-դ-դ, այսինքն՝ ինչպէս կ'երեւի անձ մ'երկու պաշտօնով կամ տիտղոսով, է այն, որուն համար կը գրէ Եղիշէ, «Վաղագոյն առաւօտուցն ի Գ-ր-լ-լ-լ-լ-լ եկայք, զի վաղիւ անդ Մ-դ-դ-դ-դ-դ Մ-դ-դ-դ-դ Ռ-դ-դ յազէ, եւ նոյն հաճեալ հաւանեցուցէ զմիտս ձեր» (էջ 141): — Ռ-դ-դ կը նշանակէ Տէր, Գլխ-դ-դ-դ, եւ Գենիմազդէզի մէջ էակներու ամէն դասը, Ռ-դ-դ մ'ունի: Որմիզդ ինքն Ռ-դ-դն է երկնաւոր էակներու, իսկ Ջրադաշտ՝ երկրաւորներուն, եւ այլն: Գիւրին է ըմբռնել թէ ուրեմն Ռ-դ-դ-դ միացած է Մ-դ-դ-դ-դ-դ Մ-դ-դ-դ-դ-դ նշանակելու համար անոր գլխաւորութիւնը իւր դասին վրայ:

Փարպեցու, Եղիշէի, Օրբէլեանի Վ-ր-դ-դ-դ-դ-դ-դ-դ, Ռ-դ-դ-դ-դ-դ կը համապատասխանեն այսօրեան Գ-դ-դ-դ-դ-դ-դ-դ (Dastur), այսինքն՝ նա որ կանոն կու տայ, ուղղիչ, կառավարիչ է խիղճերու. մազդէզը իւր կասկածները փարատելու համար (կրօնական խնդիրներու մէջ) անոր կը դիմէր: — Վ-ր-դ-դ-դ-դ-դ-դ-դ Մ-դ-դ-դ-դ-դ են. Եղիշէ կը զատէ որոշ կերպով. «Բազում այրուծի գումարէր ընդ նոսա,

եւ ի ճոճացն ոչ սակաւս, աւելի քան զեօթն
 հարիւր վարդապետս յղէր ընդ նոսա, եւ զմեծ ոմն
 իշխան ճոճապետ կացուցանէր ի վերայ նոցա, (էջ
 39): — Մոգերուն մէկ մասը շրջուն էր գրեթէ.
 եւ Գենիմազդէզն սր որ մուտ գանէր, անոնք
 պատրաստ էին այն տեղ. ճամբորդ Աթրափաններ
 կային միշտ (Annales A. էջ 94): Քաղաքներն ու
 գիւղեր վիճակով կը բաժնուէր ասոնց մէջ.
 Հայաստան զսկուող խումբը այս շրջուններէն էին.
 “եւ մինչ չեւ հասեալ էին յերկիրն Հայոց,
 քաղաք ընկեանքն է վիճակս ընկեանքն, իւր իւր
 սրբաբնակարանսն յարմարեալսն” (նոյն անդ.
 Հմմտ. Annales A. LVIII):

§ 5. ՄՈԳՊԵՏ կամ ԳԵՆՊԵՏ

Եղիշէի համար նոյն է այդ երկու ձեւերն
 ալ: Գեն (Daêna, din = “Բ-ըն Կրօնը, -ը իւր
 դաշտէ շարժուող զէշ կամ Ս-ը Կրօնին
 = aka danea կամ ag-dinih): Գենապետ է
 ուրեմն պետ իրօնի: Ըստ Եղիշէի պատմութեան
 գիշերանց գաղտնի մկրտուեցաւ այսպիսի պետ
 մը, որ Ապար աշխարհի “իշխան Գենապետ”ն էր:
 — Մոգպետ մը կամ Գենապետ կատարելապէս
 գիտուն կը համարուէր, երբ տիրանար գենիմազ-
 դէզի կրօնական գրականութեան բոլոր ճիւղերուն
 եւ լեզուին (Եղիշէ էջ 112). այն ատեն նա
 կ’անուանուէր հ-մ-ի-դ-էն, որ կը նշանակէ “կրօ-
 նական կատարեալ պաշտօն”, կամ “Ամբողջու-
 թիւնը այն ամէն արարողութիւններուն, զոր ամէն
 հաւատացեալ պարտաւոր էր կատարել տալ իւր
 անունով այդ բանին սահմանուած քուրմերու
 ձեռամբ” (Annales C. p. XCIV): Տարմշթեթեր
 կը կարծէ, եւ իրաւամբ, որ Եղիշէ շփոթած ըլլայ
 քրմական նուիրապետութեան աստիճաններն ու
 սրբազան գրականութեան ճիւղերը: Եւ ինքն սա-

պէս կը բացատրէ, « թերեւս բառը գործածուած ըլլայ նաեւ համահրէնը (hama-daén) կատարելու կարող քուրմը: Եղիշէ այլուր կը բացատրէ համակդենի բուն նշանակութիւնը, « Եթէ զորպիսի այր տոհմիկ, զոր թագաւորն ինքնին յականէ յանուանէ ճանաչէր զան զեծի գիտութեան օրինաց-ձերոյ, ԵՒ ԿԱՏԱՐԵԱԼ ԷՐ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԴԵՆԻՍ (համակ-դեն) եւ ամենայն մեծամեծաց սիրելի, եւ գրէ թէ բոլոր աշխարհս կախեալ էր զնմանէ, » (էջ 126). — դարձեալ՝ « այր մի համահրէն, երեւելի ընդ ամենայն վերին աշխարհս, » (էջ 123): Համակդեն կը նշանակէ ուրեմն այն անձը դենիմագդէղի նուիրապետութեան մէջ, որ իւր դէմին ամբողջովին (համակ) ծանօթ է: Թովմա Արծրունի կը հաստատէ զայդ. « յայնցանէ որ Շախրիքն կոչին, որոց դէպ եղե- ին) հանդիպել . . . որք անուանէին զինքեանս համահրէն, այսինքն մեծագէտ ի հասարակէն, » (Թովմ. էջ 28): Ինչպէս կը տեսնուի համահրէն գիտական տիտղոս մ'է եւ կրնայ համեմատուիլ, արդի docteur տիտղոսին հետ. սա տարբերութեամբ, որ համահրէնը կը տրուի Գենիմագդէղի կրօնական գիտութեան ճիւղերու ամբողջին տիրացած անձին, մինչ docteur առանձին առանձին ճիւղերու կը տրուի:

Եղիշէի թուածներն Աճդարդաշ, Բողդայիտ Պանլա-իկ եւ Պարհի-րէն, որք իբր կէշտ ներկայացուած են, շատ ծանօթ չեն այժմ: Յարդ ոմանք ընկերական դասակարգութիւն մ'ենթադրեցին (Պամ. Պարսից էջ 5—6. Ծնթ.). ոմանք՝ աղանդ (Տիեզ. Պամ. — Քննկ. Պամ. Բ. էջ 98): Տարմշթեթեր, ինչպէս ըսինք, շփոթ կը գտնէ Եղիշէի թուումները. « չեմ կրնար գտնել, կ'ըսէ, այն բառերը, որոնց փոխադրութիւնն ու խանգարումն են Աճդարդաշն ու Բողդայիտը — Պանլա-իկն է (տես վերը էջ 406—408) պահլաւերէն գրականութիւնը, այսինքն այն, որ պահլաւերէնով

զէնք պիտի բառեր: Ախշբերէտի մէկ հատուածին
 մէջ Չէնքը Նիւնֆներու (ժէս, արարողութիւն) հետ
 միասին յիշուած է. բնագրի բացատրութիւնները
 մեկնուած են զէնք եւ Նիւնֆ բառերով: Չեմ
 գիտեր թէ ինչպէս հայոց-աթի իմաստէն, որ
 peresvi բառին յայտնի նշանակութիւնն է, կարելի
 կ'ըլլայ անցնիլ ար-ը-ը-ի-ն թէ-ի իմաստին: Իսկ
 Պ-ն-լ-ի-լ եւ Պ-ը-ի-ր-է-ն-ը պիտի ըլլային աւան-
 դական գրականութիւնը (Չէնք) եւ արարողա-
 կանը (նիրանգ). — Իսկ ինչք բառը, զոր Եղիշէ ա-
 ղանդի պէս կը ներկայացնէ, գենտերէն thaêsha
 (ուստի քէշ) է, եւ կը նշանակէ օրէնք. (Annales
 C. XCIV—XCV):

Եղիշէի նշանաւոր հատուածը կը մնայ,
 ուրեմն, մասամբ խնդրական, որչափ ալ անոր մէկ
 կէտը իբր հեղինակութիւն ծառայէ Տարմշթե-
 թերին բացատրելու համար Աւեստայի կցուած
 Չէնքը: Անշուշտ մասնագէտներու հետազօտու-
 թիւնները պիտի պարզեն շփոթները եւ պիտի
 լուսաբանեն մնացած մութ կէտերն ալ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

§ 1. ՕՏԱՐ ԳԻԾԵՐ ԴԵՆԻՄԱԶԻԷԶԻ ՄԷՋ

Չրադաշտի կրօնը չմնաց իւր սկզբնական
 պայծառութեան մէջ. շատ բան փոխուեցաւ դա-
 րերու ընթացքին մէջ, մանաւանդ երբ Աղեքսանդր
 կրակի մատնեց սրբազան բնագիրներու մեծ մասը:
 Մոգերը, որ բուն մարական ցեղէ էին, իրենց յա-
 տուկ ըմբռնումները ներմուծեցին Գենիմազդէզի
 մէջ Աւեստայի վերակազմութեան ժամանակ. նոր
 նոր վարդապետութիւններու դուռն էր այդ:
 Աղանդներ, իրաւցրնէ, անմիջապէս գլուխ վերցուցին
 վտանգաւոր սպառնալիքով. Մանէս, Քորատ կամ
 Կաւատ, Մազդաք՝ բաւական մտատանջեցին Գենի-
 մազդէզը: Չրուանական դրութիւնը, Միհիլի մայ-

րածնութիւնը օտար են բուն աւետական վարդապետութեան. այնպէս որ, ինչպէս կը ցուցընեն Եզնիկի եւ Եղիշէի տեղեկութիւնները, Սասանեանց ժամանակ Ջրադաշտականութիւնը գրեթէ խանգարուած էր (Հարլէզ, էջ XXXVI): — Եզնիկի սա դիտողութիւնը — «Եւ քանզի ընդ գրովք չեն կրօնքն, երբեմն զայն ասեն, եւ այնու խաբեն, եւ երբեմն զայս, եւ սովին խաբեն զախմարս», — շատ լաւ կը բացատրէ, թէ ինչ վիճակի հասած էր Սասանեանց ժամանակ այն մաքուր, եւ շատ մաքուր բարոյականի կրօնը՝ Ջրադաշտի ուսուցածը: Մոգերու տգիտութեան մէջ թաղուած մնացած է Աւետան, երբեմն այսպէս, երբեմն այնպէս ըսուելու շափ տգիտացած: Տիտոն կ'ուզէր այս կրօնը եւ այսպիսի պաշտօնեաներու ուսուցումով ընդգրկել տալ Հայոց, երբ Հայք ասդին նոր գրականութեան եւ հելլեն իմաստասիրութեան ոյժերով շափած կշռած էին Պարսից քէշը. — Եզնիկ շատ լաւ ուսումնասիրած է Սասանեանց Գենիմագդէզը եւ իւր հերքումը զօրաւոր է: Եզնիկ, ուսկից եւ Եղիշէ, ծանրացած են Ջրուանականութեան վրայ, որ եկամուտ է Աւետային համար. այդ վարդապետութեան ամէնէն տենդոտ ժամանակն է Յազկերտ Բ. ի իշխանութեան տարիները: — «Ջրուան, որ թարգմանի բ-ի-ր կամ Ի-ր», (Եզնիկ) ծնունդ տուած է Որմզդին եւ Խարամանին: Ջրուան, որ Աւետային մէջ կը յիշուի միայն իբր զր-ւ-ն -ր-ւ-ն-ն (= ժամանակ անսահման) եւ Գ-տ-վ-ն -վ-տ-ն-տ-ն (gatva hvadhada = գերա-

1 „Et cette morale est certainement le plus pure, le plus saine qui ait été produite en dehors du judaïsme“. (Հարլէզ էջ CL). — Հմտ. „Entre toutes les institutions religieuses du monde antique, le judaïsme seule éleva contre la corruption des temps un cri de désespoir. Gloire éternelle et unique, qui doit faire oublier bien des folies et des violences!“ (Marc-Aurèle p. 561).

գոյն միջոց), եւ ըստ Տարմշ[թեթերի արդէն սկսած էր Աքիմենեանց ժամանակ [թանձրացումով վարդապետութիւն մ'ըլլալ, բոլորովին [թանձրացած կերպաւորուած էր Ե^ր գարուն (Annales A. էջ 7. 221. — G. էջ LXIX—LXX): — Միհր կամ Միթրա գարմանալի եւ գերագանց յատկութիւններով օժտուած է Արեաց ըմբռնումին մէջ. նա գիտակցութեան եւ ճշմարտութեան երկնային մարմնացումն է եւ կը նշանակէ “բարեկամ,” “բարեկամութիւն,” կը հսկէ մարդոց հաւատարմութեան վրայ. ասկէ զատ Միհր կ'անձնաւորէ լոյսը եւ լոյս մ'է ինքնին՝ անկախ արեւէն ու աստղերէն: Այս լուսաւոր յատկութիւնը պատճառ եղած է որ Միհր արեւի հետ նոյնացուի. Աքիմենեանց ժամանակ բարձուած էր այդ խտիրը եւ Սասանեանք Միհրով բուն արեւը կը հասկընային. երկրի պտղաբերութիւնը, մշակութեան յաջողութիւնը անոր կը վերագրուէր իբր արեւի. “Եւ ձեզ ոչ է իշխանունութիւն այդպէս ընդդիմանալ կամաց նոցա եւ ոչ առնուլ յանձն զերկրպագութիւն — բէ՛հ — հ — մ — որ ճառագայթիւք իւրովք լուսաւորէ զամենայն տիեզերս, եւ ջերմութեամբ իւրով հասուցանէ զկերակուր մարդկան եւ անասնոց, է — վ — մ — հ — ար — հ — բ — շ — հ — ար — թ — ի — մ — է — անաչար — մ — ար — ար — թ — ի — մ — ն — ն — ն — է — ջ — Միհր Ա — ար — մ — թ, զի շի + ի ն մ — ն է ն թ — թ — թ — ն — է — ն ի մ — ար — թ — ի — ն,” (Եղեշէ, էջ 128 — Հմմտ. էջ 34, Փրպ. էջ 110): Միհրի բուն յատկութիւնն է անկախ լոյսի անձնաւորումը, հաւատարմութիւն եւ միտք: Արեւի հետ նոյնացումը բնական էր որ օտարացնէր զինքը իր հարազատ ըմբռնումէն եւ [թերեւս ասոր արդիւնքն ըլլայ անոր մ — յ — թ — ի — ն կոչումն ալ, որ ըստ Ժ. Ռէվիլի շփոթում մ'է ուրիշ աստուածութեան մը հետ¹:

¹ Տե՛ս քիչ մը վարը: — Ի բաց կը [թողունք Պարսից աշխարհածնական, վախճանաբանական նորութիւնները.

Ինչ ալ ըլլայ այս օտարութիւններու եւ նորութիւններու պատճառը, սա յայտնի է որ Սասանեանց Գենիմազդէզը բաւական խոշորցած էր վերանցական ըմբռնումներու ռամկակարար թանձրացումներով եւ շփոթումներով: Այդ կրօնքանտանելի էր հայ-քրիստոնեայ մտքին, եւ Սասանեանց բռնադատումին հանդէպ ասոնք թէ պիտի պայքարէին հերքումով եւ թէ պիտի մարանչէին զէնքով: Եւ Աարդանանք հակաւետական վարդապետութեան տենդոտ ձկտումներուն դէմ զինած էին թէ գրչով եւ թէ սուրով: Գրչով (Եզնիկ, Եղիշէ) ներքին ամրապնդում մը, սուրով արտաքին յարձակումներու դէմ ամրապնդուելով:

§ 2. ԳԵՆԻՄԱԶԳԷԶ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆ

Ինչ որ խօսեցանք իբր ամփոփում այս բնդարձակ կրօնի, Ասիական ընդարձակ գաշտեր, լեռնադաշտեր, ծովեզրներ գրաւեց իւր կազմութեան եւ բարգաւաճումի ժամանակամիջոցներուն. իւր անկումն ալ այդ ծայրագոյն աշխարհներու սահմաններուն վրայ տեսաւ, եւ հոն նշմարեց դիտեց նոր կրօնի մը յաղթական ծաւալումը:

Գենիմազդէզ այդ վիճակին մէջ՝ իւր ազաւազումներով, իւր խրթնացումներով՝ դուրս կը ցատկէր իւր արապիզած եւ սահմանէն եւ Ատրպատականէն անցնելով ոտնկալի մը կը ջանար գտնել այնպիսի երկրի մը մէջ, որ սկզբունքով շատոնց լքած թողած էր հեթանոսական հաւատալիքներ, եւ արիւնով, սիրով փարած էր կրօններու ամէնէն վսեմին, ամէնէն աստուածայինին, թէ եւ գեոտեղտեղ (ի Գողթն, ի Սիւնիս) առկայծեալ հոյն

որոնցմով այլասերած է բուն Չրաշդականութիւնը, քանի որ Եղիշէի տեղեկութիւններու շրջանակէն դուրս կը մնան ատոնք:

մը կը փայլէր նպաստաւոր շունչով: Այդ շունչը կեդրոնացած էր Սիւնեաց ամէնէն «խորհրդական եւ հանձարեղ եւ յառաջիմաց, իշխանին քաղաքականութեան մէջ. այսինքն՝ քանի որ Հայք իրենք զօրաւոր կուսակցութիւնով մը քաջալերեցին Սասանեանց առաջագրութիւնը Գենիմագդէզը Հայաստանի մէջ տարածելու համար, այս պայմաններու մէջ իսկ, կ'ըսենք պիտի տապալուէր արդեօք Հայոց Քրիստոնէութիւնը:

Արպէս զի Գենիմագդէզը կարենար յաղթել Քրիստոնէութեան՝ պէտք էր որ ըստ ամենայնի գերակշիռ բան մ'ունենար Քրիստոսի կրօնին վրայ. այսինքն՝ ոչ միայն պէտք չէր որ իւր ծաւալումը պետական ուժով յառաջ մղուէր, այլ մանաւանդ գէթ իւր նախնական բարձրութեան մէջ փայլած պէտք էր մնալ: Ընդհանրապէս խօսելով՝ Քրիստոնէութիւնը իւր կրած հալածանքներու փոխարէն ոչ մէկ հալածանքով բռնադատեց իւր ծաւալումը արտաքին աշխարհաց մէջ: Իբր ներքին կամ մասնաւոր ստիպումներ կրնանք նշանակել Սիւնեաց եւ Գողթան հեթանոսութեան դէմ ի գործ դրուած միջոցները եւ այն Հայոց կողմէն եւ Հայոց վրայ: Քրիստոնէութիւնը ամենեւին չխրթնացաւ եկամուտ տարրներով, եւ հակառակ մագդէականին՝ իւր ներքին յեղափոխութիւնները ոչ թէ անկումի տարին զինքն, այլ բարձրացումի. եկեղեցիներու բարեկարգական խլրտումները՝ միշտ բարձրացում են: Քրիստոնէութիւնը իւր այս նկարագրով ուր որ կը տիրապետէր, կը համաձայնէր ամէն բանի, կ'ընկլուզէր ինչ որ լաւ էր եւ իբրեւ իրենք դուրս կը հանէր զայն:

Քրիստոնէութեան այս զէնքը, որ շատ աւելի հատու եղաւ քան Մագդէականինը, մեծապէս նպաստեց իւր ծաւալումին՝ առանց երբեք խոշորնալու այն դրութիւններէն, որք կամ իբր ազանդ, կամ իբր փիլիսոփայութիւն շրջապատեցին զինքը:

Արօժք մը կը վտանգուի գլխաւորապէս այդ երկու տեսութեանց հակառակ միջոցներով — ծաւալումի եղանակ եւ օտար տարրներով խրթնացում: Զրադաշտականութիւնը մինչեւ իւր մազդէական շրջանը՝ մեծապէս այլայլումէ յետոյ, Սասանեանց աւերիչ ձեռքին մէջ գործիք կը դառնար իւր ծաւալումին եւ այն քաղաքական հիմերու վրայ. այս վտանգը զօրացաւ իւր մէջ ոչ թէ խոնարհեցնելու համար Քրիստոնէութիւնը, այլ մանաւանդ խոնարհելու համար Ղուրանին առջեւ:

Մազդէական դրութեան այլայլումներէն դիտենք միայն մէկը, որ ուրիշ այլայլում մ'ալ ունեցաւ, Միհրականութիւնը:

Հայք՝ Պարսիկներէն առնելով գիտեն, որ «Միհր աստուած ի կնոջէ ծնաւ», կամ «Միհրն աստուած մայրածին է ի մարդկանէ» (Նդիշէ): Միհրի համար այս ծագումը շատ նոր է մազդէականութեան մէջ եւ շփոթութիւն ուրիշ «գիտի մը հետ իբր արդիւնք հանգուենատիպ ստորոգելիքներու»: Այլ եւս նոյն Միհրը չէ, որ բուն զրադաշտիկ բմբռնումով գուտ լոյս էր եւ հաւատարմութիւն եւ իմաստութիւն, ոչ ալ Աքիմէնեանց Արեւը, այլ բոլորովին տարբեր աստուածութիւն մը Արեւմուտքի Պանթէոնի մէջ՝ ցլազոհի, մարդազոհի առատութեան, մեղրասուրբ ընծայեալներու նուիրումներու մէջ: Պահելով հանդերձ իւր նախկին բարացուցիչ գիծերը, քանի բարձրացաւ լաբերու եւ բէն-թներու ապաստան գաղափարներու մէջ այնչափ նոր գիծեր առաւ, կամ իւրացուց այն աստուածութիւնները, որ ծագումով իսկ օտար չեն իրեն: Այս նորութիւնները Միհրականութիւն մը ստեղծեցին:

¹ Տես էջ 82 La Religion à Rome sous les Sévères. Par Jean Réville. Paris ed. Ernest Leroux 1886.

Չարմանալի է սակայն, որ Միհրականու-
թիւնը գլխով շնորհակալան Պանթէոնին բոլոր
միւս աստուածութիւնները, ըստ գիտական ծան-
րակշիռ տեսութեանց, պիտի վտանգէր նոյն իսկ
Քրիստոնէութիւնը, եւ այս պիտի յաջողէր շնոր-
հիւ այն հանգիստութիւններու, որք շատ կը մօտե-
ցընեն իրարու Քրիստոնէութիւնն ու Միհրականու-
թիւնը, մանաւանդ որ հետեւնորութեան ջլատիչ
նախապաշարումէն հազիւ արթնցած մտքեր դիւ-
րաւ թերեւս պիտի թոթվէին քրիստոնէութեան
կախարդանքը՝ ըստ ինքեան հետեւնորութեան
արտաքին ձեւերով Քրիստոնէութիւնը յիշեցնող
Միհրականութեան փարելու համար:

Քրիստոնէայք իրենց մկրտութեան, դրոշմի,
հաղորդութեան հանգունատիպ խորհուրդն ու
արարողութիւնները տեսնելով Միհրականներու
մէջ՝ կը նկատէին զանոնք իբր սատանայական նմա-
նութիւններ: Եւ իրաւի այս պարագաներ շատ
նպաստաւոր էին հակակշռելու Քրիստոնէութեան
ազդեցութիւնը, նոյն իսկ «Աարելի է ըսել որ
Քրիստոնէութիւնն եթէ իւր ածումին մէջ կասէր
ոեւէ մահացու հիւանդութիւնով, աշխարհը միհրա-
պաշտ պիտի ըլլար¹»: Սասանեանց Միհրը այսչափ
գրաւիչ հանգամանքով օժտուած էր:

Բայց գիտենք որ ոչ միայն Քրիստոնէու-
թիւնը շվարակեցաւ կամ կասեցաւ մահացու
հիւանդութիւնով մը եւ ընդհակառակն իւր գոր-
ծարանաւորութիւնը կատարեալ եռանդով զար-
գացաւ, այլ մանաւանդ Միհրականութեան նմա-
նութիւնները Քրիստոնէութեան հետ, իրաւցընէ
ընկուզումներ էին դուրսէն եկած. եւ քրիստո-

¹ Marc-Aurèle, էջ 579. Տես մանաւանդ ամբողջ
Միհրականութեան մասին, անդ էջ 575—581, եւ ժ.
Ռեվիլի հեռաքրքրական ուսումնասիրութիւնը, La Religion
à Rome եւայլն, էջ 77—103:

նէական խորհուրդներու եւ ինչ ինչ արարողութիւններու նմանութիւնը պիտի վտանգէր ոչ թէ Քրիստոնէութիւնը, այլ նոյն ինքն Միհրականութիւնը. այնպէս որ օտար բեռներէ՝ իբր մահացու հիւանդութենէ մը ընկճած՝ թող պիտի տար որ աշխարհ ամենայն քրիստոնէանայ:

Այս տեսութիւնը կրնանք ընդարձակել ամբողջ մազդէականութեան վրայ. այսինքն՝ եթէ Միհրը իբր կեդրոն Սասանեանց ըմբռնումին ոչ թէ իւր Քրիստոնէութիւնը խրաչեցնող ձեւին մէջ, այլ իբր Միհրականութիւն եւ իւր Քրիստոնէութիւնը յիշեցնող հակակշիռ ոյժերով շիրցաւ գլել Քրիստոնէութիւնը, աւելի եւս Մազդէականութիւնը՝ պիտի կասէր իւր անկեալ վիճակին մէջ իբր անհանգէտ եւ տրամագծապէս հակառակ դրութիւն մը Քրիստոնէութեան հետ:

Գիտենք նաեւ բարոյական վիճակը Իրան աշխարհին, որ սեւէ հրապուրիչ կողմ շունէր. կիրքերը գրգռող կրօն մը՝ կը սպառէ ժողովուրդներու կենսական ոյժը. ռամիկը շգիտեր զայդ եւ շի զգար նոյն իսկ իւր ամէնէն լոյծ եւ մեղի կացութեան մէջ: Պարսիկ ծանօթ բարոյականը՝ ար-

1 Մազդէականութիւնը, որ այլ եւս չէր բուն Զրադաշտականութիւնը, շիրցաւ շնչել Պարսկաստանի մէջ արաբական ազդեցութենէն յետոյ. այժմ նոյն կրօնի հետեւողներ՝ Փաշայներ՝ կը գանուին Հնդկաստանի, Պոմպայի եւ Արգէրէթի գաւառները: Այդ կրօնը երդ գարու մեհեաններուն մէջ գաած յարգը շի վայելէր ալ Պարսիներու մէջ. բաւական փոփոխութիւններու ենթարկուած է իբր հեռեւանը հնդկական հողի վրայ ապրող կրօններու հետ իր ունեցած շփումին: Մազդէականութիւնը իւր արդի վիճակին մէջ ներկայացաւ երեք տարի առաջ (1893) Չիկակոյի Արօնական Համաժողովին (տես Le Congrès des Religions à Chicago en 1893, par G. Bonet-Maury, Paris Lib. Hachette 1895, p. 48):

2 Զրադաշտեան Պարսիկներուն համար չէ մեր ահնարկութիւնը: Զրադաշտ եւ Զրադաշտի հետեւողներ շունէին

դիւնքն է նախնական, ոչ զրադաշտական, կրօնի թոյլ եւ շոյող կողմերուն, որ ժառանգական դարձեր է իրենց համար՝ իբր անվիճելի ախտանիշ կեանքի մը, որ այլեւս չարտադրեր հանձար մը, միտք մը վառվառուն: Քրիստոնէութիւնը ճիշդ այս կեանքի սաղմնային վիճակին մէջ կը հասնէր քաղելու այրելու որոմը. ճիշդ այն վայրկենին երբ Աճուճ Մաճուճ Փրկչի մը կը սպասէին. լոյժ բարոյականը պնդացնելու, մեղկ կեանքը զօրացնելու ոյժը Քրիստոնէութիւնն իւր մէջ ունի արդէն. այս ոյժը, յիրաւի, փրկարար եղաւ. յայրատ աչքեր արեկ մ'ընդգրկեցին զայն եւ առատ եղան կազդուրիչ բարոյականի մը մէջ:

Գիտենք ընդհանուր ակնարկով մ'ալ, որ եթէ Քրիստոնէութիւնը աւերիչք եղաւ Յաւիտենական Քաղաքի քաղաքական կեանքին եւ առտրնին սովորոյթներուն, իրողութիւն մը որ աչքի կը զարնէ Քրիստոնէութեան դարձող բոլոր նախկին ազգերու մէջ, անուրանալի է սակայն, այն ազդեցութիւնը՝ զոր ի գործ դրաւ բարոյական աշխարհքի մէջ, որուն վրայ բարձրացաւ աւելի փայլուն եւ աւելի հռչակաւոր քաղաքական կեանք մը, քաղաքակրթութիւն մը: Այս է Քրիստոնէութեան ընդհանուր բարիքը հեթանոսութիւններու յաղթելէ յետոյ: Աչ իբր ջատագովութիւն կը շեշտենք զայդ, այլ՝ իբր իրողութիւն մը պատմական, որ ուղղակի եւ որոշ կապ մ'ունի ազգերու կեանքին հետ: Աշխարհը բարոյական վերածնութեան մը կարօտ էր. ոչ փիլիսոփայութիւն, ոչ ալ յոյն

այն լոյժ բարքը. արդէն տեսանք որ մինչեւ Երդ դար ամէն ինչ փոխուած էր եւ Սասանեանց տարած դարմանը արտաքին եղաւ եւ կարճ. ապականութիւնը խորապէս արմատացած էր, այնպէս որ հիմակուան իշխարներ, Աարդանանց եւ Ասհանեանց ժամանակ միեւնոյն քերթաքերթներն են. (Փրպ. էջ 375, Հմմտ. 48—49, 70—71, 113—114, 143—144, 182—185, 215—216, 282 շ.):

եւ լատին երկիրներու կրօնները կրցան ծնունդ տալ անոր. որովհետեւ այդ կրօնները անձեռն-հաս էին, հարկաւոր տարրները շունէին մարդոց բարւոքումին համար. միայն Հրէութիւնը յուսահատական ճիգ մ'եղաւ մարդկային ապականութեան դէմ (տես էջ 426. Ծնթ.) եւ երբ Քրիստոնէութիւնն ծնաւ նոյն Հրէութեան ծոցէն, ըրաւ հարկաւորը մարդու բարւոքումին համար: Մարդը ուրիշ «ձ» էր ալ, երբ կը նետուէր Քրիստոնէութեան ծոցը. ճգնաւորական խստութիւն մը ցանկական կիրքերու սանձ դրաւ. եւ յիրաւի քրիստոնեայ բարքերն էին որ ամէնէն լաւ քարոզներ, ծաւալումի միջոցներ հանդիսացան Քրիստոնէութեան համար: Քրիստոնեայ բարեպաշտութիւնը, պարկեշտութիւնը, կամ նախնեաց ասացուածով «դուք յեղափոխիչ ոյժերն էին այն կրօնին, որուն պիտի շիրնար յաղթել Մազդէականութիւնը Սասանեանց ժամանակ եւ չկրցան յաղթել:

Մեր պատմագիրներու գրչէն ցայտած երգիծանքը, իբր արտայայտութիւն հայ-քրիստոնեաներու գիտակցութեան իրենց կրօնին, Հայոց կողմէն բռնադատումի տակ առ երեսս ուրացութիւնները, եւ Պարսից կողմէն քրիստոնէացող նորահաւատներու պատմութիւնները հզօր շեշտերն են այդ իրողութեան:

Գէպքերու այս վիճակին մէջ Աարդանանց դատին ուղղութիւնը ինքնին կը խօսի: Անոնք զուր արիւն չթափեցին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԱՐՈՒՆ

Հայոց լուսաւորութեան բոլոր պատմութիւնները (աւանդական) քիչ մը ջատագովական

են. որովհետեւ իշ միայն մթին է Հայ-քրիստոնէութեան վիճակը Լուսաւորիչը Առաքեալներէն անջրպետող ժամանակամիջոցին մէջ, այլ՝ Լուսաւորչէն յետոյ ալ Քրիստոնէութեան փառապանծ յառաջացումը դիտելէ վերջ, դեռ հետեւնոսութիւնը արմատացած կը գտնենք Գողթան եւ Սիւնեաց երկիրները (Աորիւն. Խոր): Հայաստանը, յիրաւի, շատ լաւ քրիստոնեայ երկիր մ'եղաւ, բայց շատ դժուար եղաւ: Այս հայեացքով կ'ուզենք դիտել Գ՞ր դարը, Ե՞ր ին ուղղակի ուսում մ'ըրած չըլլալու համար:

Ե՞ր դարը հազիւ շունչ կ'առնէր երբ Քրիստոնէութիւնը (ընդհանուր) հետզհետէ հարուածող Տաւր Նաւ-ժ-ն-ն-է-ր-է-ն (54 - 311) յետոյ Մեծն Աոստանդիանոսի արձանը կանգնեցաւ Հոովմի դռներուն մօտ. դարագլուխ մ'էր այդ, յորում Եկեղեցին զինքը ճնշող արտաքին թշնամիներու արհաւիրքը փարատելէ դատ իշ նուազ վտանգաւոր ներքին թշնամիներու յառաջացումը կը շլատէր եւ քրիստոնէական վարդապետութիւնը դաւանանքի պաշտօնական բանաձեւերու կամ հանգանակներու մէջ կը կաղապարէր իւր Տիեզերական ժողովներով: Իրաց այս ելքը, որ կրօնական, քաղաքական մեծ յեղափոխութիւններու կը հետեւի, դեռ առաջին քայլ մ'է, սկիզբ մ'է այն արագ բարգաւաճումին, զոր Քրիստոնէութիւնը պիտի ունենար նախ տիեզերական եւ յետոյ ազգային եկեղեցիներու մէջ:

Մեր Եկեղեցին դիւրին շմտաւ այդ բարգաւաճումի շաւղին մէջ, թէեւ հազիւ վրդոված կը նկարագրուի մեզ այն սարսափելի տագնապներէն, որք բնական օրէնքով կը տաքնան, կը պայթին երկու հակառակ ոյժերու ընդհարումով թէ կրօնական ըլլան ատոնք, թէ քաղաքական: Հայաստանի հին հետեւնոսութեան յուսահատ ճիգերուն եւ նորածագ քրիստոնէութեան եռանդնոտ

վայրկեաններուն այնքան զօրաւոր բախումք Ագաթանգեղոս կամ Ջենոբ հազիւ իբր հասարակ ընդհարում մը կը ջանան ցուցընել՝ քրիստոնէութեան ջատագովութիւն մ'ընելու նախանձախընդիր ոգւով: Եւ Բուզանդ, որ դարուն ամէնէն կարեւոր մի շրջանին (342—382) դէպքերը կը պատմագրէ, կողմնակի փայլուն գոյն մը կու տայ Հայաստանի քրիստոնէութեան. ուրիշ խօսքով՝ Եկեղեցւոյ եւ Հայրապետանոցի վերաբերող բոլոր անձնաւորութիւններ, իրողութիւններ կը ջատագովուին. իսկ միեւնոյն իրողութիւնները կը պախարակուին խառնադանձ բաղմութեան, զինուորական կարգերու եւ արքունի պալատին մէջ՝ երբ հայրապետական Աթոռը թափուր է կամ տկար անձ մըն է գահակալը:

Բուզանդարանի խմբագրութեան եղանակը, պատմութեան եւ զրոյցներու բունը ճիշդ ցուցումն է դարուն: Գ՞ դարը համակուած յոյն, ասորի կամ պարսիկ դպրութեան գաղափարներով՝ դժուար կրնար իրականապէս ցուցընել Եկեղեցական այն պայծառութիւնը, որ լուսաւորչեան շառաւիղներով կ'անդրադառնար իւր վրայ: Այսպէս՝ Ս. Արթանէսի ժամանակ «խաղաղութիւնն է շինութիւնն, մարտաշարութիւնն է անողջութիւնն, պարտութիւնն է սրտոտաշարութիւնն է շինութիւնն, է մեծն աստուածասէր ուղարժն ի հոգնակարար բարութիւնն... անեւլ բաղմոցն: Լուսաւորէր է անողորդէր նոցա սորբն Արթանէսի բերէ շնոր շեղբոյր իւր. իրանն է արդարութիւնն զղկեւլ էին ի դարուն յայնմ» (Բուզ. Գ, Գ. եւ հետեւ): Այս ամէնուն ետեւ սակայն, շարք մը ներքին կռիւններու, որ միշտ յուզուեցան Լուսաւորչեաններու եւ Արշակունիներու մէջ: Եւ Բուզանդի կեղտոտ ներկայացընել ուզած պատկերները երբ մօտէն դիտենք, կը տեսնենք որ դեռ հեթանոսութիւնը անխորտակելի կերպարանք

մ'ունի Արշակունեաց պալատներու մէջ. հետեւ
նոսական սովորութիւններ չէին հանդուրժեր նոր
վարդապետութեան խստութիւններուն, որք իբր
պատգամ կը տրուէին հայրապետական Աթոռէն.
այնպէս որ «Մեծին Հայոց Տիկնոջ» գրողով,
«-ր+ մեծագամ զնո-թիւն կոտորութեան ներսնո-
-ն-թեան զնոյն սովորութիւն մինչև-ցոյն՝ իս-
-նէին գողտի, ի մեքանութիւն ժողովելու՝ նա-
նէին իբրեւ-հողոր+ երկ- (Բուզանդի մասնակի
թեւերէն չէ այս), իորհորք երեւել ընդ միմեան՝
սոյնանել զսահանայութեան Ասոր-ժոյ զԱրեւել-»,
(նոյն անդ): Սպանութեան այս խորհուրդը որչափ
ալ հակասութեամբ «գողտի զնո-թիւն կ'ծծ-թեան
Բորոյնց ուսնի-թեան», զրոյցով մեկնուի, միշտ
արքունիքի ստոյգ հետեւնսութիւնը կը շեշտէ,
որ փոխանակ տեղի տալու «աշխարհախումբ բազ-
մութեամբ», «ամի ամի եւթն անգամ», կատա-
րուող քրիստոնէական հանդէսներու հմայքին,
կարծես աւելի կը զայրանար: Արքունիքի այս բնա-
կան ընթացքը, որ յանիրաւի կեղտոտութիւննե-
րով կը շաղախուի Բուզանդի գրչին տակ, շիրցաւ
քրիստոնէութեան վնասել: Հետեւնսութեան
իրաւունքն էր այդ ընդդիմութիւնը, բայց սկիզբն
էր այդ միանգամայն մեր եկեղեցական բարգաւա-
ճումին. եւ Գ^ր դարը հետեւնսութեան ամենէն
տենդոտ մէկ շրջանն է, ջատումի տենդոտութիւն
մը: Արովհետեւ կարելի է ըսել թէ այնքան շուտ
մարած ըլլայ դարաւոր հաւատալիքներու ամբող-
ջութիւնը, կամ թէ ինչ է Ե^ր դարու ոսկեղինիկ
շողշողումը:

Արպէս զի Գ^ր դարու այդ նկարագրական
կողմնակի պայծառութիւնը իրական ըլլար, պէտք
էր որ սեփական մատենագրութիւն մ'արդէն մշա-
կուած, զարգացած ըլլար. առանց այս պայմանի,
որ ժողովուրդը կը կապէ իւր հաւատալիքին եւ իւր
եկեղեցիին, անկարելի է քրիստոնէական զարգա-

ցած վիճակ մ'ընդունիլ Գ՞ր դարուն: Եւ ոչ միայն
կը պակսէր այդ յեղափոխիչ ոյժը, աղգային սեփա-
կան գրականութիւնը, մանաւանդ բարձրագոյն
դասակարգը հազիւ կը ճանչնար հելլեն կամ ասորի
դպրութիւնը՝ քրիստոնէութիւնը լաւ հասկնալու
համար. իսկ ռամիկը կը դժկամակէր թողուլ հե-
թանոսական սովորութիւնը եւ Յուսիկի նման նա-
խանձաւոր հայրապետի մը եւ անոր վարդապետ-
ներուն յորդ, կայտառ եւ համոզկեր խօսքերէն
նշմար-ն+ մ'անգամ չէր տպաւորուեր իրենց մտքին
մէջ: Հնագոյն սովորութիւնները, հեթանոսա-
կան պաշտամունք եւ վիպասանական երգեր,
դորս չէին մոռցած եւ կարծես չէին ալ ուղեր
մոռնալ, աւելի հեշտին էին իրենց համար քան
յորդահեղեղ վարդապետութիւններ (Բուզ,
Գ, Ժգ):

Մեծն Ներսէս, դարուն եկեղեցական դիւց-
ազնը, որ իբր գործնական եւ նախանձաւոր քրիս-
տոնեայ, կը բանեցընէր իր հեղինակութիւնը գո-
դենոցներէն մինչեւ արքունիք, շկրցաւ արմատաքի
խլել ժողովրդական խաւերէն ինչ որ հին էր, ինչ
որ հեթանոսական էր: Նա՛ մեծ եւ իրաւցնէ առ-
նական գործեր կատարեց երկրի կրօնական եւ քա-
ղաքական կեանքին մէջ. իր ջանքով ամէն ինչ
պայծառացաւ. հեթանոսութիւնը կարծես պահ մը
ծածկուիլ կը թուէր անոր գտնուած միջավայրին
մէջ. այս ամէնը սակայն Մեծ Հայրապետի վախ-
ճանին կը նայէր, ցորչափ սեփական գրականու-
թիւնը օժանդակ շեղաւ իրեն. եւ Մեծն Սահակ,
որ տեսակէտով մը նուազ գործունեայ եղաւ
Ներսէսի բաղդատմամբ, աւելի բարձր դիրքով եւ
աւելի մեծ գործերով կը կանգնի Ե՞ր դարու ոս-
կեղէն շէմքին վրայ. — Գրականութիւնը մեծ-
ցուց, փայլեցուց Սահակը իր ճշմարիտ արժանի-
քին մէջ: Ներսէս թէեւ գրականութեան ալ զարկ
տուաւ հաստատելով՝ ի տեղիս տեղիս Գ՞ր ոյժն յո-

նորէն եւ ...որէրէն յամենայն գաւառս Հայոց
(Բուզ. էջ 78), բայց քանի որ օտար էին ատոնք
հայ մտքերու՝ միշտ ապարդիւն մնաց իւր ձեռնարկը
մինչեւ Ե^ր դար, յորում «հոգեցեւ յարժմ
որդեր երեւելի այրն Մշնոց՝ որեւեւելով շեծ-վն
ժախ մանկանցն Հայաստանն շեք-բնի», որք ի գնւր
կը մաշէին իրենց ժամանակը «ի Երոց» ...րէ քի-
...նիւն» (Փրպ.):

Յույրներու համար թէ տակաւին Գ^ր դա-
րուն հեթանոսութիւնը զօրաւոր է, մտադիր պէտք
է ըլլալ երկու կեդրոններու՝ Հայրապետանոցի եւ
Աբբունիքի՝ յարաբերութիւններուն: — Յուսիկ
Աթողիկոսի եւ Տիրան Բ. ի կռիւները շատ լաւ կը
բացատրեն թէ թագաւորն ինչպէս կը դիտէր եկե-
ղեցին եւ քրիստոնէութիւնը: Ընդհանրապէս խօ-
սելով Գ^ր դարուն՝ Տրդատի յաջորդներէն եւ ոչ
մին ուղղակի զօրավիգն կը հանդիսանար հեթա-
նոսութեան՝ բարբոքելով ժողովրդեան մէջ նախ-
կին պաշտամունքի եռանդը. բայց հակառակէն
գէթ պաշտօնական քաջալերութիւն ալ չէին տար
քրիստոնէութեան, թող որ վոքը հալածանքներ
ընել կամ տեսակ մը ստիպումներ գործադրել հայ
հեթանոսներու մասին, ինչպէս ըրաւ Մեսրոպ
յաջորդ դարուն (Աորիւն, Խոր.)¹:

Տիրան Բ., հարազատ որդի իւր հեթանոս-
մօր, «Մեծին Հայոց Տիկնոջ», դրդիչ Ս. Աթա-
նէսը սպաննելու, աւելի ազատամիտ էր կրօնական
խնդիրներու մէջ: Հազիւ կատարուած էր Յուսիկի
գահակալութեան պաշտօնական ձեւակերպու-

¹ Պահ մը միեւնոյն եղանակով Մեծն Ներսէս ալ
գործեց բուն երկրին մէջ. «...զմոլորութիւնս դարձուցա-
նէր: Առնէր եւ զայսպիսի «+մշելի», զոր կարի յամա-
ռեալ տեսանէր, «հ որեւեւելով հաւանեցուցանէր» (Բուզ.
Գ. 7.):

Թիւնները՝, Տիրան եւ իւր նախարարութիւնը
 դուրս տուին իրենց գոյնը՝ հակառակ Յուսիկի
 խրատներուն եւ իշխանական սաստերուն. Յուսիկ
 կը խրատէ, կը յանդիմանէ, որովհետեւ իբր թէ
 ամէն տեսակ աննկարագրելի, պիտի ըսէի «նն-
 քալի մոլութիւններ տիրած ըլլային Արշակունի
 գահուն վրայ (Բուզ. Գ, ԺԲ.) ընդհակառակը Տի-
 րան անոնցմէ էր «որ + անցանէին զիւր օրն Քրիստոսի»,
 կը սիրէին հին կարգն ու սովորութիւնները: Բնա-
 կան էր որ այդ սէրը մղէր Տիրանը եւ նախարար-
 ները այնպիսի արարքներու, որոնց չէր կրնար
 ներել Քրիստոնէութիւնը, բայց սողոմական ոճիր-
 ներ չէին եւ չէին կրնար ըլլալ արշակունի պայա-
 ցատներուն արարքը, որոնց հանդէպ Յուսիկ կը
 խստանար, այլ՝ այն անտարբերութիւնը, եթէ
 ուղէք, ազատամտութիւնը կրօնի մասին, որ հա-
 մարձակեցուց Տիրանը, եթէ վստահինք Խորենա-
 ցւոյ, բարեկամանալու «ամբարիշտն Յուլիանոսի»
 հետ եւ մանաւանդ «յիւրում արքունական եկեղե-
 ցւոջն կամեցաւ կանգնել զպատկերն», իւր գերիշ-
 խան բարեկամին (Խոր.) խօսքերուն: Ի՞նչ փոյթ
 Տիրանի համար. եթէ պատկեր մ'աւելի կամ պակաս
 ըլլար իւր արքունական եկեղեցւոյ զարդերուն մէջ:

Յուսիկ Աթողիկոսի կռիւները շարունա-
 կուեցան իւր յաջորդ Գանիէլի ժամանակ: Գա-
 նիէլ բնական ճշգութիւնով կը հետեւի իւր նա-
 խորդին քայլերուն. որովհետեւ հեթանոսական
 բարքեր գեռ կը տիրեն արքունիքի մէջ. Գանիէլ
 «ընդէր մտադարութ դուք զԱստուած զարարիչն
 ձեր» սպառնալիքով կ'ելլէ Տիրանի առջեւ: Եւ
 յիշուի, Յուսիկի եւ Գանիէլի յանդիմանութեան

1 Արքայական շուքով Աեսարիա կ'ուղարկուէին
 նորընտիր կաթողիկոսունք. թագաւորն իւր պատիւը բար-
 ձրացնելու եւ իւր ոյժը ցուցընելու համար ամէն պերճու-
 թիւն կը շօայլէր:

տեղի տուող միակ եւ միակ պատճառը, ոչ թէ Բուզանդի բաց կերպով նկարագրած անհատական խնդիրներ են, այլ՝ այն զօրաւոր միտումը, որ դեռ կը մղէր արքունիքը նախնի պաշտամունքներուն. — “Ե-դ-ո-+ դ-ը-յ-յ+ է մուր-ն-ն-ն հ-ա-դ-ը-ն-ն-ն ն-ի-ն-ե-ց-ն յերոցո, ասորի Գանիէլին նուիրուած հրաշագրո-ճ էջերուն ամէնէն ստոյգ կտորիկն է (Բուզ. Գ, Ժգ.):

Յաջորդ երկու կաթողիկոսներուն՝ Փառէնի եւ Շահակի ընթացքը, որ երբեք չհամարձակեցան “յանդիմանել զմուրու-թիւն ինչ զուրուք կամ զամբարշտութիւնս”, ակնյայտնի կը ցուցնեն թէ որչափ խոր տպաւորուած էր նախնի պաշտամունքի յիշատակը ամէն դասակարգի մէջ. — “առ հասարակ թագաւորն եւ նախարարքն եւ իշխանքն, եւս չար քան զնոսա առ մարդիկ մարդկանն ամբարշտեալք, է հնո-ն-ն-ն ու-ը-ն-ն քորթ-ց-ն հ-ը-ց-ն է-ր-ե-ն-ց դ-ը-ն-լ-լ, է ք-+ր-ի-ն-ց մի-ն-լ-լ-լ ց-մ-թ-մ-թ- է յ-յ-ս է-ն-ն հ-ը-ն-լ-լ է- է -ո-յ-ն-ն հ-ն-ի-ն-լ-լ” (Բուզ. Գ, Ժգ, Ժէ):

Մեծն Ներսէս ալ միեւնոյն դժուարութիւններու մէջ գտնուեցաւ Արշակ Բ. ի արարքին հանդէպ: Խաղ տեղապահի յանդիմանութիւնները Արշակին դէմ եւ այս մասին Արշակի գանգատները, Ներսէսի ընթացքը յայտնի կռիւ մըն է հեթանոսեան բարքերու եւ սովորոյթներու դէմ: Ներսէս՝ Գանիէլի ոճով կը յանդիմանէ Արշակը իւր առաջին տեսութեան մէջ, “ընդէր մոռացար զՏէր” (Բուզ. Գ. Ժգ.). Ներսէս որ գիտէր վարուիլ հեթանոսամիտ ժողովուրդի մը հետ, — եւ վարուելու այս եղանակը յիրաւի “+ն-լ-լ-լ+ մ’ է Բուզանդի համար էջ 74, “դ-մ-ը-ն-ն-ն. դարձուցանէր... եւ հ-ս-դ-ը-ն-ն ի կատարումն ապաշխարութեան դ-ն-ը-ն-ն-ն-ն-ն” եւն. (Բուզ. Գ. դ.), կարծես կատարելապէս հեթանոս հասարակութեան մէջ կը գտնուի. ազատամիտ արքունիք մը, անուղղայ ժողովուրդ մը

կը զբաղեցնէ զինքն եւ թերեւս իւր շինած եկեղեցիներն ու կանգնած սեղանները (նոյն անդ. Գ — Ե. ԻԱ.) այս ժողովուրդի աւերածներն ու կործանածներն են:

Արշակի եղբրական գործերուն մէջ մեծ դեր մ'ունի անշուշտ իւր հեթանոսական կողմերը, զոր յետոյ ամենայն համարձակութեամբ մշակեց իւր որդին ու յաջորդը՝ Պապ, որու բարբին եւ կենցաղին նկատմամբ Բուզանդի արատաւոր դիտողութիւնները խիստ են եւ շափագանց: Պապ ցանկական կիրքերու կը զակատէր, որովհետեւ Արշակ եւ Փառանձեմ — Նօրէն էին եւ տղայիկը (Պապ) դեւերու ձօնեցին (Բուզ. Գ. խդ. Ե. իբ.). իմա՛ երախայի ծնունդին արարողութիւնները կատարեցին հեթանոսական սովորութիւններով. բան մը որ շատ հեշտ էր Սիւնեաց դուստր՝ իւր երկրին բնիկ եւ միեւնոյն սովորոյթներով զարգացած Փառանձեմի համար: Եւ ինչ կրնան ըլլալ դիւանուէր Պապին կախարդական գործողութիւնները (?), եթէ ոչ այն սաստիկ տենչն ու ցանկութիւնը, որուն հանդէպ շատ ներող էր հեթանոսութիւնը¹: Պապ իբր թագաւոր կարող էր ուզածին պէս վարուիլ, արհամարհել քրիստոնէական ժուժկալութիւնը, եկեղեցական իշխանութեան սաստը: Իսկ ժողովուրդը ունէր դեռ Ներսէսին երկիւղը. երբ վախճանեցաւ նա ամէն մարդ արձակ համարձակ հրաման առաւ

¹ Մեր պատմագիրները շատ սեւ շրջանակի մէջ կը ներկայացնեն Պապը իբր վատ եւ անարժան մը արշակունի գահին. իւր հեթանոսիկ արարքները, որ զինքն Վիտրմ'ընծայելու շափ հաստատուն կ'երեւին, ծանր սախումբ կ'ենթարկեն մեր բարեպաշտիկ պատմագիրները ճշմարտութիւնը թիւրեւու համար: Պապը վատ թագաւոր մը չէր: Բաւական է քննադատի աչքով դիտել պատմածները Պապը արդարացնելու համար: Բարեբախտաբար օտար պատմագրութիւնը բաւական քաջագործութիւններով կը ներկայացնէ այս հայ թագաւորը: (Տիգ. Պամ, Բ. էջ 506-509):

Թագաւորէն «Բողոք շինուց շահանշահ իրէնց,
 էր զի ի այլ աստիկն ինքնէր» . այս կեանքը հասա-
 րակ էր արքունիքէն մինչեւ յետին խուղը: Աեանքի
 ցանկական կողմերը գոչուող կրօն մ'ի հարկէ պիտի
 նախապաշարէր ամէն միտք, եւ կարելի է ըսել թէ
 առհաւուր թիւնը կրօնական խնդիրներու մէջ ան-
 խուսափելի էր, եթէ Ե՞ր դարը փոքր ինչ ուշանար
 Գ՞ր դարու եկեղեցական մեծ դէմքերուն վաստակ-
 ներն ու առաջադրութիւնները հաստատել յա-
 տուկ գրականութեան մ'ազդակներով, քանի որ
 Ներսէսի հղօր եւ անդրդուելի կամքին արդիւնք եւ
 ամէնէն ժողովրդական գործերն ալ կրցան շուտով
 խափանուիլ, հեթանոսական յիշատակներու գործ-
 նական դարձնումով (Բուզ. Ե. 1ա.):

Թէ Գ՞ր դարուն հեթանոսութիւնը կը տիրէր
 դեռ, կրնայինք ապացոյցները շատցնել՝ քաղելով
 Բուզանդարանի իւրաքանչիւր գլխէն, կը բաւական-
 նանանք միայն յիշատակելով Ներսէսի խափանել
 ջանացած հեթանոսական բարբերէն «նրժուրիւ ու
 ղնէն ի ղեւելոյն եւ յարեւել ուրելոյ» . եւ յուղար-
 կաւորութեան եղեռնաւոր տեսարաններու՝ խափա-
 նումը եւ փոխանակումը «լոկ արտասուօք եւ ըստ
 արժանի սաղմոսիւք եւ օրհնութեամբ, կանթեղօք
 եւ մամեղենօք» (Բուզ. Գ. Դ. Ե. խդ. 1ա): —
 Գեռ անխախտ էր Հայոց մէջ Առլէզներու վերա-
 գրուած կենդանացուցիչ հաւատքը, եւ նոյն իսկ
 Մամիկոնեանց Տան մէջ (անդ Ե. 1գ.):

Հայ-հեթանոս բարբերուն այս տիպերը, որ
 մինչեւ յետին ժամանակներու մէջ իսկ, մերթ զոյգ
 եւ մերթ խառն գնացին քրիստոնէական բարբե-

1 «Ապա յետ մահուան Ներսէսի յորժամ զմեռեալն
 լային, փողովք եւ փանդրօք եւ վնօք զկոծան պարուցն կա-
 քաւելով, զտէգան հաստեալս, զերեսս պատառեալս, ուր է-
 ինչոյդ ողջութիւնք ճիւղութիւնք ուր ուր գէմ ընդ գէմ
 հարկանելով եւ կամ ախս (ասխս) հարկանելով, զմեռեալն
 յուղարկէին»:

րու հետ, Չորրորդ դարու բարացուցականն է եւ որ միշտ կարկառուն կը մնայ Քուզանդի այլապէս նկարագրել ուզած պատկերներու մէջ: Հեթանոսութիւնը դեռ Քրիստոնէութեան դիմագրաւելու զօրեղ փորձեր կը փորձէ. եւ այս սոսկալի կռուին մէջ է որ Հայ-Քրիստոնէութիւնը խորին արմատներ արձակեց Հայաստանի մէջ, եւ միանգամ ընդ միշտ յաջորդող դարուն վերածնութիւնով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ իրապէս պայծառանալէ յետոյ անսասան մնաց Սասանեանց արիւնոտ պատերազմներուն հանդէպ: Հայոց կրօնական կեանքին այս երեւոյթը մեր եկեղեցական պատմութեան ամենէն բարձր կէտն է:

Մազդէական վերականգնումին եւ զայն պետական կրօն հռչակելէ յետոյ՝ բնիկ եւ օտար ազգերու մէջ ալ տարածելու առաջագրութեան մէջ թէ Սասանեանք ինչ եռանդ ցուցուցին, ծանօթ է մեզ: Խնդիրը մասնաւորելով հայ ազգին եւ Պարսից վրայ, կը տեսնենք թէ Գ¹ դարու վերջին կէսէն մինչեւ Զ¹ ը գրգռուած պատերազմներ առանձին նկարագիր մ'ունին. պատերազմներ, որոնց առաջին մասը շատ քաղաքագիտօրէն մղեց Երկայնակեացն Շապուհ:

Հայաստանի կրօնական-քաղաքական վիճակին տազնապը հեթանոսութեան եւ քրիստոնէութեան մէջ բաւական հաստատուն կռուան մը կ'ընծայէր իմաստուն Շապուհի հնարագիտութեան. մէկ կողմէն Քրիստոնէութեան բարգաւաճումը, որ վերջապէս հայ-հեթանոսութիւնը կամաց կամաց տկարացնելէ յետոյ յաղթական քայլերով կը սպսռնար յառաջել դէպ ի Պարսկաստան, բոլորովին քրիստոնեայ երկրի մը վերածելու համար զայն, եւ միւս կողմէն Հայոց յոյն դպրութեան ցուցուցած կարեւորութիւնը ոչ սակաւ երկիւղ կ'ազդէին: Շապուհ կը նախատեսէր մանաւանդ որ Քրիստոնէութիւնը կրնար տապալել Սասանեանց կրօնական

շէնքը, զոր կանգնեցին քաղաքական ծրագիրներու վրայ: Շապուհի երկիւղներուն թարգման են նախ Սիւնեաց երկիրը, որ երկար ժամանակ պահեց Տին Տեթանոսութիւնը իրեն անմատչելի ամուրներուն մէջ եւ ոյժ տուաւ Շապուհի գաղափարներուն՝ «միանգամ անդրէն զկռապաշտութիւն հաստատել յաշխարհիս Հայոց» (տե՛ս Բ. Գիրք. գլ. Բ.), եւ յետոյ Մերուժանի եւ Ահաճանի արարաքները, Արշակ Բ. ի Շապուհի հետ ունեցած յարաբերութիւնները, Տիսբոնի Մարի եւ Արտաշատի Չուիթ երէցներուն հաստակութեան պարագաները, որոնց ներքեւ անհնարին հալածանք մը կը մղուի Քրիստոնէութեան դէմ (Բուզ. Գ. ԺԶ. ծդ—ծէ. — Խոր. Գ. ԼԵ. ԼԶ. — Սոփերք Ի.): Այս ամէնը դեռ թաքուն էին այն բարեկամական յարաբերութեանց մէջ զոր խղեց Արշակ (Բուզ. Գ. Ի. Ծ. ԾԱ. ԾԲ.): Արշակ սրշափ ալ անտարբեր մը կրօնական խնդիրներու մասին, շուտ իմացաւ սակայն իւր ոսոխին միտքը, եւ յամառութեամբ շարունակեց իւր ատելութիւնը մինչեւ Անյուշ բերդի եղերական վախճանը: Այս տագնապի միջոցին էր որ Մերուժան՝ պէտք է ըսել Շապուհ, «զորս միանգամ գիրս գտանէր՝ այրէր, եւ հրաման տայր մի ուսանել զգալութիւն յունարէն, այլ ուրիշ... զի ամենեւին մի լիցի Հայոց ընդ Յունաց ծանօթութիւնս եւ հաղորդութիւն սիրոյ, այլ ճշմարիտ՝ իմեւնել շրէնդանեանսս» (Խոր. Գ. ԼԶ.):

Շատ դժուար ձեռնարկ մ'էր այս: Հայք դիւրին չընտելացան Քրիստոնէութեան. բայց միան-

1 Մերուժանի բոլոր աւերիչ ձեռնարկներն ու գործերը իւր ստուգիւ հեթանոսութեան արդիւնքն է եւ ոչ միմիայն հակառակութեան մը դէպ ի արքունիք. նա տակաւին խորապէս կը հաւատար. «իջանէր ի հմայս քառդէութեան գքուէս հարցանէր, եւ ոչ գոյր նմա յաջողակ հռութ կախարդանացն՝ յոր յուսայրն» (Բուզ. Ե. ԽԳ.):

գամ ընդ միշտ ընդունելէ յետոյ, անհնար եղաւ թողուլ տալ անոնց իրենց հաւատալիքները: Ընդ հակառակը Պարսիկներ աւելի յողորմող բնաւորութիւնով մ'օժտուած՝ դոյզն ստիպում կամ բռնադատում մը բաւական էր փոխել տալու անանց իրենց համոզումը. այսպէս Չրադաշտէն մինչեւ Մահմէդ կրօնական եւ փիլիսոփայական ամէն տեսակ ազդեցութեան ենթարկուեցան: Հայոց նախանձաւոր նկարագիրը սակայն, բոլորովին հակառակ տեսարան մը կը բանայ պատմութեան մէջ: Շապուհ անշուշտ սոսկումով կը դիտէր այս երեւոյթը իրեն սահմանակից երկրի վրայ: Հեթանոս Հայաստանը այդչափ երկիւղալից չէր, որչափ Գ^ր դարու Հեթանոս-Քրիստոնեայ Հայաստանը: Հայ հեթանոսութիւնը ստորին էր Շապուհի աչքին քան Մագդէականութիւնը, զոր իբր ամէնէն --դդ-ի-- կրօն մը հաստատելէ յետոյ՝ անլուր հալածանք մը հանեց ոչ միայն քրիստոնէութեան դէմ, այլ մանաւանդ իւր պետական կրօնը հերձուածող աղանդներու դէմ: Շապուհի արարքները կը ցուցրնեն թէ վրդոված է նա հեթանոս Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութեան կամաց կամաց տարած յաղթանակին հանդէպ. փոյթ չէր իրեն համար որ Հայաստանը քրիստոնեայ կը դառնար, բայց կը սոսկար որ մի՛ դուցէ խաչը Պարսկաստանի մէջ ալ փայլէր վերջն-ի-ն-պէս¹: Եւ «որչափ նա կամեցաւ արգելուլ, եւս քան զեւս աճեցին եւ բազմացան, եւ հասին մինչեւ յաշխարհն Քուշանաց, եւ անտի ի հարաւակողմն, մինչեւ ի Հնդիկս տարածեցաւ», (Եղիշէ. Գ.). Հայ հողին վրայ արիւնով արմատացած էին Աւետարանի սերմերը, եւ Հայք արիւնով սկսած էին պաշտպանել եւ պիտի պաշտպանէին:

¹ Զի Քրիստոնէութիւնն վաղուց տարածուած էր Պարսկաստան եւ գլխաւոր քաղաքները կը սլայճառանային եկեղեցիներով (Հ. Գաթրճ. Տիեզ. Պամ: Բ. էջ 489—484):

Հայ արքունիքի հեթանոսական բարքերը
 չկրցան Շապուհի գաղափարներուն զօրավիգն ըլլալ :
 Արշակաւանի հիմնադրին ընթացքը բուն բողոք
 մ'եղաւ : Հայք թէեւ կէս հեթանոս Գ՛ր գարուն,
 սակայն արտաքին թշնամիներու նկատումներուն
 հանդէպ կարծես որոշեցին վճռապէս փարիլ Աւե-
 տարանին : Գրան այս ձկտումը հիմն եղաւ Ե՛ր գա-
 րու յաջողութեան . եւ այնուհետեւ որչափ արտա-
 քին բռնութիւններ սաստկացան , այնչափ հաստա-
 տուն եւ տեղական նկարագիր մ'առաւ քրիստոնէու-
 թիւնը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ :

ՅԱԻԵԼՈՒԱԺ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ

ԹՈՎՄԱՍ ԷՓ. ԹԷՐԶԵԱՆԻ

Ուղղուած Յ. Իզմիրեանց Գրական Յանձնաժողովոյ Նախագահ Ամեն. Տ. Տ. Մաղաքիս Ս. Պատրիարք Հօր.

Սրբազան Հայր

Ձեր Սրբութեան կողմէն 1898 Փետրուար 21 թուականաւ շնորհեալ նամակ մը ինձ կը յանձնէր Ճանիկի Առաջնորդական Տեղապահ Հոգեշնորհ Տ. Բարգէն Ծ. Արքայպետ Աիւլէսէրեանի «Եղիշէ, քննական ուսումնասիրութիւն», անուամբ մէկ երկասիրութիւնը՝ որ բարեյիշատակ Յ. Իզմիրեանցի կտակի տրամադրութեան համեմատ հաստատուած գրական մրցանաց մասնակցելու սահմանեալ է:

Ձեր Սրբութեան այս հրամանը փութացայ կատարել եւ կուգամ հակիրճ եւ անկեղծ կերպով տեղեկագրել Ձեզ՝ այդ պատուական երկասիրութեան իմ վրաս գործած տպաւորութիւնը:

Աւերակներու դարեւոր տխրութեանց մէջէն հնչող սոխակի մը գեղգեղանաց նման անուշ եւ սրտառուչ ձայն մը կը տանջէ ամէն հայ սրտի մէջ՝ եւ այդ ձայնը Եղիշէինն է որ այսչափ դարերէ վերջը անստերիւր պահած է իւր յանկուցիչ հրապոյրը: Անոր մէն մի խօսքը խանդաղատական է՝ ինչպէս որք տղու մը համար սիրելի՝ այլ կորուսեալ ծնողաց յետին մրմունջք: Գործոյ մը իրական արժանիքն անհնար է որ ճշդիւ գնահատեն ժամանակակիցք. դարերու եւ իրարու յաջորդող սերնդոց ու տարբեր ազգաց վաւերացումը զայն կը նուիրագործէ: Եթէ ճշմարտապէս ընտիր արդիւնք մ'է՝ կը դասուի մարդկային մտաց յաղթանակներու անջնջելի շարքին մէջ, եթէ ոչ՝ պղպջակի նման առժամեայ փայլէ մը յետոյ պայթելով կ'անհետանայ: Այս դարեւոր եւ ընդհանուր վաւերացման կնիքը կրող սակաւաթիւ մատենկանց մին ալ է մեղրածորան Եղիշէին Պատմութիւնը, կամ թէ ըսենք սրտաթռուցիկ դիւցազներգութիւնը: Ուստի եւ իրաւամբ է որ քննիչք կը տքնին անոր մեկնութեան, եւ անոր ամենէն դոյզն հանգամանքն իսկ մանրախոյզ հետազօտութեանց արժանն կը համարին: — Ասոնց կարգէն է Բարգէն Ծ. Արդապետին աշխատութիւնն ալ:

Այս նոր եւ ընտիր քննադատութիւնը ընդարձակ երկասիրութիւն մ'է 500 մանրագիր էջերէ աւելի, եւ կը համարձակիմ ըսել թէ իւր վրայ կը կրէ մնայուն գործոց այդ դժուար-

րագիւտ կնիքը, այն է ախորժելի ընթերցում
մ'ընծայելու՝ հակառակ նիւթին ցամաքութեանց
եւ խրթնութեանց:

Գործը Ձեր Սրբութեան նուիրուած Ու-
ղերձէ մը վերջը կ'ըսկսի Յառաջաբանով մը,
յորում հեղինակն ընդհանուր գծերով կ'ու-
րուագրէ իւր աշխատութեան մէջ հետեւած
ուղղութիւնն եւ ոգին եւ անոր կից դժուարու-
թիւնները: Անոր կը յաջորդէ այն մատենա-
գրաց ցանկը, զորս հարկ համարած է ուսում-
նասիրել իւր ընդարձակ խուզարկութեանց մէջ:
Յետոյ մանրակրկիտ տեղեկութիւնք կան մինչեւ
ցարդ Եղիշէի վրայ եղած հրատարակութեանց,
Եւրոպական թարգմանութեանց եւ քննադա-
տութեանց, հայերէն թարգմանութեանց եւ
ուսումնասիրութեանց եւ հուսկ ուրեմն անոր
զանազան ձեռագրաց վրայ: Ասոնց ամենուն մէջ
հեղինակը հետազօտութեան անխոնջ ոգի մը
կը ցուցնէ, եւ միանգամայն ուղիղ եւ սուր դա-
տողութիւն մը, որով իր գործը կը տարբերէ
հարեւանցի ուսումնասիրութիւններէ:

Մինչեւ ցարդ կերպով մը գործոյն ներա-
ծութեան մէջ էինք, այժմ կ'ըսկսի բուն իսկ
պատմութեան քննական ուսումնասիրութիւնը,
բայց անոր թեւակոխելէ առաջ քննադատը
նախ հարկ կը համարի ուսումնասիրել Աարդա-
նանց նահատակութեան անմահ հեղինակը:
Սկեպտիկեան՝ կամ եթէ այդ ծայրայեղ կը
թուի՝ կարդեսեան վարանմամբ խնդրոյ տակ կը
դնէ նախ բուն Եղիշէի անունն եւ կամ այդ

անուամբ հեղինակի մը գոյութիւնը, եւ կը նկրտի ի դերեւ հանելու Աւարայրի հրաշանուագ սոխակին վրայ ընդհանրապէս ընդունուած շատ մը կարծիքներ՝ ինչպէս, զոր օրինակ անոր ոչ միայն ականատես վկայ ըլլալը իւր պատմած դէպքերուն, այլ եւ Աւարդանայ ատենադպիրն ըլլալը: Գիւցազնին եւ իւր անմահ երգչին մտերմութիւնը եթէ թիւր կարծիք մ'է միայն՝ մեր ցնորքներէն մէկ հատին եւս փարատելուն վրայ կրնանք ցաւիլ, բայց եթէ ճշմարտութիւնը զայդ կը պահանջէ պէտք է խոնարհինք անոր առջեւ. խնդիր է ստուգել եթէ այդ իսկ է ճշմարիտ իրողութիւնն: Քուն իսկ ոսկեղենիկ մատենկան խորագրին վրայ ալ ընտիր ուսումնասիրութենէ մը յետոյ՝ քննադատը ամբողջ պատմութեան բովանդակութիւնը կը համարօտէ, եւ զայն կ'աւարտէ Աւարդանանց պատմութեան Յեղանակներու բաժանման խնդրովը: Չմոռնալք ըսել թէ քննչին ոչ դոյզն արժանեաց մին է իւր զգուշաւոր խուզարկութիւնը թուականները ճշգելու: Եղիշէ՛ որ աւելի մտաց հետամուտ է քան տառին՝ ժամանակագրական ճշգութեան նկատմամբ տաժանելի աշխատութեան մը կ'ենթարկէ իւր մեկնիչները:

Քննադատը կը հասնի ապա Աւարդանանց պատմութեան գրութեան ժամանակին եւ աղբիւրներուն, եւ յետ երկար թարթափմանց Յովհանն Գլխաւորանի, Թովմայի Արծրունուոյ, Աբրահամ Խոստովանողի եւ իւր թարգմանութեան, Արեւելեայի (Սովիերք Հայկականք Հա-

տոր Ի.) Փիլոնի գործոց թարգմանութեան եւ Ղազար Փարպեցւոյ, յետ այս հեղինակաց բազմաթիւ հատուածները եղիշէի հետ համեմատելու, հուսկ ուրեմն յետ Աարդանանց պատմութեան մէջ յիշատակուած հրովարտական ճառերու եւ նամակաց պատճէններն ուսումնասիրելու, սա եզրակացութեան կը յանգի թէ, Աարդանանց պատերազմի պատմութիւնը անանուն հեղինակի մը գործն է, եւ այս անանուն հեղինակը պատմածներուն ականատես եղած չէ: Թէ իւր նկարագրական մասերուն աղբիւրը բնտուելու է Մարութասայ եւ Փիլոնի հայերէն թարգմանութեանց մէջ, եւ պատմական մասերունը Ղազար Փարպեցւոյն մէջ: Ըստ այսմ եղիշէի պատմութիւնը Փարպեցիէն քաղուած եւ պարզապէս հանապազօրեայ ընթերցման համար խմբագրուած գործ մ'է:

Անկարելի է ինձ այս մասին համառօտ տեղեկագրի մը մէջ ստուգել այսչափ նոր եւ ըստ իս նորանշան կարծիք մը, որ երկար եւ տաժանելի աշխատութեանց կը կարօտի: Միայն պիտի համարձակիմ գիտողութիւն մ'ընել ուղիմ քննչին.

Այսչափ հանրածանօթ հեղինակի մը վրայ յերկուական եւ անորոշ հիմանց վրայ յենլով՝ այսչափ բացարձակ վճիռ մը արձակելը, չըսեմ յանդուգն՝ այլ գէթ շատ խիստ կ'երեւայ: Քիտեմ որ այդ քննադատութիւնն անխնայ է: Ոչ շոմեր, ոչ Գուլիէլմոս Թէլը կան իրեն համար: Այսու հանգերձ կայ բարոյական, այսինքն մտա-

ւոր աղբիւր մը՝ որուն անտեղի չէ դիմելը մեր
 վարանմանց մէջ: Արդ՝ եթէ մեր ձեռքն հասած
 պատմական հատուկտորք իրենց անհամաձայ-
 նութեամբն իսկ կը ներեն քննչաց շատ կէտե-
 րու վրայ տարակարծիք ըլլալ, կայ ըսածիս պէս
 նկատողութիւն մը, զոր արդար է կշռին մէջ
 դնել, եւ այն է գործի մը ներքին կազմութիւնն:
 Արդ՝ Արդանանց պատմութիւնն այնպիսի սերտ
 միութիւն մ'ունի թէ՛ ներշնչման եւ թէ՛ արտա-
 դրութեան մասին, անձանց նկարագիրք այնչափ
 հաստատ միութիւն մը կ'ընծայեն, եւ այս ամե-
 նակարեւոր հանգամանքներէն զատ՝ գործին ամ-
 բողջութեան վրայ տիրող ոգին այնչափ — եթէ
 ներելի է ըսել — միաձոյլ է, որ այդպիսի գործ
 մը կցկտուր հաւաքածոյ մը ենթագրել, հանա-
 պազօրեայ ընթերցման սահմանել աւելի դժուա-
 րաւ կը մեկնուի քան պատմչաց հակասութիւն-
 ները: Ըսել չէ թէ պատմագիրը ուրիշ հեղինա-
 կաց ընթերցմամբ ուրեք ուրեք ներշնչուած չըլ-
 լայ, ինչպէս արդէն ամէն պատմագիրք, յայց այս
 պարագայիս մէջ նոր զարմանաց աղբիւր մը
 պիտի բացուի մեզ տեսնելով թէ ինչ ճարտա-
 րութեամբ զանոնք իւրացուցած է: Մեղուն ալ
 այսպէս իւր խորիսիւր կը յօրինէ: Հաւտացնելու
 համար Արդանանց պատմութեան գողտն մ'ըլ-
 լալու կարելիութիւնը՝ ամբողջ մատենագրական
 աշխարհի մէջ կարելի ըլլալու էր ցուցնել նոյն
 օրինակ ուրիշ երեւոյթ մ'ալ: Արդ՝ Եղիշէի գոր-
 ծոյն մէջ անձանց նկարագրին եւ տեղեաց նկա-
 րագրութեան իսկատիպ ձիւն այնչափ մեծ է, որ

ուրիշ նշանաւոր քննիչ մը յաջողած է անոր մէջէն քաղելով ամբողջ եւ անթերի պատկերներ կազմել մէն մի դիւցազնին, երկրին մէն մի հանգամանաց, ժամանակի սովորութեանց եւն, եւն¹:

Իններորդ գլխուն մէջ քննիչը կ'ուսումնասիրէ Վարդանանց պատմագիրը իբրեւ թարգմանիչ, եւ անոր դերը դասական հայերէնին մէջ: Նուրբ եւ խորին դիտողութիւններ կան այս մասին մէջ ալ.

Բ. Գրոց մէջ հեղինակն՝ աւարտելով ուղղակի քննադատութիւնը՝ հրաշագեղ պատմչի գրութենէն կը քաղէ մեծամեծ եւ գեղեցիկ գիտելիքներ նախարարական հաստատութեան, Սիւնեաց, Վասակայ, Մամիկոնեանց, Վարդանանց, անոնց պատերազմին բնութեան եւ արդեանց, եւ ուր ուրեմն Մեծին Վարդանայ վրայ: Այս ամէն ուսումնասիրութիւնները ստուար ծանօթութեամբք ճոխացեալ՝ ոչ միայն իրենց ներքին արժանեօք դրուատելի են՝ այլ եւ նորանոր ընդարձակ ուսումնասիրութեանց լայնածաւալ ասպարէզ մը բանալնուն համար: Հոս միայն հեղինակը ներէ մեզ որ թրեմն դիտել տանք, թէ Վասակայ վրայ ըրած դատաստանը կը տարբերի ուրիշ մեծանուն քննչի մը դատաստանէն²: Մենք՝

¹ Եթէ շէնք սխալիք՝ Մեծայարգ Գնահատիչը կ'ակնարկէ Միքայէլ Փօրթուգալ Փաշայի, որու գործը հրատարակուեցաւ 1903ին. Վենետիկ, Ս. Ղազարու տպարանէն: Նոր Ծ. Հ.

² Գարձեալ, եթէ շէնք սխալիք, այս տեղ ալ Ա. Մ. Գարագաշի կ'ակնարկուի: Նոր Ծ. Հ.

որ միայն իւր գործը գնահատելու ձեռնարկած ենք՝ յանցանք մը չենք գրեր իրեն այս տարբերութիւնը. բայց միայն դիտել կուտանք թէ այնքան սուր եւ ճշմարիտ դիտողութիւններ ընելէն յետոյ Սիւնեաց աշխարհին դրից եւ պահանջմանց վրայ՝ յիշելու էր նաեւ պահ մը որ մեր ամէն պատմիչք եկեղեցական են եւ թէ շատ բան իրենց մասնաւոր դիտակէտէն նկատած են:

Վերջապէս, Գ. Գիրքը կ'ուսումնասիրէ Սասանեանք, Մոգութիւնը, անոր վարդապետութիւնը, անոր բարոյականը, ծէսերն ու օրէնքը, քրմական կարգը, մոգպետը, Գենեմազդեզան մէջ օտարամոյծ կէտերը, Գենիմազդեզան վարդապետութիւնը եւ Քրիստոնէութիւնը, Հայաստանի քրիստոնէութիւնը Գ. դարուն, անոր վարդապետութիւնը, խորհուրդները, պաշտամունքը, պահքը, տօները, բեմը, պաշտօնէութիւնը, վանականութիւնը, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ոգին, եւ այսու կ'ամբողջացնէ այն ամէն տեղեկութիւնները, որոց պէտքը կը զգացնէ մեզ Եղիշէին ընթերցումը կամ որք կը սատարեն մեզ ամբողջովին հասկնալու Վարդանանց պատմութիւնը եւ այդ դարը, յորում այս դէպք պանծացուցին մեր հայրենի երկիրը:

Եթէ այսպիսի ծանրակշիռ երկասիրութեան մը մէջ ներելի ըլլար ի նկատի առնուլ մանր բիծերը, պիտի խնդրէինք Արգոյ Հեղինակէն ամէն տեղ անստերիւր պահել իւր ոճոյն այդ խնամօտ զգուշութիւնը որ կը փայլի իւր գործոյն վրայ, եւ խորշիլ խորթ եւ օտարօտի

բացատրութիւններէ, որ ուրեք ուրեք սպրդած են իւր գեղեցիկ երկասիրութեան մէջ. եւ կամ այսպիսի ծայրայեղ վճիռներէ. «Պատմագիրը (Եղիշէն) վիճարանական խօսակցութեանց --է-լրէր ընդլայնում մը կուտայ, լաւ եւս կը յե-րէ-րէ» : «Եւ թերեւս այդ ՅԱԻԱԿՆՈՒԹԻՒՆՆԵՆ է որ ականատեսի մը ՔՆՆԱԳԱՏԵԼԻ ԴԵՐԸ կատարելու մղած է զինք (Եղիշէն!!!)» :

Այս օրինակ բիծերը ընթերցողին սիրտն ու միտքը միանգամայն այնչափ աւելի կը վիրաւորեն, որչափ Յարգոյ Հեղինակին գեղեցիկ քննական եւ մատենագրական յատկութիւնք աւելի պահանջոտ եւ բծախնդիր կ'ընեն ընթերցողը :

Ամփոփելով մեր տեսութիւնն այս ընտիր երկասիրութեան վրայ, պիտի ըսենք որ իւր նուրբ եւ խոր հայեցողութեամբք, իւր նորանոր լուրջ խուզարկութեամբք, իւր ընդարձակ տեսութեամբք եւ զգօն խորհրդածութիւններով, ազգային աւանդութեանց եւ ի մասնաւորի սխրալուոյն Եղիշէի ամէն հետամուտ անձանց ընթերցման արժանի է, եւ փափաքել կուտայ որ այսօրինակ այլ եւս գրութեամբք Արգոյ Հեղինակը ճոխացնէ մեր մատենագրութեան քննադատական ճիւղը : Գուցէ ուրեք ուրեք ամէն ընթերցողք համակարծիք չգտնուին իրեն — եւ այս իսկ է ընդհանրապէս քննադատութեանց ճակատագիրը — բայց ոչ ոք պիտի ուրանայ որ երիտասարդ հեղինակը ո՛րեւէ յոգնութենէ — որչափ տաժանելի ալ ենթադրուի — խոյս տուած չէ իւր

գործն ամբողջացնելու համար: Ժամանակը որ ամէն բան կը հարթէ, եւ Եւրոպացի մեծանուն քննադատներուն զգուշաւորընթերցումը՝ անտարակոյս կը յղկեն ուրեք ուրեք պատանեկան աշխոյժին արդիւնքն եղող խստութիւնները, եւ աւելի ճոխ մատենադարաններու թարթափումը՝ աւելի ընդարձակութիւն կուտայ իւր խորաթափանց հայեցողութեանց:

Ուստի ի նկատի առնելով այն հմտալից շարակարգութիւնն, հայեցողութեանց սրութիւնն ու խորութիւնը, տեսութեանց նորութիւնը, զգուշաւոր խուզարկութիւններն, կորովալի քննադատութիւններն, որովք յոյժ օգտակար եւ հետաքրքրաշարժ կը հանդիսանայ այս գործը, ըստ իմ խոնարհ կարծեաց զայն արժանի կը հրատարակեմ առաջագրեալ մրցանակին:

Գ Լ Խ Ա Կ Ա Ր Գ

	Էջ
20Ն Սասնոյ Հերոսներուն	Ե
ՈՒՂԵՐՉ ԳԵՐ. Տ. Մաղաքիա Ե. ԿՍ. Օրմանեանի	Ձ
ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ (Գործիս ձեռագրին)	Է
ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ (Գործիս հրատարակութեան առթիւ)	Ժ
ԱՄՐՏՕԼՈՒ 2ԵՌԱԳԻՐԸ	ԺԹ
ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ	ԻԵ
ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ	1—50
Ա. — Հրատարակութիւնք	2
Բ. — Օտար թարգմանութիւնք եւ ուսումնասիրութիւնք	14
Գ. — Հայ թարգմանութիւնք եւ ուսումնասիրութիւնք	25
2ԵՌԱԳԻՐՆԵՐ, Անձեացեաց օրինակը	41
Մեր Մատենադարանին Ձեռագիրը	45
ԱՌԱԶԻՆ ԳԻՐՔ	
ԳԼՈՒԽ Ա. — Եղիշէ	51
ԳԼՈՒԽ Բ. — Աարդանանց պատմութեան խորագիրը	71
ԳԼՈՒԽ Գ. — Աարդանանց պատմութեան բովանդակութիւնը	78
ԳԼՈՒԽ Դ. — Աարդանանց պատմութեան Յեղանակներու բաժանումը	108
ԳԼՈՒԽ Ե. — Նոր պատմաձևեր Աարդանանց վերաբերմամբ	118
Թողմայի սխալները	130

Գլուխ Զ. — Աարդանանց պատմու- թեան գրութեան ժամանակն ու աղ- բիւրները	133
Ա. — 1. § Արրահամ Խոստովանող եւ իւր թարգմանու- թիւնը	137
2. § Փիլոնի գործե- րուն թարգմանու- թիւնը	151
Գլուխ Է. — Բ. Ղազար Փարպեցի	175
Գլուխ Ը. — Պատճեններ	199
Գլուխ Թ. — Աարդանանց Պատմա- գիրը թարգմանիչ եւ մատենագիր. իւր դերը դասական Հայ- երէնի մէջ	213

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

Գլուխ Ա. — Նախարարութիւն	225
Գլուխ Բ. — Սիւնիք	243
Գլուխ Գ. — Աասակ	254
Գլուխ Դ. — Մամիկոնեանք	291
Գլուխ Ե. — Աարդանանք	307
Գլուխ Զ. — Աարդանանց պատե- րազմին բնութիւնն ու արդիւնքը	320
Գլուխ Է. — Կարմիրն Աարդան	733
Գլուխ Ը. — § 1. Աարդանին կըր- թութիւնը	354
§ 2. Աարդան Սարա- տեւատ	362
Գլուխ Թ. — § 3. Աարդան Սպա- րապետ	369
§ 4. Աարդանին Գեր- դաստանը	377
Գլուխ Ճ. — Աարդանին արժանիքը Եզրակացութիւն	386 391

ԵՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

էջ

Գլուխ Ա. — § 1. Սասանեանք . . .	399
§ 2. Մոզու թիւն . . .	401
§ 3. Աւեստայի լեզուն եւ Եղիշէ	406
Գլուխ Բ. — § 1. Վարդապետու- թիւն	408
§ 2. Բարոյական . . .	411
§ 3. Ծէս, Օրէնք . . .	412
§ 4. Քրմական կարգ	421
§ 5. Մոզպետ կամ Գենպետ	423
Գլուխ Գ. — § 1. Օտար գիծեր Գե- նիմազդէզի մէջ . . .	425
§ 2. Գենիմազդէզ եւ Քրիստոնէութիւն . . .	428
Գլուխ Դ. — Հայաստանի Քրիստո- նէութիւնը Չորրորդ դարուն	434
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ Տեղեկագիրք քննութեան թովմաս Էֆ. Թէրզեանի	449
ԳԼՒԱԿԱՐԳ	459

ԲԱՐԳԷՆ ՎԱՐԳ. Ի ԳՈՐԾԵՐԸ

Ա. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. ԿԻԼԻԿԻԱ (արտատպուած Լ--Տայէն) Տփիսիս 1896: 8° էջ 40:
2. ԾՈՎԱՔ ՏԻ--Ի եւ Հ--ԿԼ-- (արտատպուած Հ--ՆԻԿ-- ԱՏ--ՕՐԻ--Յէն եւ ճոխացուած սրբագրութիւններով, յաւելուածներով եւ քարտէսով մը) Վիեննա, 1904: 8° էջ Ը+119:
3. ԿՈԼՈՏ Յ--Կ--ՆԻԿ-- Պ--ԴԻԿ-- (մասամբ արտատպուած Հ--ՆԻԿ-- ԱՏ--ՕՐԻ--Յէն եւ ճոխացուած սրբագրութիւններով եւ յաւելուածներով), Վիեննա, 1904: 8° էջ ԺԳ+227:
4. ԵՂԻՇԷ, ՔՆՆ--Ի--Ն Ո--Ն--Տ--Ի--Ի--Ի--Ն (պսակուած Յովսէփ Իզմիրեանց մրցանակով, Արտատպուած Հ--ՆԻԿ-- ԱՏ--ՕՐԻ--Յէն) Վիեննա, 1908: 8° ԻԸ+436:

Բ. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

5. ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՏՕՆԱՅՈՅՑԸ, Տօնացոյցի եւ Տօներու մասին կարեւոր եւ պարզ գիտելիքներ. տպ. Յ. Մատթէոսեան, Կ. Պոլիս, 1901: 8° էջ 86:
6. ՄԻՒՆԱՃԱԹ (Տ--Վ--ՔԻԼ--ՂԸ), յատկապէս պատրաստուած թրքերէն խօսող Հայոց համար. ԵՐ--ԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, Յ. Մատթէոսեան. Կ. Պոլիս, 1904: 16° էջ ԻԳ+304:
7. ՔԱՐՈՋՆԵՐ, Ա. Հ--Դ--Ի, տպ. Յ. Մատթէոսեան, Կ. Պոլիս, 1904: 8° էջ ԺԵ+388:

Գ. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

8. ԼՈՅՍ Շ-Բ-Բ-Բ-Բ-Բ ԵԻՉԵՅ-ԻՆԻ-ԻՆԻ, Նոր Շրջան, Առաջին տարի տպ. վ. Մինասեան (= Գ. Պաղտատյեան), Կ. Պոլիս, 1905: = Հարս Ա. էջ Ը+1252: — Հարս Բ. 1906. էջ Ը+1240:

 ԼՈՅՍԻ հաւաքածոյները ձեռք բերելու համար պէտք է դիմել Կ. Պոլիս, Մէյտանճըզ, Ա. եւ Խ. Խորասանճեան թղթազաւառանոցին:

9. ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Պ-Մ-Տ-Ի-Ն Գ-ԵԻԻ-Ր Պ-Մ-ԵԻ-ՐԻԻ (Յառաջարան եւ Բնագիր, արտատպուած Բ-Ն-Ն-Ե-Ե-Ի) Փարիզ 1908: Միջ. 8⁰ էջ Գ+149:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ

10. ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ ԱՉԻՅԻՆ Մ-Մ-Ե-Ն-Մ-Մ-Ե-ՆԻ (Կ. Պոլիս Ղալաթիա) 300ի մօտ Չեռագիրներուն:

Ա Ջ Գ Ը Յ Ի Ն Մ Ը Տ Ե Ն Ը Գ Ը Բ Ը Ն

- Ա. Գալեմքեաբեաւն շ. Գր. վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհաստանոց դատաստանագրոյն: 1. Պիշոֆ, Լեհաստանոց հին իրաւունքք: 2. Գալեք, իրաւունք շայոց: 1890: էջ 85+59: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեկեմիշեաւն շ. Գ., Ազգաբանութիւն ազն. զարմին Տիւզեանց: 1890: էջ 50: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեաւն շ. Յ., Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: էջ ԺԱ+159: Ֆր. 1.25
- Դ. Տաւն Դ., Արեւելեան շայք ի Վուրովինա: Թրգմ. շ. Գ. վ. Գալեմքեաբեան: 1891: էջ 79: Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեաւն շ. Յ. վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ վարուց Աղեքսանդրի: 1892: էջ Գ+272: Ֆր. 3.—
- Զ. Տրվիկ Ա. եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. շ. Յ. վ. Տաշեան: 1892: էջ 82: Ֆր. 1.—
- Է. Մառ Ն., Ամսոնային ուղեւորութիւնից դէպ ի շայս: Թրգմ. Ո. Անոփեան: 1892: էջ 89: Ֆր. 1.25
- Ը. Գալեք Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ: շտ. Ա.: Թրգմ. շ. Յ. վ. Տաշեան: 1893: էջ Ժ+51: Ֆր. 1.—
- Թ. Գալեմքեաբեաւն շ. Գ. վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: շտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1893: էջ 232: Ֆր. 2.50

- Ժ. Կոնիքիք Փր. Կ., Էննութիւնք գրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. չ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: էջ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրիկեան չ. Գ. Վ., Հայք յԵղիսաքեթուպոլիս Դրամսիլուանիոյ 1680—1779: (1 գրնկատիւ.) 1893: էջ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Զենոք Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: էջ Զ+78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փ., Հայ գիւղական տունը: Թրգմ. չ. Բ. Վ. Պիլեգրիկճեան: (6 տխտկ. 55 պտկ.): 1894: էջ Ը+103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ. Հոր. Բ. կամ Եւեղիա: Թրգմ. չ. Ե. Վ. Տաշեան: 1894: 8° էջ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան չ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխառեալ բառից: Ա.՝ չ. Հիւսիզման, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փրորէման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ.՝ չ. Հիւսիզման, Հայկական Եւրոպական անուանք 1894: էջ Թ+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան չ. Ե. Վ., Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք. Մասն Ա: Ա-Զ. Նեմեսիոս, Պրոկղ Դիադոխոս, Խոսրովիկ, Գիրք Հերոնուածոց, Պրոկղ եւ Սեկունդոս: 1895: էջ ԺԲ+296: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան չ. Ե. Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ամփոփուած եւ թարգմ. ծանօթութեամբ: 1895: էջ Թ+202: Ֆր. 2.5
- ԺԸ. Տիւրեան Կ., Սեւ ծովու ոռոտական եզերքը: 1895: էջ 92: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրիկեան չ. Գ. Վ., Դրամսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայաքաղաքի Ի գիր եւ Ի պատկերս: 1896: էջ Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան չ. Ե. Վ., «Վարդապետութիւն առաքելոց» անվանեալ կանոնաց մատեանը. Թուղթ

- Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք թարգմտի:
1896: էջ Թ+442: Ֆր. 6.—
- ԻԱ. Տոմաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց
սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հե-
տազոտութիւն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիլճեան: 1896:
էջ է+62: Ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարրիէր Ա., Արգարու գրոյցը Մովսէս Խորե-
նացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գ. Վ.
Մէսէլիշեան: 1897. էջ ԺԵ+107: Ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Հետազոտութիւնք նախ-
նեաց ուսման դրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ
քաղուածներ: Մասն Ա. Ռուսագրէս մատենագրու-
թիւնք: Տետր Ա: 1897, էջ Ը+272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Հետազոտութիւնք նախ-
նեաց ուսման դրայ: Տետր Բ: 1897: էջ Ա—Ը:
273—522: Ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղեցիկ Հ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ.
Հ. Գր. Վ. Գալէմքեարեան: Յաւելուածք 1. Յանկ
Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու:
2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիար-
քաց Հայոց: 1897: էջ Ը+130: Ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեհակիշեան Հ. Գ. Վ., Գիրք (կամ յօդուած)
գրելու արուեստը: Յաւելուած Գիրք կարդալու
արուեստը: 1898: էջ է+118: Ֆր. 1.25
- ԻԷ. Խաչաթեան Գ. Ռ., Մ. Խորենացու նորագոյն
աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնա-
սիրութիւնք: 1898: էջ է+53: Ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ակնարկ մը հայ հնագրու-
թեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչու-
թեան արուեստին: (10 զննատիպ պատկերով):
1898: էջ ԺԸ+202: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Կաղբաշեան Յ., Փ. Բիւզանդացի եւ իւր պատ-
մութեան իտարդախողը: Բնութիւնն Մ. Խորե-
նացու աղբիւրների մասին: 1898: էջ Թ+175:
Ֆր. 2.50

1. Մանրեանց 1., Հայերէն բարբառախօսութիւն :
 Թրգմ. ի ոռւերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան : 1899 :
 էջ Է+26 : ֆր. —.50
- 2Ա. Ըօսեան Հ. Յ. Վ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջա-
 կայս : Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք. (պատկերա-
 րագարդ) : 1899 : էջ ԺԲ+369 : ֆր. 5.—
- 2Բ. Ըօսեան Հ. Յ. Վ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջա-
 կայս : Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին գլխաւոր
 քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերագարդ) : 1899 :
 էջ Ժ+161 : ֆր. 2.50
- 2Գ. Գո՛վրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս
 Դրամսիւղւանիոյ. Բ. Հտր. 1780—1825 : 1899 :
 էջ Է+554 : ֆր. 5.—
- 2Դ. Գագանձեան Յ., Եւրոկիոյ Հայոց գաւառաբար-
 բառը : 1899 : էջ Է+120 : ֆր. 1.—
- 2Ե. Կարրիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեան-
 ներն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համե-
 մատ : Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան (1 քարտէզով) :
 1899 : էջ 43 : ֆր. —.70
- 2Զ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ժողովածոյք առակաց վար-
 դանայ, ըստ Ն. Մանի, տեղեկատուութիւն եւ
 քաղուածքներ : 1900 : էջ ԺԱ+193 : ֆր. 2.50
- 2Է. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Մատենագրական Մանր Ու-
 սումնասիրութիւնք. (տես ԺԶ) Մասն Բ : Է-Ժ.
 Խիկար եւ իւր իմաստութիւնն, Ագապետոս եւ իւր
 Յորդորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն
 Արգարու եւ Էրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանա-
 գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիղեայ վեց-
 օրեայք : 1901 : էջ ԺԲ+384 : ֆր. 4.50
- 2Ը. Տէր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաւս-
 տոսի Պատմութեան վերաբերեալ : 1901 : էջ
 Ը+110 : ֆր. 1.50
- 2Թ. Վեքէր Ա., Արարատը Ա. Գրոց մէջ : Թրգմ.
 Հ. Բ. Պիլէգիլճեան : 1901 : էջ Ե+77 : ֆր. 1.—
30. Սանտալճեան Յովսէփ Վ., Ասորեստանեայ
 եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ

- որոնք նախորդ - Ուրարտու աշխարհին պատմութեան
կը վերաբերին: 1901: էջ 262: Փր. 4.50
- ԽԱ. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական
դիւցազնական վէպը: 1903: էջ Ը+72 Փր. 1.—
- ԽԲ. Մեմեկվիշեան շ. Գ. վ., Արդի լեզուագիտու-
թիւնը: Հտր Ա.: 1903: էջ Ը+204: Փր. 3.—
- ԽԳ. Մարկարտ Ե., Հայ Բնաշխարհ: Թրգմ. շ. Թ.
Կէտիկեան: 1903: էջ 39: Փր. —.75
- ԽԴ. Գեղեկ շ., Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան քա-
նակաթեմերու դրութեան (1 քարտէզով): Թրգմ. շ.
Գ. Գարսնֆիլեան: 1903: էջ է+83: Փր. 2.—
- ԽԵ. Կիւրիկեան Բ. վ., Ժողք. ժողք-Տլուք եւ
Հոմմ-Կլայ, պատմական եւ տեղագրական ուսում-
նասիրութիւն: (1 քարտէզով): 1904: էջ Ը+117:
Փր. 1.50
- ԽԶ. Կիւրիկեան Բ. վ., Կոլոտ Յովհաննէս Պատ-
րիարք. պատմագրական եւ քանասիրական ուսում-
նասիրութիւն: 1904: էջ ԺԴ+227: Փր. 3.50
- ԽԷ. Պեդեքսըն շ., Նպաստ մը հայ. լեզուի պատ-
մութեան: Թրգմ. շ. Գ. Գարսնֆիլեան: 1904:
էջ Ը+87: Փր. 1.25
- ԽԸ. Տեր-Մկրտչեան Գ. եւ Աճառեան շ. Ե.,
Քննութիւն եւ համեմատութիւն Եզնկայ նորագիւտ
ձեռագրին: 1904: էջ է+105: Փր. 1.5
- ԽԹ. Գովրիկեան շ. Գ. վ., Հայր յեղիսաբեթուպոլիս:
Գ. Հտր. 1825-1904: էջ Ժ+658: Փր. 7.—
- Ժ. Շտրեք Մ., Հայաստան, Բրդաստան եւ արեւ-
մտեան Պարսկաստան քաղաքական-ասորեստանեայ
սեպագրերու համաձայն: Թրգմ. շ. Բ. Պիլէգիկ-
ժեան: 1904: էջ է+222: Փր. 3.—
- ԺԱ. Խաչաթեանց Գր., Հայ Արշակունիք ըստ
Մովս. Խորենացոյ, կամ նոր ուսումնասիրու-
թիւններ Մովս. Խորենացոյ մասին: Թրգմ. Արսէն
Ս. Սիմոնեանց: 1906: էջ Ը+124: Փր. 1.50

- ԺԲ. Պեղեքսըն Հ., Հայերէն եւ դրացի լեզուները:
Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1907: էջ ԺԱ+257:
Փր. 5.—
- ԺԳ. Հիւրշման Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները:
Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկեան: 1907: էջ ԺԶ+443:
Փր. 7.—
- ԺԴ. Պեղեքսըն Հ., Հին հայերէնի ցուցակաւն դերանուն-
ները: Թրգմ. Հ. Յ. Տաշեան: 1907: էջ Է+90:
Փր. 2.—
- ԺԵ. Գալեմքեաքեան Հ. Գ. Վ., Կենսագրութիւն
Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժամա-
նակին հայ կաթողիկեայր: 1908: էջ ԺԴ+433:
Փր. 7.—
- ԺԶ. Աճառեան Հրաշեայ, Հայերէն նոր բառեր
նորագիւտ Մնացորդաց գրոց մէջ: 1908: էջ 38:
Փր. —.60
- ԺԷ. Բարգեւ Ժ. Վ., Կիլիկեաքեան, Եղիշէ քննա-
կան ուսումնասիրութիւն: 1909: էջ ԻԸ+458:
Փր. 7.—

